

Bill Bryson

ACASĂ

O istorie
a vieții private

POLIROM

Bill Bryson

Acasă

O istorie a vieții private

Traducere de Ciprian Șiulea

POLIROM

2012

© 2012 by Editura POLIROM, pentru ediția în limba română

www.polirom.ro

Editura POLIROM

Iași, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506

București, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1;

sector 4, 040031, O.P. 53, C.P. 15-728

ISBN ePub: 978-973-46-3160-5

ISBN PDF: 978-973-46-3161-2

ISBN print: 978-973-46-2583-3

Coperta: Laurențiu Midvichi

Foto copertă: © Glenda Powers/Dreamstime.com

Această carte în format digital (e-book) este protejată prin copyright și este destinată exclusiv utilizării ei în scop privat pe dispozitivul de citire pe care a fost descărcată. Orice altă utilizare, incluzând împrumutul sau schimbul, reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea, închirierea, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informației, altele decât cele pe care a fost descărcată, revânzarea sau comercializarea sub orice formă, precum și alte fapte similare săvârșite fără permisiunea scrisă a deținătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislației cu privire la protecția proprietății intelectuale și se pedepsesc penal și/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

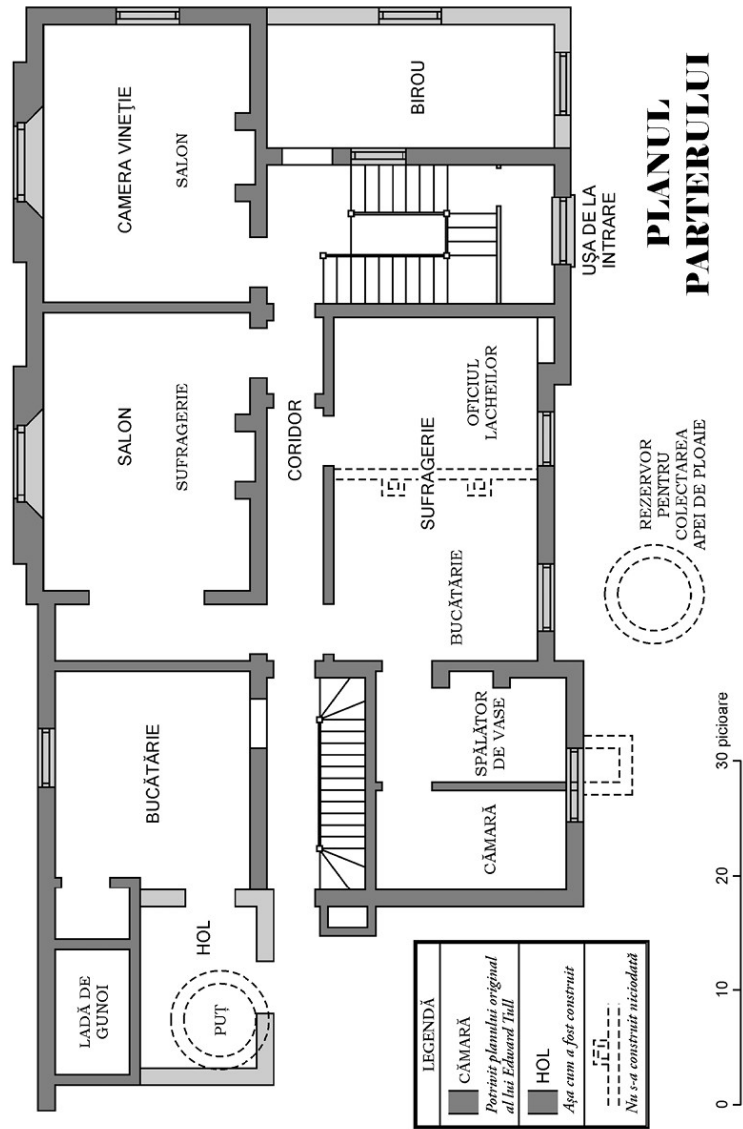
Lectura digitală protejează mediul

Versiune digitală realizată în colaborare cu elefant.ro

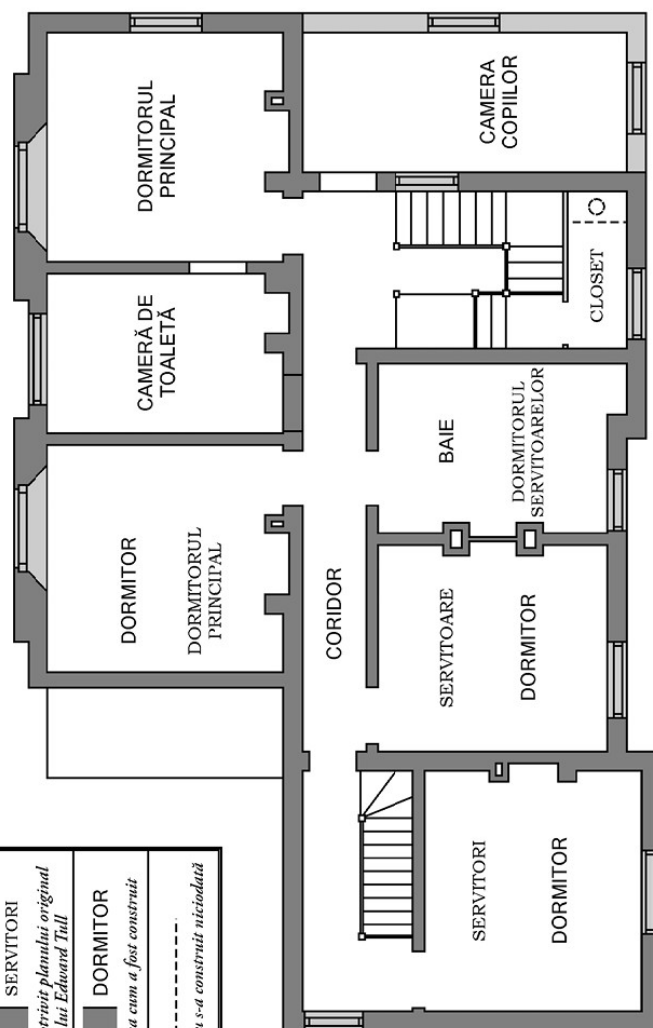

BILL BRYSON, născut în SUA, locuiește de mult timp în Marea Britanie. A lucrat ca jurnalist și a fost rector al Universității Durham. Este autorul mai multor jurnale de călătorie, ca și al unui bestseller de știință popularizată, *A Short History of Nearly Everything*, care a fost distins cu Aventis Prize și Descartes Science Communication Prize.

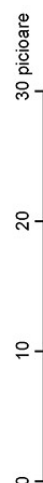
Lui Jesse și Wyatt

LEGENDĂ	
	SERVITORI <i>Potrivit planului original al lui Edward Tull</i>
	DORMITOR <i>Aşa cum a fost construit</i>
-----	<i>Nu s-a construit niciodată</i>

PLANUL CAMERELOR

Introducere

La ceva timp după ce ne-am mutat într-o fostă casă parohială anglicană dintr-un sat liniștit și neînsemnat din Norfolk, am fost nevoit să urc în pod să caut sursa unui picurat lent, dar misterios. Cum în casa noastră nu există trepte spre pod, pentru a verifica am fost nevoit să urc o scară mobilă înaltă și să mă răsucesc dizgrațios printr-un chepeng din tavan, acesta fiind și motivul pentru care nu urcasem acolo pînă atunci (și nici nu am revenit apoi cu entuziasm).

După ce, în sfîrșit, m-am prăbușit pe podea în semiîntuneric și praf și m-am ridicat cu greu în picioare, am fost surprins să descopăr o ușă secretă, care nu se vedea de nicăieri din afara casei, pe un perete exterior. Ușa s-a deschis ușor spre un spațiu îngust din pod, cam cît tăblia unei mese, între frontoanele din fața și din spatele casei. Casele victoriene oferă adesea surprize arhitecturale, dar aceasta era cu totul de neînțeles: era imposibil de explicat de ce se străduise un arhitect să pună o ușă către un spațiu lipsit de o utilitate sau un scop evident, însă acest spațiu avea efectul magic și neașteptat de a oferi cea mai minunată priveliște.

Te cuprinde întotdeauna emoția cînd privești un colț de lume pe care îl cunoști bine, dar pe care nu l-ai mai văzut pînă atunci din acel unghi. Mă aflam la cincizeci de picioare, probabil, deasupra solului, ceea ce în centrul Norfolkului înseamnă că te poți bucura de o panoramă. În fața am văzut imediat vechea biserică de cremene căreia casa noastră îi fusese odată anexă. Dincolo de ea, pe o pantă lină și separat de biserică și de casa

parohială, era satul de care aparțineau amîndouă. În depărtare, în cealaltă direcție, se ridica Wymondham Abbey, o splendoare medievală dominînd linia orizontului la sud. Pe un cîmp aflat la jumătatea distanței, un tractor duduia, trăgînd linii drepte pe sol. Toate celelalte priveliști, în fiecare direcție, alcătuiau un peisaj rural englezesc, liniștit, plăcut și etern.

Ceea ce dădea o anumită nemijlocire tuturor acestora era faptul că, doar cu o zi înainte, parcursesem pe jos o bună parte din toată această zonă împreună cu un prieten pe nume Brian Ayers. Brian tocmai se pensionase din postul de arheolog-șef al comitatului și probabil că nimeni altcineva în viață nu știe mai multe decît el despre istoria și peisajul Norfolkului. Nu fusese niciodată la biserica din satul nostru și era nerăbdător să arunce o privire. E o clădire impunătoare și veche, mai bătrînă decît Notre Dame din Paris, și datează cam din aceeași perioadă cu catedralele din Chartres și Salisbury. Dar Norfolkul e plin de biserici medievale – are 659 de astfel de biserici, mai multe pe kilometru pătrat decît oriunde altundeva în lume –, așa că e ușor să treci cu vederea pe oricare dintre ele.

— Ai observat vreodată, m-a întrebat Brian în timp ce intram în curtea bisericii, că bisericile de țară par aproape întotdeauna că se scufundă în pămînt?

Mi-a arătat că această biserică se înălța într-o ușoară adîncitură, ca o greutate așezată pe o pernă. Fundația bisericii era cam la trei picioare sub nivelul curții.

— Știi de ce e așa?

Am recunoscut, cum o fac adesea în timp ce îl însoțesc pe Bill, că nu aveam habar.

— Ei bine, nu e din cauză că biserica se scufundă, a spus Brian zîmbind. Ci pentru că s-a înălțat curtea bisericii. Cam cîți oameni crezi că sînt îngropați aici?

Am aruncat o privire, încercînd să îmi dau seama, la lespezile de mormînt și am spus:

— Nu știu. Optzeci? O sută?

— Cred că s-ar putea să subestimezi *puțin*, a răspuns Brian cu o seninătate binevoitoare. Gîndește-te. O parohie de țară ca asta are în medie 250 de enoriași, ceea ce înseamnă aproximativ o mie de adulți morți pe secol, plus cîteva mii de alte suflete sărmane care nu au reușit să ajungă la maturitate. Înmulțește asta cu numărul secolelor de cînd e biserica acolo și vei vedea că aici avem nu optzeci sau o sută de morminte, ci probabil, să zicem, cam douăzeci de mii.

Asta era, nu uitați, la doar cîteva pași de ușa mea de la intrare.

— Douăzeci *de mii*? am spus eu.

Brian a dat din cap cu detașare.

— Se înțelege de la sine, asta înseamnă o masă foarte mare. De asta s-a înălțat pămîntul cu trei picioare.

M-a lăsat o clipă să asimilez informația, apoi a continuat:

— Există o mie de parohii în Norfolk. Înmulțește toate secolele de activitate umană cu o mie de parohii și obții o imensă cultură materială.

Brian a privit la cele cîteva clopotnițe din zare.

— De aici se văd zece-douăsprezece alte parohii, deci probabil că e vorba de aproximativ un sfert de milion de morminte chiar aici, în vecinătate – totul într-un loc care n-a fost niciodată altfel decît liniștit și rural, unde nu s-a întîmplat niciodată mare lucru.

Acesta era felul lui Brian de a explica de ce un ținut bucolic și slab populat ca Norfolkul putea produce 27.000 de descoperiri arheologice pe an, mai mult decît oricare alt comitat din Anglia.

— Oamenii lasă obiecte pe aici de foarte mult timp – dinainte ca Anglia să fie Anglia.

Mi-a arătat o hartă a tuturor descoperirilor arheologice cunoscute din parohia noastră. Aproape fiecare câmp dăduse câte ceva – unelte neolitice, ceramică și monede romane, broșe saxone, morminte din Epoca Bronzului, gospodării vikinge. Chiar lângă proprietatea noastră, un fermier care traversa un câmp a găsit în 1985 un pandantiv roman falic, rar și imposibil de confundat.

Pentru mine, această descoperire a fost și rămîne uimitoare: imaginea unui bărbat în togă care stă pe ceea ce acum este marginea proprietății mele și se pipăie peste tot, dîndu-și seama consternat că și-a pierdut suvenirul prețuit, care apoi zace în pămînt timp de șaptesprezece sau optsprezece secole, de-a lungul a nesfîrșite generații de activitate umană, pe parcursul trecerilor saxonilor, vikingilor și normanzilor, în timpul formării limbii engleze, nașterii națiunii engleze, dezvoltării continue a monarhiei și tuturor celorlalte, iar în cele din urmă e ridicat de jos de un fermier de la sfîrșitul secolului XX, probabil la fel de consternat.

Cum stăteam pe acoperișul casei mele, absorbit de această priveliște neașteptată, mi-am dat seama ce grozav era că, în două mii de ani de activitate umană, singurul lucru care atrăsese atenția lumii exterioare fie și pentru scurt timp fusese descoperirea unui pandantiv falic roman. Restul erau doar secole și secole de oameni văzîndu-și în liniște de treburile lor zilnice – mîncînd, dormind, făcînd sex, încercînd să se distreze – și mi-am dat seama că, de fapt, asta e în principal istoria: mase de oameni care fac lucruri obișnuite. Pînă și Einstein va fi petrecut mari perioade din viața sa gîndindu-se la vacanțe sau la noul lui hamac sau la cît de gingașă era glezna tinerei care cobora din tramvai pe trotuarul celălalt. Acestea sînt tipurile de lucruri care ne umplu viața și gîndurile, și totuși noi le tratăm

drept neesențiale și nedemne a fi luate în serios. Nu știu câte ore din anii de școală le-am petrecut studiind Compromisul Missouri sau Războiul Rozelor, dar numărul lor l-a depășit cu mult pe cel pe care am fost încurajat sau lăsat să-l acord istoriei mîncatului, dormitului, sexului sau încercării de a ne distra.

Așadar, m-am gîndit că ar putea fi interesant ca, într-o carte, să iau în considerare lucrurile obișnuite din viață, să le acord atenție măcar o dată și să le tratez ca și cum și ele ar fi importante. Privind prin casă, am fost uimit și puțin înfricoșat cînd mi-am dat seama cît de puțin știam despre lumea domestică din jurul meu. Într-o după-amiază, în timp ce stăteam la masa din bucătărie jucîndu-mă cu solnița și pipernița, mi-am dat seama că nu aveam habar de ce, dintre toate condimentele din lume, sîntem atît de atașați de sare și piper. De ce nu piper și cardamon, să zicem, sau sare și scorțișoară? Și de ce furculițele au patru dinți și nu trei sau cinci? Trebuie să existe motive pentru toate acestea.

Îmbrăcîndu-mă, m-am întrebat de ce toate sacourile mele au un șir de nasturi inutili la fiecare mîneacă. Am auzit la radio o referire la cineva care plătea pentru *room and board* și mi-am dat seama că nu știu despre ce este vorba¹. Dintr-odată casa mi s-a părut un loc misterios.

Așa că mi-a venit ideea să călătoresc prin ea, să mă plimb din cameră în cameră și să analizez modul în care fiecare dintre ele a avut un rol în evoluția vieții private. Baia va fi o istorie a igienei, bucătăria – a gătitului, dormitorul – a sexului, morții și dormitului și așa mai departe. Mi-am propus să scriu o istorie a lumii fără să ies din casă.

Trebuie să mărturisesc că ideea era destul de tentantă. Terminasem de curînd o carte prin care am încercat să înțeleg universul și cum este el alcătuit, ceea ce a însemnat un demers destul de

ambitios, după cum veți putea aprecia. Așa că ideea de a mă ocupa de ceva atît de bine delimitat și de agreabil de finit precum o veche casă parohială dintr-un sat englez mă atrăgea în mod evident. Iată o carte pe care o puteam scrie în papuci de casă.

De fapt nu a fost deloc așa. Casele sînt magazii uimitor de complexe. Ceea ce am aflat, spre marea mea surpriză, este că orice s-ar întîmpla în lume – orice este descoperit, creat sau disputat cu înverșunare – ajunge în cele din urmă, într-un mod sau altul, în casele noastre. Războaiele, perioadele de foamete, Revoluția Industrială, Iluminismul – toate sînt acolo, în canapelele, cuferele și sertarele noastre, ascunse în faldurile perdelelor noastre, în moliciunea și puful pernelor, în vopseaua de pe pereți și în apa din țevile noastre. Așa că istoria vieții într-o gospodărie nu este doar o istorie a paturilor, canapelelor și aragazurilor, după cum presupusesem eu vag că ar fi, ci a scorbutului, guanoului, Turnului Eiffel, ploșnițelor, furtului de cadavre și cam a tot ce s-a întîmplat vreodată. Casele nu sînt refugii din calea istoriei, ci locul în care sfîrșește istoria.

Nu cred că e nevoie să amintesc că istoria de orice tip are tendința să se lungească. Pentru a cuprinde povestea vieții private într-un singur volum, a fost evident de la început că va trebui să fiu chinuitor de selectiv. Așadar, deși din cînd în cînd mă aventurez în trecutul îndepărtat (nu poți vorbi despre băi fără să vorbești despre romani, spre exemplu), ceea ce urmează se concentrează în principal asupra evenimentelor din ultimii aproximativ 150 de ani, cînd lumea modernă s-a născut cu adevărat – întîmplător, exact de cînd există casa prin care sîntem pe punctul de a ne plimba.

Sîntem atît de obișnuiți să avem foarte mult confort în viața noastră – să fim curați, încălziți și

bine hrăniți –, încât uităm cât de recente sînt cele mai multe dintre lucrurile din jur. De fapt, ne-a luat o veșnicie să realizăm aceste lucruri, iar cele mai multe au venit apoi dintr-odată. Cum s-au întîmplat toate acestea și de ce a durat atît de mult să le obținem constituie subiectul paginilor următoare.

Deși nu am numit satul în care se află vechea casă parohială, trebuie să menționez că această casă este reală, așa cum sînt (sau au fost) și oamenii pomeniți în legătură cu ea. Trebuie, de asemenea, să precizez că pasajul referitor la reverendul Thomas Bayes din capitolul 1 apare într-o formă ușor diferită într-o introducere pe care am scris-o pentru *Seeing Further: The Story of Science and the Royal Society*.

¹. Vezi *infra*, p. 51 (n. trad.).

Capitolul 1

Anul

I

În toamna anului 1850, în Hyde Park din Londra a fost înălțată o structură cât se poate de extraordinară: o seră uriașă din fier și sticlă, care acoperea o suprafață de 19 acri și cuprindea în imensitatea ei eterică suficient spațiu pentru patru catedrale St Paul. În scurta ei existență, a fost cea mai mare clădire din lume. Cunoscută oficial drept Palatul Marii Expoziții a Produselor Industriale ale Tuturor Națiunilor, era incontestabil magnifică, cu atât mai mult cu cât apăruse *acolo* atât de brusc, atât de uimitor de sticloasă, atât de triumfătoare și pe neașteptate. Douglas Jerrold, editorialist la revista săptămînală *Punch*, a poreclit-o Palatul de Cristal – și așa i-a rămas numele.

Construirea ei durase doar cinci luni. Era un miracol simplul fapt că fusese construită. Cu mai puțin de un an în urmă nu existase nici măcar ca idee. Expoziția pentru care fusese concepută era visul unui funcționar pe nume Henry Cole, celebru în istorie și pentru că a inventat felicitările de Crăciun de tip carte poștală (ca modalitate de a-i încuraja pe oameni să folosească noul serviciu poștal de un penny). În 1849, Cole a vizitat Expoziția din Paris – o afacere provincială prin comparație, limitată la fabricanții francezi – și și-a dorit să facă ceva similar în Anglia, dar la o scară mai mare. A convins multe personalități, inclusiv pe prințul Albert, să îmbrățișeze ideea unei Mari

Expoziții, iar pe 11 ianuarie 1850 au organizat prima lor întâlnire în acest sens, propunându-și să o inaugureze pe 1 mai în anul următor. Astfel, au avut la dispoziție ceva mai puțin de șaisprezece luni să planifice și să ridice cea mai mare clădire imaginată vreodată, să atragă și să instaleze zeci de mii de standuri din fiecare colț al globului, să doteze restaurante și toalete, să angajeze personal, să facă aranjamente privitoare la asigurări și protecția poliției, să tipărească broșuri și un milion de alte lucruri, într-o țară care nu era deloc convinsă că dorește un eveniment atât de costisitor și perturbator. Era o ambiție vădit irealizabilă, iar în următoarele câteva luni nu au reușit, în mod evident, să o realizeze. S-au prezentat 245 de planuri pentru sala de expoziție, în cadrul unei competiții deschise. Toate au fost respinse ca nepractice.

Confruntându-se cu posibilitatea unui dezastru, comitetul a făcut ceea ce fac uneori comitetele aflate în circumstanțe disperate: a inventat un comitet cu un titlu mai bun. Comitetul pentru Construcții al Comisiei Regale pentru Marea Expoziție a Produselor Industriale ale Tuturor Națiunilor era format din patru oameni – Matthew Digby Wyatt, Owen Jones, Charles Wild și marele inginer Isambard Kingdom Brunel – și avea o singură sarcină, să vină cu un plan demn de cea mai mare expoziție din istorie, care să înceapă în zece luni, cu un buget foarte limitat. Dintre cei patru membri ai comitetului, doar tânărul Wyatt era arhitect de meserie și, de fapt, încă nu construisese nimic; în această etapă a carierei sale își câștiga existența ca scriitor. Wild era un inginer cu o experiență legată aproape exclusiv de nave și poduri. Jones era decorator de interioare. Doar Brunel avea experiența proiectelor la scară mare. Era neîndoiește un geniu, dar unul enervant, deoarece aproape întotdeauna îi lua enorm de mult timp și de mulți bani pentru a găsi un punct de

intersecție între viziunile lui grandioase și o realitate ce putea fi înfăptuită.

Structura propusă de cei patru era o minune neinspirată. O clădire ca un hambar imens, scund și întunecos, dominată de o atmosferă sumbră, însuflețită și voioasă ca un abator, părînd ceva conceput în grabă de patru oameni care au lucrat separat. Costul ei putea fi cu greu calculat, dar, oricum, era aproape sigur imposibil de construit. Construcția ar fi presupus treizeci de milioane de cărămizi și nu exista nici o garanție că se puteau achiziționa atît de multe la timp, și cu atît mai puțin zidi. Întregul avea să fie încununat de contribuția lui Brunel: o cupolă de fier avînd un diametru de 200 de picioare – o caracteristică izbitoare, fără îndoială, dar stranie pentru o clădire cu un singur nivel. Nimeni nu mai construise vreodată un obiect din fier atît de masiv, iar Brunel, bineînțeles, nu putea începe să ciocănească și să ridice elementele decît după ce exista o clădire dedesubt – și toate acestea de început și de terminat în zece luni, pentru un proiect menit să existe mai puțin de jumătate de an. Cine avea să o demoleze după aceea și ce avea să se întîmple cu măreața ei cupolă și cu milioanele de cărămizi erau întrebări prea incomode ca să fie luate în considerare.

În această criză în plină desfășurare a apărut calm Joseph Paxton, grădinar-șef la Chatsworth House, reședința principală a ducelui de Devonshire (dar situată, tipic englezesc, în Derbyshire). Paxton era un miracol. Născut în 1803 într-o familie săracă din Bedfordshire, fusese trimis să lucreze ca ucenic de grădinar la vîrsta de 14 ani, dar se remarcase atît de mult, încît, după șase ani, conducea un parc dendrologic experimental pentru noua și prestigioasa Societate Horticolă (care avea să devină curînd Societatea Horticolă Regală) în vestul Londrei – o poziție cu foarte multă responsabilitate pentru un adolescent,

de fapt. Acolo a intrat, într-o bună zi, în discuție cu ducele de Devonshire, care deținea Chiswick House din vecinătate și o parte destul de mare din restul Insulelor Britanice – vreo două sute de mii de acri de teren fertil răspândit între șapte reședințe mari și impunătoare. Ducele l-a plăcut imediat pe Paxton, nu atât, se pare, pentru că acesta ar fi dat dovadă de vreun geniu anume, cât pentru că avea o voce puternică și clară. Ducele era tare de urechi și punea preț pe claritatea vorbirii. I-a propus lui Paxton, dintr-un impuls de moment, să fie grădinar-șef la Chatsworth. Paxton a acceptat. Avea 22 de ani.

A fost probabil cea mai înțeleaptă decizie pe care a luat-o vreodată un aristocrat. Paxton s-a apucat de treabă cu o energie și o dăruire de sine pur și simplu uluitoare. A conceput și instalat faimoasa Emperor Fountain, cu un jet de apă de 290 de picioare înălțime – o realizare de inginerie hidraulică depășită doar o singură dată în Europa; a construit cea mai mare grădină alpină din țară; a conceput un domeniu rezidențial nou; a devenit cel mai mare specialist mondial în dalii; a câștigat premii pentru producerea celor mai bune smochine, piersici, nectarine și pepeni din țară; și a creat o seră tropicală imensă, cunoscută drept Great Stove, întinsă pe un acru, și care era atât de spațioasă, încât regina Victoria, în 1843, a vizitat-o într-o caleașcă trasă de cai. Printr-o administrare mai bună a domeniului, a eliminat un milion de lire din datoriile ducelui. Cu acceptul acestuia, a lansat și condus două reviste de grădinarit și un cotidian național, *Daily News*, care a fost editat pentru scurtă vreme de Charles Dickens. A scris cărți de grădinarit, a investit atât de înțelept în acțiunile companiilor de căi ferate încât a fost invitat să intre în consiliile de administrație a trei dintre ele, iar la Birkenhead, lângă Liverpool, a conceput și construit primul parc public din lume. Acesta l-a fascinat în asemenea măsură pe

americanul Frederick Law Olmsted, încît a construit Central Park din New York după modelul britanic. În 1849, botanistul-șef al Grădinii Botanice Regale i-a trimis lui Paxton un crin rar și bolnav, întrebîndu-l dacă putea să-l salveze. Paxton a conceput o seră specială și – nu veți fi surprinși să aflați – în trei luni l-a făcut să înflorească.

Cînd a aflat că membrii comitetului pentru Marea Expoziție făceau eforturi să găsească un plan pentru construcția lor, s-a gîndit că ceva asemănător cu serele lui ar putea fi o soluție. În timp ce prezida o ședință a unei comisii a Midland Railway, a mîzgălit un plan sumar pe o bucată de sugativă, iar în două săptămîni avea schițe complete gata să fie prezentate. De fapt, planul încălca toate regulile competiției. A fost înscris după termenul final și, cu toată sticla și fierul lui, încorpora multe materiale combustibile – acri de podea de lemn, de exemplu – care erau strict interzise. Arhitecții consultanți au atras atenția, pe bună dreptate, că Paxton nu avea pregătire de arhitect și nu făcuse nimic la acea scară pînă atunci. Dar desigur că nici ceilalți nu făcuseră. Din acest motiv, nimeni nu putea declara cu deplină certitudine că planul lui avea să funcționeze. Mulți își făceau griji că temperatura va deveni insuportabilă în clădire din cauza soarelui și a oamenilor înghesuiți. Alții se temeau că barele metalice ale acoperișului se vor dilata de la căldura verii, iar panourile uriașe de sticlă vor cădea pe neașteptate, prăbușindu-se peste mulțimile de dedesubt. Cea mai profundă îngrijorare era că întregul edificiu cu aspect fragil va fi pur și simplu spulberat de o furtună.

Astfel, riscurile erau considerabile și apreciate ca atare, însă după doar cîteva zile de ezitări membrii comitetului au aprobat planul lui Paxton. Nimic – într-adevăr, absolut nimic – nu spune mai mult despre Marea Britanie victoriană și

capacitatea ei de a străluci decât faptul că cea mai îndrăzneță și reprezentativă construcție a secolului a fost încredințată unui grădinar. Palatul de Cristal al lui Paxton nu necesita nici un fel de cărămizi – nici mortar, nici ciment, nici fundații. A fost pur și simplu asamblat cu bolțuri și stătea pe sol ca un cort. Aceasta nu a reprezentat numai o soluție ingenioasă la o provocare monumentală, ci și o îndepărtare radicală de tot ceea ce se făcuse până atunci.

Principala calitate a palatului spațios al lui Paxton era că putea fi prefabricat din componente standard. În centrul lui se afla o singură componentă – o grindă din fontă de 3 picioare lățime și 23 de picioare și 3 inch lungime – pe care se puteau asambla grinzi potrivite pentru a alcătui un cadru de care să fie prinsă sticlăria clădirii – aproape un milion de picioare pătrate sau o treime din toată sticla produsă în mod normal în Marea Britanie într-un an. S-a creat o platformă mobilă specială care se mișca de-a lungul suporturilor acoperișului, dându-le muncitorilor posibilitatea să instaleze 18.000 de panouri de sticlă pe săptămână – o rată a productivității care era, și încă este, o minune a eficienței. Pentru a face față cantității enorme de jgheaburi de scurgere necesare – vreo 30 de kilometri cu totul –, Paxton a conceput un dispozitiv deservit de o mică echipă care putea instala 1.000 de picioare de jgheaburi pe zi – cantitate care, anterior, ar fi reprezentat munca de o zi a trei sute de oameni. Proiectul era o minune din toate punctele de vedere.

Paxton a fost foarte norocos din punctul de vedere al sincronizării, deoarece exact la vremea Marii Expoziții sticla a devenit mai accesibilă datorită unei metode inexistente până atunci. Sticla fusese întotdeauna un material complicat de fabricat. Era foarte greu de făcut și încă și mai dificil de făcut bine, acesta fiind și motivul pentru care, o mare parte din istoria sa, a fost un articol de

lux. Din fericire, două progrese tehnologice recente schimbaseră situația. În primul rînd, francezii inventaseră plăcile de sticlă – procedeu prin care sticla topită era întinsă pe niște suprafețe numite plăci. Pentru prima oară s-au putut crea panouri de sticlă cu adevărat mari, apărînd astfel vitrinele magazinelor. Însă sticla trebuia să fie răcită timp de zece zile înainte de a fi scoasă de pe placă, ceea ce însemna că fiecare placă de răcire era inutilizabilă majoritatea timpului, apoi fiecare placă de sticlă necesita șlefuire și lustruire îndelungată. În mod firesc, asta o făcea costisitoare. În 1838 a apărut o îmbunătățire mai ieftină – foaia de sticlă. Aceasta avea majoritatea calităților plăcilor de sticlă, dar se răcea mai repede și necesita mai puțină lustruire, astfel încît se putea fabrica mult mai ieftin. Dintr-odată, sticla de mari dimensiuni putea fi produsă economic în cantități nelimitate.

Aceste progrese au fost însoțite de eliminarea oportună a două impozite foarte vechi: impozitul pe fereastră și impozitul pe sticlă (care, strict vorbind, era o acciză). Impozitul pe fereastră data din 1696 și era suficient de împovărător pentru ca oamenii să evite pe cît posibil să prevadă clădirile cu ferestre. Deschiderile pentru ferestre zidite, caracteristice pentru multe clădiri de epocă din Marea Britanie de astăzi, erau de obicei zugrăvite odinioară să arate ca niște ferestre. (Uneori e păcat că nu mai sînt zugrăvite și acum.) Impozitul era nepopular, fiind considerat un „impozit pe aer și lumină”, ceea ce însemna că mulți servitori și alți oameni cu mijloace de trai limitate erau condamnați să trăiască în camere care nu puteau fi aerisite.

Al doilea impozit, introdus în 1746, se baza nu pe numărul ferestrelor, ci pe greutatea sticlei din ele, astfel încît de-a lungul întregii epoci georgiene sticla fabricată era subțire și fragilă, iar tocurile ferestrelor trebuiau să compenseze prin

soliditate. Bine-cunoscutele ferestre cu ochiuri de geam bombat au devenit de asemenea răspândite în această perioadă. Ele sînt o consecință a metodei de fabricație prin care se producea așa-numita sticlă crown (numită astfel deoarece e ușor convexă sau în formă de coroană). Partea mai groasă a sticlei marca locul unde fusese atașată țeava de suflat. Deoarece acea parte a sticlei era defectă, nu se supunea impozitării și astfel a devenit preferată de cei economi. Acest tip de ferestre rotunde a devenit popular în hanurile și magazinele ieftine și în spatele caselor particulare, unde calitatea nu era importantă. Acciza pe sticlă a fost eliminată în 1845, cu puțin timp înaintea aniversării centenarului ei, iar eliminarea impozitului pe fereastră a urmat, în mod convenabil și fericit, în 1851. Exact în momentul în care Paxton voia mai multă sticlă decît dorise cîeva vreodată, prețul a scăzut la mai puțin de jumătate din cel inițial. Acest fapt, împreună cu schimbările tehnologice care au stimulat în mod independent producția, a fost impulsul care a făcut posibilă construirea Palatului de Cristal.

Clădirea finalizată avea exact 1.851 de picioare lungime (în cinstea anului), 408 picioare lățime și 110 picioare înălțime de-a lungul axei centrale – suficient de spațioasă pentru a cuprinde o mult admirată alee a ulmilor care altfel ar fi trebuit doborîți. Din cauza mărimii sale, structura a necesitat multe materiale: 293.655 de panouri de sticlă, 33.000 de grinzi de fontă și mii de picioare de podea de lemn, însă mulțumită metodelor lui Paxton, costul final a ajuns la un quantum cît se poate de acceptabil de 80.000 de lire. De la început pînă la sfîrșit, munca a durat aproape treizeci și cinci de săptămîni. Construcția catedralei St Paul durase treizeci și cinci de ani.

La trei kilometri distanță, noile sedii ale Camerelor Parlamentului erau în construcție de un deceniu și erau încă departe de finalizare. Un

colaborator al revistei *Punch* a sugerat, mai în glumă, mai în serios, ca guvernul să-l însărcineze pe Paxton să proiecteze un Parlament de Cristal. A apărut o expresie celebră pentru orice problemă care se dovedea de nerezolvat: „Întreabă-l pe Paxton”.

Palatul de Cristal era în același timp cea mai mare clădire din lume și cea mai ușoară, cea mai eterică. Astăzi sîntem obișnuiți să vedem sticlă în cantități mari, dar pentru cineva care trăia în 1851 ideea de a te plimba prin acri cubi de spațiu și lumină *în interiorul* unei clădiri era uimitoare – chiar amețitoare. Prima priveliște din depărtare ce li se oferea vizitatorilor care se apropiau de Sala de Expoziție, sclipitoare și transparentă, ne depășește puterea imaginației. Trebuie să fi părut delicată și evanescentă, la fel de miraculoasă și neverosimilă ca un balon de săpun. Pentru oricine sosea în Hyde Park, prima priveliște a Palatului de Cristal, plutind deasupra copacilor, sclipind în soare, trebuie să fi fost un moment de splendoare care îți înmuia genunchii.

II

În timp ce la Londra se înălța Palatul de Cristal, la 180 de kilometri spre nord-est, lângă o biserică de țară, sub cerul întins al Norfolkului, un edificiu mai modest s-a ridicat în 1851, într-un sat de lângă târgul Wymondham: o casă parohială într-un stil arhitectural vag și incoerent, sub un acoperiș neregulat, cu frontoane din lemnărie sculptată și coșuri de fum elegante într-un stil gotic moderat – „o casă încăpătoare și suficient de confortabilă în felul ei solid, urât și respectabil”, după cum descria Margaret Oliphant, o romancieră

victoriană foarte populară și prolifică, acest tip de case în romanul ei *The Curate in Charge*.

Aceasta e clădirea de care vom fi legați de-a lungul următoarelor trei sute cincizeci de pagini. A fost proiectată de un anume Edward Tull din Aylsham, un arhitect fascinant de lipsit de talent convențional, după cum vom vedea, pentru un tânăr cleric de familie bună pe nume Thomas J.G. Marsham. În vîrstă de 29 de ani, Marsham era beneficiarul unui sistem care le oferea lui și altora ca el un trai extrem de confortabil fără să le ceară aproape nimic în schimb.

În 1851, cînd începe povestea noastră, existau 17.621 de clerici anglicani, iar un paroh de țară cu doar 250 de suflete în grijă se bucura de un venit mediu de 500 de lire – la fel ca un funcționar superior precum Henry Cole, omul din spatele Marii Expoziții. Trecerea în rîndul preoțimii devenise una dintre cele două activități preferate ale fiilor mai mici ai aristocraților și micilor nobili (cealaltă era cariera militară), astfel că ei adăugau adesea acestei poziții averea familiei. Multe reședințe generau, de asemenea, venituri substanțiale din arenda domeniilor parohiale care veneau odată cu numirea. Chiar și cei mai puțin privilegiați parohi aveau în general o situație bună. Jane Austen a crescut în ceea ce ea considera a fi o parohie stînjenitor de săracă din Steventon, în Hampshire, dar care avea salon, bucătărie, cabinet, birou și bibliotecă și șapte dormitoare – situație în nici un caz nefericită. Cea mai bogată parohie dintre toate era cea din Doddington, în Cambridgeshire, care avea 38.000 de acri de pămînt și producea un venit anual de 7.300 de lire – să zicem 5 milioane la valoarea de azi – pentru norocosul pastor, pînă cînd domeniul a fost divizat, în 1865^{1*}.

Clericii din Biserica Anglicană erau de două tipuri: vicari și parohi. Diferența era mică din punct de vedere ecleziastic, dar mare din punct de

vedere economic. În mod tradițional, vicarii erau locuitori de parohi (cuvîntul provine din latinescul *vicarius*, care indică un rol de înlocuitor), dar pe vremea domnului Marsham această distincție se estompase deja în mare măsură, iar un pastor era numit vicar sau paroh în funcție de tradiția locală. Exista totuși o diferență de venit.

Veniturile unui cleric nu proveneau de la Biserică, ci din rente și dări. Dările erau de două tipuri: dările mari, care veneau din recoltele principale, precum grîul și orzul, și dările mici, din grădinile de legume, ghindă și alte nutrețuri ocazionale. Parohii primeau dările mari și vicarii pe cele mici, ceea ce însemna că parohii erau în general mai bogați decît vicarii, diferența fiind uneori considerabilă. Dările erau o sursă cronică de tensiuni între Biserică și fermieri, iar în 1836, cu un an înaintea încoronării reginei Victoria, s-a decis simplificarea lucrurilor. Pe viitor, în loc să dea clericului local o anumită parte din recolta sa, fermierul avea să îi plătească o sumă anuală fixă, în funcție de valoarea totală a pămîntului său. Asta însemna că clericii aveau dreptul la partea lor chiar și în ani proști pentru agricultură, adică clericii nu aveau decît ani buni.

Rolul clericilor din comitate era extraordinar de lax. Pietatea nu era neapărat o cerință și nici măcar o așteptare. Hirotonisirea în Biserica Anglicană necesita absolvirea unei universități, dar majoritatea pastorilor citeau clasici și nu studiau deloc divinitatea, astfel încît nu aveau nici o pregătire pentru a ști cum să predice, să ofere inspirație și consolare sau sprijin creștin în alt mod. Mulți nici măcar nu se sinchiseau să compună predici, ci doar cumpărau o carte mare de predici gata făcute și citeau cîte una în fiecare săptămînă.

Deși nimeni nu avusese această intenție, efectul a fost crearea unei clase de oameni bine educați și bogați care aveau enorm de mult timp la

dispoziție. În consecință, mulți dintre ei au început, în mod spontan, să facă lucruri remarcabile. Niciodată în istorie nu a mai existat un grup de oameni implicați în mai multe activități meritorii pentru care nu erau de fapt angajați.

Să ne gândim la câțiva:

George Bayldon, un vicar dintr-un colț îndepărtat din Yorkshire, avea un public atât de restrâns la slujbe încât a transformat jumătate din biserică în coteț de păsări, dar a devenit o autoritate autodidactă în lingvistică și a alcătuit primul dicționar în islandeză. Nu foarte departe, Laurence Sterne, vicarul unei parohii de lângă York, a scris romane populare, dintre care *Viața și opiniile lui Tristram Shandy, gentleman* este cel mai cunoscut. Edmund Cartwright, un paroh din Leicestershire, a inventat războiul de țesut mecanic, care a făcut de fapt ca Revoluția Industrială să fie cu adevărat industrială; la momentul Marii Expoziții, peste 250.000 de astfel de războaie erau deja în funcțiune numai în Anglia.

În Devon, reverendul Jack Russell a creat rasa de terier care îi poartă numele, în timp ce în Oxford reverendul William Buckland a realizat prima descriere științifică a dinozaurilor și, nu întâmplător, a devenit cea mai mare autoritate mondială în materie de coproliți – excremente fosilizate. Thomas Robert Malthus, din Surrey, a scris *Eseu asupra principiului populației* (care, după cum vă amintiți din școală, sugera că creșterea rezervelor de hrană nu poate să țină pasul niciodată cu creșterea populației, din motive matematice) și astfel a pus bazele disciplinei economiei politice. Reverendul William Greenwell din Durham a fost părintele fondator al arheologiei moderne, deși este mai cunoscut printre pescari ca inventator al „Greenwell’s glory”, cea mai populară muscă de păstrăvi.

În Dorset, purtătorul pretențiosului nume Octavius Pickard-Cambridge a devenit cea mai

mare autoritate mondială în păianjeni, în timp ce contemporanul său, reverendul William Shepherd, a scris o istorie a bancurilor obscene. John Clayton din Yorkshire a făcut prima demonstrație practică a iluminatului cu gaz. Reverendul George Garrett, din Manchester, a inventat submarinul^{2*}. Adam Buddle, un vicar botanist din Essex, a fost inspirația eponimă pentru *Buddleia Davidii*. Reverendul John Mackenzie Bacon din Berkshire a fost un pionier al balonului cu aer cald și părintele fotografiei aeriene. Sabine Baring-Gould a scris imnul „Înainte, soldați creștini” și, mai surprinzător, primul roman în care apărea un vîrcolac. Reverendul Robert Stephen Hawker din Cornwall a scris poezii remarcabile și a fost foarte admirat de Longfellow și Tennyson, deși își îngrijora puțin enoriașii întrucît purta un fes roz și își petrecea mare parte din viață sub influența puternică și senină a opiului.

Gilbert White, din Western Weald din Hampshire, a devenit cel mai respectat naturalist al epocii și a scris strălucita și încă mult îndrăgita *Natural History of Selborne*. În Northamptonshire, reverendul M.J. Berkeley a devenit principala autoritate în fungi și boli de plante; în mod mai puțin fericit, se pare că el fost responsabil pentru răspîndirea multor boli grave, inclusiv cea mai dăunătoare dintre molimele horticole, mana viței-de-vie. John Michell, un paroh din Derbyshire, l-a învățat pe William Herschel cum să construiască un telescop, cu ajutorul căruia Herschel a descoperit apoi planeta Uranus. Michell a inventat, de asemenea, o metodă de a cîntări Pămîntul, probabil cel mai ingenios experiment științific practic din secolul al XVIII-lea. A murit înainte să îl poată termina, iar experimentul a fost în cele din urmă dus la capăt în Londra de către Henry Cavendish, o rudă strălucită a angajatorului lui Paxton, ducele de Devonshire.

Poate că cel mai extraordinar cleric dintre toți a fost reverendul Thomas Bayes, din Tunbridge Wells din Kent, care a trăit aproximativ între 1701 și 1761. Era, după câte se spune, un predicator timid și lipsit de har, dar un matematician deosebit de înzestrat. A inventat o ecuație matematică ce a devenit cunoscută drept teorema lui Bayes și care arată așa:

$$p(\theta|y) = \frac{p(\theta)p(y|\theta)}{\int p(\eta)p(y|\eta)d\eta}$$

Cine înțelege teorema lui Bayes o poate folosi pentru a rezolva probleme complexe care implică distribuții de probabilitate – sau probabilități inverse, cum li se spune uneori. Este o modalitate de a ajunge la probabilități cu grad ridicat de încredere din punct de vedere statistic, pe baza unor informații parțiale. Cea mai remarcabilă caracteristică a teoremei lui Bayes este că nu are nici o utilitate practică în lipsa calculatoarelor care să execute calculele necesare, astfel că în epoca lui era un exercițiu interesant, dar complet inutil. În mod evident, Bayes dădea atât de puțină importanță teoremei sale, încât nici măcar nu s-a deranjat să o facă publică. Un prieten a trimis-o la Societatea Regală din Londra în 1763, la doi ani după moartea lui Bayes, unde a fost publicată în revista *Philosophical Transactions* a societății, cu titlul modest de „O încercare de rezolvare a unei probleme de doctrina șanselor”. De fapt, a fost un reper în istoria matematicii. Astăzi, teoria lui Bayes este folosită în modelarea schimbărilor climatice, prevederea comportamentului burselor de schimb, stabilirea datărilor cu carbon radioactiv, interpretarea evenimentelor cosmice și în multe alte domenii în care intervine interpretarea probabilităților – și toate acestea datorită însemnărilor contemplative ale unui cleric englez din secolul al XVIII-lea.

Mulți alți clerici nu au produs opere mărețe, ci copii remarcabili. John Dryden, Christopher Wren, Robert Hooke, Thomas Hobbes, Oliver Goldsmith, Jane Austen, Joshua Reynolds, Samuel Taylor Coleridge, Horatio Nelson, surorile Brontë, lordul Alfred Tennyson, Cecil Rhodes și Lewis Carroll (care a fost el însuși hirotonisit, deși nu a practicat niciodată) au fost cu toții copii de parohi. Ne putem face o imagine asupra influenței disproporționate a clericilor căutînd după anumite cuvinte în versiunea electronică a *Dictionary of National Biography*. Tastați „paroh” și veți obține aproape 4.600 de rezultate; „vicar” produce încă 3.300. Asta în comparație cu rezultatele mai modeste 338 – pentru „fizician”, 492 – pentru „economist”, 639 – pentru „inventator” și 741 – pentru „om de știință”. (În mod interesant, acestea nu sînt mult mai mari decît numărul de intrări obținut prin tastarea cuvintelor „donjuan”, „asasin” sau „nebun”, și sînt cu mult depășite de „excentric”, care are 1.010 intrări.)

Existau atît de mulți clerici remarcabili, încît e ușor să uităm că astfel de oameni erau de fapt neobișnuiți și că cei mai mulți semănau mai mult cu domnul Marsham al nostru care, dacă a avut vreo realizare sau măcar vreo ambiție, n-a lăsat nici o urmă în acest sens. Cea mai apropiată legătură a sa cu celebritatea era că străbunicul său, Robert Marsham, inventase fenologia, știința (dacă nu e prea mult să îi spunem astfel) care urmărește schimbările sezoniere – primii muguri ai copacilor, primul cîntat al cucului primăvara și așa mai departe. Ați putea crede că asta e ceva ce oamenii fac oricum în mod spontan, dar de fapt nimeni nu o făcuse, cel puțin nu sistematic, iar sub influența lui Marsham această știință a devenit o activitate extrem de populară și de respectabilă în întreaga lume. În America, Thomas Jefferson era un susținător devotat. Chiar și ca președinte, a găsit

timp să noteze prima și ultima apariție a treizeci și șapte de tipuri de fructe și legume în piețele din Washington și l-a pus pe reprezentantul său din Monticello să facă observații similare pentru a vedea dacă datele arată vreo variație semnificativă între cele două locuri. Când climatologii moderni spun că merii înmuguresc primăvara cu trei săptămâni mai devreme decât înainte și alte lucruri asemănătoare, ei folosesc adeseori ca sursă observațiile lui Robert Marsham. Acest Marsham a fost și unul dintre cei mai bogați proprietari de teren din estul Angliei, avînd un domeniu mare în satul Stratton Strawless, lângă Norwich, unde Thomas John Gordon Marsham s-a născut în 1821 și și-a petrecut mare parte din viață pînă să parcurgă cei aproximativ 20 de kilometri pînă în satul nostru, pentru a prelua postul de paroh.

Nu știm aproape nimic despre viața lui Thomas Marsham în parohie, dar întîmplător știm multe despre viața cotidiană a parohilor de țară în timpul mării epoci a parohilor de țară, grație scrierilor cuiva care a trăit în parohia învecinată din Weston Longville, la opt kilometri peste cîmpuri, spre nord (și abia vizibilă de pe acoperișul casei noastre parohiale). Numele lui era reverendul James Woodforde și ocupase poziția lui Marsham cu cincizeci de ani înainte, dar cu siguranță că viața nu se schimbase cu mult. Woodforde nu s-a remarcat prin devoțiune, învățătură sau talent, dar i-a plăcut viața și a ținut un jurnal plin de culoare timp de patruzeci și cinci de ani, care oferă perspective neobișnuit de detaliate asupra vieții unui cleric de țară. Uitat timp de peste o sută de ani, jurnalul a fost redescoperit și publicat într-o formă condensată, în 1924, cu titlul *The Diary of a Country Parson*. A devenit un bestseller internațional, chiar dacă, așa cum a remarcat un critic, „nu era altceva decît o cronică a lăcomiei”.

Cantitatea de mâncare pusă pe mesele din secolul al XVIII-lea era uluitoare, iar Woodforde nu lua aproape nici o masă fără să o consemneze cu afecțiune și în detaliu. Iată felurile pe care le-a servit la o cină obișnuită din 1784: calcan de Dover în sos de homar, coquelet, limbă de bou, friptură de vită, file de vițel cu zbîrciog și trufe, plăcintă de porumbel, momițe de vițel, boboc de găscă cu mazăre, gem de caise, tartă cu brînză, tocăniță de ciuperci și tartă cu fructe. La altă masă, putea alege dintr-un platou cu lin, șuncă, trei găini, două rațe la proțap, o ceafă de porc, budincă cu prune și tartă cu prune, tartă cu mere, precum și diverse fructe și nuci, toate însoțite de vinuri roșii și albe, bere și cidru. Nimic nu era mai important ca o masă îndestulătoare. Cînd sora lui Woodforde a murit, el și-a consemnat în jurnal durerea sinceră, dar a găsit loc să noteze și: „Cină astăzi un frumos curcan la proțap”. Nimic altceva din afară nu-i afecta obiceiurile. Războiul de Independență american abia dacă e pomenit. Cînd a căzut Bastilia, în 1789, Woodforde a notat evenimentul, dar a acordat mai mult spațiu pentru ce mîncase la micul dejun. Firește, ultima însemnare din jurnalul său a consemnat o masă.

Woodforde a fost un om destul de cumsecade – trimitea din cînd în cînd mâncare săracilor și ducea o viață fără vicii condamnabile –, dar în toți anii consemnați în jurnale nu există nici o indicație că s-ar fi gîndit vreo clipă la compunerea unei predici sau că a simțit vreun atașament deosebit față de enoriașii săi, în afara bucuriei de a li se alătura la cină de fiecare dată cînd apărea o invitație. Dacă Woodforde nu reprezenta ceea ce era tipic, cu siguranță reprezenta ceea ce era posibil.

În ceea ce privește legătura dintre toate acestea și domnul Marsham, pur și simplu nu se poate ști. Dacă scopul său în viață a fost să lase cît mai puține urme în istorie, atunci și l-a realizat

glorios. În 1851 avea 29 de ani și era necăsătorit – și așa a rămas pentru tot restul vieții. Chelăreasa lui, o femeie cu numele interesant și neobișnuit Elizabeth Worm³, a rămas cu el timp de vreo cincizeci de ani, pînă la moartea ei în 1899, așa că măcar ea a părut să-l considere un companion suficient de agreabil, dar e imposibil de știut dacă și altcineva a fost sau nu de aceeași părere.

Există însă un mic indiciu încurajator. În ultima duminică din martie 1851, Biserica Anglicană a efectuat un sondaj național pentru a afla cîți oameni au participat de fapt la slujbă în acea zi. Rezultatele au fost șocante. Mai mult de jumătate din oamenii din Anglia și Țara Galilor nu fuseseră la biserică deloc, și doar 20% fuseseră la o slujbă anglicană. Oricît de ingenioși ar fi fost la crearea de teoreme matematice și la alcătuirea de dicționare islandeze, era evident că clericii nu mai erau la fel de importanți pentru comunitățile lor pe cît fuseseră odinioară. Din fericire, în parohia domnului Marsham nu părea să se vadă nici un semn al acestei situații. Documentele cercetării arată că 79 de credincioși au participat la slujba de dimineată din acea zi, iar 86 au venit după-amiaza. Asta însemna aproape 70% din enoriașii aflați în grija sa – un rezultat mult, mult mai bun decît media națională. Presupunînd că aceasta era o participare obișnuită pentru el, s-ar părea că domnul Marsham era un om bine privit.

III

În aceeași lună în care Biserica Anglicană a efectuat cercetarea asupra participării la slujbă, în Marea Britanie s-a desfășurat și recensămîntul decenal, în urma căruia a rezultat totalul exact al

populației de 20.959.477 de locuitori. Acesta reprezenta doar 1,6% din populația globului, dar putem spune cu certitudine că nu exista altundeva un segment de populație mai bogat și mai productiv. Britanicii produceau jumătate din cărbunele și fierul lumii, controlau aproape două treimi din transportul maritim și erau implicați într-o treime din comerțul total. Întreaga producție de bumbac din lume provenea din fabricile britanice dotate cu mașini inventate și construite în Marea Britanie. În băncile Londrei existau mai mulți bani decât în toate celelalte centre financiare ale lumii luate împreună. Londra era în centrul unui imperiu imens și aflat în creștere care, la apogeul său, avea să acopere 30 de milioane de kilometri pătrați și să facă din „God Save the Queen” imnul unui sfert din populația lumii. Marea Britanie era în fruntea clasamentului mondial la orice categorie cuantificabilă. Era cea mai bogată, cea mai inovatoare, cea mai împlinită națiune a epocii – o națiune unde pînă și grădinarii ajungeau să strălucească.

Dintr-odată, pentru prima oară în istorie, majoritatea oamenilor aveau mult din toate. Karl Marx, pe cînd trăia în Londra, nota cu uimire și o vagă nuanță de admirație inevitabilă că în Marea Britanie puteai să cumperi cinci sute de tipuri de ciocane. Peste tot era activitate. Londonezii contemporani trăiesc într-un mare oraș victorian; victorienii trăiau prin și pentru acesta, ca să spunem așa. În decurs de doisprezece ani, în Londra s-au deschis opt terminale de căi ferate. Scara perturbărilor – șanțurile, tunelele, excavările în terenuri noroioase, aglomerarea trăsurilor și a altor vehicule, fumul, zarva, dezordinea – produse de umplerea orașului de căi ferate, poduri, canalizări, stații de pompare a apei, centrale electrice, linii de metrou și toate celelalte însemna că Londra victoriană era nu numai cel mai mare oraș din lume, dar și cel mai zgomotos, murdar,

noroi, aglomerat, sufocat și excavat loc pe care îl văzuse lumea vreodată.

Recensămîntul din 1851 a arătat și că populația urbană din Marea Britanie era acum mai mare decît cea rurală – pentru prima oară în lume –, iar cea mai vizibilă consecință a acestui fapt erau mulțimile de oameni la o scară nemaiîntîlnită vreodată. Oamenii lucrau acum în masă, călătoreau în masă, erau școlarizați, încarcerați și spitalizați în masă. Cînd ieșeau în oraș să se distreze, mergeau în masă, și nicăieri nu mergeau cu mai mult entuziasm și fascinație decît la Palatul de Cristal.

Dacă clădirea însăși era o minune, minunățiile dinăuntru nu erau mai prejos. Aproape 100.000 de obiecte erau expuse, răspîndite în aproximativ 14.000 de standuri. Printre noutăți erau un cuțit cu 1.851 de lame, mobilă sculptată din blocuri de cărbune de mărime corespunzătoare (fără vreun alt motiv decît pentru a arăta că e posibil), un pian cu patru laturi pentru cvartete familiale, un pat care devenea barcă de salvare și un altul care îl arunca automat pe uluitul său ocupant într-o cadă asamblată instantaneu, dispozitive de zburat de orice tip (mai puțin cel funcțional), instrumente de luat sînge, cea mai mare oglindă din lume, un bulgăre enorm de guano din Peru, celebrele diamante Hope și Koh-i-Noor^{4*}, macheta unui pod suspendat între Marea Britanie și Franța și nesfîrșite standuri cu mașini, textile și manufacturi de orice tip din întreaga lume. *The Times* a calculat că era nevoie de două sute de ore ca să le vezi pe toate.

Nu toate standurile erau la fel de scilipitoare. Newfoundland își dedicase întreaga expoziție istoriei și producerii uleiului de ficat de cod, devenind astfel o oază de liniște mult apreciată de cei care căutau un refugiu din fața mulțimilor înghesuie. Sectorul Statelor Unite aproape că nu a fost ocupat. Din zgîrcenie, Congresul a refuzat să

alocă fonduri, așa încât a fost nevoie de colecte private. Din nefericire, când produsele americane au ajuns la Londra, s-a descoperit că organizatorii plătiseră doar cât să ajungă bunurile la docuri, și nu pînă în Hyde Park. Și, evident, nici nu prevăzuseră bani pentru ridicarea standurilor și angajarea de personal pentru cinci luni. Din fericire, filantropul american George Peabody, care trăia la Londra, a intervenit și a oferit 15.000 de dolari ca fonduri de urgență, salvînd delegația americană din criza produsă de ea înșăși. Toate acestea au întărit convingerea mai mult sau mai puțin universală că americanii nu erau altceva decît niște provinciali amabili, încă nepregătiți pentru ieșiri nesupravegheate pe scena lumii.

Așa că a fost o surpriză destul de mare cînd, după ridicarea standurilor, s-a descoperit că sectorul american era un avanpost al magiei și minunățiilor. Aproape toate mașinile americane făceau lucruri pe care lumea dorea cu adevărat ca mașinile să le facă – să scoată cuie, să taie piatră, să toarne lumînări –, dar cu o precizie, rapiditate și fiabilitate neobosită, care au lăsat celelalte națiuni cu gura căscată. Mașina de cusut a lui Elias Howe le-a uimit pe doamne și a îndeplinit imposibila promisiune potrivit căreia una dintre cele mai chinuitoare activități ale vieții domestice putea fi făcută cu adevărat incitantă și amuzantă. Cyrus McCormick a expus o secerătoare care putea face munca a patruzeci de bărbați – o pretenție atît de îndrăzneță și neverosimilă, încît aproape nimeni nu i-a dat crezare pînă cînd secerătoarea nu a fost dusă la o fermă din Home Counties, unde s-a dovedit că performanțele ei erau reale. Cel mai incitant dintre toate era revolverul cu repetiție al lui Samuel Colt, care nu era numai uimitor de mortal, ci și făcut din părți intersanjabile, o metodă de producție atît de aparte, încît a devenit cunoscută drept „sistemul american”. O singură creație autohtonă putea egala aceste calități

măiestre ale noutății, utilității și preciziei epocii mașinilor – însăși marea sală a lui Paxton, iar aceasta avea să dispară după încheierea spectacolului. Pentru mulți europeni, acesta a fost primul indiciu neliniștitor că țăranii care mestecau tutun de dincolo de ocean creau pe nesimțite următorul colos industrial – o transformare atât de neverosimilă, încât majoritatea refuzau să-i dea crezare chiar și în timp ce se întâmpla deja.

Cel mai popular element al Marii Expoziții nu a fost nicidecum o expoziție, ci elegantele cabine de toaletă, unde vizitatorii se puteau ușura în condiții confortabile, ofertă de care au profitat cu recunoștință și entuziasm 827.000 de oameni – 11.000 într-o singură zi. În 1851, toaletele publice lipseau cu desăvârșire din Londra. La British Museum, pînă la 30.000 de vizitatori zilnici trebuiau să împartă doar două toalete exterioare. La Palatul de Cristal, la toalete se putea chiar trage apa, ceea ce i-a încîntat pe vizitatori atât de mult, încît a declanșat moda instalării toaletelor cu apă curentă acasă – o schimbare ce va avea curînd consecințe catastrofale pentru Londra, după cum vom vedea.

Marea Expoziție a constituit un progres atât din punct de vedere sanitar, cît și din punct de vedere social, deoarece era prima oară cînd oameni din toate clasele sociale erau laolaltă, amestecîndu-se și stînd aproape unii de alții. Mulți s-au temut că oamenii simpli – „Marii Nespălați”, după cum îi poreclise William Makepeace Thackeray cu un an înainte, în romanul *Istoria lui Pendennis* – se vor dovedi nedemni de această încredere și le vor crea neplăceri celor care le erau superiori. Puteau apărea chiar sabotaje. La urma urmei, evenimentul se petrecea la doar trei ani de la revoltele populare din 1848 care tulburaseră Europa și răsturnaseră guvernele din Paris, Berlin, Cracovia, Budapesta, Viena, Napoli, București și Zagreb.

Teama cea mai mare era că expoziția avea să atragă cartiști și susținători ai acestora. Cartismul era o mișcare populară numită astfel după Carta Poporului din 1837, care urmărea o serie de reforme politice – toate destul de modeste, privite retrospectiv –, de la desființarea așa-numitelor „burguri putrede” și „goale” la acordarea sufragiului masculin universal^{5*}. În decurs de aproximativ un deceniu, cartiștii au înaintat Parlamentului o serie de petiții, una dintre ele de aproximativ 10 kilometri lungime, despre care se spunea că fusese semnată de 5,7 milioane de oameni. Parlamentul a fost impresionat, dar le-a respins oricum pe toate, pentru binele poporului. Se considera că votul universal este o idee periculoasă – „cu totul incompatibilă cu existența civilizației”, potrivit istoricului și parlamentarului Thomas Babington Macaulay.

În Londra, situația s-a agravat în 1848, când cartiștii au anunțat o manifestație de masă în Kennington Common, la sud de Tamisa. Există temerea că aceștia, cuprinși de indignare, vor năvăli peste Westminster Bridge și vor ocupa Parlamentul. Clădirile guvernamentale din întregul oraș au fost fortificate. La Ministerul de Externe, lordul Palmerston, ministrul de Externe, a blocat ferestrele cu volume legate din *The Times*. La British Museum au fost plasați pe acoperiș bărbați care să arunce cu cărămizi asupra celor care ar fi încercat să ocupe clădirea. În fața Bank of England au fost instalate tunuri, iar angajaților de la o serie de instituții de stat li s-au distribuit săbii și muschete vechi, prost întreținute, dintre care multe erau cel puțin la fel de periculoase pentru utilizatori ca și pentru cei suficient de îndrăzneți încât să vină în fața lor. 170.000 de agenți de poliție speciali – cei mai mulți dintre ei oameni bogați și servitorii lor – erau în alertă, aflându-se sub comanda senilului duce de Wellington, acum

în vîrstă de 82 de ani și surd la orice era mai puțin zgomotos decît un țipăt zdravăn.

În cele din urmă, manifestația a eșuat, în parte fiindcă liderul cartiștilor, Feargus O'Connor, a început să se comporte ciudat din cauza demenței sifilitice încă nediagnosticate de care suferea (și pentru care avea să fie internat într-un azil în anul următor), în parte întrucît cei mai mulți participanți nu erau de fapt revoluționari autentici și nu doreau să producă sau să ia parte la o mare vărsare de sînge, și în parte deoarece o ploaie torențială oportună a făcut ca retragerea într-o cîrciumă să pară o variantă mult mai atrăgătoare decît asediarea Parlamentului. *The Times* a scris că „mulțimea londoneză, deși nici eroică, nici poetică, nici patriotică, nici iluminată, nici curată, e un organism relativ blajin”, ceea ce, oricît ar fi fost de condescendent, era destul de corect.

În ciuda acestei amînări, în 1851, sentimentele din unele cartiere erau în continuare puternice. Henry Mayhew a notat în influentul său volum *London Labor and the London Poor*, publicat în același an, că, „aproape pînă la unul”, muncitorii sînt „socialiști înflăcărați, avînd opinii violente”.

Dar și cei mai aprinși socialiști, se pare, iubeau Marea Expoziție. Aceasta s-a deschis pe 1 mai 1851 fără nici un incident – un „spectacol minunat, impunător și emoționant”, în cuvintele unei regine Victoria strălucitoare, care a numit ziua inaugurării „cea mai măreață zi a istoriei noastre” și a spus-o chiar sincer. Veneau oameni din toate colțurile țării. O femeie pe nume Mary Callinack, de 85 de ani, a mers pe jos peste 400 de kilometri din Cornwall, devenind astfel celebră. În total, șase milioane de oameni au participat în cele cinci luni și jumătate cît Marea Expoziție a fost deschisă. În cea mai aglomerată zi, 7 octombrie, au venit aproape 110.000 de vizitatori. La un moment dat, 92.000 de oameni erau în clădire în același timp –

cel mai mare număr de oameni care fuseseră vreodată în interiorul unei singure clădiri.

Nu toți vizitatorii au fost încântați. William Morris, viitorul designer și estetic, atunci în vârstă de 17 ani, a fost atât de îngrozit de ceea ce considera a fi lipsă de gust și venerare a excesului, încât a ieșit din clădire clătînîndu-se și a vomat în tufișuri. Dar majoritatea oamenilor o adorau și aproape toți s-au comportat decent. Pe parcursul desfășurării Marii Expoziții, doar 25 de oameni au fost acuzați de încălcări ale legii – 15 pentru furt din buzunare și 10 pentru alte furturi minore. Absența infracțiunilor grave a fost chiar mai remarcabilă decît pare, deoarece în anii 1850 Hyde Park devenise un loc periculos notoriu, mai ales după căderea serii, cînd riscul de a fi jefuit era atât de mare încît apăruse obiceiul de a traversa parcul doar după formarea unui convoi. Datorită mulțimilor, timp de aproape jumătate de an a fost cel mai sigur loc din Londra.

Marea Expoziție a adunat un profit de 186.000 de lire, suficient pentru cumpărarea a treizeci de acri la sud de Hyde Park, într-o zonă numită neoficial Albertopolis, unde au fost construite marile muzee și instituții care încă domină împrejurimile – printre altele, Royal Albert Hall, Victoria & Albert Museum, Natural History Museum, Royal College of Art și Royal College of Music.

Mărețul Palat de Cristal al lui Paxton a rămas în picioare în Hyde Park pînă în vara anului 1852, cînd i s-a hotărît soarta. Aproape nimeni nu voia să dispară cu totul, dar părerile erau împărțite cu privire la noua lui utilizare. O propunere cam înflăcărată era transformarea lui într-un turn de sticlă de 1.000 picioare înălțime. În cele din urmă s-a căzut de acord să fie mutat într-un parc nou – care să fie numit Parcul Palatului de Cristal –, în Sydenham, în sudul Londrei. Pe parcurs, nu se știe cum, a devenit și mai mare; noul Palat de Cristal

era o dată și jumătate mai mare și folosea de două ori mai multă sticlă. Deoarece era situat pe o pantă, reconstruirea lui a fost mult mai dificilă. De patru ori s-a prăbușit. Pentru înălțarea clădirii a fost nevoie de 6.400 de muncitori, care au terminat treaba în doi ani. Șaptesprezece dintre ei și-au pierdut viața. Aura de magie și binefacerile Palatului de Cristal dispăruseră în mod ciudat, iar acesta nu și-a mai recâștigat niciodată locul central în inima națiunii. În 1936, întreaga clădire a fost mistuită de flăcări.

La zece ani de la Marea Expoziție, prințul Albert a murit, iar marea navă spațială gotică cunoscută drept Albert Memorial a fost construită la vest de locul pe care se înălțase Palatul de Cristal, cu un cost enorm de 120.000 de lire, adică o dată și jumătate față de cât costase Palatul de Cristal. Acolo stă astăzi Albert pe tron, sub un enorm baldachin aurit. În poală ține o carte: catalogul Marii Expoziții. Tot ce a mai rămas din Palatul de Cristal original sînt două porți mari decorative din fier forjat, care străjuiau altădată locul unde se verificau biletele la intrarea în sala de expoziție a lui Paxton, iar acum, neobservate, marchează o mică porțiune a graniței dintre Hyde Park și Kensington Gardens.

Epoca de aur a clericilor de țară s-a sfîrșit și ea brusc. În anii 1870 a început o gravă depresiune agricolă, care i-a lovit pe proprietarii de pămînt și pe toți cei a căror prosperitate depindea de aceștia. În decurs de șase ani, o sută de mii de fermieri și muncitori agricoli și-au părăsit pămînturile. În parohia noastră populația a scăzut cu aproape jumătate în cincisprezece ani. La mijlocul anilor 1880, valoarea de impozitare a întregii parohii era de doar 1.713 lire – cu doar 100 de lire mai mult decît îl costase pe Thomas Marsham să construiască această casă parohială, cu trei decenii mai înainte.

Spre sfârșitul secolului, venitul mediu al unui cleric englez scăzuse la mai puțin de jumătate decât fusese cu cincizeci de ani înainte. Ajustat la puterea de cumpărare, însemna un venit și mai derizoriu. O parohie de țară a încetat să mai reprezinte o sinecură atractivă. Mulți clerici nu-și mai puteau permite să se căsătorească. Cei înzestrați cu inteligență și posibilități și-au exercitat talentele în alte direcții. La sfârșitul secolului, scrie David Cannadine, „cele mai strălucite minți ale generației se aflau în afara Bisericii, și nu în interiorul ei”.

În 1899, domeniul familiei Marsham a fost împărțit și vândut, ceea ce a pus capăt relației benigne de dominație a acestei familii cu comitatul. În mod curios, un eveniment neașteptat ce a avut loc în bucătărie a fost în mare parte responsabil pentru depresiunea agricolă devastatoare din anii 1870 și din următorii. Vom ajunge imediat la această poveste – dar înainte de a intra în casă și a începe vizita noastră, am putea să dedicăm câteva pagini răspunsului la întrebarea neașteptat de pertinentă privitoare la motivul pentru care oamenii locuiesc de fapt în case.

^{1*} A compara valorile din 1851 cu cele de astăzi nu este simplu, deoarece ele pot fi calculate folosind multe criterii diferite, iar lucruri care acum pot fi scumpe (terenul agricol, servitori) erau adesea ieftine, comparativ, la acea vreme și invers. Îi sînt îndatorat profesorului Ranald Michie de la Durham University pentru sugestia că cea mai precisă măsură ar fi o comparare a indicilor prețurilor cu amănuntul din 1851 și din prezent. Privite în acest mod, cele 500 de lire ale domnului Marsham ar valora astăzi cam 400.000 de lire (sau 630.000 de dolari). În 1851, venitul pe cap de locuitor în Marea Britanie era ceva mai mult de 20 de lire.

^{2*} Nava se numea „Resurgam”, însemnînd „Mă voi înălța iar”, ceea ce s-a dovedit a fi un nume cam nefericit, întrucît s-a scufundat în Marea Irlandei în timpul unei furtuni, la trei luni de la lansarea sa din 1878, și nu s-a mai înălțat niciodată. Și nici

Garrett, de altfel. Descurajat de experiențele sale, a renunțat la predici și invenții și s-a mutat în Florida, unde s-a apucat de agricultură. Și asta s-a dovedit a fi un dezastru, iar el și-a încheiat viața dezamăgitoare și aflată într-o spirală descendentă ca simplu infanterist în armata americană, în timpul Războiului Americano-Spaniol, murind apoi de tuberculoză, sărac și uitat, în New York, în 1902.

3. „Vierme”, în limba engleză (n. trad.).

4* Koh-i-Noor devenise una dintre Bijuteriile Coroanei cu doi ani înainte, după ce fusese eliberat (sau prădat, depinde de perspectivă) de armata britanică în timpul cuceririi Punjabului indian. Majoritatea oamenilor au considerat diamantul Koh-i-Noor o dezamăgire. Deși uriaș, la cele 200 de carate ale sale, fusese tăiat prost și nu strălucea satisfăcător. După expoziție, a fost prelucrat considerabil pînă la o variantă mai sclipitoare de 109 carate și montat în coroana regală.

5* În „burgurile putrede”, un membru al Parlamentului putea fi ales de un număr mic de oameni, precum în Bute (Scoția), unde un singur locuitor din 14.000 avea drept de vot și astfel, evident, se putea alege pe el însuși. „Burgurile goale” erau circumscripții care nu aveau nici un locuitor, dar păstrau un loc în Parlament, ce putea fi vîndut sau oferit (unui fiu imposibil de angajat, de pildă) de persoana care îl controla. Cel mai renumit „burg gol” era Dunwich, un oraș de coastă din Suffolk care fusese cîndva un mare port – al treilea ca mărime din Anglia –, dar care fusese înghițit de mare în timpul unei furtuni din 1286. În ciuda văditei sale inexistențe, a fost reprezentat în Parlament, pînă în 1832, de o serie de nuliități privilegiate.

Capitolul 2

Cadrul

I

Dacă ar fi să îl readucem cumva la viață pe reverendul Thomas Marsham și să îl reinstalăm în casa lui parohială, ceea ce l-ar surprinde cel mai mult, probabil – în afară de faptul că s-ar afla aici, desigur –, ar fi să descopere că această casă a devenit, ca să spunem așa, invizibilă. Astăzi casa se înalță într-o pădurice privată deasă care îi dă un aer foarte izolat, dar în 1851, când era nou-nouță, trebuie să se fi înălțat semeață, chiar impresionantă, într-un câmp deschis, un morman de cărămizi roșii pe un câmp gol.

În majoritatea celorlalte privințe însă, și trecînd cu vederea o ușoară îmbătrînire și introducerea unor cabluri electrice și a unei antene de televiziune, ea a rămas în mare neschimbată din 1851. Și acum, ca și atunci, este în mod evident o casă. Arată așa cum trebuie să arate o casă. Are un aer casnic.

Așa încît este poate puțin surprinzător să medităm la faptul că nimic din ce aparține acestei case (sau oricărei alte case) nu este inevitabil. Totul trebuia să fie gîndit – uși, ferestre, coșuri de fum, scări –, iar pentru o mare parte dintre acestea, după cum vom vedea, a fost nevoie de mult mai mult timp și experimente decît ați fi putut crede vreodată.

Casele sînt de fapt niște lucruri destul de ciudate. Nu au aproape nici o trăsătură

caracteristică universală: pot avea, practic, orice formă, pot încorpora cam orice material, pot fi de aproape orice mărime. Și totuși, oriunde am merge în lume, recunoaștem casele și caracterul domestic imediat ce le vedem. Această aură de confort casnic este, după cum se dovedește, extraordinar de veche, iar primul indiciu al acestui fapt remarcabil a fost descoperit din întâmplare exact în vremea în care s-a construit vechea casă parohială, în iarna anului 1850, când o furtună puternică s-a abătut asupra Marii Britanii.

A fost una dintre cele mai teribile furtuni ce au avut loc timp de decenii și a produs distrugeri considerabile. La Goodwin Sands, în largul coastei Kentului, cinci corăbii au fost sfărâmate în bucăți, murind întregul echipaj. În apele de lângă Worthing, în Sussex, unsprezece oameni dintr-o barcă de salvare care pornise în ajutorul unei corăbii aflate în dificultate s-au înecat atunci când barca lor a fost răsturnată de un val gigantic. Într-un loc numit Kilkee, unui velier irlandez pe nume *Edmund*, aflat în drum spre America, i s-a defectat cârma, iar pasagerii și echipajul au privit neputincioși cum vasul a fost purtat spre stînci și zdrobit în bucăți. Nouăzeci și șase de oameni s-au înecat, deși câțiva au reușit să ajungă cu greu la țărm, inclusiv o doamnă în vîrstă care s-a agățat de spatele bravului căpitan, al cărui nume era Wilson și care, după cum nota cu satisfacție *Illustrated London News*, era englez. În total, peste două sute de oameni și-au pierdut viața în apele din jurul Insulelor Britanice în acea noapte.

În Londra, la Palatul de Cristal pe jumătate construit care se înălța în Hyde Park, panourile de sticlă tocmai instalate s-au mișcat și au zăngănit, dar au rămas pe loc, iar clădirea a rezistat vînturilor puternice cu prețul a doar cîteva gemete, spre ușurarea lui Joseph Paxton, care promisese că rezistă la furtună, dar era bucuros să afle că avea dreptate. La 1.100 de kilometri spre nord, în

Insulele Orkney din Scoția, furtuna a bătut cu furie timp de două zile. Într-un loc numit Bay o' Skaill, vijelia a smuls iarba de pe un dîmb mare și neregulat, denumit *howie* de localnici, pentru care fusese dintotdeauna un reper.

Cînd în sfîrșit furtuna a trecut și locuitorii insulei au ajuns pe plaja lor proaspăt reconfigurată, au fost uimiți să descopere că acolo unde se înălțase dîmbul fuseseră scoase la lumină vestigiile unui sat din piatră compact și străvechi, fără acoperișuri, dar surprinzător de intact. Satul, care consta din nouă case, toate păstrînd încă mare parte din conținutul lor inițial, datează de acum cinci mii de ani. Este mai vechi decît Stonehenge și piramidele din Giza, mai vechi decît orice structură construită de pe Pămînt cu cîteva excepții. Este extraordinar de rar și de important și este cunoscut sub numele de Skara Brae.

Pentru că este intact și foarte bine conservat, Skara Brae oferă decorul unei atmosfere casnice intime aproape bizare. Nici un alt loc nu ne poate oferi un sentiment mai puternic al vieții domestice în Epoca Pietrei. După cum observă toată lumea, este ca și cum locuitorii tocmai au plecat. Ceea ce uimește întotdeauna la Skara Brae este complexitatea. Acestea erau locuințele unei populații neolitice, dar casele au uși cu zăvor, un sistem de canale colectoare și chiar, se pare, o canalizare primitivă, cu jgheaburi în perete pentru scurgerea reziduurilor. Interioarele erau spațioase. Pereții, încă verticali, aveau pînă la zece picioare înălțime, astfel că se putea sta în picioare, iar podelele erau pavate. Fiecare casă are dulapuri făcute în piatră, fîrde de depozitare, spații delimitate despre care se crede că ar fi fost paturi, rezervoare de apă și izolație care păstra interioarele uscate și plăcute. Casele sînt toate de aceeași mărime și construite după același plan, ceea ce sugerează un tip de comună bazată pe cordialitate, și nu o ierarhie tribală convențională.

Între case există coridoare acoperite care duc la o zonă deschisă pavată – numită „piața” de primii arheologi – unde se puteau desfășura activități într-un cadru social.

Locuitorii din Skara Brae par să fi trăit în bunăstare. Aveau bijuterii și ceramică. Cultivau grâu și orz și se bucurau de capturi abundente de pește și crustacee, inclusiv un cod care cântărea 35 de kilograme. Țineau vite, oi, porci și câini. Singurul lucru care le lipsea era lemnul. Ardeau alge ca să se încălzească, iar algele nu sînt un combustibil eficient – dar ceea ce pentru ei era o provocare continuă pentru noi este un lucru bun. Dacă ar fi avut posibilitatea de a-și construi casele din lemn, nu ar mai fi rămas nimic din ele și Skara Brae ar fi fost imposibil de imaginat vreodată.

Cu greu am putea supraestima raritatea și valoarea așezării Skara Brae. Europa preistorică era, în mare parte, un spațiu gol. Este posibil ca, acum 15.000 de ani, numărul oamenilor din Insulele Britanice să nu fi fost mai mare de două mii. Pe cînd exista Skara Brae, numărul ajunsese, probabil, la douăzeci de mii, dar asta înseamnă doar o persoană la trei mii de acri, astfel că a descoperi orice semn al vieții din neolitic este întotdeauna palpitant. Probabil că era destul de palpitant și atunci.

Skara Brae prezintă și ciudățenii. Una dintre locuințe, situată la oarecare distanță de celelalte, putea fi zăvorîtă doar din exterior, indicînd faptul că cei dinăuntru erau închiși, ceea ce schimbă impresia de societate a bunei înțelegeri universale. De ce era necesară încarcerarea cuiva într-o comunitate atît de mică este, evident, o întrebare la care nu se poate răspunde acum, după ce a trecut atît de mult timp. De asemenea, greu de înțeles sînt și recipientele etanșe de depozitare găsite în fiecare locuință. Explicația vehiculată este că acestea se foloseau pentru a ține melci turtiți, o moluscă cu cochilie dură care abundă în zonă, dar

de ce ar vrea cineva să aibă la îndemână o rezervă de melci turtiți proaspeți este o întrebare la care e greu de răspuns chiar și ipotetic, deoarece melcii turtiți sînt un aliment îngrozitor, furnizînd doar aproximativ o calorie fiecare, și atît de elastici, încît sînt practic necomestibili; de fapt, energia necesară pentru a-i mesteca e mai mare decît cea pe care o dau sub formă de substanțe nutritive.

Nu știm absolut nimic despre acești oameni – de unde au venit, ce limbă vorbeau, ce i-a făcut să se stabilească într-un loc atît de izolat de la marginea lipsită de păduri a Europei –, dar dovezile par să indice că Skara Brae s-a bucurat de 600 de ani de confort și liniște neîtrerupte. Apoi, într-o bună zi, cam în 2500 î.e.n., ocupații lui au dispărut – chiar brusc, se pare. Într-un coridor aflat lîngă una dintre locuințe s-au găsit mărgelile ornamentale împrăștiate, aproape sigur prețioase pentru proprietarul lor, ceea ce sugerează că un colier s-a rupt și că proprietarul lui a fost prea panicat sau preocupat ca să le recupereze. De ce a luat sfîrșit brusc comunitatea idilică de la Skara Brae este o enigmă, ca multe altele, imposibil de descifrat.

În mod remarcabil, după descoperirea așezării Skara Brae au trecut mai bine de trei sferturi de secol pînă cînd a venit cineva să o cerceteze în mod adecvat. William Watt, de la Skaill House, din apropiere, a salvat cîteva obiecte și, din nefericire, alți locuitori din Skaill House au venit ulterior, la un sfîrșit de săptămîină din anul 1913, înarmați cu cazmale și alte unelte și au jefuit situl în voia cea bună, luînd Dumnezeu știe ce drept suveniruri – și asta a fost cam toată atenția de care s-a bucurat Skara Brae. Apoi, în 1924, o altă furtună a dus în mare o bucată dintr-o casă, așa încît s-a decis că era necesar ca situl să fie cercetat oficial și securizat. Sarcina a căzut pe umerii unui profesor marxist de origine australiană, ciudat, dar strălucit,

de la University of Edinburgh, care ura munca de teren și căruia nu îi plăcea deloc să iasă din casă dacă nu era forțat de împrejurări. Se numea Vere Gordon Childe.

Childe nu era arheolog de meserie. Puțini oameni de la începutul anilor 1920 aveau această pregătire. Studiase filologia și clasicii la University of Sydney, unde își formase și un atașament profund și durabil față de comunism, o pasiune care l-a făcut orb la excesele lui Iosif Stalin, dar care i-a nuanțat arheologia în moduri surprinzător de productive. În 1914, Childe a venit la University of Oxford ca absolvent și a început lecturile și meditațiile care aveau să facă din el principala autoritate în viața și migrațiile populațiilor primitive. În 1927, a fost numit pe nou-înființatul post de Profesor Abercrombie de Arheologie Preistorică la University of Edinburgh. Astfel a devenit singurul arheolog universitar din Scoția – prin urmare, când era nevoie de investigarea a ceva asemănător cu Skara Brae, solicitarea se îndrepta spre el. Așa se face că în vara anului 1927 a călătorit spre nord cu trenul și cu vaporul pînă la Orkney.

Aproape toate descrierile lui Childe se opresc aproape afectuos asupra comportamentului său bizar și aspectului său aparte. Colegul său Max Mallowan (pomenit în zilele noastre cel mult ca al doilea soț al Agathe Christie) spunea că avea o față „atît de urîtă, încît era chinuitor să o privești”. Un alt coleg și-l amintește pe Childe ca fiind „înalt, dizgrațios și urît, excentric în vestimentație și adesea abrupt în comportament, [cu o] personalitate bizară și adesea îngrijorătoare”. Puținele fotografii ale lui Childe care se păstrează confirmă, fără îndoială, că nu era vreo frumusețe – era slab și fără bărbie, cu ochii mijiți în spatele unor ochelari de cucuvea, o mustață care arăta de parcă ar fi putut în orice moment să se trezească la viață și să fugă –, dar oricîte lucruri neplăcute s-ar

spune despre înfățișarea sa, în interior era luminos și admirabil. Childe avea o minte magnifică, o memorie bună și o excepțională înzestrare pentru limbile străine. Știa să citească în cel puțin o duzină de limbi vii sau moarte, ceea ce îi permitea să cerceteze texte atât vechi, cât și moderne despre orice subiect îl interesa – și aproape că nu exista subiect care să nu-l intereseze. Combinația de aspect ciudat, rezervă morocănoasă, stângăcie fizică și intelect impresionant era greu de suportat pentru mulți. Un student își amintește că la o serată de presupusă socializare Childe li s-a adresat celor prezenți în șase limbi, a demonstrat cum se fac împărțiri lungi cu numeralele romane, a ținut un expozeu critic despre bazele datării chimice a Epocii Bronzului și a dat citate lungi din memorie și în limbile originale dintr-o serie de autori de literatură clasică. Cei mai mulți îl considerau pur și simplu epuizant.

Nu era un săpător înăscut, ca să nu spunem mai mult. Un coleg, Stuart Piggott, observa aproape cu groază „incapacitatea [lui Childe] de a evalua natura probelor arheologice de pe teren și procesul implicat de recuperarea, recunoașterea și interpretarea lor”. Aproape toate cărțile lui, multe la număr, se bazau pe lecturi, și nu pe experiență personală. Până și stăpânirea limbilor străine era doar parțială. Deși putea citi la perfecție, folosea pronunții inventate de el, pe care nimeni dintre cei care vorbeau limbile respective nu le putea înțelege. În Norvegia, sperînd să-și impresioneze colegii, a încercat odată să comande un fel de mîncare cu zmeură și i-au fost aduse douăsprezece beri.

Oricare ar fi fost neajunsurile lui fizice și comportamentale, Childe a fost fără îndoială o forță a binelui în arheologie. Pe parcursul a trei decenii și jumătate, el a produs șase sute de articole și cărți, populare și academice, inclusiv bestsellerurile *Man Makes Himself* (*Omul se*

creează pe sine însuși, 1936) și *Făurirea civilizației* (1942), despre care mulți arheologi au spus mai târziu că i-au inspirat să îmbrățișeze această profesie. Mai presus de orice, era un gânditor original și, exact în perioada în care făcea săpături la Skara Brae, a avut ceea ce a constituit, probabil, cea mai măreață și originală idee din arheologia secolului XX.

Trecutul omenirii este de obicei împărțit în trei epoci inegale – paleoliticul (sau „epoca veche a pietrei”), care se întinde de acum 2,5 milioane de ani pînă acum 10.000 de ani; mezoliticul („epoca medie a pietrei”), care acoperă perioada de tranziție de la stilul de viață al vânătorilor-culegători la răspîndirea agriculturii, de acum 10.000 de ani pînă acum 6.000 de ani; și neoliticul („epoca nouă a pietrei”), care acoperă ultimii, dar extrem de productivii aproximativ două mii de ani de preistorie, pînă la Epoca Bronzului. În cadrul fiecăreia dintre aceste trei perioade există multe alte subperioade – oldowayan, musterian, gravetian și așa mai departe – care constituie preocuparea specialiștilor și nu e cazul să ne distragă aici pe noi.

Ideea importantă care merită să fie reținută este că în primele 99 de procente ale istoriei noastre ca ființe umane nu am făcut mai nimic în afară de a procrea și a supraviețui, apoi oamenii din întreaga lume au descoperit agricultura, irigațiile, scrierea, arhitectura, guvernarea și alte rafinamente ale existenței care împreună alcătuiesc ceea ce noi numim cu afecțiune civilizație. Acest lucru a fost descris de multe ori drept cel mai spectaculos eveniment din istoria omenirii, iar prima persoană care a recunoscut și conceptualizat întregul proces complex a fost Vere Gordon Childe. L-a numit *Revoluția Neolitică*.

Acesta rămîne unul dintre marile mistere ale evoluției umane. Chiar și în prezent, oamenii de

știință ne pot spune unde și când s-a întâmplat, dar nu și de ce. Aproape sigur (în fine, credem că aproape sigur) a avut legătură cu anumite schimbări importante ale climei. Cu aproximativ 12.000 de ani în urmă, Pământul a început să se încălzească destul de rapid, apoi, din motive necunoscute, a fost din nou cuprins de frig pentru aproximativ o mie de ani – un fel de ultimă suflare a epocii glaciare. Această perioadă este numită de oamenii de știință Dryas-ul Recent. (A fost numită după o plantă arctică, *Dryas octopetala*, una dintre primele plante care cresc după retragerea gheții. A existat și un Dryas Târziu, dar nu a fost important pentru evoluția omului.) După alte zece secole de frig, clima s-a încălzit rapid din nou și de atunci încoace a rămas relativ caldă. Aproape toate realizările noastre ca ființe avansate s-au făcut în acest scurt interval de triumf climatologic.

Interesant la Revoluția Neolitică este că s-a întâmplat peste tot în lume, la populații care nu puteau ști că alte populații, aflate în locuri îndepărtate, făceau exact același lucru. Agricultura a fost inventată în mod independent de cel puțin șapte ori – în China, Orientul Mijlociu, Noua Guinee, Anzi, bazinul amazonian, Mexic și în vestul Africii. La fel, orașele au apărut în șase locuri – China, Egipt, India, Mesopotamia, America Centrală și în Anzi. Faptul că toate aceste evoluții au avut loc pretutindeni, adesea fără nici o posibilitate de contact între populații, este la prima vedere cu adevărat straniu. După cum s-a exprimat un istoric: „Atunci când Cortés a debarcat în Mexic a găsit drumuri, canale, orașe, palate, școli, tribunale, piețe, lucrări de irigație, regi, preoți, temple, țărani, meșteșugari, armate, astronomi, neguțători, sporturi, teatre, artă, muzică și cărți” – toate inventate independent de alte evoluții similare de pe alte continente. Iar unele dintre aceste lucruri sînt, fără îndoială, ușor stranii. Cîinii, de exemplu, au fost domesticiți cam în

aceeași perioadă în locuri aflate la mare depărtare unele de altele, precum Anglia, Siberia și America de Nord.

Este tentant să gîndim acest fapt ca pe un fel de moment de iluminare mondială, dar asta ar însemna să forțăm într-adevăr lucrurile. Majoritatea acestor evoluții au implicat de fapt perioade îndelungate de încercări, erori și ajustări, adesea pe parcursul a mii de ani. Agricultură a început acum 11.500 de ani în Levant, însă doar acum 8.000 de ani în China și cu puțin mai mult de 5.000 de ani în urmă în cea mai mare parte din cele două Americi. Oamenii au domesticit animale timp de 4.000 de ani pînă să-i vină cuiva ideea să le pună pe cele mai mari dintre ele să tragă plugul; vesticii au folosit un plug cu lamă dreaptă greoi și extrem de ineficient încă 2.000 de ani, pînă să descopere cineva plugul cu brăzdar curbat simplu pe care chinezii îl foloseau din timpuri imemorabile. Mesopotamienii au inventat și au folosit roata, dar Egiptul învecinat a așteptat 2.000 de ani pînă să o adopte. În America Centrală, populația maya a inventat – de asemenea independent – roata, dar, negăsindu-i-se o aplicație practică, a fost folosită exclusiv pentru jucăriile copiilor. Incașii nu aveau roți deloc, nici bani, fier sau scriere. Pe scurt, marșul progresului nu a fost în nici un caz previzibil și nu a avut același ritm.

Multă vreme s-a crezut că așezarea populațiilor – sedentarismul, cum i se spune – și agricultura au mers mîna în mîna. Oamenii, se presupunea, au abandonat nomadismul și s-au apucat de agricultură pentru a-și asigura rezervele de hrană. Uciderea animalelor sălbatice era dificilă și riscantă, iar vînătorii se întorceau de multe ori acasă cu mîna goală. E mult mai bine să-ți controlezi sursele de hrană și să le ai permanent și convenabil la îndemîna. De fapt, cercetătorii și-au dat seama încă de timpuriu că sedentarismul nu era nici pe departe atît de simplu. Cam în aceeași

perioadă în care Childe făcea săpături la Skara Brae, o arheologă de la Cambridge University pe nume Dorothy Garrod, care lucra în Palestina într-un loc numit Shuqba, a descoperit o cultură străveche pe care a numit-o Natufian, după un *wadi*, sau curs de apă secat, din apropiere. Natufienii au construit primele sate și au întemeiat Ierihonul, care a devenit primul oraș veritabil din lume. Așadar erau oameni foarte bine așezați. Dar nu făceau agricultură. Asta a fost cât se poate de neașteptat. Oricum, alte săpături din Orientul Mijlociu au arătat că nu era ceva neobișnuit ca oamenii să se stabilească în comunități permanente cu mult înainte de a se apuca de agricultură – uneori cu nu mai puțin de 8.000 de ani.

Așadar, dacă oamenii nu se stabileau într-un loc ca să se apuce de agricultură, atunci de ce au adoptat acest mod de viață cu totul nou? Nu avem nici o idee – sau, de fapt, avem o grămadă de idei, dar nu știm dacă vreuna dintre ele este corectă. Potrivit lui Felipe Fernández-Armesto, cel puțin treizeci și opt de teorii au fost avansate pentru a explica de ce oamenii s-au apucat să trăiască în comunități: că au fost îndemnați să o facă din cauza schimbărilor climatice, sau a dorinței de a rămâne lângă morții lor, sau a dorinței puternice de a fabrica și a bea bere, care nu putea fi satisfăcută decât rămânând într-un loc. Una dintre teorii, în mod evident sugerată cu seriozitate (Jane Jacobs o citează în lucrarea ei fundamentală din 1969, *The Economy of Cities*), era că „averse întâmplătoare” de radiații cosmice au provocat mutații plantelor, făcându-le dintr-odată atractive ca sursă de hrană. Pe scurt, răspunsul este că nimeni nu știe de ce agricultura a evoluat așa cum a făcut-o.

A produce hrană din plante este o muncă grea. Transformarea grâului, orezului, porumbului, orzului, meiului și a altor plante în materii prime alimentare este una dintre cele mai mari realizări din istoria omenirii, dar și una dintre cele mai

neașteptate. Trebuie doar să privim gazonul de sub fereastră ca să ne dăm seama că ierburile, în starea lor naturală, nu sînt alimente evidente pentru ființe nerumegătoare ca noi. Pentru noi, a face ierburile să fie comestibile este o provocare ce poate fi rezolvată doar cu ajutorul multor procesări atente și al ingeniozității prelungite. De pildă, grîul. Grîul este inutil ca hrană înainte de a-l transforma în ceva mult mai complex și ambițios precum pîinea, iar asta necesită foarte mult efort. Cineva trebuie să separe mai întîi boabele și să le macine pentru a obține măcinătură, pe care să o transforme în făină, apoi să o amestece pe aceasta cu alte ingrediente precum drojdia și sarea și să facă aluatul. Apoi aluatul trebuie frămîntat pînă la o anumită consistență și, în sfîrșit, masa obținută trebuie coaptă cu precizie și atenție. Posibilitatea de eșec în această ultimă etapă este atît de mare, încît în fiecare societate în care a apărut pîinea coacerea ei a fost încredințată încă din primele etape unor specialiști.

Și nici nu e ca și cum agricultura ar fi adus vreo ameliorare semnificativă a nivelului de trai. Un vînatore-culegător obișnuit se bucura de o alimentație mai variată și consuma mai multe proteine și calorii decît oamenii sedentari, și de cinci ori mai multă vitamina C decît o persoană obișnuită de astăzi. Acum știm că pînă și în cele mai aspre condiții din epoca glacială oamenii nomazi mînceau surprinzător de bine – și surprinzător de sănătos. Oamenii sedentari, în schimb, au devenit dependenți de o gamă de alimente mult mai limitată, care aproape că ducea la carențe alimentare. Cele trei mari culturi aclimatizate ale preistoriei erau orezul, grîul și porumbul, dar toate aveau dezavantaje semnificative ca materii prime. După cum explică John Lanchester: „Orezul inhibă activitatea vitaminei A; grîul conține o substanță chimică ce împiedică acțiunea zincului și poate duce la

oprirea creșterii; porumbul este sărac în aminoacizi și conține fitați, care împiedică asimilarea fierului”. De fapt, înălțimea medie a oamenilor a scăzut cu aproape cincisprezece centimetri la începuturile agriculturii din Orientul Apropiat. Până și în Orkney, unde viața preistorică era, probabil, cât se putea de bună, analizarea a 340 de schelete străvechi a demonstrat că aproape nici un om nu trăia mai mult de treizeci de ani.

Ceea ce i-a ucis pe locuitorii din Orkney nu au fost carențele alimentare, ci bolile. Oamenii care locuiesc împreună sînt semnificativ mai predispuși la răspîndirea bolilor de la o gospodărie la alta, iar expunerea la animale datorată domesticirii lor însemna că gripa (de la porci sau păsări), variola și pojarul (de la vaci și oi) și antraxul (de la cai și capre, printre altele) puteau deveni, de asemenea, parte a condiției umane. Din cîte ne putem da seama, aproape toate bolile infecțioase au devenit endemice numai după ce oamenii au început să locuiască împreună. Sedentarizarea a adus și o extraordinară răspîndire a „comensualilor oamenilor” – șoareci, șobolani și alte ființe care trăiesc împreună cu noi și de pe urma noastră –, care acționau adeseori și ca vectori ai bolilor.

Așadar, sedentarismul a însemnat o alimentație mai săracă, mai multe boli, multe dureri de dinți și boli ale gingiilor și moarte timpurie. Cu adevărat extraordinar este faptul că toți acești factori încă fac parte din viața noastră. Din cele treizeci de mii de tipuri de plante comestibile despre care se crede că există pe pămînt, doar unsprezece – porumbul, orezul, grîul, cartofii, maniocul, sorgul, meiul, fasolea, orzul, secara și ovăzul – reprezintă 93% din tot ceea ce consumă oamenii și fiecare dintre ele a fost cultivată pentru prima oară de strămoșii noștri neolitici. Exact aceeași afirmație este valabilă pentru creșterea animalelor. Animalele pe care le

creștem astăzi pentru hrană nu sînt consumate pentru că sînt deosebit de savuroase sau nutritive sau pentru că e o plăcere să le ai în preajmă, ci pentru că ele au fost primele domesticate în Epoca Pietrei.

Sîntem, într-un sens cît se poate de propriu, oameni ai Epocii Pietrei. Din punctul de vedere al alimentației, neoliticul este încă în noi. Chiar dacă ne presăram mîncărurile cu frunze de dafin și fenicul tocat, alimentele de bază sînt din Epoca Pietrei. Iar cînd ne îmbolnăvim, suferim tot de boli din vremea aceea.

II

Dacă ți s-ar fi cerut, acum 10.000 de ani, să ghicești care va fi centrul celor mai mari civilizații viitoare, probabil că te-ai fi oprit asupra vreunei părți din America Centrală sau de Sud, în baza lucrurilor uimitoare care se făceau în ceea ce privește mîncarea acolo. Specialiștii numesc această porțiune a Lumii Noi Mezoamerica, un termen vag și convenabil care ar putea fi definit în mod acceptabil drept America Centrală plus cît e nevoie din America de Sud și de Nord pentru a susține o ipoteză.

Mezoamericanii au fost cei mai mari cultivatori din istorie, dar dintre multele lor inovații horticole nici una nu a fost mai neprevăzută și nu a avut o importanță mai durabilă decît crearea porumbului. Încă nu avem habar cum au reușit. Dacă analizăm formele primitive de orz, orez sau grîu, în comparație cu variantele lor moderne, putem vedea imediat asemănările. Dar nimic din sălbăticie nu seamănă nici pe departe cu porumbul modern. Din punct de vedere genetic, cea mai apropiată rudă a lui este o plantă subțire

numită *teosinte*, dar dincolo de nivelul cromozomilor nu există nici o înrudire identificabilă. Porumbul crește pe un cocean solid, pe o singură tulpină, iar boabele lui sînt învelite în frunze protectoare tari. Un spic de *teosinte*, prin comparație, are o lungime de aproximativ doi centimetri, este lipsit de înveliș și crește pe mai multe tulpini. Nu are aproape nici o valoare nutritivă; o boabă de porumb este mai nutritivă decît un spic întreg de *teosinte*.

Ne este imposibil să ghicim cum ar fi putut un popor să creeze coceni de porumb dintr-o plantă atît de subțire și lipsită de calitate – sau măcar să-i vină ideea să încerce. Sperînd să soluționeze o dată pentru totdeauna această problemă, specialiștii în nutriție din întreaga lume s-au strîns în 1969 la o „Conferință asupra originii porumbului” la University of Illinois, dar dezbaterile au devenit atît de vehemente și înverșunate, și uneori personale, încît conferința s-a terminat în confuzie și nici o lucrare din cadrul ei nu a fost publicată vreodată. De atunci nu s-a mai încercat ceva similar. Însă oamenii de știință sînt acum destul de siguri că porumbul a fost prima oară aclimatizat pe cîmpiile din vestul Mexicului și nu au nici o îndoială că, grație convingătoarelor minuni ale geneticii, el a fost păcălit cumva să apară din *teosinte* – dar cum s-a făcut asta rămîne un mister la fel de mare ca altădată.

Oricum ar fi făcut-o, au creat prima plantă manipulată genetic – în asemenea măsură încît supraviețuirea ei depinde acum în întregime de noi. Boabele de porumb nu se desprind în mod spontan de cocean, astfel că, dacă nu sînt scoase și plantate în mod deliberat, nici un porumb nu crește. Dacă oamenii nu ar fi avut grijă de el în mod continuu în aceste mii de ani, porumbul ar fi o specie dispărută. Inventatorii porumbului au creat nu numai un nou tip de plantă, ci și – conceput practic din nimic – un nou tip de

ecosistem care nu exista nicăieri în lumea lor. În Mesopotamia, pajiștile naturale creșteau deja peste tot, astfel încât cultivarea era în mare parte o chestiune de transformare a câmpurilor naturale cu grâne în culturi controlate. Însă în zonele aride cu tufe din America Centrală, câmpurile erau necunoscute. Ele trebuiau create din nimic de oameni care nu mai văzuseră niciodată așa ceva. Era ca și cum cineva din deșert și-ar fi imaginat gazonul.

Astăzi, porumbul este mai indispensabil decât își dau seama majoritatea oamenilor. Amidonul din porumb este folosit la fabricarea băuturilor acidulate, gumei de mestecat, înghețatei, untului de arahide, ketchupului, vopselelor auto, fluidului de îmbălsămare, prafului de pușcă, insecticidelor, deodorantelor, săpunului, chipsurilor din cartofi, pansamentelor chirurgicale, lacului de unghii, pudrei de talc, sosurilor pentru salate și altor sute de lucruri. Parafrazându-l pe Michael Pollan, nu am domesticit noi porumbul, ci el ne-a domesticit pe noi.

Există îngrijorarea că, deoarece culturile sînt manipulate pentru a atinge o perfecțiune genetică uniformă, ele își vor pierde diversitatea protectoare. Astăzi, cînd treci pe lîngă un cîmp de porumb, fiecare tulpină este identică cu toate celelalte – nu doar extrem de similară, ci identică în mod bizar, molecular. Exemplarele trăiesc în perfectă armonie, de vreme ce nici unul nu poate să le depășească pe celelalte. Dar au și vulnerabilități pe măsură. În 1970, lumea porumbului a tras o spaimă groaznică atunci cînd o boală produsă de o ciupercă numită *Helminthosporium maydis* a început să ucidă porumbul din întreaga Americă și oamenii și-au dat seama că, practic, toată cultura națională fusese plantată cu semințe cu citoplasmă identică genetic. Dacă citoplasma ar fi fost direct afectată sau dacă boala ar fi fost mai virulentă, poate că acum

specialiștii în nutriție din întreaga lume ar fi contemplat nedumeriți spice de *teosinte*, iar noi am fi mâncat chipsuri de cartofi și înghețate care n-ar mai fi avut același gust.

Cartofii, cealaltă mare cultură a Lumii Noi, prezintă o serie de mistere aproape la fel de contrariante. Cartofii fac parte din familia *Solanum*, care este, desigur, renumită pentru toxicitate, iar în stare sălbatică aceștia sînt plini de glicoalcaloizi otrăvitori – aceeași substanță care, în doze mai mici, dă tărie cafeinei și nicotinei. A face cartofii sălbatici buni de mâncat necesită reducerea conținutului de glicoalcaloizi pînă la a cincisprezecea sau a douăzecea parte din nivelul obișnuit. Aceasta ridică multe întrebări, începînd cu cea mai evidentă: cum au făcut-o? Și, în timp ce o făceau, *cum* au știut că fac asta? Cum îți dai seama că nivelul de substanțe otrăvitoare a fost redus cu, să zicem, 20% sau 35% sau un alt procent intermediar? Cum evaluezi progresul într-un astfel de proces? Și, mai presus de orice, cum și-au dat seama că tot acest exercițiu merită efortul și că în final vor obține un aliment sigur și nutritiv?

Desigur, este posibil ca un cartof netoxic să fi apărut printr-o mutație spontană, scutindu-i pe oameni de cultivarea selectivă experimentală a cîtorva generații de plante. Dar dacă s-a întîmplat așa, atunci cum au știut că mutația s-a produs și că, dintre toți cartofii otrăvitori din jurul lor, apăruse în sfîrșit unul bun de mâncat?

În realitate, oamenii din lumea veche făceau adesea lucruri care sînt nu doar surprinzătoare, ci de nepătruns.

III

În timp ce mezoamericanii recoltau porumb și cartofi (și avocado, roșii, fasole și încă vreo sută de plante a căror lipsă acum ne-ar face nefericiți), oamenii din cealaltă parte a planetei construiau primele orașe. Acestea sînt la fel de misterioase și surprinzătoare.

Cît de surprinzătoare pot fi ele s-a văzut după o descoperire din Turcia, în 1958. Într-o zi de la sfîrșitul acelui an, un tînăr arheolog britanic pe nume James Mellaart mergea cu mașina printr-un colț pustiu al Anatoliei centrale, împreună cu doi colegi, cînd a observat un val de pămînt cu aspect nefiresc – o „cocoasă plină de scaieți” – înălțîndu-se pe cîmpia aridă. Avea cam 50-60 de picioare înălțime și 2.000 de picioare lungime. În total, acoperea cam treizeci și trei de acri – o suprafață enormă și misterioasă. Mellaart s-a întors în anul următor, a făcut săpături experimentale și, spre uluirea sa, a descoperit că valul conținea vestigiile unui oraș străvechi.

Așa ceva nu ar fi trebuit să se întîmple. Orașele străvechi, după cum știe orice nespecialist, au fost fenomene ale Mesopotamiei și ale Levantului. Nu ar fi trebuit să existe în Anatolia. Și totuși, iată cum unul dintre cele mai vechi – poate *cel* mai vechi – apare brusc în mijlocul Turciei, de o mărime uimitoare, fără precedent. Çatalhöyük (numele înseamnă „val de pămînt înspicat”) avea nouă mii de ani vechime. Fusesse locuit neînterupt timp de mai bine de o mie de ani și, la apogeul său, avusese o populație de opt mii de locuitori.

Mellaart a numit Çatalhöyük primul oraș al lumii, o concluzie căreia Janet Jacobs i-a dat mai multă greutate și notorietate prin influența lucrare *The Economy of Cities*, dar care este incorectă din două motive. În primul rînd, nu era un oraș, ci de fapt un sat foarte mare. (Pentru arheologi, distincția constă în faptul că orașele nu au doar mărime, ci și o structură administrativă perceptibilă.) Și mai la obiect, despre alte

comunități – Ierihonul din Palestina, Mallaha din Israel, Abu Hureyra din Siria – se știe acum că sînt semnificativ mai vechi. Însă nici una nu se dovedește a fi atît de stranie ca Çatalhöyük.

Vere Gordon Childe, tatăl Revoluției Neolitice, nu a trăit suficient pentru a afla despre Çatalhöyük. Cu puțin timp înainte de descoperirea orașului s-a întors acasă, în Australia, pentru prima oară în treizeci și cinci de ani. Fusesse plecat pentru mai bine de jumătate din viața sa. În timp ce se plimba prin Munții Albaștri, fie a căzut și a murit, fie a sărit intenționat. În orice caz, a fost găsit la poalele unei coline numite Govett's Leap. La o mie de picioare mai sus, un trecător i-a găsit haina împăturită cu grijă, cu ochelarii, busola și pipa aranjate frumos.

Cu siguranță că ar fi fost fascinat de Çatalhöyük, deoarece cam tot ce era legat de acesta era inexplicabil. Orașul fusese construit fără străzi sau alei. Casele se înghesuiau una într-alta, într-o masă mai mult sau mai puțin compactă. Locuitorii puteau ajunge la casele din mijloc doar cățărîndu-se pe acoperișurile multor altor case, de înălțimi diferite, și intrînd prin chepenguri din acoperiș – o dispunere extraordinar de incomodă. Nu existau piețe sau scuaruri, nici clădiri municipale sau administrative – nici un fel de semn de organizare socială. Fiecare constructor ridica patru pereți noi, chiar și atunci cînd clădea lîngă pereți deja existenți. Era ca și cum încă nu căpătaseră deprinderea locuirii în colectivitate, și e posibil să fi fost așa. Cu siguranță însă, asta ne amintește că natura comunităților și a clădirilor din cadrul lor nu este prestabilită. Poate că nouă ni se pare firesc să avem uși la nivelul solului și case separate una de alta prin străzi și alei, dar e evident că oamenii din Çatalhöyük vedeau lucrurile într-un mod complet diferit.

De asemenea, nici un drum sau făgaș nu pornea dinspre și nu ducea spre această

comunitate. Era construită pe teren mlăștinos, pe o câmpie inundabilă. Cale de mulți kilometri în jur nu era decât teren gol, totuși oamenii se înghesuiau, ca și cum ar fi fost împinși de valuri din toate părțile. Nimic nu indică ce motiv ar fi putut avea acei oameni să se strângă acolo cu miile, când s-ar fi putut răspîndi foarte bine pe terenul din jur.

Oamenii făceau agricultură – dar la ferme aflate la cel puțin 11 kilometri distanță. Pămîntul din jurul satului era prea sărăcăcios pentru pășunat și nu oferea nimic de genul fructelor, semințelor sau altor surse naturale de hrană. De asemenea, nu exista nici un fel de combustibil. Pe scurt, nu exista nici un motiv evident pentru care oamenii să se stabilească acolo, dar e clar că au făcut-o în masă.

Çatalhöyük nu era în nici un caz o localitate primitivă. Era uluitor de avansată și complexă pentru vremea respectivă – plină de țesătoare, împletitori de coșuri, tîmplari, dulgheri, fabricanți de mărgel, arcuri și mulți alți oameni cu abilități specializate. Locuitorii practicau meșteșuguri de un nivel avansat și aveau nu doar materiale, ci și o diversitate de țesături elegante. Puteau să producă pînă și materiale în dungi – evident, un lucru nu ușor de realizat. A arăta bine era important pentru ei. E extraordinar că oamenii s-au gîndit la materiale în dungi înainte de a se gîndi la uși și ferestre.

Toate acestea ne amintesc din nou cît de puțin știm – sau măcar putem bănuî – despre stilurile de viață și obiceiurile oamenilor din trecutul străvechi. Și cu acest gînd în minte, haideți să intrăm în sfîrșit în casă și să începem să vedem cît de puțin știm și despre ea.

Capitolul 3

Holul

I

Nici o cameră nu a decăzut mai mult de-a lungul istoriei decât holul. Acum doar un loc de șters picioarele și agățat pălăria, pe vremuri era cea mai importantă încăpere din casă. Într-adevăr, multă vreme a fost *însăși* casa. Cum s-a produs această transformare curioasă este o poveste care datează încă de la începuturile Angliei, dintr-o epocă de acum 1.600 de ani în care dinspre Europa continentală au sosit bărci pline cu oameni ce au început, într-un mod cu totul misterios, să preia controlul. Știm foarte puțin despre originile acestor oameni, iar puținul pe care îl știm adesea nu explică nimic – dar cu ei începe istoria Angliei și a caselor moderne.

După cum se relatează de obicei, evenimentele au fost simple: în 410 e.n., în timp ce imperiul lor se prăbușea, romanii s-au retras din Britania în grabă și confuzie, iar triburile germanice – anglii, saxonii și iuții care apar într-o mie de manuale – au venit în număr mare să le ia locul. Se pare însă că lucrurile nu au stat chiar așa.

În primul rînd, invadatorii n-au venit neapărat în număr mare. Conform unei estimări, probabil că nu mai mult de zece mii de intruși s-au mutat în Britania în primul secol scurs de la plecarea romanilor – o medie de doar o sută de oameni pe an. Cei mai mulți istorici cred că e o cifră mult prea mică, deși nici unul nu propune una mai

sigură. Și nici nu poate spune cineva câți britoni nativi i-au primit sau respins pe invadatori. Există diferite estimări cu privire la numărul lor, de la 1,5 milioane la 5 milioane – o dovadă elocventă a cât de vagi sînt informațiile despre perioada de care ne ocupăm aici –, dar ceea ce pare aproape sigur este că invadatorii erau depășiți numeric în mod semnificativ de cei pe care i-au cucerit.

De ce nu au putut găsi britonii cucerii mijloacele sau energia necesară pentru a rezista mai eficient este un mare mister. La urma urmei, ei renunțau la foarte multe. Timp de aproape patru secole fuseseră parte a celei mai mari civilizații de pe pământ și se bucuraseră de beneficii – apă curentă, încălzire centrală, comunicații bune, conducere ordonată, băi termale – pe care cuceritorii lor neciopliți nu le cunoșteau sau nu le agreau. Este dificil de imaginat sentimentul de umilință pe care autohtonii trebuie să-l fi avut văzîndu-se copleșiți de păgîni analfabeți și nespălați de la marginile împădurite ale Europei. Sub noul regim, ei vor renunța la aproape toate avantajele lor materiale, și de multe dintre ele nu se vor mai bucura decît peste o mie de ani.

Aceasta a fost o perioadă de *Völkerwanderung*, „migrație a popoarelor”, cînd grupuri din întreaga lume veche – huni, vandali, goți, vizigoți, ostrogoți, maghiari, franci, angli, saxoni, dani, alamani și mulți alții – au început să fie cuprinse de un neastîmpăr straniu, aparent de nestîns, iar invadatorii Britaniei l-au avut în mod evident. Singura prezentare în scris pe care o avem despre ce s-a întîmplat este cea lăsată de un călugăr cunoscut drept Beda Venerabilul, care a scris la trei secole după evenimente. Beda ne spune că forța invadatoare era alcătuită din angli, saxoni și iuți, dar nu se știe cine erau mai exact aceștia și care erau relațiile dintre ei.

Iuții sînt complet misterioși. De obicei se presupune că veneau din Danemarca, deoarece

acolo există o peninsulă numită Iutlanda. Dar o problemă semnalată de istoricul F.M. Stenton este că Iutlanda și-a primit numele la mult timp după plecarea tuturor iuților, iar numirea unui teritoriu după o populație care nu se mai află acolo ar fi un act extrem de neobișnuit, dacă nu chiar unic. În orice caz, nu e neapărat nevoie (și nici măcar plauzibil) ca *Jótar*, cuvântul scandinav din care derivă Iutlanda, să aibă legătură cu vreun grup sau vreo rasă. Referința lui Beda este, de fapt, singura menționare a iuților, și nici el nu îi amintește a doua oară. Unii specialiști cred oricum că această referință este o intercalare ulterioară și că nu are nici o legătură cu Beda.

Despre angli avem doar ceva mai multe informații. Sînt menționați din cînd în cînd în textele europene, astfel că măcar putem fi siguri că au existat cu adevărat, dar nimic legat de ei nu sugerează că ar fi fost importanți. Dacă au fost temuți sau admirați, acest lucru s-a întîmplat în cercuri foarte restrînse. Așa că e destul de ironic faptul că numele lor a fost cel care, mai mult sau mai puțin accidental, a ajuns să fie legat de o țară la a cărei formare este posibil ca ei să fi contribuit doar colateral.

Au rămas doar saxonii, care erau fără îndoială o prezență semnificativă pe continent – existența în Germania modernă a diverse Saxonii, a casei Saxa-Coburg și așa mai departe atestă acest fapt –, deși nici ea una deosebit de puternică, se pare. Tot ce poate să spună Stenton despre ei e că erau „cel mai puțin obscur” dintre cele trei grupuri. În comparație cu goții care jefuiseră Roma sau vandalii care măturaseră Spania, saxonii erau destul de marginali. Se pare că Britania a fost cucerită de fermieri, nu de războinici.

Nu au adus aproape nimic nou – doar o limbă și propriul lor ADN. Nici un aspect al tehnologiei sau al modului lor de viață nu oferea nici măcar o îmbunătățire modestă a ceea ce exista deja.

Probabil că nu prea au fost plăcuți de ceilalți. Nu par să fi fost foarte impresionanți. Și totuși, cumva, au avut un impact atât de profund, încât cultura lor ni s-a transmis nouă, peste o mie cinci sute de ani, pe căi extraordinare și fundamentale. Chiar dacă nu știm nimic despre credințele lor, încă îi omagiem pe trei dintre zeii lor – Tyr, Odin și Thor – prin denumirile zilelor de la mijlocul săptămânii și o comemorăm pentru totdeauna pe soția lui Odin, Frigg, în fiecare vineri¹. Asta da atașament!

Anglii au ras pur și simplu cultura existentă. Romanii fuseseră în Britania timp de 367 de ani, iar celții cel puțin o mie, și totuși acum era ca și cum nu existaseră niciodată. Nicăieri nu s-a mai întâmplat ceva asemănător. Când romanii au părăsit Galia și Spania, viața a continuat, în mare, ca înainte. Locuitorii au vorbit în continuare propria lor versiune a latinei, care deja se transforma în franceza și spaniola moderne. Guvernarea a continuat. Afacerile au înflorit. Monedele au circulat. Structurile societății au fost menținute. În Britania însă, romanii abia dacă au lăsat cinci cuvinte, iar celții nu mai mult de douăzeci, majoritatea termeni care descriu trăsături specifice peisajului britanic. *Crag*², de exemplu, este un cuvânt celtic, la fel și *tor*, care înseamnă afloriment stîncos.

După retragerea romanilor, unii celți au fugit în Franța și au întemeiat Bretania. Fără îndoială, unii au luptat și au fost omorâți sau luați sclavi. Dar cei mai mulți par să fi acceptat pur și simplu invazia ca pe un fapt nefericit și să-și fi adaptat viețile în consecință. „Nu e neapărat nevoie să fi fost vorba de măcel și vărsare de sânge”, mi-a spus odată Brian Ayers, prietenul meu fost arheolog-șef al Norfolkului, în timp ce priveam cîmpul de dincolo de casa mea. „Probabil că, într-o bună zi, în timp ce te uitai pur și simplu la cîmpul tău, vedeai că douăzeci de oameni și-au făcut tabără

acolo, și treptat îți dădeai seama că nu au de gând să plece, că îți iau pământul. Fără îndoială că au existat unele încheștări sîngeroase ici și colo, dar, în ansamblu, cred că vechii locuitori au învățat să se adapteze unor condiții profund schimbate.”

Există diverse descrieri ale luptelor – despre cea de la Crecgan Ford (a cărei localizare este incertă) se spune că ar fi lăsat în urmă patru mii de britoni morți – și există, desigur, povestiri despre vitejia și rezistența regelui Arthur și ale oamenilor lui, dar în afară de legendă nu există nimic. Nimic din probele arheologice nu indică vreun măcel în masă sau populații care să fi fugit ca din calea furtunii. Și nici invadatorii nu au fost războinici puternici, și nici măcar vînători buni, din cîte se poate afla. Toate probele arheologice arată că, din momentul sosirii, aceștia au trăit de pe urma animalelor domesticate și, practic, nu au vînat deloc. Agricultură pare să fi continuat și ea fără întrerupere. Din cîte arată datele, tranziția pare să fi fost la fel de lină ca schimbarea turei la o fabrică. Cu siguranță că nu a fost așa, dar probabil că nu vom ști niciodată ce s-a întîmplat cu adevărat. Aceasta a devenit o epocă fără istorie. Britania nu mai era doar la capătul lumii cunoscute; acum era dincolo de ea.

Chiar și ceea ce putem ști, din arheologie, este adesea greu de pătruns. De exemplu, nou-veniții au refuzat să locuiască în casele romane, chiar dacă acestea erau foarte solide, superioare față de orice avuseseră ei pînă atunci, și disponibile. În schimb, au înălțat construcții mult mai simple, adesea chiar lîngă vilele romane abandonate. Nu au folosit nici orașele romane. Timp de trei sute de ani, Londra a rămas în mare parte goală.

Pe continent, populațiile germanice locuiseră de regulă în case lungi – locuința țărănească „clasică” în care oamenii trăiau la un capăt și animalele la celălalt –, dar nou-veniții le-au

abandonat și pe acestea pentru următorii șase sute de ani. Nimeni nu știe de ce. În schimb, au presărat peisajul cu construcții mici și stranii cunoscute drept *grubenhäuser* – literal, case în gropi –, deși există motive solide să ne îndoim că acestea chiar erau case. O *grubenhäuser* constă pur și simplu dintr-o groapă în pantă, cam de un picior și jumătate adâncime, peste care era ridicată o construcție mică. De-a lungul primelor două secole de ocupație anglo-saxonă, acestea au fost cele mai numeroase și aparent importante construcții noi din țară. Mulți arheologi cred că deasupra gropii era instalată o podea, transformînd-o într-o pivniță puțin adîncă, dar e greu de spus în ce scop. Cele mai răspîndite două teorii sînt că gropile erau pentru depozitare, deoarece aerul rece de dedesubt păstra mai bine produsele perisabile, sau că erau concepute pentru a îmbunătăți circulația aerului și a împiedica scîndurile podelei să putrezească. Dar efortul de a săpa gropile – unele au fost scobite direct în piatră – pare evident disproporționat față de orice beneficii posibile ale circulației aerului și, oricum, se consideră a fi foarte improbabil ca o mai bună circulație să fi dus la vreunul din rezultatele presupuse.

Prima *grubenhäuser* a fost găsită abia în 1921 – foarte tîrziu, avînd în vedere cît de numeroase se știe acum că sînt aceste construcții –, în timpul unor săpături din Sutton Courtney (acum în Oxfordshire, pe atunci în Berkshire). Descoperitorul a fost Edward Thurlow Leeds, de la Ashmolean Museum din Oxford, căruia nu i-a plăcut deloc ce a văzut. Oamenii care trăiau în ele duceau o „existență semi-troglodită”, atît de respingătoare, încît „inspiră neîncredere minților moderne”, a răbufnit profesorul Leeds într-o monografie din 1936. Ocupanții acestora, a continuat el, trăiau „în mijlocul unui gunoi imund de oase sparte, mîncare și ceramică sfărîmată... în condiții cît se poate de primitive. Nu aveau nici un

respect pentru curățenie și se mulțumeau să arunce rămășițele unei mese în cel mai îndepărtat colț al colibeii și să le lase acolo”. Leeds a considerat *grubenhäuser* drept o trădare a civilizației.

Timp de aproape treizeci de ani, această perspectivă a fost dominantă, dar treptat autoritățile în materie au început să se întrebe dacă în aceste construcții mici și ciudate chiar locuiau oameni. Printre altele, erau îngrozitor de mici – doar șapte picioare pe zece, de obicei –, ceea ce ar fi însemnat o casă foarte înghesuită chiar și pentru ultimii țărani, mai ales cu un foc arzând. Una dintre aceste *grubenhäuser* avea o podea de nouă picioare de la un capăt la celălalt, din care șapte erau ocupate de vatră, nelăsând nici un pic de loc oamenilor. Așadar, poate că nici nu erau locuințe, ci șoproane sau hambare, deși motivul pentru care erau subterane s-ar putea să rămână pentru totdeauna un mister.

Din fericire, nou-veniții – englezii, așa cum le vom spune de acum înainte – au adus cu ei și un al doilea tip de clădire, mult mai puțin numeros, dar, în ultimă instanță, mult mai important. Aceste clădiri erau mult mai mari decât *grubenhäuser*, dar asta e cam tot ce se poate spune despre ele. Erau pur și simplu clădiri mari, spații asemănătoare unui hambar, cu o vatră deschisă în mijloc. Cuvântul lor pentru acest tip de construcție era deja vechi în 410, iar acum a devenit unul dintre primele cuvinte în engleză. Le spuneau *holuri*³.

Practic, zi sau noapte, întreaga viață se desfășura în această încăpere unică mare, aproape goală și întotdeauna plină de fum. Servitorii și familia mîncau, se îmbrăcau și dormeau împreună – „un obicei care nu contribuia nici la confort, nici la respectarea regulilor de comportament”, după cum nota J. Alfred Gotch, cu un evident discomfort, în clasică sa lucrare *The Growth of the English House* din 1909. De-a lungul întregii perioade medievale, pînă tîrziu în secolul al XV-

lea, holul *era* efectiv casa, în asemenea măsură încît a devenit o convenție de a da numele lui întregii locuințe, ca în Hardwick Hall sau Toad Hall.

Fiecare membru al gospodăriei, inclusiv servitorii, argații, văduvele moștenitoare și oricine avea o legătură permanentă, era considerat ca făcînd parte din familie – erau literalmente „familiari”, ca să folosim cuvîntul în sensul său original. În poziția dominantă (și de obicei mai puțin expusă la curent) din hol era o platformă înălțată numită *dais*, unde proprietarul și familia sa luau masa – o practică amintită de mesele înălțate ce se mai găsesc în colegiile și școlile-internat care au (sau uneori doar doresc să transmită) un sentiment al tradiției îndelungate. Capul gospodăriei era soțul – numit în engleză cu un termen compus care literal însemna „deținător” sau „proprietar” al casei. Rolul său ca administrator și întreținător era atît de central, încît practica administrării pămîntului a primit numele său⁴. Abia mult mai târziu acest cuvînt a ajuns să însemne partener într-o căsnicie.

Pînă și cele mai grandioase case aveau doar trei sau patru spații interioare – holul însuși, bucătăria și poate una sau două camere secundare, denumite variat și unde capul gospodăriei se putea retrage pentru a se ocupa de treburile sale private. În secolul al IX-lea sau al X-lea exista deja adesea și o capelă, deși se manifesta tendința ca aceasta să fie folosită atît pentru rugăciune, cît și pentru afaceri. Uneori aceste camere private erau construite pe două etaje, la cel de sus – numit „solar” – ajungîndu-se cu ajutorul unei scări mobile sau al unei foarte simple case a scărilor. „Solar” sună însoțit și luminos, dar de fapt numele era o simplă adaptare a lui *solive*, cuvîntul francez pentru grindă de podea. Solarele erau camere simple sprijinite pe grinzi, iar pentru o lungă vreme ele au fost singurele camere de la etaj pe

care și le-au permis cele mai multe case. Adesea erau doar ceva mai mult decât niște magazine. Oamenii aveau atât de puțină considerație pentru camere în sensul lor modern, încât cuvântul „cameră” cu înțelesul de cameră închisă sau spațiu distinct este înregistrat în limba engleză abia începând cu epoca Tudorilor.

Societatea consta în principal din oameni liberi, iobagi și sclavi. La moartea unui iobag, stăpînul era îndreptățit să ia un mic bun personal al acestuia, cum ar fi un articol vestimentar, ca un fel de taxă pe moarte. Țăranii posedau adesea un singur articol principal de îmbrăcăminte, un fel de mantie largă cunoscută drept *cotta* (care în cele din urmă a evoluat în modernul *coat*⁵). Faptul că acesta era cel mai bun lucru pe care un țăran îl putea oferi și că stăpînul conacului și-l dorea spune cam tot ce trebuie să știm despre calitatea vieții medievale, la mai multe niveluri. Iobăgia era o formă de servitute permanentă față de un anumit stăpîn și era oferită adesea ca un fel de declarație religioasă – un act care trebuie să fi descurajat multe progeneruri, căci iobăgia, odată declarată, se prelungea pentru totdeauna la toți descendenții celui care o declara. Principalul efect al iobăgiei era anularea libertății iobagului de a se muta altundeva sau de a se căsători în afara domeniului. Dar iobagii se puteau îmbogăți. În perioada medievală tîrzie, unul din douăzeci deținea cincizeci de acri de pămînt sau mai mult – o proprietate substanțială pentru vremea respectivă. În schimb, oamenii liberi, numiți *ceorls*, aveau libertate în principiu, dar adesea erau prea săraci pentru a o exercita.

Sclavii, adesea rivali capturați în vreme de război, au fost destul de numeroși între secolele al IX-lea și al XI-lea – un domeniu menționat în Domesday Book avea peste șaptezeci –, dar nu era vorba de tipul de robie dezumanizantă la care ne gîndim astăzi, cu referire la timpuri mai moderne,

cum ar fi cel din sudul Americii, de exemplu. Deși sclavii constituiau o proprietate și puteau fi vânduți – și încă destul de scump: un bărbat sănătos valora opt boi –, ei aveau dreptul să dețină proprietăți, să se căsătorească și să se mute după plac în interiorul comunității. Cuvîntul din engleza veche pentru sclav este *thrall*, acesta fiind motivul pentru care, atunci cînd sîntem dominați de emoție, sîntem subjugați⁶.

Domeniile medievale erau adesea foarte fragmentate. Un șef de clan din secolul al XI-lea pe nume Wulfric avea șaptezeci și două de proprietăți în întreaga Anglie, și chiar și domeniile mai mici aveau tendința de a fi dispersate. În consecință, gospodăriile medievale erau permanent în mișcare. De asemenea, erau adesea foarte mari. Casele regale puteau să aibă cel puțin cinci sute de servitori și argați, iar nobilii și prelații importanți aveau rareori mai puțin de o sută. La cifre atît de mari, era la fel de ușor să duci oamenii din gospodărie la masă pe cît era să duci masa la ei, așa încît mișcarea era mai mult sau mai puțin permanentă și totul era conceput să fie mobil (acesta fiind și motivul pentru care, nu întîmplător, cuvintele francez și italian pentru mobilă sînt *meubles* și *mobili*). Astfel, de obicei mobila era minimală, portabilă și foarte utilitară, „tratată mai mult ca echipament decît ca bunuri personale de preț”, ca să-l cităm pe Witold Rybczynski.

Portabilitatea explică și de ce multe cufere și scrinuri aveau capace boltite – pentru a îndepărta apa în timpul călătoriei. Marele dezavantaj al cufereleor, desigur, este că trebuie să scoți tot ca să ajungi la lucrurile de la fund. A fost nevoie de foarte mult timp – pînă la începutul secolului al XVII-lea – ca să-i vină cuiva ideea să pună sertare și să transforme astfel cuferele în scrinuri cu sertare.

Chiar și în cele mai bune case, podelele erau în general doar pămînt gol acoperit cu papură, care

adăpostea „scuipat, vomă și urina câinilor și a oamenilor, bere aruncată, resturi de pești și alte murdării de nerostit”, după cum rezuma destul de succint teologul și călătorul olandez Desiderius Erasmus în 1524. De obicei, noile straturi de papură erau așternute de două ori pe an, dar vechile depuneri erau îndepărtate rareori, astfel că, adaugă Erasmus posac, „substratul poate să nu fie deranjat timp de douăzeci de ani”. Podeaua era de fapt un cuib enorm, foarte agreat de insecte și rozătoare, și un incubator perfect pentru ciumă. Cu toate acestea, o podea înaltă era în general un semn de prestigiu. La francezi se obișnuia să se spună despre un om bogat că stătea „în paie pînă la brîu”.

Podelele de pămînt gol au rămas regula în mare parte din Britania și Irlanda rurale pînă în secolul XX. „«Parterul»⁷ era numit astfel pe bună dreptate”, după cum scria istoricul James Ayres. Chiar și după ce podelele de lemn sau piatră au început să devină obișnuite în casele claselor superioare, cam pe vremea lui William Shakespeare, covoarele erau prea prețioase pentru a fi puse sub picioare. Erau atîrnate pe pereți sau întinse pe mese. Adesea însă erau ținute în cufere și scoase doar pentru a-i impresiona pe musafirii deosebiți.

Suprafețele pentru servit masa erau doar scînduri întinse pe capre, iar dulapurile de bucătărie erau exact ceea ce spune numele⁸ – scînduri simple pe care puteau fi aranjate cănila și alte vase. Dar nu existau prea multe. Vasele de sticlă erau rare și fiecare se aștepta ca mesenii să împartă vesela cu un vecin. În cele din urmă, scîndurile din bucătărie au fost încorporate în dulapuri⁹ într-o cîtva mai ornamentate, care nu aveau nimic de-a face cu hainele, ci cu prepararea mîncării.

În locuințele umile, lucrurile erau în general cît se poate de simple. Masa pe care se mîncea era o scîndură simplă, numită ca atare. Era atîrnată de

perete când nu era folosită și era sprijinită pe genunchii mesenilor atunci când se servea mîncarea. În timp, „scîndură” (*board*) a ajuns să însemne nu doar suprafața pe care se mîncea, ci și mîncarea însăși, astfel explicîndu-se existența lui *board* în expresia *room and board*, desemnînd cazare și pensiune.

De șezut se ședea pe bănci simple – în franceză, *bancs*, de la care vine „banchet”. Pînă la începutul secolului al XVII-lea, scaunele erau foarte rare – cuvîntul însuși datează doar din jurul anului 1300 – și erau concepute nu să fie confortabile, ci să confere autoritate. Desigur, chiar și astăzi cel care conduce o ședință o „prezidează”¹⁰, iar persoana care conduce o companie este președintele¹¹ consiliului de administrație – un termen care, în plus și într-un mod puțin ciudat, amintește de obiceiurile culinare ale țăranilor medievali.

Banchetele medievale arată că oamenii mînceau tot felul de mîncăruri exotice care nu se mai consumă în prezent. Păsările, mai ales, aveau un loc central. Vulturi, bîtlani, păuni, vrăbii, ciocîrlii, cinteze, lebede și multe alte zburătoare erau consumate pe scară largă. Asta nu se datora faptului că lebedele și celelalte păsări exotice erau nemaipomenit de delicioase – dimpotrivă; de aceea nu le mîncăm astăzi –, ci pentru că alte mîncăruri, mai bune, nu erau disponibile. Carnea de vită, oaie și miel aproape că nu a fost consumată deloc timp de o mie de ani, deoarece de animalele de la care provenea era nevoie pentru lînă, bălegar sau pentru tracțiune, ele fiind astfel mult prea valoroase pentru a fi ucise. O bună parte din perioada medievală, cea mai importantă sursă de proteine animale pentru majoritatea oamenilor a fost heringul afumat.

Chiar și în cazul în care carnea ar fi fost ușor accesibilă, ea era interzisă adesea. Mesenii medievali trebuiau să accepte trei zile de pește pe

săptămână, plus patruzeci de zile ale postului Paștelui și multe alte zile religioase în care carnea animalelor terestre era interzisă. Numărul total al zilelor de restricție alimentară a variat de-a lungul timpului, dar la momentul de vîrf aproape jumătate din zilele anului erau zile „slabe”, cum li se spunea. Aproape că nu exista pește sau altă vietate înotătoare care să nu fie consumate. Registrele bucătăriei episcopului de Hereford arată că în gospodăria lui se mînceau hering, cod, eglefin, somon, știucă, plătică, macrou, mihalț, merluciu, babușcă, țipar, mreană, batog, lin, păstrăv, amar, porcușor, rîndunică-de-mare și încă vreo cîteva soiuri – peste două duzini în total. De asemenea, se mînceau multă viză, clean și chiar delfin. Pînă în epoca lui Henric al VIII-lea, nerespectarea zilelor de pește se pedepsea cu moartea, cel puțin teoretic. Zilele de pește au fost abandonate după despărțirea de Roma, dar au fost reintroduse de Elisabeta, pentru a sprijini flota britanică de pescuit. Biserica era și ea doritoare să păstreze zilele de pește, nu atît datorită vreunei convingeri religioase, cît din cauză că își crease o activitate secundară lucrativă din vînzarea dezlegărilor.

Exista tendința ca aranjamentele pentru somn să fie informale. Astăzi „facem patul” deoarece în Evul Mediu exact asta făceam – derulam o saltea din materiale textile sau adunam un morman de paie, găseam o manta sau o pătură și ne improvizam confortul. Se pare că aranjamentele pentru somn au rămas relaxate timp îndelungat. Intriga uneia dintre *Povestirile din Canterbury* este centrată pe faptul că nevasta morarului intră în alt pat decît al ei, în propria casă, ceea ce cu greu ar fi putut să facă dacă ar fi dormit în același loc în fiecare noapte. Pînă tîrziu în secolul al XVII-lea, „pat” însemna doar salteaua și umplutura acesteia, nu și cadrul și conținutul lui. Pentru acesta exista un alt cuvînt, „scheletul patului”.

Inventarele gospodărești din perioada elisabetană arată că oamenii erau foarte atașați de pat și de așternuturi, pe locul doi fiind echipamentele de bucătărie. Abia atunci a ajuns mobila obișnuită a gospodăriei în registre de inventar, și chiar și atunci în termeni în general vagi, precum „cîteva mese și niște bănci”. Se pare că oamenii pur și simplu nu erau atît de atașați de mobila lor, așa cum noi nu sîntem atașați emoțional de aparatele electrocasnice. Nu am vrea să ne lipsească, desigur, dar nu sînt o moștenire de familie prețuită. Un alt lucru pe care oamenii îl consemnau cu grijă erau, oarecum surprinzător, geamurile. În afara bisericilor și a cîtorva case înstărite, geamurile au fost o raritate pînă tîrziu în secolul al XVII-lea. Eleanor Godfrey notează în istoria ei privind fabricarea sticlei că în anul 1590 un prefect din Doncaster i-a lăsat casa soției, dar geamurile i le-a lăsat fiului său. Proprietarii castelului Alnwick din aceeași perioadă puneau întotdeauna să se scoată și să se depoziteze ferestrele cît timp erau ei plecați, pentru a reduce riscul de spargere.

Chiar și în cele mai mari case, în general doar ferestrele celor mai importante camere aveau geamuri. Toate celelalte erau acoperite cu obloane. Mai jos în ierarhia economică, sticla a rămas rară pînă destul de tîrziu. Pînă și sticlarii aveau rareori geamuri la casele lor cînd s-a născut Shakespeare, în 1564; la momentul morții sale, jumătate de secol mai tîrziu, situația se schimbase întru cîtva, dar nu complet. Cele mai multe case ale membrilor clasei mijlocii aveau deja geamuri în aproximativ jumătate din camere.

Singurul lucru cert e că nu exista mult confort nici măcar în cele mai bune case. E cu adevărat extraordinar cît de mult timp le-a luat oamenilor să atingă pînă și cel mai elementar nivel de confort. Există un motiv solid pentru asta: viața era dură. De-a lungul întregului Ev Mediu, o mare parte din

viață era dedicată simplei supraviețuiri. Foametea era ceva obișnuit. În lumea medievală lipseau rezervele, iar când recoltele erau slabe, cum se întâmpla cam o dată la patru ani, oamenii ajungeau să sufere de foame imediat. Când nu existau recolte deloc, urma inevitabil foametea. În Anglia au fost recolte catastrofale în anii 1272, 1277, 1283, 1292 și 1311, apoi un interval necruțător din 1315 pînă în 1319. Iar asta, desigur, în afară de ciumă și alte boli care au decimat milioane de oameni. Oamenii condamnați la vieți scurte și greutăți împovărătoare sînt probabil mai puțin predispuși să-și facă griji din cauza decorului. Dar, chiar și dacă acceptăm acest lucru, a existat o mare și bizară încetineală în strădaniile pentru atingerea unor niveluri fie și modeste de confort. Niște găuri în acoperiș, de exemplu, lăsau fumul să iasă, dar lăsau și ploaia și curenții de aer să intre, pînă când în sfîrșit, foarte tîrziu, cineva a inventat o structură asemănătoare lanternei, cu fante orizontale care permiteau fumului să iasă, dar prin care nu intrau ploaia, păsările și vîntul. Era o invenție minunată, dar la momentul la care a fost creată, în secolul al XIV-lea, deja apăreau coșurile de fum și acest tip de ventilație nu a mai fost necesar.

Dincolo de asta, nu știm practic nimic despre interioarele gospodăriilor de dinainte de mijlocul Evului Mediu. De fapt, potrivit istoricului mobilei Edward Lucie-Smith, știm mai multe despre cum stăteau întinși sau în capul oaselor romanii și grecii vechi decît despre englezii de acum opt secole. Aproape nici o mobilă de dinainte de 1300 nu a supraviețuit, iar ilustrațiile din manuscrise sau picturi sînt puține și contradictorii. Istoricii mobilei au atît de puține informații, încît trebuie să caute indicii pînă și în cîntecele de leagăn. Apare adesea în texte mențiunea că un tip de scăunel pentru picioare medieval se numea *tuffet* – o presupunere bazată exclusiv pe venerabilul vers „Little Miss Muffet sat on a tuffet” („Domnișorica

Muffet stătea pe un scăunel”). De fapt, singurul loc în care apare cuvîntul în engleza veche este acest cîntec de leagăn. Dacă *tuffet* a existat cu adevărat vreodată, nu a fost consemnat în vreun alt fel.

Toate aceste afirmații sînt valabile pentru casele celor relativ înstăriți – dar să nu uităm două aspecte: casele superioare nu erau neapărat superioare și casele inferioare nu erau neapărat chiar așa de rele. Casele mai mari, în ansamblu, nu erau construcții mai complexe, ci aveau doar *holuri* mai mari.

Despre casele propriu-zise știm și mai puțin, deoarece aproape nimic construit pe pămînt nu a supraviețuit din perioadele timpurii ale colonizării. Anglo-saxonii preferau cheresteaua ca material de construcție în asemenea măsură, încît *timbran*¹² era termenul lor generic pentru o clădire – dar, din păcate, este în natura lemnului să putrezească și să nu mai rămînă aproape nimic din el. În întreaga Britanie, din cîte se știe, o singură ușă din perioada anglo-saxonă a supraviețuit – o ușă de stejar uzată de la un vestibul al Westminster Abbey, care a fost trecută cu vederea pînă în vara anului 2005, cînd s-a observat că are 950 de ani și este, astfel, cea mai veche ușă cunoscută din țară.

O întrebare care merită să fie luată în considerare este cum îți poți da seama, de fapt, cît de veche este o ușă. Răspunsul constă în dendrocronologie – numărarea științifică a inelelor copacilor. Acestea oferă un ghid foarte precis, deoarece fiecare marchează un an și astfel toate împreună formează un fel de amprentă a lemnului. Dacă avem o bucată de cherestea a cărei vîrstă e sigură, putem folosi tiparul inelelor de pe ea pentru a data alte bucăți de lemn din aceeași perioadă. Ca să dăm secolele în urmă trebuie doar să găsim tipare suprapuse. Dacă avem un copac care a trăit din 1850 pînă în 1910 și altul care a trăit din 1890 pînă în 1970, să zicem, ei ar trebui să prezinte tipare suprapuse din 1890 pînă în 1910, perioada

în care ambii erau vii. Prin alcătuirea unei biblioteci de secvențe ale inelelor, ne putem întoarce mult în trecut.

În Britania este un noroc că s-a construit atât de mult din stejar, deoarece acesta este singurul copac britanic care oferă dovezi clare și utilizabile. Dar chiar și cele mai bune materii lemnoase prezintă probleme. Nu există doi copaci care să aibă exact același tipar. Unul poate să aibă inele mai înguste decât altul deoarece a crescut la umbră sau a avut mai multă concurență la nivelul solului sau o mai proastă alimentare cu apă. În practică avem nevoie de o rezervă semnificativă de secvențe de inele ale copacilor pentru a avea o bază de date de încredere și trebuie să facem multe ajustări statistice ingenioase ca să obținem o interpretare corectă – iar pentru asta avem nevoie de teorema magică a reverendului Thomas Bayes, pe care l-am menționat în primul capitol.

Luînd o mostră de lemn de grosimea unui creion și aplicînd toate testele menționate mai sus, oamenii de știință au stabilit că ușa de la Westminster Abbey este făcută din lemnul unui copac tăiat între 1032 și 1064, cu puțin înainte de Cucerirea Normandă, deci chiar la sfîrșitul perioadei anglo-saxone. Iar acea ușă solitară este aproape tot ce a rămas^{13*}.

Cu atât de puține date la îndemînă, există suficient loc pentru argumente. În lucrarea ei savantă de referință *Medieval Housing*, Jane Grenville oferă două imagini captivante ce arată modul în care două echipe arheologice care foloseau aceleași informații și-au imaginat aspectul unei case lungi de la Wharram Percy, un sat medieval părăsit din Yorkshire. Una dintre imagini prezintă o locuință izbitor de simplă și primitivă, cu pereți făcuți din noroi sau lut (un amestec de noroi și bălegar) și acoperiș din iarbă ori din brazde de iarbă. Cealaltă înfățișează o construcție mult mai solidă și complexă, cu

căpriori arcuiți, în care grinzile robuste sînt prinse cu îndemînare și grijă. Adevărul simplu este că dovezile arheologice arată de regulă amprenta construcțiilor la sol, nu și aspectul lor.

Despre casele țărănești medievale s-a crezut foarte mult timp că erau abia ceva mai mult decît niște colibe primitive – genul de construcții fragile din crengi pe care, în basme, lupii le spulberă dintr-o suflare. Există sentimentul că, probabil, nu rezistau mai mult de o generație. Grenville citează un specialist suficient de încrezător pentru a declara că, înainte de perioada Tudorilor, casele oamenilor obișnuiți erau „de aceeași proastă calitate în întreaga Anglie” – o declarație destul de exhaustivă și, se pare, eronată. Dovezile indică acum din ce în ce mai mult faptul că oamenii obișnuiți din Evul Mediu, și probabil chiar mult înainte, puteau avea case bune dacă doreau. Un indiciu este dezvoltarea meșteșugurilor specializate, cum ar fi construirea de acoperișuri, tîmplăria, zugrăvitul și așa mai departe, în Evul Mediu tîrziu. Iar ușile aveau și ele tot mai des zăvoare – un indiciu clar că clădirile și conținutul lor erau prețuite. Mai presus de orice, casele evoluau într-o multitudine de tipuri – „Wealden integral”, „semi-Wealden”, „pe două șiruri”, „cu intrare în spate”, „în formă de H”, „hol deschis”, „cu coridor central și grajd”, „cu coridor central și fără grajd” și așa mai departe. Aceste distincții sînt neimportante, dar, pentru oamenii care locuiau în aceste case, ele dădeau casei caracter și distincție. Aproape cu siguranță, încă de timpuriu a apărut mîndria de a deține case, fie și unele destul de simple.

Un lucru care nu a rămas neobservat în perioada medievală este că aproape tot spațiul de deasupra capului era de nefolosit, deoarece era aproape întotdeauna plin de fum. O vatră deschisă prezenta avantaje clare – radia căldură în toate

direcțiile și le permitea oamenilor să se adune în jurul ei din toate părțile –, dar era, de asemenea, ca și cum ai avea un foc de tabără permanent în mijlocul camerei de zi. Fumul și scînteile se duceau oriunde le îndreptau curenții de aer – iar cu atîția oameni care veneau și plecau și cu ferestrele fără geam, fiecare pală de vînt trebuie să îi fi dat cuiva fumul în față –, sau altfel fumul urca spre tavan și plutea acolo, gros, pînă cînd ieșea printr-o gaură din acoperiș.

La prima vedere, era nevoie de un lucru simplu și evident: un coș de fum practic. Însă a trebuit mult timp ca să se întîmple asta, nu din cauza lipsei de voință, ci din cauza dificultăților tehnice. Un foc puternic dintr-un cămin mare generează multă căldură și are nevoie de un coș de fum și un perete solide, și nimeni nu știa cum să le facă înainte de aproximativ 1330 (cînd „coș de fum” este consemnat pentru prima oară în limba engleză). Căminurile existau deja – fuseseră aduse în Anglia de normanzi –, dar nu erau impresionante. Erau făcute pur și simplu prin scobirea pereților groși ai castelelor normande și găurirea zidului exterior, pentru a lăsa fumul să iasă. Trăgeau insuficient aer, așa încît nu făceau un foc bun și nu produceau multă căldură, astfel că nu erau folosite des în afara castelelor. Nu puteau fi folosite deloc în siguranță în casele din cherestea, iar cele mai multe dintre ele așa erau.

Ceea ce a schimbat situația pînă la urmă a fost apariția cărămizilor de calitate, care fac față pe termen lung căldurii mai bine decît aproape orice tip de piatră. Coșurile de fum au permis, de asemenea, trecerea la cărbune drept combustil – ceea ce a avut loc la momentul oportun, deoarece rezervele de lemn ale Britaniei se diminuau rapid. Din cauză că fumul de cărbune era înțepător și toxic, trebuia izolat în interiorul unui cămin, sau vatră cu coș, cum s-a numit la început (pentru a o distinge de vatra deschisă), unde vaporii și fumul

puteau fi direcționate în sus printr-un canal. În acest mod, casele au devenit mai curate, iar lumea de afară mai murdară – ceea ce, după cum vom vedea, a avut consecințe foarte semnificative pentru aspectul și proiectarea caselor.

Între timp, nu toată lumea era mulțumită de dispariția vetrelor deschise. Multor oameni le lipseau curenții de fum și erau convinși că fuseseră mai sănătoși când erau „bine conservați cu fum de lemn”, după cum se exprima un comentator. Chiar și în 1577, un oarecare William Harrison încă mai insista că pe vremea focului deschis „nu ne durea niciodată capul”. Fumul din spațiul de sub acoperiș descuraja cuibărirea păsărilor și se considera că întărește lemnăria. Mai presus de orice, oamenii se plîngeau că le era mult mai frig ca înainte, ceea ce era adevărat. Deoarece căminurile erau atît de ineficiente, erau mărite continuu. Unele au devenit atît de mari, încît erau construite cu bănci înăuntru, permițîndu-le oamenilor să stea în interiorul căminului, cam singurul loc din casă în care se puteau încălzi cu adevărat.

Oricare ar fi fost dezavantajele referitoare la căldură și confort, avantajele în termeni de spațiu s-au dovedit irezistibile. Astfel că apariția căminului a devenit unul dintre momentele de progres din istoria vieții private. Dintr-odată, era posibil să pui scînduri peste grinzi și să creezi o lume cu totul nouă la etaj.

II

Extinderea pe verticală a caselor a schimbat totul. Numărul camerelor a început să crească, pe măsură ce proprietarii bogați de case descopereau plăcerea de a avea propriul lor spațiu. Primul pas a fost, în general, construirea unei noi încăperi la

etaj, numită camera mare, unde stăpînul și familia lui făceau toate lucrurile pe care înainte le făcuseră în *hol* – mîncău, dormeau, se relaxau și se jucau –, dar fără atît de mulți oameni în jur, revenind în marele *hol* de la parter pentru banchete și alte ocazii speciale. Servitorii nu au mai fost considerați parte a familiei și au devenit, ei bine, servitori.

Ideea de spațiu personal, care nouă ni se pare atît de firească, a fost o revelație. Oamenii nu se mai săturau. În curînd nu le-a mai fost suficient să trăiască separat doar de subordonați – a devenit necesar să poată trăi separat și față de egalii lor.

Pe măsură ce casele au început să aibă aripi și s-au extins, iar aranjamentele domestice au devenit mai complexe, au fost create sau adaptate cuvinte care să descrie toate tipurile noi de camere: cabinet, dormitor, toaletă, separeu, oratoriu (pentru un loc de rugăciune), salon, cameră personală și bibliotecă (în sens domestic, nu instituțional), toate datează din secolul al XIV-lea sau puțin mai devreme. Imediat au urmat și altele: galerie, galerie lungă, cameră de primire, cameră de îmbrăcat, apartament și camere de închiriat. „Cît de diferite sînt toate acestea de vechiul obicei ca întreaga gospodărie să trăiască zi și noapte în marele hol!”, scria Gotch într-un moment de rară exuberanță. Un nou tip nementionat de Gotch era budoarul, literal „cameră în care să stai îmbufnat”, care încă de la început a fost asociat cu intrigile sexuale.

Chiar și după creșterea relativă a intimității, traiul a rămas unul în comun și expus mai mult decît este în prezent. Toaletele aveau adesea mai multe locuri, pentru facilitarea conversației, iar tablourile înfățișează în mod regulat cupluri aflate în pat sau în baie, într-o familiaritate nonșalantă, în timp ce slujitorii îi servesc, iar prietenii stau în apropiere, jucînd cărți sau conversînd, însă plasați confortabil în raza vizuală și auditivă.

Pentru o lungă perioadă de timp, scopurile în care erau folosite toate aceste camere noi nu erau atât de riguros delimitate ca acum. Toate încăperile erau într-un anumit sens camere de zi. Planurile italiene de pe vremea Renașterii și de după aceea nici nu denumeau camerele, deoarece ele nu aveau utilizări prestabilite. Oamenii se deplasau prin casă în căutare de umbră sau lumină și adesea își luau mobila cu ei, astfel încât camerele, în puținele ocazii în care erau denumite, erau de regulă marcate cu *mattina* (de folosit dimineața) și *sera* (pentru după-amiază). La o lipsă de formalitate foarte asemănătoare s-a ajuns și în Anglia. O cameră de dormit era folosită nu doar pentru somn, ci și pentru mese private și primirea vizitatorilor favoriți. De fapt, dormitorul a devenit în asemenea măsură un loc de uz general, încât a fost necesară crearea unor spații și mai private în afara lui. (Cuvântul „dormitor” a fost folosit pentru prima oară de Shakespeare în *Visul unei nopți de vară*, în jurul anului 1590, deși doar cu sensul de spațiul unui pat. Acest cuvânt a devenit comun, în sensul de cameră specială de dormit, abia în secolul următor.)

Încăperile mici de lângă camera de dormit erau folosite pentru tot felul de scopuri private, de la facerea nevoilor la întâlniri de taină, astfel încât denumirile acestor camere au ajuns la noi cu sensuri curios de parțiale. *Closet* („debara”), ne spune Mark Girouard, a avut „o lungă și onorabilă istorie înainte de a decădea în cele din urmă la statutul infam de dulap mare sau oficiu pentru găleata și măturile servitoarei”. Inițial, era mai mult un fel de birou decât o cameră de depozitare. „Cabinet”, o formă diminutivală a „cabinei”, ajunsese la mijlocul secolului al XVI-lea să însemne o ladă în care erau ținute lucrurile de preț. La foarte puțin timp după aceea – în doar aproximativ un deceniu – ajunsese să însemne încăperea însăși. Ca de obicei, francezii au rafinat

conceptul inițial care a ajuns astfel să desemneze diverse tipuri de camere, iar în secolul al XVIII-lea un castel francez mare putea avea un *cabinet de compagnie*, un *cabinet d'assemblée*, un *cabinet de propriété* și un *cabinet de toilette*, în plus față de un simplu *cabinet*.

În limba engleză, cabinetul a devenit cea mai exclusivă și privată cameră dintre toate – un loc retras și tainic, în care puteau avea loc cele mai private întâlniri. Apoi a făcut unul din salturile bizare pe care le fac uneori cuvintele și a ajuns să însemne (până în 1605) nu numai locul în care regele se întâlnea cu miniștrii săi, ci și termenul colectiv pentru miniștrii înșiși. Așa se explică de ce acest cuvânt descrie acum atât cel mai intim și respectat grup de consilieri ai guvernării, cât și nișa cu rafturi din baie în care ținem laxativele și altele asemenea.

Această cameră privată avea adesea o mică firidă sau alcov alături, în general numită privată, dar și latrină, hazna, closet, loc de ușurare, printre alte nume, care conținea o bancă cu o gaură în ea, poziționată strategic la înălțime deasupra unui șanț sau puț adânc. Se presupune adesea, și uneori se susține și în scris, că „privată” a dat numele aparatului auxiliar al guvernării din Anglia, mai ales Sigiliului Regal și Consiliului Coroanei¹⁴. De fapt, acești termeni au ajuns în Anglia odată cu normanzii, cu aproape două secole înainte ca „privată” să capete sensul de toaletă. Este adevărat însă că persoana însărcinată cu privata regală era denumită valet al scaunului și de-a lungul timpului a evoluat de la poziția de curățător al toaletelor la cea de consilier de încredere al monarhului.

Același proces a avut loc și cu multe alte cuvinte. „Wardrobe” („garderob”) desemna la început o cameră pentru depozitarea hainelor. Apoi a devenit, succesiv, cameră de îmbrăcat, cameră de dormit, privată și, în cele din urmă, piesă

de mobilier. Între timp, a adunat și sensul de totalitate a hainelor unei persoane.

Pentru a face loc tuturor noilor tipuri de camere, casele s-au extins atît pe orizontală, cît și pe verticală. Un tip de casă cu totul nou, cunoscut drept casa-minune, a început să se răspîndească în toată țara. Casele de acest tip nu aveau aproape niciodată mai puțin de trei niveluri, iar uneori aveau patru, și erau adesea uluitor de mari. Cea mai mare dintre toate era Knole din Kent, care a tot crescut pînă cînd a acoperit aproape patru acri și a inclus șapte curți (una pentru fiecare zi a săptămînii), cincizeci și două de case ale scărilor (una pentru fiecare săptămînă a anului) și trei sute șaizeci și cinci de camere (una pentru fiecare zi a anului), sau cel puțin așa s-a tot spus de-a lungul timpului.

Dacă ne uităm acum la aceste case, putem vedea uneori, cu uimire, cum învățau constructorii din mers. Un exemplu izbitor este Hardwick Hall din Derbyshire, care a fost construită pentru contesa de Shrewsbury – Bess de Hardwick, cum este numită întotdeauna – în 1591. Hardwick Hall a fost minunea epocii sale și a devenit imediat faimoasă pentru suprafața mare a ferestrelor, inspirînd ades citata epigramă „Hardwick Hall, mai mult geam decît perete gol”. Pentru ochiul contemporan, ferestrele au o mărime și o amplasare destul de apropiate de normal, dar în 1591 ele erau o noutate atît de uluitoare, încît arhitectul (bănuît a fi Robert Smythson) nici nu a știut, de fapt, unde să le pună pe toate. Unele ferestre sînt în realitate ferestre oarbe care maschează coșuri de fum. Altele sînt împărțite între camere situate la etaje diferite. Unele camere mari nu au suficiente ferestre, iar alte camere minuscule aproape că nu au altceva. Ferestrele și spațiile pe care le luminează se potrivesc doar pe alocuri.

Bess a umplut casa cu o colecție de argintărie, tapițerii, tablouri și alte obiecte întâlnite în orice locuință din Anglia, și totuși cel mai izbitor lucru pentru ochiul contemporan este efectul general sărăcăcios. Podelele erau acoperite cu rogojini simple din papură. Marea galerie lungă avea 166 de picioare lungime, dar conținea doar trei mese, câteva scaune cu spătar drept, câteva bănci și două oglinzi (care în Anglia elisabetană erau comori extrem de prețioase, mai valoroase decât orice tablou).

Oamenii nu doar construiau case enorme, ci construiau foarte multe case enorme. Parte din ceea ce face Hardwick Hall atât de remarcabilă este faptul că exista deja o Hardwick Hall în perfectă stare (cunoscută acum drept Hardwick *Old Hall*) de cealaltă parte a curții. Astăzi e o ruină, dar pe vremea lui Bess, și încă o sută și cincizeci de ani după aceea, era în uz.

În mod tradițional, cei care construiau case mari (și cei care le acumulau) erau monarhii. La momentul morții sale, Henric al VIII-lea avea nu mai puțin de patruzeci și două de palate. Dar fiica lui, Elisabeta, a înțeles, șireată, că era mult mai ieftin să îi viziteze pe alții și să îi lase să suporte cheltuielile călătoriilor ei, așa încât a readus în mod spectaculos la viață vechiul obicei al turneelor regale anuale. În realitate, regina nu călătorea foarte mult – nu a părăsit niciodată Anglia și nici măcar nu s-a aventurat prea departe pe teritoriul ei –, dar era un vizitator înveterat. Turneele sale anuale durau între opt și douăsprezece săptămâni și cuprindeau vreo două duzini de case.

Turneele regale erau aproape întotdeauna întâmpinate cu un amestec de bucurie și teamă de cei pe care monarhul îi vizita. Pe de o parte, acestea ofereau posibilități fără egal de favoruri și avansare pe scara socială, dar pe de altă parte, erau năucitor de scumpe. Casa regală număra pînă la o mie cinci sute de oameni, iar mulți dintre aceștia –

aproximativ o sută cincizeci în cazul Elisabetei I – însoțeau augusta persoană în turneul ei anual. Gazdele nu suportau numai cheltuielile împovărătoare pentru a hrăni, caza și distra o armată de oameni răsfățați și privilegiați, dar se puteau aștepta la destule furtișaguri și stricăciuni, ca și la alte surprize mai puțin salubre. După ce curtea lui Carol al II-lea a plecat de la Oxford, în jurul anului 1660, unul dintre cei rămași în urmă a remarcat pe un ton pe bună dreptate îngrozit că musafirii regali își lăsaseră „excrementele în fiecare colț, în căminuri, cabinete, magazine, pivnițe”.

De vreme ce o vizită regală de succes putea aduce mari câștiguri, majoritatea gazdelor se străduiau în cele mai inventive și laborioase moduri să-i încînte pe oaspeții regali. Proprietarii au învățat să ofere cel puțin mari reprezentatii cu caracter istoric sau alegoric, dar mulți construiau lacuri artificiale, adăugau caselor aripi noi și redecorau grădinile în speranța de a smulge un mic strigăt de încîntare de pe buzele regale. Se împărțeau nenumărate cadouri. Un curtean nefericit pe nume sir John Puckering i-a oferit Elisabetei un evantai de mătase tivit cu diamante, câteva pietre prețioase, o rochie de o rară splendoare și două clavecinuri extraordinar de frumoase, după care a privit cum la prima lor cină Maiestatea Sa a admirat tacîmurile și o solniță de argint și, fără un cuvînt, le-a lăsat să cadă în poșeta ei regală.

Pînă și cei mai longevivi miniștri ai ei au învățat să fie hipersensibili la plăcerile reginei. Cînd Elisabeta s-a plîns de distanța pînă la casa de la țară din Lincolnshire a lordului Burghley, acesta a cumpărat și extins o altă casă la Waltham Cross, aflată acum în suburbiile din nord-estul Londrei, deoarece era mai aproape. Christopher Hatton, lordul cancelar al Elisabetei, a construit un edificiu măreț numit Holdenby House anume pentru

primirea reginei. Pînă la urmă ea n-a mai venit niciodată, iar el a murit cu 18.000 de lire datorie – o povară copleșitoare, echivalentul a 9 milioane de lire astăzi.

Uneori, cei care construiau aceste case nu prea aveau de ales. Iacob I i-a ordonat loialului, dar neînsemnatului sir Francis Fane să reconstruiască Apethorpe Hall din Northamptonshire la o scară colosală, astfel încît el și ducele de Buckingham, amantul său, să aibă camere de o splendoare adecvată prin care să treacă în drum spre dormitor.

Cea mai nefericită obligație dintre toate a fost ordinul de a prelua una dintre responsabilitățile costisitoare și de lungă durată ale coroanei. Aceasta a fost soarta soțului lui Bess de Hardwick, al șaselea lord Shrewsbury. Timp de șaisprezece ani, i s-a cerut să fie gardianul Mariei Stuart, ceea ce de fapt însemna să țină în propria casă curtea unui stat mic și extraordinar de neloial. Putem doar să ne imaginăm deprimarea sa cînd a văzut un șir de optzeci de trăsură – suficient cît să alcătuiască o procesiune lungă de jumătate de kilometru – apropiindu-se pe aleea castelului său, cu regina scoțiană, cincizeci de servitori și secretari și toate bunurile lor. În plus față de găzduirea și întreținerea acestui grup, Shrewsbury trebuia să țină o armată privată care să le ofere protecție. Costurile și tensiunea emoțională au făcut în așa fel încît căsnicia lui cu Bess să nu fie niciodată fericită – deși probabil că oricum nu ar fi fost niciodată astfel. Bess era mai degrabă o devoratoare de bărbați; Shrewsbury era cel de-al patrulea soț al ei, iar căsătoria cu el a fost mai degrabă o fuziune de afaceri și nu însoțirea a două suflete. În cele din urmă, ea l-a acuzat că are o aventură cu regina scoțiană – o acuzație periculoasă, indiferent că era sau nu adevărată – și s-au despărțit. Atunci a început Bess să construiască una dintre marile case din epocă.

Pe măsură ce viața se retrăgea tot mai adânc în case din ce în ce mai mari, holul și-a pierdut utilitatea inițială și a devenit un simplu vestibul, cu o casă a scărilor – o cameră în care ești întâmpinat și prin care ești condus spre alte spații mai importante. Acesta a fost cazul și la Hardwick Hall, în ciuda numelui său. Acolo toate camerele importante erau la etaj. Niciodată holul nu avea să mai fie o încăpere cu adevărat importantă. Încă din 1663, acest cuvânt a fost folosit pentru a descrie orice spațiu modest, mai ales o intrare sau coridor legat de aceasta. În mod ironic, în același timp sensul său original a fost păstrat și chiar extins pentru a descrie spații mari, importante, mai ales publice: Carnegie Hall, Royal Albert Hall, dar și primărie sau galerie a celebrităților¹⁵, printre altele.

În spațiul domestic însă, a devenit și rămîne camera cea mai retrogradată din punct de vedere semantic din întreaga casă. La vechea casă parohială, ca în majoritatea caselor de astăzi, este un vestibul restrîns, un mic pătrat utilitar cu dulapuri și cuiere, în care ne scoatem ghetetele și ne atîrnăm hainele – un spațiu evident preliminar pentru casa însăși. Cei mai mulți dintre noi recunoaștem inconștient acest fapt atunci cînd ne invităm musafirii să intre în casă de două ori: o dată la ușă, cînd sînt primiți înăuntru de afară, și încă o dată după ce li s-au luat hainele și pălăriile, în casa propriu-zisă, cu un dublu strigăt însuflețit și mai energic: „Intrați! Intrați!”.

Pe această notă, să ne lăsăm aici hainele de exterior și să pășim în sfîrșit în camera cu care începe într-adevăr casa.

¹. „Friday”, în limba engleză (n. trad.).

². „Pisc”, în limba engleză (n. trad.).

³. În engleză „hall”, avînd mai multe sensuri: „vestibul”, „coridor”, „sală”, „clădire” (n. trad.).

4. „Husbandry”, termenul care desemnează atât creșterea animalelor, cât și cultivarea plantelor, este derivat din „husband”, care înseamnă soț în limba engleză (n. trad.).
5. Haină, în limba engleză (n. trad.).
6. „Enthrall”, în limba engleză (n. trad.).
7. „Ground floor” înseamnă podea de pământ, în limba engleză (n. trad.).
8. „Cupboard”, în limba engleză, este compus din „cup” (cupă, cană) și „board” (scândură) (n. trad.).
9. „Dresser”, derivat în limba engleză de la „to dress”, a pregăti, a aranja, a (se) îmbrăca (n. trad.).
10. „To chair”, în limba engleză (n. trad.).
11. „Chairman of the Board”, în limba engleză (n. trad.).
12. Cuvânt înrudit în limba engleză cu „timber”, însemnând cherestea (n. trad.).
- 13* Ușile joase ale atât de multor case europene vechi, de care aceia dintre noi care sînt neatenți riscă să-și spargă capul, sînt joase nu pentru că pe vremuri oamenii erau mai scunzi și aveau nevoie de mai puțin loc, după cum se presupune de obicei. De fapt, oamenii din trecutul îndepărtat nu erau chiar atât de scunzi. Ușile erau mai mici din același motiv pentru care și ferestrele erau mai mici: erau scumpe.
14. „Privy Seal” și „Privy Council”, în limba engleză (n. trad.).
15. „Town hall” și „hall of fame”, în limba engleză (n. trad.).

Capitolul 4

Bucătăria

I

În vara anului 1662, Samuel Pepys, pe atunci un tânăr în afirmare din Administrația Marinei Britanice, l-a invitat la cină pe șeful său, comisarul naval Peter Pett, în casa lui din Seething Lane, lângă Turnul Londrei. Pepys avea 29 de ani și, probabil, spera să-și impresioneze superiorul. În schimb, spre groaza și dezamăgirea sa, când i s-a pus în față felul de mâncare cu sturion, a descoperit că în acesta „colcăiau mulți viermi mici”.

A descoperi că mâncarea e într-o stare avansată de însuflețire nu era ceva obișnuit nici chiar pe vremea lui Pepys – care s-a simțit extrem de umilit –, dar a fi măcar puțin nesigur în ce privește prospețimea și integritatea ei se întâmpla destul de des. Dacă nu se descompunea rapid din cauza păstrării neadecvate, atunci existau toate șansele să fie colorată sau umflată din cauza unor substanțe periculoase și neapetisante.

Aproape nimic, se pare, nu scăpa trucurilor celor care manipulau alimente. Zahărul și alte ingrediente scumpe erau adesea înmulțite cu ipsos, ghips, nisip, praf și alte soiuri de „trăsnăi”, cum erau cunoscuți în general astfel de aditivi. Se spune că untul era umflat cu seu și slănină. Potrivit diferitelor autorități în domeniu, un consumator de ceai putea ingurgita, fără să-și dea seama, orice, de la praf pînă la bălegar de oaie măcinat. Judith Flanders relatează că un transport atent examinat

s-a dovedit a fi ceai doar puțin peste jumătate; restul era completat cu nisip și pământ. În oțet se adăuga acid sulfuric ca să-i sporească tăria, în lapte – var și în gin – terebentină. Arsenitul de cupru era folosit pentru a face legumele mai verzi și pentru a face jeleurile să sclipească. Cromatul de plumb dădea produselor de panificație o strălucire aurie și făcea muștarul să lucească. Acetatul de plumb era adăugat în băuturi ca îndulcitor, iar miniul de plumb făcea oarecum ca brânza de Gloucester să fie mai plăcută privirii, chiar dacă nu și mai sigură pentru consum.

Aproape că nu exista aliment, se pare, care să nu poată fi îmbunătățit sau făcut mai economic pentru vânzător cu ajutorul unei mici manipulări înșelătoare. Pînă și cireșele, relatea Tobias Smollett, puteau fi făcute să sclipească de prospețime prin înmuierea ușoară în gura vânzătorului, înainte de a fi expuse. Oare cît de multe doamne de calitate, se întreba el, nu se bucuraseră de un platou cu cireșe delicioase fără să știe că fuseseră „plimbate și umezite între fălcile mizerabile și probabil ulcerose ale vreunui negustor din St Giles”?

Pîinea pare să fi fost în mod special vizată. În romanul său popular *Călătoriile lui Humphry Clinker* (1771), Smollett descrie pîinea londoneză drept un compus toxic din „var, alaun și cenușă de oase, insipid și distrugător pentru sănătate”, dar astfel de acuzații erau, de fapt, deja un loc comun la acea vreme, și probabil că erau astfel de foarte mult timp, după cum o dovedește replica din povestea lui Jack și a vrejului de fasole: „O să-i sfărîm oasele și-o să-mi fac din ele pîine”. Prima alegație formală de contrafacere pe scară largă a pîinii, găsită pînă acum, provine dintr-o carte intitulată *Poison Detected: Or Frightful Truths*, scrisă anonim în 1757 de „Un prieten de-al meu, doctor”, care dezvăluia „din surse foarte credibile” că „unii brutari folosesc adesea saci de oase vechi” și că „osuaarele morților sînt scormonite pentru a

adăuga murdării în hrana celor vii”. Aproape în același timp a apărut o carte foarte asemănătoare: *The Nature of Bread, Honestly and Dishonestly Made*, scrisă de Joseph Manning, doctor, care relatează că era ceva obișnuit ca brutarii să adauge în fiecare pâine pe care o făceau făină de fasole, calcar, alb de plumb, var stins și cenușă de oase.

Până și azi se susține adesea că aceste aserțiuni sînt adevărate, chiar dacă s-a demonstrat destul de concludent, cu peste șaptezeci de ani în urmă, de către Frederick A. Filby, în clasică sa lucrare *Food Adulteration*, că ele nu puteau fi adevărate. Filby a recurs la acțiunea interesantă și evidentă de a coace pâini folosind ingredientele contrafăcute invocate, în maniera și proporțiile descrise. În toate cazurile, în afară de unul, pâinea fie era tare precum cimentul, fie nu se lega, și aproape toate pâinile aveau un gust și un miros îngrozitoare. Unele dintre ele aveau nevoie de mai mult timp de coacere decît pâinile normale, fiind astfel mai scumpe de produs. Nici măcar una dintre pâinile contrafăcute nu era comestibilă.

De fapt, pâinea are o compoziție sensibilă, iar dacă pui în ea produse străine, în aproape orice cantitate, se va vedea cu siguranță. Dar asta se poate spune despre majoritatea alimentelor. E greu de crezut că cineva putea să bea o ceașcă de ceai și să nu observe că e 50% pilitură de fier. Deși anumite falsificări au avut loc fără îndoială, mai ales cele care intensificau culoarea sau dădeau un aspect de prospețime, majoritatea cazurilor de contrafacere reclamate au fost, probabil, fie ieșite din comun, fie neadevărate, acesta fiind cu siguranță și cazul tuturor lucrurilor despre care se spunea că sînt puse în pâine (cu singura excepție notabilă a alaunului, despre care urmează mai multe imediat).

E greu de exagerat importanța pâinii în dieta englezească din întregul secol al XIX-lea. Pentru mulți oameni pâinea nu era doar un important

însoțitor al mîncării, ci *însăși mîncarea*. Potrivit lui Christian Petersen, istoric al pîinii, pînă la 80% din cheltuielile totale ale gospodăriilor se duceau pe mîncare, iar pînă la 80% din acestea se duceau pe pîine. Chiar și oamenii din clasa de mijloc cheltuiau pînă la două treimi din venitul lor pe mîncare (comparativ cu aproximativ un sfert astăzi), din care o proporție destul de semnificativă era pîinea. Aproape orice poveste ne spune că, pentru o familie mai săracă, alimentația zilnică era alcătuită probabil din puțin ceai cu zahăr, cîteva legume, o felie sau două de brînză și, doar ocazional, foarte puțină carne. Restul era pîine.

Deoarece pîinea era atît de importantă, legile care reglementau puritatea ei erau stricte, iar pedepsele aspre. Un brutar care își înșela clienții putea fi amendat cu 10 lire pentru fiecare pîine vîndută sau obligat să execute o lună de muncă silnică în închisoare. Pentru o vreme, s-a luat serios în considerare deportarea în Australia a brutarilor contravenienți. Acesta era un motiv de reală îngrijorare pentru brutari, întrucît fiecare pîine pierde din greutate la coacere, prin evaporare, astfel că este ușor să faci erori accidentale. Din acest motiv, brutarii ofereau uneori ceva în plus – celebra „duzină a brutarului”¹.

Alaunul însă este altă chestiune. Alaunul este un compus chimic – tehnic vorbind, un sulfat dublu – folosit ca fixator pentru vopsele. (Cu un termen formal, este un mordant.) Era folosit și ca agent de decantare în toate tipurile de procese industriale și pentru tratarea pieilor. Este un excelent înălbitor pentru făină, dar asta nu e neapărat ceva rău. De altfel, o cantitate foarte mică de alaun poate avea un efect foarte important. Doar trei sau patru linguri pot înălbi un sac de făină de 127 de kilograme, iar o cantitate atît de diluată nu face rău nimănui. De fapt, chiar și astăzi alaunul este adăugat în alimente și medicamente. Este un ingredient obișnuit al prafului de copt și al

vaccinurilor, iar uneori este adăugat în apa potabilă, pentru proprietățile sale de decantare. Alaunul chiar a transformat făină de calitate inferioară – făină foarte bună din punct de vedere nutrițional, doar că nu foarte atrăgătoare – în făină acceptabilă pentru mase și astfel le-a permis brutarilor să folosească grâul într-un mod mai eficient. Era de asemenea adăugat în făină din motive perfect justificate, ca agent de uscare.

Substanțele străine nu erau întotdeauna introduse cu scopul de a crește cantitatea. Uneori ele pur și simplu cădeau înăuntru. O anchetă parlamentară din anul 1862 referitoare la brutării a descoperit că multe dintre acestea erau pline de „mase de pânze de păianjen care, sub greutatea făinii acumulate pe ele, atârnavă în fișii”, gata să cadă în orice vas sau tavă aflată în trecere. Insectele și dăunătorii fojgăiau pe pereți și tejghele. Potrivit lui Adam Hart-Davis, o mostră de înghețată vândută în Londra în 1881 s-a dovedit a conține păr uman, păr de pisică, insecte, fibre de bumbac și alte elemente insalubre, dar probabil că asta reflecta o lipsă de igienă, și nu adăugarea frauduloasă de substanțe care să crească cantitatea. În aceeași perioadă, un cofetar londonez a fost amendat pentru „colorarea dulciurilor sale în galben cu un surplus de coloranți rămași de la vopsirea căruciorului său”. Însă tocmai faptul că aceste lucruri atrăgeau interesul ziarelor arată că ele erau mai degrabă evenimente excepționale, și nu obișnuite.

Humphry Clinker, un roman-fluviu scris sub forma unei serii de scrisori, zugrăvește o imagine atât de vie a vieții din Anglia secolului al XVIII-lea, încât chiar și acum este citat adesea și, prin urmare, aproape sigur multe se pot pune în seama lui. Într-unul din cele mai colorate pasaje, Smollett descrie cum laptele era transportat pe străzile Londrei în găleți neacoperite, în care cădeau „scurpați, mucii și cocoloașe de tutun mestecat de

la trecători, scurgeri din căruțele cu noroi, stropi din urma trăsurilor, pământ și gunoaie aruncate înăuntru de băieți ștregari doar pentru amuzament, voma bebelușilor... și, în cele din urmă, paraziții care cad din zdrențele hoaștei era și care vinde acest prețios amestec...”. Se trece ușor cu vederea faptul că romanul a fost gândit ca satiră, nu ca documentar. Smollett nici măcar nu era în Anglia când l-a scris, ci era pe moarte în Italia. (A murit la trei luni de la publicarea cărții.)

Asta nu înseamnă că nu era și mâncare proastă. Cu siguranță exista. Mai ales carnea infectată și putrezită era o problemă. Murdăria pieței London’s Smithfield, principalul târg de carne al orașului, era renumită. Un martor dintr-o anchetă parlamentară din 1828 spunea că a văzut „carcasa unei vite care era atât de strică, încît grăsimea devenise o mîzgă galbenă picurînd”. Animalele aduse pe picioare din locuri îndepărtate soseau adesea epuizate și bolnave, iar cît stăteau acolo nu deveneau mai sănătoase. Se spune că oile erau uneori jupuite de vii. Multe animale erau pline de răni. În Smithfield se vindea atât de multă carne strică, încît exista un termen specific pentru aceasta: *cag-mag*, o abreviere a două cuvinte din argou însemnînd literal „mizerie ieftină”.

Chiar și atunci cînd intențiile producătorilor erau bune, alimentele nu erau întotdeauna la fel. Transportarea lor în piețe îndepărtate în stare comestibilă era o provocare permanentă. Oamenii visau să poată mânca alimente aduse de departe sau în afara sezonului. În ianuarie 1859, o mare parte din America a urmărit cu pasiune cum o corabie încărcată cu trei sute de mii de portocale zemoase a călătorit cu toate pînzele sus din Puerto Rico pînă în New England, pentru a arăta că era posibil. La momentul la care a ajuns însă, peste două treimi din încărcătură putreziseră, transformîndu-se într-un terci parfumat. Producătorii din zone și

mai depărtate nu puteau spera să realizeze nici măcar atât. Argentinienii creșteau turme mari de vite în pampasul lor nesfârșit și primitiv, dar nu aveau nici o modalitate de a transporta carnea, astfel încât majoritatea vacilor erau fierte pentru oase și seu, iar carnea pur și simplu se irosea. Căutând o modalitate de a-i ajuta, chimistul german Justus Liebig a conceput o formulă pentru un extract de carne, care a ajuns să fie cunoscut drept Oxo, dar în mod evident acesta nu putea să aibă decât un efect marginal.

Era o nevoie disperată de o modalitate de a păstra alimentele în bună stare și proaspete pentru perioade de timp mai mari decât permitea natura. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, un francez pe nume François Appert (sau poate Nicolas Appert – sursele diferă foarte mult) a scris o carte intitulată *L'Art de conserver plusieurs années toutes les substances animales et végétales*, care a reprezentat o adevărată revelație. Sistemul lui Appert consta, în principal, în închiderea ermetică a alimentelor în borcane de sticlă și apoi încălzirea lor lentă. Metoda funcționa, în general, destul de bine, dar capacele nu erau cu totul ermetice și uneori înăuntru intrau aer sau agenți contaminanți, spre disconfortul gastro-intestinal al celor care gustau conținutul. De vreme ce nu era posibil să ai încredere totală în borcanele lui Appert, nimeni nu avea.

Pe scurt, o grămadă de accidente se puteau produce cu alimentele în drumul lor spre masă. Astfel că, atunci când a apărut un produs miraculos care promitea să schimbe lucrurile la începutul anilor 1840, a stîrnit multă încântare. Produsul era neașteptat de familiar: gheața.

II

În vara anului 1844, Wenham Lake Ice Company – firmă numită după un lac din Massachusetts – a deschis un magazin pe Strand, în Londra, în vitrina căruia era pus, în fiecare zi, un bloc proaspăt de gheață. Nimeni din Anglia nu mai văzuse un bloc de gheață atît de mare – cu siguranță nu vara și nu în mijlocul Londrei – sau unul care să fie atît de minunat de sticlos și clar. Puteai chiar să citești ziarul prin el: de obicei se fixa un ziar în spatele blocului, pentru ca trecătorii să se convingă ei înșiși de acest fapt uimitor. Vitrina magazinului a devenit o senzație, fiind în mod regulat asaltată de gură-cască.

Thackeray pomenește numele gheții Wenham într-un roman. Regina Victoria și prințul Albert insistau ca aceasta să fie utilizată la palatul Buckingham și au acordat companiei statutul de furnizor regal. Mulți presupuneau că Wenham este o întindere enormă de apă, de dimensiunea unuia dintre Marile Lacuri. Charles Lyell, geologul englez, a fost atît de intrigat încît a făcut o călătorie specială la lac, din Boston – un lucru nu ușor de făcut –, în timpul unui turneu de conferințe. A fost fascinat de cît de încet se topea gheața Wenham și a presupus că asta avea de-a face cu renumita ei puritate. De fapt, gheața Wenham se topea cu aceeași viteză ca orice altă gheață. Cu excepția faptului că fusese transportată la mare distanță, nu era specială în nici un fel.

Gheața din lac era un produs minunat. Se crea singură fără nici un cost pentru producător, era curată, regenerabilă și în stocuri infinite. Singurele dezavantaje erau că nu exista nici un fel de infrastructură pentru producerea și depozitarea ei, și nici o piață de desfacere. Pentru a crea o industrie a gheții, era necesară găsirea unor procedee de tăiere și scoatere a ei la scară mare, construirea de magazii, obținerea drepturilor de comercializare, angajarea unui lanț fiabil de transportatori și agenți și, mai presus de orice,

crearea unei cereri pentru gheață în locuri în care gheața nu fusese văzută niciodată sau rareori – și, cu siguranță, nu era ceva pentru care oricine ar fi fost dispus să plătească. Omul care a făcut toate acestea a fost un bostonian de familie bună și cu caracter bătaios pe nume Frederic Tudor. A devenit obsedat de ideea de a face din gheață un produs comercial.

Ideea de a transporta gheață din New England în porturi îndepărtate a fost considerată pur și simplu nebunească – „capriciul unei minți tulburate”, potrivit unuia dintre contemporanii săi. Primul transport de gheață spre Marea Britanie i-a nedumerit în asemenea măsură pe vameși în privința clasificării lui, încât toate cele 300 de tone s-au topit înainte să poată fi scoase din port. Armatorii erau foarte reticenți în a o accepta ca încărcătură. Nu doreau să se supună umilinței de a ajunge într-un port cu cala plină de apă inutilă, dar erau de asemenea prudenți față de pericolul real ca tonele de gheață și apă rezultată în urma topirii, deplasându-se în cală, să le afecteze stabilitatea navelor. La urma urmei, instinctele nautice ale acestor oameni se bazau în întregime pe ideea de a ține apa *în afara* navei, astfel că detestau să își asume un astfel de risc excentric când la capătul drumului nici măcar nu exista o piață sigură.

Tudor era un bărbat ciudat și dificil – „dominator, orgolios, disprețuitor față de concurenți și implacabil față de adversari”, potrivit descrierii lui Daniel J. Boorstin. Și-a îndepărtat toți prietenii apropiați și a trădat încrederea colegilor, ca și cum asta ar fi fost ambiția vieții lui. Aproape toate inovațiile tehnologice care au făcut posibil comerțul cu gheață erau de fapt creația asociatului său retras, supus și îndelung nedreptățit, Nathaniel Wyeth. Tudor a avut nevoie de ani de străduințe frustrante și de întreaga avere a familiei sale pentru a pune pe picioare afacerea cu gheață, dar treptat aceasta a prins și, în cele din urmă, l-a îmbogățit

pe el și pe mulți alții. Timp de cîteva decenii, gheața a fost a doua cea mai importantă „recoltă” a Americii, măsurată după greutate. Dacă era bine izolată, gheața putea să reziste surprinzător de mult timp. Putea să supraviețuiască pînă și călătoriei de 25.000 de kilometri și 130 de zile din Boston la Bombay – sau cel puțin două treimi din ea, suficient pentru a face îndelungata călătorie profitabilă. Gheața a ajuns în cele mai îndepărtate colțuri ale Americii de Sud, și din New England în California, via Capul Horn. Rumeșul, un produs pînă atunci lipsit de orice valoare, s-a dovedit a fi un izolator excelent, oferind un venit suplimentar util fabricilor de cherestea din Maine.

Lacul Wenham a fost, de fapt, complet neimportant pentru afacerea cu gheață din America. Nu a produs niciodată mai mult de zece mii de tone de gheață pe an, în comparație cu aproape un milion de tone scoase anual numai din râul Kennebec din Maine. În Anglia, gheața Wenham era mai mult discutată decît folosită. Cîteva companii preluau cantități regulate, dar foarte puțini consumatori individuali (în afara celor regali) făceau acest lucru. În jurul anilor 1850, mare parte a gheții vîndute în Marea Britanie nu numai că nu era din Wenham, dar nu era deloc din America. Norvegienii – un popor care nu este asociat de obicei cu practici îndrăznețe – au schimbat numele lacului Oppegaard, de lîngă Oslo, în Wenham, ca să poată intra pe această piață lucrativă. În jurul anilor 1850, mai toată gheața vîndută în Marea Britanie era de fapt norvegiană, deși trebuie spus că gheața nu a prins niciodată cu adevărat la britanici. Chiar și acum, este adesea distribuită în Marea Britanie de parcă ar fi pe rețetă. Adevărata piață s-a dovedit a fi însăși America.

După cum consemnează Gavin Weightman în istoria pe care o face acestei afaceri, *The Frozen Water Trade*, americanii apreciau gheața cum nici

un alt popor nu o mai făcuse vreodată. O foloseau pentru a răci berea și vinul, pentru a face savuroase cocteiluri cu gheață, pentru a reduce febra și a crea o mare diversitate de delicatese înghețate. Înghețata a devenit populară – și, de asemenea, producătorii ei s-au dovedit uimitor de inventivi. La Delmonico, renumitul restaurant din New York, clienții puteau comanda înghețată cu pâine de secară și înghețată cu sparanghel, printre multe alte arome neașteptate. Numai la New York se consumau aproape un milion de tone de gheață pe an. Brooklynul consuma 334.000 de tone, Bostonul – 380.000, Philadelphia – 377.000. Americanii au devenit extraordinar de mândri de avantajele civilizatoare ale gheții. „De fiecare dată când auzi o jignire la adresa Americii”, i-a spus un american lui Sarah Maury, o britanică aflată în vizită, „amintește-ți de gheață”.

Rolul în care gheața și-a dovedit cu adevărat importanța a fost cel de refrigerare a vagoanelor de tren, ceea ce a permis transportarea cărnii și a altor produse perisabile de pe o coastă pe cealaltă a Americii. Chicago a devenit epicentrul industriei feroviare în parte deoarece putea produce și păstra cantități enorme de gheață. Ghețăriile individuale din Chicago puteau păstra pînă la 250.000 de tone de gheață. Înaintea gheții, în timpul verii laptele (care, desigur, era cald când era muls) putea fi ținut doar o oră sau două înainte să înceapă să se strice. Puii trebuiau mîncăți în ziua în care erau jumuliți. Rareori carnea proaspătă rămînea în stare bună mai mult de o zi. Acum alimentele puteau fi păstrate mai mult pe plan local, dar puteau fi de asemenea vîndute pe piețe îndepărtate. Chicago a văzut primul homar în 1842, adus de pe coasta de est într-un vagon de tren frigorifer. Locuitorii din Chicago au venit să se holbeze la el de parcă sosise de pe o planetă îndepărtată. Pentru prima oară în istorie alimentele nu trebuiau să fie consumate în apropierea locului în care erau produse. Fermierii

de pe câmpiile nesfârșite din Midwestul american puteau nu numai să producă alimente mai ieftine și în cantități mai mari decât oriunde altundeva, ci și să le vîndă aproape oriunde.

Între timp, alte evoluții au lărgit enorm spectrul posibilităților de păstrare a alimentelor. În 1859, un american pe nume John Landis Mason a rezolvat provocarea la care francezul François (sau Nicolas) Appert nu reușise să găsească o soluție o bună parte a secolului anterior. Mason a patentat borcanul cu filet și capac metalic. Acesta era perfect ermetic și făcea posibilă păstrarea tuturor tipurilor de alimente care înainte s-ar fi stricat. Borcanul Mason a avut un imens succes pretutindeni, deși Mason însuși nu a beneficiat aproape deloc de pe urma acestuia. Și-a vîndut drepturile de autor pe o sumă modestă, apoi și-a îndreptat atenția către alte invenții – o barcă de salvare pliantă, o cutie care păstra trabucurile proaspete, o savonieră cu scurgere – despre care credea că îl vor îmbogăți; însă aceste invenții nu numai că nu au avut succes, dar nici măcar nu erau foarte bune. Pe măsură ce acestea au eșuat rînd pe rînd, Mason s-a izolat în sărăcie și semidemență. A murit singur și uitat într-o locuință mizeră din New York, în 1902.

O metodă alternativă și, în cele din urmă, de și mai mare succes de păstrare a alimentelor, și anume conserva, a fost perfectată în Anglia de un bărbat pe nume Bryan Donkin, care a lucrat la ea între 1810 și 1820. Invenția lui Donkin păstra alimentele extraordinar de bine, deși primele conserve, făcute din fier forjat, erau grele și practic imposibil de deschis. Una dintre mărci avea instrucțiuni de deschidere cu ciocanul și dalta. Soldații le atacau de obicei cu baioneta sau trăgeau în ele cu gloanțe. Adevăratul progres a trebuit să aștepte crearea unor materiale mai ușoare, care, la rîndul lor, au făcut posibilă producția în masă. La începutul anilor 1800, un om care lucra din greu

putea să producă aproximativ șaiszeci de conserve pe zi. În 1880, mașinile puteau deja să producă o mie cinci sute pe zi. În mod surprinzător, deschiderea lor a rămas un real impediment mult mai mult timp. Diverse dispozitive de tăiat au fost patentate, dar toate erau dificil de folosit și aproape mortale dacă alunecau. Deschizătorul manual modern și sigur – tipul cu două roți și o cheie de întors – datează doar din 1925.

Evoluțiile legate de păstrarea alimentelor au făcut parte dintr-o revoluție mult mai amplă în producția de alimente, care a schimbat dinamica agriculturii pretutindeni. Secerătoarea McCormick a permis producția de grâne în masă, care la rândul ei a dat Americii posibilitatea de a crește animale la scară industrială. Aceasta, la rândul ei, a dus la crearea de centre mari de ambalare a cărnii și a îmbunătățit metodele de refrigerare – iar gheața a rămas în centrul acestora până târziu în epoca modernă. În 1930, în America mai existau încă 181.000 de vagoane de tren frigorifere, toate răcite cu gheață.

Capacitatea subită de a transporta alimentele pe distanțe mari și de a le menține suficient de proaspete pentru a ajunge pe piețe îndepărtate a transformat agricultura din zone izolate. Grâul din Kansas, carnea de vită argentiniană, mielul neozelandez și alte alimente din jurul lumii au început să apară pe mese aflate la mii de kilometri distanță. Repercusiunile asupra zonelor de agricultură tradiționale au fost enorme. Nu trebuie să te aventurezi prea mult în pădurile din New England ca să descoperi fundații de casă fantomatice și vechi ziduri de hotar care indică o fermă abandonată în secolul al XIX-lea. Fermierii din întreaga regiune și-au părăsit fermele în masă, fie pentru a lucra în fabrici, fie ca să-și încerce norocul în agricultură pe pământuri mai bune din vest. Într-o singură generație, Vermont a pierdut aproape jumătate din populație. Europa a avut la

fel de mult de suferit. „Agricultura britanică s-a prăbușit practic în ultima generație a secolului al XIX-lea”, spune Felipe Fernández-Armesto, și odată cu ea tot ceea ce o susținuse înainte – lucrătorii agricoli, satele, bisericile și casele parohiale de țară, aristocrația funciară. În cele din urmă, casa noastră parohială și alte mii de case similare au ajuns pe mâini private.

În toamna anului 2007, în timpul unei vizite în New England, am mers cu mașina din Boston la Wenham, pentru a vedea acest lac care a fost odată, pentru scurtă vreme, cel mai renumit din lume. Astăzi, Wenham se află lângă o autostradă liniștită dintr-o zonă de țară atrăgătoare, la vreo 25 de kilometri nord de Boston, și oferă o priveliște acvatică pitorească pentru oricine merge cu mașina între orașele Wenham și Ipswich. Lacul Wenham servește acum ca rezervor pentru Boston, astfel că e înconjurat de garduri înalte de plasă și este închis pentru public. O placă comemorativă de lângă drum marchează tricentenarul din 1935 al orașului Wenham, dar nu amintește deloc de comerțul cu gheață care l-a făcut cândva celebru.

III

Dacă ar fi să intrăm în bucătăria casei parohiale în 1851, mai multe diferențe ne-ar surprinde imediat. Printre altele, nu ar exista o chiuvetă. Bucătăriile de la mijlocul secolului al XIX-lea erau exclusiv pentru gătit (cel puțin în casele din clasa de mijloc); vasele se curățau într-un spălător separat – încăpere pe care o vom vizita imediat –, ceea ce însemna că fiecare farfurie și oală trebuiau cărate într-o cameră de dincolo de coridor pentru a fi frecate, uscate și depozitate, apoi aduse înapoi în bucătărie când era

din nou nevoie de ele. Asta putea implica multe drumuri, deoarece victorienii găteau mult și consumau extraordinar de multe feluri de mâncare. O carte populară din 1851 scrisă de o anumită doamnă Maria Clutterbuck (care era de fapt doamna Charles Dickens) oferă o imagine grăitoare asupra gătitului din epocă. Un meniu propus – pentru o cină pentru șase persoane – conține „supă de morcovi, calcan cu sos de crevete, pateuri cu homar, rinichi înăbușiți, spate de miel la cuptor, curcan fiert, ciolan de porc, piure de cartofi și chiftele de cartofi, ceapă înăbușită, budincă de pâine, blancmange cu frișcă și macaroane”. O astfel de masă, s-a calculat, putea produce 450 de articole de spălat. Ușa batantă care ducea din bucătărie în spălător trebuie să se fi învîrtit serios.

Dacă ne-am fi dus în vizită într-un moment în care menajera, domnișoara Worm, și asistenta ei, o fată de la țară de 19 ani pe nume Martha Seely, coceau sau găteau, e posibil să le fi găsit făcînd ceea ce nu se făcuse deloc pînă cu puțin timp în urmă – măsurînd cu atenție ingredientele. Pînă aproape la jumătatea secolului, instrucțiunile din cărțile de bucate erau întotdeauna imprecise, indicînd doar „niște făină” și „suficient lapte”. Ceea ce a schimbat toate acestea a fost o carte revoluționară scrisă de o poetă din Kent timidă și, după cîte se spune, cu o fire plăcută, pe nume Eliza Acton. Deoarece poeziile ei nu se vindeau, editorul i-a sugerat delicat că ar putea încerca ceva mai comercial, iar în 1845 domnișoara Acton a produs *Modern Cookery for Private Families*. A fost prima carte care a precizat măsuri și timpi de gătit exacti și a devenit lucrarea după modelul căreia au fost concepute toate cărțile de bucate de atunci încoace, aproape întotdeauna fără ca acest lucru să fie știut.

Cartea s-a bucurat de un succes considerabil, apoi a fost dată brusc la o parte de o lucrare mai

temerară – *Book of Household Management*, cu o influență amplă, durabilă, puternică și uimitoare, scrisă de Isabella Beeton. Nu mai existase niciodată o astfel de carte, atât în privința influenței, cât și a conținutului. A devenit imediat un succes și a rămas așa mult timp după începutul secolului XX.

Doamna Beeton explica limpede încă de la primele rînduri că a conduce o gospodărie este o treabă cît se poate de serioasă. „Așa cum este cu un comandant de armată sau cu șeful oricărei întreprinderi, așa și cu stăpîna unei case”, declara ea. Cu doar o clipă mai devreme, își salutase propriul eroism altruist: „Trebuie să recunosc deschis că, dacă aș fi știut dinainte că această carte mă va costa atîta muncă cît a fost necesară, nu aș fi avut niciodată curajul de a o începe”, declara ea, lăsîndu-l pe cititor cu sentimentul de ușoară mîhnire și vinovată îndatorare.

În ciuda titlului, *Book of Household Management* trece rapid, în doar 23 de pagini, prin subiectul ei declarat, apoi se apleacă asupra gătitului pentru aproape tot restul celor nouă sute de pagini. Însă cu toată această privilegiere a bucătăriei, doamnei Beeton nu îi plăcea de fapt să gătească și nu se apropia de propria bucătărie decît dacă nu avea de ales. Nu trebuie să citim prea multe rețete ca să începem să bănuim asta – de exemplu, cînd sugerează fierberea pastelor timp de o oră și trei sferturi înainte de servire. Asemenea unei bune părți din națiunea și generația ei, avea o suspiciune înnăscută față de tot ce era exotic. Fructele de mango, spunea ea, le plac doar „celor care nu au prejudecăți împotriva terebentinei”. Găsea homarii „mai degrabă indigești” și „nu atît de nutritivi pe cît se presupune că ar fi”. Usturoiul era „respingător”. Cartofii erau „suspecți; mulți dintre ei au efecte narcotice și mulți sînt dăunători”. Considera că brînză e potrivită numai pentru oamenii sedentari – nu spunea de ce –, și

atunci „doar în cantități foarte mici”. În mod special trebuiau evitate brînzeturile cu vinișoare, deoarece acestea erau culturi de fungi. „În general vorbind”, adăuga ea ușor ambiguu, „organismele care se descompun nu constituie o hrană sănătoasă, iar undeva trebuie trasă o linie”. Cea mai rea dintre toate era roșia: „Întreaga plantă are un miros dezagreabil, iar sucul ei, atunci cînd e supus acțiunii focului, emite un abur atît de puternic, încît poate produce amețală și vomă”.

Doamna Beeton pare să nu fi cunoscut gheața drept conservant, dar putem presupune fără probleme că nu i-ar fi plăcut, deoarece în general nu îi plăceau lucrurile reci. „Cei în vîrstă, cei delicați și copiii ar trebui să se abțină de la băuturile reci și tot ce are gheață”, scria ea. „Este de asemenea necesară abținerea de la acestea atunci cînd persoanele sînt foarte încălzite sau imediat după un efort susținut, deoarece în unele cazuri au produs boli cu sfîrșit tragic.” În cartea doamnei Beeton, foarte multe mîncăruri și activități aveau consecințe fatale.

Cu toate aerele ei de matroană, doamna Beeton avea doar 23 de ani atunci cînd a început cartea. A scris-o pentru editura soțului ei, unde a fost publicată în foileton, în treizeci și trei de episoade lunare începînd cu 1859 (anul în care a apărut și *Originea speciilor* a lui Darwin), și în volum în 1861. Samuel Beeton făcuse deja destul de mulți bani din publicarea *Colibei unchiului Tom*, care a produs aceeași senzație în Marea Britanie ca și în America. A lansat și cîteva reviste populare, inclusiv *Englishwoman's Domestic Magazine* (1852), care cuprindea multe inovații – o pagină cu probleme, rubrică medicală, tipare de rochii – ce se găsesc încă în revistele pentru femei de astăzi.

În *Book of Household Management*, aproape totul sugerează că a fost făcută neglijent și în grabă. Rețetele erau în majoritate primite de la

cititori, iar aproape tot restul plagiat. Doamna Beeton a furat cu neobrăzare din cele mai evidente și depistabile surse. Pasaje întregi sînt extrase cuvînt cu cuvînt din autobiografia lui Florence Nightingale. Altele sînt luate direct de la Eliza Acton. În mod remarcabil, doamna Beeton nici măcar nu s-a obosit să adapteze genul, astfel că una sau două din povestirile ei sînt relatate pe o voce care, în mod deconcertant și uimitor, nu poate fi decît masculină. Din punctul de vedere al organizării, ansamblul este un dezastru. Autoarea alocă mai mult spațiu gătirii supei de broască-țestoasă decît micului dejun, prînzului și cinei împreună, și nu pomenește deloc ceaiul de după-amiază. Incoerențele sînt de-a dreptul spectaculoase. Exact pe pagina pe care explică în detaliu periculoasele neajunsuri ale roșiei („s-a descoperit că aceasta conține un anumit acid, un ulei volatil, o substanță maro, foarte aromată, de esență rășinoasă, o substanță vegetalo-minerală, muco-zaharină, unele săruri și, foarte probabil, un alcaloid”), oferă o rețetă de roșii înăbușite, pe care le numește „o garnitură delicioasă”, și notează că „este un fruct sănătos, care se digeră ușor. Parfumul lui stimulează apetitul și este aproape universal acceptat”.

În ciuda numeroaselor ei ciudățenii, cartea doamnei Beeton a avut un succes enorm și durabil. Cele două calități imposibil de negat sînt tonul convingător și caracterul comprehensiv. Epoca victoriană a fost una a anxietății, iar tomul gros al doamnei Beeton promitea să le ghideze pe gospodinele îngrijorate printre valurile înspumate ale vieții. Răsfoind paginile, gospodina putea afla cum să împăturească șervete, să concedieze un servitor, să elimine pistruii, să compună un meniu, să pună lipitori, să facă o prăjitură Battenberg și să readucă la viață o persoană lovită de fulger. Doamna Beeton descria, în etape precise, cum se face pîinea prăjită cu unt. Oferea leacuri pentru

bîlbîială și afte, discuta despre istoria sacrificării mieilor, furniza o listă exhaustivă a tipurilor de perii (perie de sobă, de cornișă, de balustradă, pămătuf, mătură de covor, perie pentru fărîmițe – vreo patruzeci de toate) de care era nevoie în toate casele care aspirau la respectabilitate igienică, discuta despre pericolele împrietenirii în grabă și despre precauțiile necesare înaintea intrării în camera unui bolnav. Era un manual de instrucțiuni care putea fi urmat cu religiozitate, și exact asta doreau oamenii. Doamna Beeton era fermă pe orice tip de subiect – echivalentul domestic al unui sergent de instrucție.

Avea doar 28 de ani cînd a murit, de febră puerperală, la opt zile după ce a născut pentru a patra oară, dar cartea ei a trăit mai departe. Peste două milioane de exemplare s-au vîndut doar în primul deceniu, și a continuat să se vîndă constant mult după începutul secolului XX.

Privind în urmă, este aproape imposibil să obținem o descriere exactă a victorienilor și a dietei lor. Pentru început, diversitatea alimentelor era uluitoare. Se pare că oamenii mîncău orice mișca în tufișuri sau putea fi scos din apă. Potîrniche, sturion, privighetoare, iepure, sitar, rîndunică-de-mare, viză, capelin, ciovică, becață, porcușor, clean, țipar, lin, șprot, pui de curcan și multe alte delicatese în mare parte uitate apăreau în multe rețete ale doamnei Beeton. Aparent, tipurile de fructe și legume nu se mai terminau. Aproape incredibil, numai merele aveau peste 2.000 de varietăți din care se putea alege – lunguiețul de Worcester, Frumosul de Bath, dolofanul de Cox și așa mai departe, cu o nesfîrșită inspirație poetică. La începutul secolului al XIX-lea, Thomas Jefferson cultiva la Monticello 23 de tipuri diferite de mazăre și peste 250 de tipuri de fructe și legume. (În mod neobișnuit pentru vremea sa, Jefferson era practic vegetarian,

mîncînd doar bucățele mici de carne ca pe un fel de „condiment”). Pe lîngă agrișe, căpșuni, prune, smochine și alte produse bine-cunoscute și astăzi, Jefferson și contemporanii săi savurau de asemenea calapăr, agurijoară, goldane, moșmoane, varză-de-mare, pandanus, sisaro (un fel de rădăcină dulce), anghinare sălbatică (un scaiete), barba-caprei, leuștean, broajbe și multe altele care astăzi sînt rar sau deloc întîlnite. Întîmplător, Jefferson a fost și un mare aventurier în ale mîncării. Printre multele sale realizări, a fost primul american care a tăiat cartofii pe lungime și i-a prăjit. Astfel că, pe lîngă faptul că a fost autorul Declarației de Independență, a fost și tatăl cartofilor prăjiți americani.

În parte, motivul pentru care oamenii puteau să mănînce atît de bine era că multe alimente pe care noi astăzi le considerăm delicatese existau din belșug pe atunci. Homarii se înmulțeau atît de rapid în jurul țărmului britanic, încît li se dădeau deținuților sau orfanilor sau erau măcinați și folosiți ca îngrășămînt; servitorii încercau să obțină acorduri scrise de la angajatori că nu li se va servi homar mai mult de două ori pe săptămîină. Americanii se bucurau de o abundență și mai mare. În portul din New York se găseau jumătate din stridiile din lume și exista atît de mult sturion, încît caviarul era oferit ca gustare la baruri. (Ideea era că mîncarea sărată îi face pe oameni să bea mai multă bere.) Mărimea porțiilor și varietatea felurilor de mîncare și a condimentelor disponibile erau aproape amețitoare. O carte de bucate americană populară din 1853, *Home Cookery*, recomandă în treacăt adăugarea a o sută de stridii la o oală de supă de bame, pentru a o „potența”. Doamna Beeton oferea nu mai puțin de 135 de rețete doar pentru sosuri.

În mod remarcabil, apetitul victorian a fost de fapt reținut, comparativ vorbind. Epoca de aur a lăcomiei pîntecului a fost în realitate secolul al

XVIII-lea. Aceasta a fost epoca lui John Bull, simbolul cel mai roșu la față, mai supraalimentat și mai pregătit pentru infarct creat vreodată de o națiune în speranța de a impresiona alte națiuni. Probabil că întâmplător, doi dintre cei mai grași monarhi din istoria britanică s-au ocupat cu mîncatul mai ales în anii 1700. Primul a fost regina Anne. Deși tablourile cu Anne, pline de tact, o fac aproape întotdeauna să arate doar puțin cărnosă, ca una dintre frumusețile dolofane ale lui Rubens, de fapt era gigantică – „extrem de mare și de corpulentă”, în cuvintele sincere ale ducesei de Marlborough, fostă cea mai bună prietenă. În cele din urmă, Anne a ajuns atît de trupeșă, că nu mai putea urca sau coborî scările. A fost nevoie să se decupeze o trapă în podelele camerelor ei din castelul Windsor, prin care era coborîtă, smucit și deloc elegant, cu ajutorul unor scripeți și macarale, în sala de recepție de dedesubt. Trebuie să fi fost o priveliște cît se poate de remarcabilă. Cînd a murit, a fost îngropată într-un sicriu „aproape cubic”. Și mai celebre au fost dimensiunile prințului regent, viitorul George al IV-lea, al cărui abdomen se spune că îi ajungea pînă la genunchi atunci cînd era eliberat din corset. La vîrsta de 40 de ani avea deja peste patru picioare în talie.

Chiar și oamenii mai zvelți mîncau în mod obișnuit cantități de mîncare ce par incredibil de generoase, dacă nu de-a dreptul destabilizatoare. Un mic dejun consemnat de ducele de Wellington consta din „doi porumbei și trei fripturi de vită, trei sferturi dintr-o sticlă de Mosela, un pahar de șampanie, două pahare de porto și un pahar de brandy” – și asta cînd nu se simțea în apele lui. Reverendul Sydney Smith, deși om la Bisericii, a surprins spiritul epocii cînd a refuzat să spună rugăciunea la masă. „Cînd ești asediat de orgasmul lăcomiei, pare o neobrăzare să interpui un sentiment religios”, a explicat el. „Să murmuri

rugăciuni cu o gură care salivează înseamnă să amesteci scopurile.”

La mijlocul secolului al XIX-lea, porțiile gargantuești deveniseră deja instituționalizate și obișnuite. Doamna Beeton oferă ca meniu pentru o mică cină următoarele: falsă supă de broască-țestoasă, file de calcan cu smântână, limbă-de-mare prăjită cu sos de anșoa, iepuri, vițel, spate de vacă înăbușit, păsări la proțap, șuncă fiartă, un platou de porumbei și privighetori fripte și, la sfârșit, tarte cu rabarbură, bezele, dulceață, frișcă, budincă de orez și sufleu. Asta era, după doamna Beeton, mâncare pentru șase persoane.

Este ironic că victorienii, cu cât dedicau mai multă atenție mîncării, cu atît păreau a fi mai îngrijorați de aceasta. De fapt, se pare că doamnei Beeton nu-i plăcea deloc mîncarea și o trata, cum trata majoritatea lucrurilor, ca pe un fel de necesitate sumbră ce trebuia rezolvată rapid și ferm. Era suspicioasă mai ales față de orice dădea gust mîncării. Detesta usturoiul. Ardeii iuți aproape că nu meritau amintiți. Pînă și piperul negru era doar pentru cei nesăbuiți. „Nu trebuie uitat niciodată”, îi avertiza ea pe cititori, „că, pînă și în cantități mici, produce efecte dăunătoare asupra constituțiilor inflamatoare”. Aceste păreri alarmate erau reproduse la nesfîrșit în cărțile și revistele din întreaga perioadă.

În cele din urmă, multe gospodării victoriene au renunțat de tot la condimente și s-au concentrat doar asupra încercării de a aduce mîncarea fierbinte la masă. În casele mai mari, această idee era de-a dreptul ambițioasă, deoarece bucătăriile puteau fi la o distanță uimitoare de sufragerie. Audley End din Essex a stabilit un fel de record în acest domeniu, deoarece bucătăria și sufrageria se găseau la peste o sută optzeci de metri distanță una de alta. La Tatton Park, în Cheshire, pentru a grăbi lucrurile a fost creat un soi de linie ferată internă, astfel încît cărucioarele să poată fi expediate rapid

de la bucătărie la un lift îndepărtat, iar de acolo trimise repede mai departe. Sir Arthur Middleton de la Belsay Hall, de lângă Newcastle, a devenit atât de obsedat de temperatura mâncării aduse la masă, încît înfîgea un termometru în fiecare fel de mâncare sosit și le trimitea înapoi pentru a fi reîncălzite, uneori în mod repetat, pe cele care nu reușeau să se ridice la standardele sale, astfel că servea multe cine foarte tîrziu și într-o stare mai mult sau mai puțin carbonizată. Auguste Escoffier, marele bucătar francez de la Savoy Hotel din Londra, a cîștigat stima mesenilor britanici nu doar gătind mâncare foarte bună, ci și folosind un sistem de tip brigadă în bucătării, cu bucătari diferiți care se ocupau de alimente diferite – unul pentru cărnuri, unul pentru legume și așa mai departe –, astfel încît totul putea fi pus pe farfurie și adus la masă într-o neobișnuită splendoare aburindă.

Desigur, toate acestea diferă izbitor de cele afirmate mai devreme despre dieta sărăcăcioasă a unei persoane obișnuite din secolul al XIX-lea. Adevărul este că dovezile sînt atât de amestecate, încît este imposibil de știut cît de bine sau de prost mînceau oamenii.

Dacă ne luăm după consumul *mediu*, atunci oamenii consumau destul de multă mâncare sănătoasă: trei kilograme și jumătate de pere pe persoană în 1851, în comparație cu mai puțin de un kilogram și jumătate astăzi; aproape patru kilograme de struguri și alte fructe moi, aproximativ dublu față de cantitatea consumată în prezent; și opt kilograme de fructe uscate, comparativ cu puțin peste un kilogram și jumătate acum. Pentru legume cifrele sînt și mai surprinzătoare. Un londonez mediu din 1851 mîncea cincisprezece kilograme de ceapă, față de șase kilograme astăzi; consuma douăzeci de kilograme de nap și nap suedez, în comparație cu un kilogram astăzi; și înfuleca treizeci de

kilograme de varză pe an, față de mai puțin de zece acum. Consumul de zahăr era de aproximativ paisprezece kilograme pe persoană – mai puțin de o treime din cantitatea consumată astăzi. Astfel că, pe ansamblu, pare că oamenii mâncau destul de sănătos.

Totuși, majoritatea relatărilor anecdotice, scrise atunci și ulterior, indică exact opusul. În clasică sa lucrare *London Labour and the London Poor*, publicată în anul construirii casei noastre parohiale, Henry Mayhew sugerează că o bucată de pâine și o ceapă constituiau o cină obișnuită pentru un muncitor, în timp ce o istorie mai recentă (și pe bună dreptate lăudată), *Consuming Passions*, scrisă de Judith Flanders, declară că „dieta de bază a clasei muncitoare și a unei bune părți din clasa mijlocie de la jumătatea secolului al XIX-lea consta din pâine și cartofi, puțin unt, brânză sau șuncă, ceai cu zahăr”.

Este adevărat însă că oamenii care nu aveau nici un control asupra dietei lor mâncau adesea foarte prost. Un raport din 1810 al unui magistrat asupra condițiilor dintr-o fabrică din nordul Angliei dezvăluia faptul că ucenicii erau ținuti la mașinile lor de la 5.50 dimineața până seara la 9.10 sau 9.15, cu o singură pauză scurtă pentru prânz. „Mănincă budincă simplă la micul dejun și la cină” – la mașinile lor – „și în general turte de ovăz și melasă sau turte de ovăz cu supă chioară la prânz”, scria el. Aceasta era, aproape sigur, hrana tipică pentru oricine ajungea într-o fabrică, închisoare, orfelinat sau în alte situații în care era lipsit de putere.

Este de asemenea adevărat că, pentru mulți oameni mai săraci, alimentația era extrem de nediversificată. În Scoția, muncitorii agricoli de la începutul anilor 1800 primeau o rație medie de opt kilograme de terci de ovăz pe săptămână, plus puțin lapte, și aproape nimic altceva, deși în general ei se considerau norocoși pentru că cel

puțin nu erau nevoiți să mănânce cartofi. Aceștia au fost desconsiderați timp de aproximativ o sută cincizeci de ani după introducerea lor în Europa. Mulți oameni considerau cartofii o legumă nesănătoasă, deoarece părțile sale comestibile creșteau sub pământ, în loc să se înalțe nobil spre soare. Clericii dădeau uneori recomandări împotriva cartofilor pe motiv că nu apăreau nicăieri în Biblie.

Numai irlandezii nu își permiteau să fie atât de mofturoși. Pentru ei, cartoful era un dar divin, datorită productivității sale foarte mari. Un singur acru de pământ pietros putea întreține o familie cu șase membri, dacă aceștia erau dispuși să mănânce mulți cartofi – iar irlandezii, de nevoie, erau. În 1780, supraviețuirea a 90% dintre irlandezi depindea deja exclusiv sau aproape exclusiv de cartofi. Din păcate, cartoful este și una dintre cele mai vulnerabile legume, putînd fi afectat de peste 260 de tipuri de mană sau infestări. Din momentul introducerii cartofului în Europa, se întîmpla cu regularitate ca recoltele să fie distruse. În cei 120 de ani dinaintea mării foamete, recolta de cartofi a fost compromisă de nu mai puțin de douăzeci și patru de ori. Trei sute de mii de oameni au murit din cauza unei singure astfel de distrugerii din 1739. Dar acest dezastru îngrozitor a părut nesemnificativ față de nivelul pe care l-au atins moartea și suferința în 1845-1846.

S-a întîmplat foarte rapid. Recoltele au părut a fi în bună stare pînă în august, cînd dintr-odată s-au ofilit și s-au scofîlcit. Tuberculii scoși din pământ erau spongioși și deja în putrefacție. În acel an s-a pierdut jumătate din recolta irlandeză. În anul următor, practic toată recolta a fost distrusă. Vinovată era o ciupercă numită *Phytophthora infestans*, dar oamenii nu știau asta. În schimb, au dat vina pe aproape orice le trecea prin cap – aburul trenurilor cu aburi, electricitatea semnalelor de telegraf, noile îngrășăminte cu guano care

tocmai deveneau populare. Recoltele au fost compromise nu numai în Irlanda, ci și în întreaga Europă. Doar că irlandezii erau în mod special dependenți de ele.

Ajutorul a venit extraordinar de lent. La luni de zile după declanșarea foametei, sir Robert Peel, prim-ministrul britanic, încă îndemna la precauție. „Există în rapoartele irlandeze o asemenea tendință de exagerare și imprecizie, încât este întotdeauna dezirabil a amâna acțiunea pe baza lor”, scria el. În cel mai rău an al Marii Foamete, Billingsgate, piața de pește a Londrei, a vândut 500 milioane de scoici, un miliard de heringi proaspeți, aproape 100 milioane de calcani, 498 milioane de crevete, 304 milioane de melci, 33 milioane de cambule, 23 milioane de macrouri și alte asemenea cantități enorme – și nici măcar o bucată din ele nu a ajuns în Irlanda, pentru a-i ajuta pe oamenii înfometați de acolo.

Cel mai tragic este că, de fapt, exista suficientă mâncare în Irlanda. Această țară producea mari cantități de ouă, cereale și cărnuri de toate tipurile și pescuia în cantități considerabile, dar aproape toate mergeau la export. Astfel că 1,5 milioane de oameni ar fi putut să nu moară de foame. A fost cea mai mare pierdere de vieți omenești din Europa de la Moartea Neagră.

1. „Baker’s dozen”, în limba engleză, desemnând un grup de 13 (n. trad.).

Capitolul 5

Spălătorul de vase și cămara

Printre multele mici enigme ale vechii case parohiale, așa cum trebuie să fi fost ea la început, este faptul că nu prea exista cine știe ce loc în care servitorii să se așeze atunci când nu lucrau. Bucătăria abia dacă era suficient de mare pentru o masă și câteva scaune, iar spălătorul de vase și cămara de alături, unde v-am adus acum, erau și mai mici^{1*}.

Ca și în cazul bucătăriei, acestea erau camere în care, aproape cu siguranță, domnul Marsham intra cu sfială, sau poate deloc, deoarece constituiau în foarte mare măsură teritoriul servitorilor – deși nu era cine știe ce teritoriu. După standardele vremii, zona servitorilor era ciudat de restrânsă pentru o casă parohială. La casa parohială Barham din Kent, construită în aproximativ aceeași perioadă, arhitectul le-a alocat servitorilor nu numai o bucătărie, un spălător de vase și o cămară, ci și un oficiu, o magazie, un depozit de cărbune și, esențial, camera menajerei, în mod evident menită pentru retragere și relaxare.

Ceea ce face ca toate acestea să fie destul de greu de înțeles este faptul că această casă, așa cum a fost ea construită, nu se potrivește întotdeauna cu casa concepută de Edward Tull. Este evident că domnul Marsham a sugerat (sau poate chiar a insistat în această privință) unele modificări substanțiale, ceea ce nu este cu totul surprinzător, deoarece casa concepută de Tull pentru el conținea o serie de ciudățenii frapante. Tull a plasat intrarea principală pe o latură a casei, fără nici un motiv logic sau care să poată fi dedus. A pus un closet pe palierul scării principale – un loc cu adevărat

ciudat și neobișnuit –, lăsînd scările fără ferestre, astfel încît ele urmau să fie la fel de întunecoase ca o pivniță chiar și în timpul zilei. A conceput o cameră de toaletă care să însoțească dormitorul principal, dar nu a reușit să includă și o ușă de legătură. A construit un pod la care nu duce nici o scară, dar care are o excelentă ușă spre nicăieri.

Cele mai multe dintre ideile lui mai capricioase au fost revizuite și eliminate din planuri la un moment necunoscut dinaintea sau din timpul construcției. În cele din urmă, intrarea principală a fost plasată convențional în fața casei, nu lateral. Closetul nu a mai fost construit. Casa scării a primit o fereastră mare care încă revărsă în mod plăcut lumina soarelui, atunci cînd este soare, și oferă o priveliște minunată spre biserica din depărtare. Au fost adăugate două camere suplimentare – un birou la parter și încă un dormitor sau cameră a copiilor la etaj. Una peste alta, casa, așa cum a fost construită, este destul de diferită de casa concepută de Tull.

Dintre toate aceste modificări, una este în mod special contrariantă. În planurile originale ale lui Tull, zona ocupată acum de sufragerie era mult mai mică și includea un spațiu pentru un „oficiu al lacheilor” – ceea ce, în mod evident, ar fi fost o cameră în care servitorii să mănînce și să se odihnească. Aceasta nu a fost construită niciodată. În schimb, suprafața sufrageriei a fost aproximativ dublată, pentru a ocupa întregul spațiu. De ce a decis parohul necăsătorit să îi lipsească pe angajații săi de un loc în care să stea și, în schimb, să își ofere lui însuși o sufragerie mare este desigur imposibil de spus la o asemenea distanță în timp. În consecință, servitorii nu aveau nici un loc confortabil în care să stea atunci cînd nu lucrau. Este posibil ca ei să nu fi stat aproape deloc. Li se întîmpla adesea.

Domnul Marsham ținea trei servitori: menajera, domnișoara Worm, fata din sat, Martha

Seely, care lucra ca servitor de rang inferior, și un rîndaș și grădinar pe nume James Baker. Ca și stăpînul lor, toți erau necăsătoriți. Nouă ar putea să ni se pară prea mulți trei servitori care să aibă grijă de un cleric necăsătorit, dar nu și cuiva de pe vremea domnului Marsham. Cei mai mulți parohi țineau cel puțin patru servitori, iar unii aveau zece sau mai mulți. Era o epocă a servitorilor. Gospodăriile aveau servitori așa cum oamenii moderni au aparate electrocasnice. Muncitorii obișnuți aveau servitori, uneori și servitorii aveau servitori.

Servitorii însemnau mai mult decît ajutor și confort – erau un indicator vital al statutului social. Oaspeții la cină puteau descoperi că fuseseră așezați în funcție de numărul de servitori pe care îi aveau. Oamenii se agățau de servitorii lor aproape cu prețul vieții. Chiar și la frontiera americană și după ce pierduse aproape totul într-o întreprindere comercială condamnată la eșec, Frances Trollope, mama romancierului Anthony Trollope, ținea un valet cu livrea. Karl Marx, trăind veșnic îndatorat în Soho și adesea abia avînd ce să pună pe masă, avea o menajeră și un secretar personal. Gospodăria era atît de aglomerată, încît secretarul – un bărbat pe nume Pieper – trebuia să împartă patul cu Marx. (Chiar și așa, Marx a reușit cumva să creeze suficiente momente private pentru a o seduce și lăsa gravidă pe menajeră, care i-a născut un fiu în anul Marii Expoziții.)

Astfel că servitutea era o parte importantă a vieții pentru foarte mulți oameni. În 1851, o treime din toate femeile tinere din Londra – cele avînd între 15 și 25 de ani – erau servitoare. O alta din trei era prostituată. Pentru multe, cam acestea erau toate opțiunile existente. Numărul total de servitori din Londra, bărbați și femei, era mai mare decît populația totală a tuturor orașelor englezești, în afara primelor șase ca mărime. Era în mare măsură o lume a femeilor. Servitoarele de la 1851 erau de

zece ori mai multe decât servitorii. Pentru femei însă, era rareori o slujbă pe viață. Majoritatea abandonau această profesiune pînă la vîrsta de 35 de ani, de regulă pentru a se mărita, și foarte puține rămîneau la același loc de muncă mai mult de un an. După cum vom vedea, nu e de mirare. A fi servitor era, în general, o muncă grea și ingrată.

După cum e de așteptat, numărul angajaților varia enorm, dar în partea superioară a ierarhiei acesta era de regulă substanțial. O casă mare de țară avea în mod obișnuit patruzeci de servitori de interior. Conte de Lonsdale, burlac, trăia singur, dar avea patruzeci și nouă de oameni care aveau grijă de el. Lordul Derby avea două duzini doar pentru servirea mesei. Primul duce de Chandos ținea o orchestră privată pentru a cînta în timpul meselor, dar reușea să obțină mai mult de la unii dintre muzicieni obligîndu-i să facă și munci de servitor: unui violonist, de exemplu, i se cerea să-l bărbierească zilnic pe fiul ducelui.

Servitorii de exterior îngroșau și mai mult rîndurile, mai ales dacă proprietarii călăreau mult și vîneau mult. La Elveden, domeniul familiei Guinness din Suffolk, gospodăria cuprindea 16 pădurari, 9 ajutoare de pădurari, 28 de îngrijitori de iepuri (care adunau iepurii) și două duzini de diverse ajutoare – 77 de oameni în total –, doar pentru ca proprietarii să fie siguri că ei și oaspeții lor aveau suficiente păsări speriate pe care să le facă bucățele. Musafirii de la Elveden reușeau să măcelărească peste o sută de mii de păsări în fiecare an. Al șaselea baron Walsingham a împușcat odată, de unul singur, 1.070 de potîrnichi într-o zi, cifră care nu a fost depășită – și putem spera în mod rezonabil că nici nu va fi. (Walsingham trebuie să fi avut o echipă de încărcători care să îi furnizeze constant puști încărcate, astfel că era ușor să tragă numărul necesar de gloanțe. Adevărata provocare trebuie să fi fost menținerea unui flux constant de ținte.

Aproape sigur, potîrnichile erau eliberate din cuşti, cîteva deodată. La cît era de mare provocarea sportivă, Walsingham ar fi putut la fel de bine să tragă direct în cuşti şi să-şi ofere mai mult timp pentru ceai.)

Oaspeţii îşi aduceau propriii servitori, astfel că în weekenduri nu era neobişnuit ca numărul de oameni dintr-o casă de ţară să crească pînă la 150. Confuzia era inevitabilă printre atîtea trupuri. Odată, în anii 1890, lordul Charles Beresford, un bine-cunoscut crai, a intrat în ceea ce credea a fi dormitorul amantei sale şi, cu un strigăt lubric de cucurigu, a sărit în pat, descoperind însă că acesta era ocupat de episcopul de Chester şi soţia lui. Pentru a evita astfel de confuzii, oaspeţii de la Wentworth Woodhouse, un complex de clădiri impunătoare din Yorkshire, primeau cutii de argint cu confetti personalizate, pe care le puteau presăra pe coridoare pentru a găsi drumul înapoi spre cameră, sau între camere.

Exista tendinţa ca totul să fie la scară mare. Bucătăria de la Saltram, o casă din Devon, avea 600 de oale şi tigăi din aramă, iar asta era ceva destul de obişnuit. Într-o casă normală de ţară puteau să existe pînă la 600 de prosoape şi cantităţi la fel de mari de cearşafuri şi albituri. Doar simpla marcare, contabilizare şi depozitare corectă era o sarcină monumentală. Dar chiar şi la un nivel mai modest – al unei case parohiale, de exemplu –, o cină pentru zece persoane putea să presupună folosirea şi spălarea a peste 400 de farfurii, pahare, tacîmuri şi așa mai departe.

Servitorii de la toate nivelurile munceau mult şi din greu. Un servitor pensionat, care scria în 1925, îşi amintea cît de devreme trebuise de-a lungul carierei să aprindă un foc, să lustruiască 20 de perechi de cizme şi să cureţe şi să taie mucurile de lumînare de la 35 de lămpi, totul înainte ca restul casei să înceapă să mişte. După cum scria romancierul George Moore din experienţă în

memoriile sale, *Confessions of a Young Man*, echipa de servitori trebuia să își petreacă șaptesprezece ore pe zi „trudind pe lângă bucătărie, alergând la etaj cu cărbuni și mic dejunuri și căni cu apă fierbinte, sau în genunchi în fața unui grătar de sobă... Locatarii îți aruncau uneori o vorbă bună, dar niciodată nu te recunoșteau drept unul de-al lor; doar mila ce ar putea fi arătată față de un câine”.

Înainte apariției instalațiilor de interior, apa trebuia cărată în fiecare dormitor și apoi luată înapoi, după ce fusese folosită. Ca regulă, fiecare dormitor ocupat trebuia vizitat și deservit de cinci ori între micul dejun și ora de culcare. Și fiecare vizită presupunea o serie complicată de recipiente și ștergere, astfel încât, de exemplu, apa curată nu venea niciodată în același recipient în care plecase apa folosită. Servitoarea trebuia să aibă trei ștergere – unul pentru ștergerea paharelor de băut, unul pentru comode și unul pentru lavoar – și să nu uite (sau să nu fie prea supărată pe stăpîna ei) să le folosească pe cele potrivite pentru fiecare obiect. Iar asta, bineînțeles, doar pentru spălătul obișnuit, superficial. Dacă un oaspete sau membru al familiei dorea să facă baie, cantitatea de muncă creștea spectaculos. O cadă obișnuită conținea 200 de litri de apă, cantitate ce trebuia încălzită la bucătărie și dusă la etaj în găleți speciale – iar într-o seară puteau fi două duzini de căzi de umplut sau mai multe. De asemenea, gătitul necesita adesea putere și rezerve de energie enorme. O oală de gătit plină putea cântări pînă la treizeci de kilograme.

Mobila, grătarele de sobă, perdelele, oglinzile, ferestrele, marmura, alămurile, sticlăria și argintăria – toate trebuiau curățate și lustruite regulat, de obicei cu propriul produs de lustruit, făcut în gospodăria respectivă. Pentru a face cuțitele și furculițele să strălucească nu erau suficiente spălarea și lustruirea lor; trebuiau trase

energic pe o curea pe care fusese întinsă o pastă din praf de șmirghel, cretă, pudră de cărămidă, roșu de Paris și corn de cerb, amestecate din belșug cu untură. Înainte de a fi depozitate, cuțitele erau unse cu seu de oaie (ca să nu ruginască) și împachetate în hîrtie de ambalaj, astfel că înainte de a fi folosite din nou trebuiau despachetate, spălate și uscate. Curățarea cuțitelor era un proces atît de dificil și greoi, încît o mașină de curățat cuțite – practic o cutie cu un mîner care învîrtea o perie aspră – a devenit unul din primele aparate de economisit munca. Una dintre ele era vîndută drept „Prietenul servitorului”. Și era, fără îndoială.

Nu era vorba numai de a face o muncă, ci adesea de a o face la standardele exigente la care în general se gîndesc doar cei care nu trebuie să muncească ei înșiși. La Manderston, o casă impunătoare din Northumberland, o echipă de muncitori trebuia să dedice trei zile pline, de două ori pe an, demontării, lustruirii și apoi reasamblării unei scări de interior mari. O parte a muncii suplimentare era pe cît de umilitoare, pe atît de inutilă. Istoricul Elisabeth Garrett amintește de o gospodărie în care majordomului și subordonaților săi li se cerea să pună carpete uzate pentru scări în jurul mesei înainte de a aduce cina, astfel încît să nu calce pe covorul bun. O servitoare din Londra se plîngea că angajatorii ei o puneau să își schimbe hainele de lucru și să se îmbrace în ceva mai prezentabil înainte să o trimită în stradă să oprească o birjă pentru ei.

Aprovizionarea gospodăriilor era o mare preocupare. Alimentele erau aduse adesea de doar două sau trei ori pe an și depozitate în cantități foarte mari. Ceaiul era cumpărat cu lada, făina cu butoiul. Zahărul venea în conuri mari numite căpățîni. Servitorii au devenit experți în păstrarea și depozitarea alimentelor pentru perioade lungi. Autosuficiența era atît o dorință, cît și o necesitate. Nu era doar o chestiune de a face munca, ci de a

produce materialele cu care munca respectivă să poată fi realizată. Dacă trebuia să apretezi un guler sau să lustruiești pantofii, trebuia să îți fabrici propriile soluții. Crema comercială de lustruit pantofii a devenit disponibilă abia în anii 1890. Înainte de asta trebuia să fierbi acasă o cantitate de produs de lustruit dintr-un amestec de ingrediente, proces care păta nu doar cizmele, ci și oalele, lingurile cu care se mesteca, mâinile și orice altceva atingea. Scrobeala trebuia să fie făcută, laborios, din orez sau cartofi. Nici măcar albiturile nu veneau în stare finisată. Se cumpărau cupoane de stofă, din care se făceau fețe de masă, cearșafuri, cămăși, prosoape și așa mai departe.

Cele mai multe gospodării mari aveau o cameră specială pentru distilarea băuturilor alcoolice, unde se producea o amplă serie de articole – cerneluri, ierbicide, săpun, pastă de dinți, lumânări, ceară, oțet și saramură pentru murături, alifii și cosmetice, otravă pentru șobolani, pudră împotriva puricilor, șampon, medicamente, soluții pentru scoaterea petelor de pe marmură, pentru îndepărtarea luciului de pe pantaloni, pentru apretarea gulerelor, chiar și pentru eliminarea pistruiilor. (Se spunea că un amestec de borax, suc de lămâie și zahăr reușește să facă asta.) Aceste fierturi neprețuite puteau cuprinde oricâte ingrediente – ceară de albine, bilă de tăuraș, alaun, oțet, terebentină și altele încă și mai uimitoare. Autorul unui manual de la mijlocul secolului al XIX-lea recomanda ca tablourile să fie curățate anual cu un amestec de „sare și urină stătută”, deși lăsa în seama cititorului să stabilească a cui urină și cât de stătută.

Multe case aveau atât de multe cămări, magazii și alte zone de serviciu, încât cea mai mare parte a casei aparținea de fapt servitorilor. În *The Gentleman's House* din 1864, Robert Kerr afirmă că o casă mare obișnuită avea două sute de camere (inclusiv spațiile de depozitare), din care aproape

jumătate erau anexe ale gospodăriei – cu alte cuvinte, camere rezervate servitorilor și sarcinilor acestora, sau dormitoarelor lor. Dacă erau socotite și grajdurile și alte anexe, proprietatea rămânea preponderent în mâna servitorilor.

Diviziunea muncii din spatele scenei putea fi extrem de complicată. Kerr împarte tipurile de oficii în nouă categorii: bucătărie, brutărie și berărie, camera servitorilor superiori, camera servitorilor inferiori, pivnițe și acareturi, spălătorie, camere private, „suplimentare” și pasaje. Alte case foloseau împărțiri diferite. Florence Court din Irlanda avea peste șaiszeci de departamente, în timp ce Eaton Hall, reședința din Cheshire a ducelui de Westminster, se descurca cu doar șaisprezece – un număr destul de modest, dacă ne gândim că avea peste trei sute de servitori. Totul depindea de predispozițiile organizatorice ale stăpînului, stăpînei, majordomului și chelăresei.

O casă mare de țară avea armurerie, lampisterie, distilerie, cofetărie, o cămară a majordomului, pescărie, brutărie, depozit de cărbuni, cămară de vînat, berărie, o cameră a cuțitelor, o cameră a periilor, o cameră a pantofilor și cel puțin încă o duzină de alte asemenea încăperi. Lanhydrock House din Cornwall avea o cameră exclusiv pentru oalele de noapte. Potrivit lui Juliet Gardiner, o altă casă din Țara Galilor avea o cameră rezervată călcării ziarelor cu fierul de călcat. Casele cele mai mari sau mai vechi puteau avea de asemenea camere pentru sosuri, condimente, păsări, băuturi și altele și mai exotice, cum ar fi cea pentru păstrarea carafelor de apă, cea pentru păstrarea lumînărilor, cameră pentru vînat, cameră pentru albituri și altele.

Unele denumiri ale camerelor de lucru nu sînt atît de directe cum ar putea părea. Camera pentru băuturi nu are nimic de-a face cu untul². Se referă la butoaie, de exemplu butoaie de bere. (Este o formă coruptă pentru *boutellerie*, același cuvînt

din care sînt derivate majordom și sticlă³; a avea grijă de sticlele de vin era sarcina inițială a majordomilor.) În mod curios, singura cameră de serviciu care nu e numită după produsele pe care le conține este cea în care se depozitau produsele lactate⁴. Numele derivă dintr-un termen francez vechi, *dey*, care însemna „fată”. Așadar, în această cameră se puteau găsi lăptăresele, de unde putem deduce în mod rezonabil că francezii din vechime erau mai interesați să găsească fata decît laptele.

În toate casele, cu excepția celor mai modeste, proprietarii puneau rareori piciorul în bucătărie sau în zona servitorilor și, după cum spune Juliet Gardiner, „știau doar din povestiri condițiile în care trăiau servitorii lor”. Nu era ceva neobișnuit pentru capul unei gospodării să nu știe nimic despre servitorii lui, cu excepția numelor lor. Majoritatea nu prea ar fi știut cum să se descurce prin colțurile mai retrase din zonele servitorilor.

Fiecare aspect al vieții era riguros stratificat, iar aceste distincții stricte existau nu numai pentru servitori, ci și pentru oaspeți și pentru familie. Un protocol strict dicta în care părți ale casei se putea aventura fiecare – ce coridoare și scări putea folosi, ce uși putea deschide –, în funcție de calitatea pe care o avea: musafir sau rudă apropiată, guvernanta sau tutore, copil sau adult, aristocrat sau om de rînd, bărbat sau femeie, servitor în casă superior sau inferior. Mark Girouard observă că strictețea era atît de aspră, încît într-o casă mare ceaiul de după-amiază era servit în unsprezece locuri diferite, pentru unsprezece caste diferite. În cartea ei despre istoria servitorilor din casele de țară, Pamela Sambrook consemnează că două surori lucrau în aceeași casă, una ca fată în casă, cealaltă ca bonă, dar nu aveau voie să își vorbească sau să indice faptul că se cunosc atunci cînd se întâlneau, deoarece se situau pe poziții sociale diferite.

Servitorilor li se lăsa puțin timp pentru îngrijire personală, apoi erau permanent acuzați că sînt murdari, ceea ce era cu siguranță nedrept, de vreme ce ziua de muncă obișnuită a unui servitor începea la 6.30 dimineața și se întindea pînă la 10 seara – sau mai târziu, în cazul unui eveniment social. Autoarea unui manual pentru gospodărie nota cu melancolie că i-ar fi plăcut foarte mult să le ofere servitorilor camere frumoase, dar, din păcate, acestea erau în dezordine tot timpul. „Prin urmare, cu cît mai simplu mobilată este camera unui servitor, cu atît mai bine”, a decis ea. În perioada edwardiană, servitorii aveau deja o jumătate de zi liberă pe săptămînă și o zi întreagă pe lună – deloc suficient, dacă ne gîndim că acesta era tot timpul pe care îl aveau la dispoziție pentru a face cumpărături personale, a se tunde, a-și vizita familia, a curta, a se relaxa sau a se bucura în alt mod de cele cîteva ore prețioase de libertate.

Poate că cea mai grea parte a acestei slujbe era pur și simplu să fii legat și dependent de oameni care aveau o părere proastă despre tine. Jurnalele Virginiei Woolf prezintă obsesia ei constantă pentru servitorii ei și provocarea de a-și păstra răbdarea cu ei. Despre o servitoare, ea scrie: „E într-o stare naturală: nepregătită, needucată... astfel că vezi o minte umană cum se zbate, dezbrăcată”. Ca grup social, servitorii erau la fel de enervanți ca „muștele de bucătărie”. Contemporana Virginiei Woolf, Edna St Vincent Millay, era mai directă. „Singurii oameni pe care îi urăsc cu adevărat sînt servitorii”, scria ea. „Nu sînt deloc ființe umane adevărate.”

Era, fără îndoială, o lume ciudată. Servitorii constituiau o clasă de oameni a căror existență era fundamental dedicată eforturilor ca o altă clasă de oameni să aibă la îndemînă tot ceea ce își doreau, mai mult sau mai puțin în momentul în care le trecea prin cap să-și dorească acel lucru. Beneficiarii acestei atenții au devenit răsfațați

aproape dincolo de orice închipuire. În timp ce își vizita fiica în anii 1920, într-o casă prea mică pentru a-și putea aduce servitorii cu el, al zecelea duce de Marlborough a ieșit din baie într-o stare de uluire neputincioasă, deoarece periuța sa de dinți nu făcea spumă cum trebuie. S-a dovedit că valetul său punea întotdeauna pastă de dinți pe periuța pentru el, iar ducele nu știa că periuța de dinți nu se reîncarcă automat.

Adeseori, răsplata servitorilor pentru toate acestea era un tratament îngrozitor. Era ceva obișnuit ca stăpînele să testeze onestitatea servitorilor lăsînd o ispită unde era sigur că aceștia o vor găsi – o monedă pe podea, să zicem – și apoi să-i pedepsească dacă o luau. Efectul era de a le induce servitorilor un sentiment ușor paranoic că se aflau în prezența unei omnisciențe superioare. Servitorii erau, de asemenea, suspectați că îi ajută pe hoți, oferindu-le informații din interior și lăsînd ușile neîncuiate. Era formula perfectă a nefericirii pentru ambele părți. Servitorii, mai ales cei din reședințele mai mici, aveau tendința de a-și considera stăpînii nerezonabili și exigenți. Stăpînii îi vedeau pe servitori ca fiind leneși și nedemni de încredere.

Umilirea nonșalantă era un aspect constant al vieții de servitor. Acestora li se cerea uneori, de exemplu, să adopte un nume nou, astfel încît al doilea lacheu al unei reședințe să se numească întotdeauna „Johnson”, să zicem, scutind astfel familia de efortul de a învăța un nume nou de fiecare dată cînd un valet se pensiona sau cădea sub roțile unei trăsurii. Majordomii, în special, erau un subiect delicat. De la aceștia se aștepta să aibă înfățișarea și comportamentul unui gentleman și să se îmbrace ca atare, dar adesea i se cerea majordomului o anumită stîngăcie vestimentară – să poarte pantaloni care nu se potriveau cu haina, de exemplu – pentru ca inferioritatea lui să fie imediat evidentă^{5*}.

Un manual oferea chiar instrucțiuni – de fapt, furniza o variantă de scenariu – de umilire a unui servitor în fața unui copil, atât pentru binele copilului, cât și al servitorului. În acest scenariu-model, copilul este chemat în birou, unde o găsește pe mama sa împreună cu servitoarea rușinată, care plînge încet.

— Bona Mary, începe mama, o să-ți spună că nu există oameni negri care pîndesc în întuneric în camerele băieților și care îi fură dacă nu sînt cumiți. Vreau s-o asculți pe bona Mary în timp ce-ți spune asta, pentru că azi pleacă și probabil că n-o s-o mai vezi niciodată.

Bonei i se impută apoi fiecare dintre poveștile ei naive și este obligată să le retracteze una cîte una.

Băiatul ascultă atent, apoi întinde mîna angajatei care pleacă.

— Mulțumesc, bonă, spune el scurt. Nu ar fi trebuit să-mi fie teamă, dar am avut încredere în tine, știi.

Apoi se întoarce spre mama sa:

— Acum n-o să mă mai tem, mamă, o liniștește el într-o manieră bărbătească.

Și toți se întorc la viețile lor normale – mai puțin, desigur, bona, care probabil că nu își va mai găsi niciodată o slujbă respectabilă.

Concedierea, mai ales pentru femei, era cea mai temută calamitate, deoarece însemna pierderea locului de muncă, pierderea adăpostului, pierderea perspectivelor, pierderea a orice. Doamna Beeton se străduia în mod deosebit să își avertizeze cititorii să nu permită sentimentelor, milei creștine sau oricărui alt considerent legat de compasiune să îi facă să scrie o recomandare falsă sau înșelătoare pentru un angajat concediat. „Atunci cînd oferă o caracterizare, se înțelege de la sine că stăpîna trebuie să se conducă după un riguros simț al dreptății. Nu este corect ca o doamnă să recomande alteia o servitoare pe care ea însăși nu

ar ține-o”, scria doamna Beeton, și nimeni nu simțea nevoia să reflecteze mai mult asupra acestei chestiuni.

Pe parcursul epocii victoriene, servitorilor li se cerea să fie nu doar cinstiți, curați, muncitori, cumpătați, supuși și precauți, ci, pe cât posibil, să devină și invizibili. Într-o istorie a grădinăritului, Jenny Uglow pomenește un domeniu unde, atunci când familia era acasă, grădinarilor li se cerea să facă un ocol de un kilometru și jumătate pentru a-și goli roabele, astfel încât să nu devină o prezență supărătoare în câmpul vizual al proprietarului. În același timp, la o casă din Suffolk servitorilor li se cerea să își lipească fața de perete atunci când treceau membrii familiei.

Casele erau concepute cu scopul tot mai evident de a-i ține pe angajați în afara câmpului vizual și separați de reședință, cu excepția cazurilor de absolută necesitate. Rafinamentul arhitectural care a sporit cel mai mult segregarea au fost scările din spate. „Nobilimea care urca scările nu se mai întâlnea cu excrementele ei de noaptea trecută coborînd spre ea”, după formula concisă a lui Mark Girouard. „Această intimitate este prețuită de ambele părți”, scria Robert Kerr în *The Gentleman's House* din 1864, deși putem presupune fără teama de a greși că domnului Kerr îi erau mai bine cunoscute sentimentele celor care umpleau oalele de noapte decât ale celor care le goleau.

La cel mai înalt nivel, nu doar servitorilor, ci și oaspeților și membrilor permanenți ai reședinței li se cerea să fie cât mai puțin vizibili. Când regina Victoria își făcea plimbările de după-amiază pe domeniul de la Osborne House, de pe Insula Wight, absolut nimănui, de la nici un nivel al societății, nu îi era permis să o întâlnească. Se spunea că puteai determina locul în care se găsea ea, oriunde pe domeniu, doar văzîndu-i pe oamenii

care fugeau panicați dinaintea ei. Odată, ministrul de Finanțe, sir William Harcourt, s-a trezit în câmp deschis, fără alt loc în care să se ascundă cu excepția unui tufiș pitic. Cum Harcourt avea peste 1,90 metri și era foarte corpulent, ascunderea lui nu putea fi decît un gest simbolic. Maiestatea Sa s-a prefăcut că nu îl vede, dar pe de altă parte ea se pricepea foarte bine să nu vadă diverse lucruri. În casă, unde întîlnirile pe coridoare erau inevitabile, avea obiceiul să privească fix înainte și, cu o licărire dominatoare, să îi dematerializeze pe toți cei cu care se întîlnea în drumul ei. Cu excepția celor de foarte mare încredere, servitorilor nu li se permitea să o privească direct.

„Împărțirea în clase este cel mai periculos și reprobabil lucru, neintenționat vreodată de legea naturii și pe care regina se străduiește întotdeauna să îl schimbe”, scria o dată regina, ignorînd în mod convenabil faptul că singurul loc în care acest principiu nobil nu se aplica era în regala sa prezență.

Servitorul-șef al unei reședințe era majordomul. Echivalentul lui feminin era chelăreasa. După ei veneau responsabilul cu bucătăria și bucătarul și o serie de fete în casă, cameriste, valeți, băieți în casă și lachei. Inițial, lacheii erau doar bărbați care alergau pe jos în urma lecticilor sau trăsurilor stăpînului sau stăpînei, pentru a da măreție și a îndeplini orice servicii necesare pe drum. În secolul al XVII-lea, aceștia erau prețuiți asemenea cailor de curse, iar uneori stăpînii lor îi puneau să concureze unii cu alții pe mize mari. Lacheii făceau majoritatea treburilor publice ale casei – răspundeau la ușă, serveau la masă, duceau mesaje –, astfel că erau aleși adesea pentru înălțimea, aspectul și frumusețea lor generală, spre marele dezgust al doamnei Beeton. „Atunci cînd o doamnă elegantă își alege lacheul fără alt criteriu decît înălțimea, aspectul și conturul gambei, nu trebuie să ne

surprindă dacă află în el un servitor care nu are nici un fel de atașament față de familie”, răbufnea ea.

De regulă, se presupunea că legăturile dintre lachei și stăpînele lor erau o caracteristică a reședințelor mai relaxate ale națiunii. Într-un caz bine-cunoscut, viconte Ligonier de Clonmell a descoperit că soția sa îi ținuse companie unui nobil italian, contele Vittorio Amadeo Alfieri. Ligonier l-a provocat pe acesta, după cum cerea onoarea, iar cei doi bărbați au avut un fel de duel în Green Park, folosind spade împrumutate de la un magazin din apropiere. Cîteva minute și-au încrucișat armele, dar fără prea mult chef, poate și din cauză că știau că lady Ligonier nu merita vărsare de sînge, bănuială pe care ea a confirmat-o aproape imediat, fugind împreună cu lacheul ei. Această întîmplare a provocat nenumărate anecdote amuzante în întreaga națiune și versuri vesele, din care pot oferi acest cuplet:

*Dar iată că Ligonier cea dulce
Îl vrea pe lacheu, și nu pe al ei duce.*

Viața servitorilor nu era neapărat cu totul rea. Casele mari de la țară erau locuite doar două sau trei luni pe an, astfel că pentru unii servitori viața însemna lungi perioade de relativă lenevire, punctate de sezoane de muncă grea și program de lucru foarte lung. De regulă, pentru servitorii de la oraș era invers.

Stăteau la căldură, erau bine hrăniți și decent îmbrăcați și aveau un loc de dormit în fiecare noapte, într-o vreme în care lucrurile acestea însemnau foarte mult. S-a calculat că, dacă erau luate în considerare toate avantajele, un servitor superior se bucura de un salariu echivalent cu 50.000 de lire în banii de astăzi. Exista și posibilitatea unor beneficii suplimentare pentru cei suficient de ingenioși sau îndrăzneți pentru a le

dobândi. La Chatsworth, de exemplu, berea era transportată de la berărie spre casă printr-o țeavă care trecea prin sera lui Joseph Paxton. La un moment dat, în timpul lucrărilor regulate de întreținere, s-a descoperit că un membru întreprinzător al reședinței profitase de ea într-un mod la fel de regulat.

De asemenea, servitorii făceau adesea bani destul de frumoși din bacșișuri. Era un lucru obișnuit ca, la plecarea de la o petrecere, să trebuiască să treci prin fața unui șir de cinci sau șase lachei care își așteptau fiecare șilingul, ceea ce făcea din invitația la o cină un lucru foarte costisitor pentru oricine, în afara servitorilor înșiși. De la oaspeții de weekend se aștepta, de asemenea, să fie foarte darnici cu bacșișurile. Servitorii câștigau bani și din însoțirea oaspeților. În secolul al XVIII-lea a apărut obiceiul de a oferi un tur al casei vizitatorilor care erau îmbrăcați respectabil și a devenit ceva obișnuit ca oamenii de clasă mijlocie să viziteze reședințele impunătoare într-un mod foarte asemănător cu cel de astăzi. În 1776, o vizitatoare la Wilton House observa că era vizitatorul cu numărul 3.025 din acel an, și era abia august. Unele proprietăți primeau atât de mulți vizitatori, încât au trebuit create anumite aranjamente formale pentru a ține situația sub control. Chatsworth era deschisă două zile anume pe săptămână, iar Woburn, Blenheim, Castelul Howard, Hardwick Hall și Hampton Court au introdus, la fel, ore de vizitare, pentru a limita mulțimea vizitatorilor. Horace Walpole era atât de copleșit de vizitatorii casei sale, Strawberry Hill din Twickenham, încât a emis bilete și a tipărit o listă lungă și destul de capricioasă de reguli referitoare la ce era permis și ce nu. Dacă, de exemplu, cineva solicita patru bilete, apoi apăreau cinci oameni, nici unul nu era primit. Alte case erau mai primitoare. Rokeby Hall, din Yorkshire, a deschis o ceainărie.

Adesea, munca grea era în reședințele mai mici, unde un servitor trebuia să facă munca a doi sau trei servitori din alte case. În mod previzibil, doamna Beeton avea multe de spus despre câți servitori trebuia să ai, în funcție de situația financiară și socială. O persoană de familie nobilă, decreta ea, ar fi avut nevoie de cel puțin douăzeci și cinci de servitori. O persoană care câștiga 1.000 de lire pe an avea nevoie de cinci – un bucătar, două fete în casă, o bonă și un lacheu. Pentru o reședință de oameni din clasa de mijloc, minimul era de trei: cameristă, fată în casă și bucătar. Chiar și cineva cu doar 150 de lire pe an era considerat suficient de bogat pentru a angaja o fată bună la toate (un nume de slujbă care spune într-adevăr totul). Doamna Beeton însăși avea patru servitori. În practică însă, se pare că cei mai mulți oameni nu angajau nici pe departe atât de mulți servitori pe cât credea doamna Beeton că ar trebui.

O gospodărie mult mai tipică era cea a lui Thomas și Jane Carlyle, istoricul și soția sa, care aveau o singură servitoare la Great Cheyne Row nr. 5 din Chelsea. Acest suflet nu îndeajuns de apreciat trebuia nu doar să gătească, să facă curat, să debaraseze vasele, să aibă grijă de foc, să se ocupe de vizitatori, să gestioneze proviziile și toate celelalte, dar de fiecare dată când soții Carlyle voiau să facă baie – și voiau adesea – trebuia să scoată, să încălzească și să urce trei rînduri de scări cu treizeci și cinci sau patruzeci și cinci de litri de apă fierbinte, iar după aceea să repete acest proces în sens invers.

În casa soților Carlyle, servitoarea nu avea o cameră a ei, ci trăia și dormea în bucătărie – un aranjament surprinzător de obișnuit în gospodăriile mai mici, chiar și în cele rafinate precum gospodăria soților Carlyle. Bucătăria din Great Cheyne Row se situa la subsol și era caldă și confortabilă, chiar dacă puțin întunecoasă, dar nici măcar acest spațiu minimal nu era sub controlul ei.

Și lui Thomas Carlyle îi plăcea confortul, astfel că adesea prefera să citească seara acolo, surghiunind-o pe servitoare în „bucătăria din spate”, ceea ce nu sună prea groaznic, dar de fapt era doar o magazie neîncălzită. Servitoarea stătea acolo, printre saci de cartofi și alte provizii, pînă cînd auzea scrîșnetul scaunului lui Carlyle, sunetul pipei bătute de grătar și sunetele plecării lui, care adesea avea loc foarte tîrziu, și putea în sfîrșit să își recupereze patul ei spartan.

În treizeci și doi de ani de locuit la Great Cheyne Row, soții Carlyle au angajat treizeci și patru de servitoare – iar cei doi erau oameni pentru care era relativ ușor să lucrezi, de vreme ce nu aveau copii și erau destul de răbdători și empatici din fire. Dar era aproape imposibil de găsit angajați care să le satisfacă standardele pretențioase. Uneori servitoarele eșuau spectaculos, ca atunci cînd doamna Carlyle s-a întors acasă într-o după-amiază din 1843 ca să o găsească pe menajera ei moartă de beată pe podeaua din bucătărie, „cu un scaun răsturnat lîngă ea și în mijlocul unui haos total de vase murdare și fragmente de porțelan spart”. Cu altă ocazie, doamna Carlyle a aflat, spre groaza ei, că o servitoare născuse un copil illegitim în salonul de la parter, în timp ce ea era plecată. Era îngrijorată mai ales de faptul că femeia folosise „toate șervetele mele fine”. Cele mai multe servitoare însă plecau sau li se cerea să plece deoarece refuzau să lucreze atît de mult pe cît se așteptau soții Carlyle.

Inevitabil, servitorii erau doar oameni și rareori posedau agilitatea, abilitățile, rezistența și răbdarea necesare pentru satisfacerea nesfîrșitelor capricii ale angajatorilor. Cine avea la dispoziție multele talente necesare pentru a fi un servitor excepțional era puțin probabil să își dorească să fie servitor.

Cea mai mare vulnerabilitate a servitorilor era lipsa lor de putere. Puteau fi învinuiți pentru aproape orice. Nu au existat niciodată țapi ispășitori mai convenabili, după cum au descoperit soții Carlyle înșiși într-un incident celebru din 6 martie 1835. La acel moment, soții Carlyle se mutaseră doar de puțin timp la Londra din Scoția lor natală, în speranța că Thomas își va face acolo o carieră de scriitor. Acesta avea 38 de ani și își crease deja o mică reputație – una foarte mică, trebuie spus – cu o lucrare de filosofie personală densă intitulată *Sartor Resartus*, dar încă nu își scrisese marea lui operă. Intenționa să remedieze această lipsă printr-o istorie în mai multe volume a Revoluției Franceze. În iarna anului 1835, după multă muncă epuizantă, terminase primul volum și dăduse manuscrisul prietenului și mentorului său John Stuart Mill, pentru a avea prețioasa lui opinie.

Acesta era contextul în care Mill a apărut la ușa lui Carlyle în acea seară răcoroasă de martie, palid ca un mort. În spatele său, în trăsură, aștepta Harriet Taylor, amanta lui Mill. Taylor era soția unui om de afaceri care avea un fel de a fi atât de relaxat, încât, practic, o împărțea pe Harriet cu Mill și chiar le oferise o casuță în vestul Londrei, în Walton-on-Thames, unde cei doi se puteau întâlni. De la acest punct încolo îl voi lăsa pe Carlyle să continue povestirea:

Se auzi ciocănitul lui Mill la ușă: intră palid, incapabil să vorbească; îi șopti soției mele să se ducă și să vorbească cu doamna Taylor, și înaintă (condus de mîna mea și de privirea mea uimită) ca o imagine a disperării. După diferite încercări nearticulate și articulate de a vorbi și care spuneau practic același lucru, mă informă că Primul meu Volum (abandonat de el într-un mod foarte neglijent, după sau în timpul citirii) fusese, cu excepția a patru sau cinci bucăți de pagină, irevocabil DISTRUS! Îmi amintesc și îmi pot în continuare aminti mai puțin din el decît din orice altceva am scris vreodată cu asemenea caznă: a dispărut, lumea întreagă și eu

însumi, cu tot sprijinul ei, nu îl mai putem aduce înapoi: nu, vechiul spirit a fugit și el... A dispărut, și nu se va mai întoarce.

Mill a explicat că o servitoare a văzut manuscrisul lângă apărătoarea sobei și l-a folosit pentru a aprinde focul. Nu e necesar să analizăm această chestiune prea atent ca să ne dăm seama că explicația are niște neajunsuri. În primul rînd, un manuscris, oriunde ar fi, nu pare ceva neînsemnat; orice servitoare care lucra în gospodăria lui Mill trebuie să fi fost obișnuită să vadă manuscrise și nu avea cum să nu fi reținut importanța și valoarea acestora. Oricum, pentru aprinderea unui foc nu e nevoie nici pe departe de un întreg manuscris. Pentru a-l arde tot ar fi necesar să bagi răbdător în foc cîteva pagini pe rînd – o acțiune pe care ai întreprinde-o dacă ai vrea să scapi de manuscris, dar nu și dacă vrei să obții pur și simplu o flacără. Pe scurt, e imposibil de conceput niște circumstanțe în care o servitoare, oricît de zăpăcită și neghioabă, ar fi putut distruge accidental, dar plauzibil, o astfel de lucrare în întregul ei.

O posibilitate alternativă e ca Mill însuși să fi ars manuscrisul, într-un acces de invidie sau furie. Mill era o autoritate în Revoluția Franceză și îi spusese lui Carlyle că se gîndea să scrie o carte pe acest subiect el însuși, astfel încît invidia era fără îndoială un motiv posibil. De asemenea, la acel moment Mill trecea printr-o criză personală: doamna Taylor tocmai îi spusese că nu își va părăsi soțul, insistînd în schimb pentru menținerea ciudatului lor triumphi conjugal. Astfel că am putea accepta că echilibrul minții sale era tulburat. Totuși, un act atît de nesăbuit și distructiv pur și simplu nu se potrivea cu bunele intenții anterioare ale lui Mill, și nici cu groaza și durerea lui aparent sincere în fața pierderii. Singura posibilitate rămasă era ca doamna Taylor, pe care cumpătații soți Carlyle nu o prea plăceau, să fi fost

responsabilă într-un mod oarecare. Mill le spusese că îi citise doamnei Taylor fragmente ample din lucrare la Walton, astfel că s-a născut suspiciunea că avea în grijă manuscrisul la momentul dezastrului și că se afla cumva la originile întunecate și nefericite ale acestei chestiuni.

Singurul lucru pe care Carlyle nu îl putea face era să pună la îndoială toate acestea, fie și într-un mod disperat și retoric. Regulile etichetei impuneau ca Thomas Carlyle să accepte faptele prezentate de Mill și nu îi era permis să adreseze nici o întrebare suplimentară despre modul în care se întâmplase această catastrofă groaznică, uluitoare și inexplicabilă. O servitoare distrusese în întregime manuscrisul lui Carlyle și asta era tot.

Carlyle nu a putut să facă altceva decât să se așeze la masa de scris și să recompună cartea cât putea de bine – o sarcină cu atât mai provocatoare cu cât nu mai avea notițe la care să apeleze, deoarece Carlyle avea obiceiul bizar și evident nechibzuit de a le arde la terminarea fiecărui capitol, ca un fel de sărbătorire a muncii terminate. Mill a insistat să îi dea lui Carlyle o compensație de 100 de lire, suficientă pentru a trăi din ea un an, în timp ce își refăcea cartea, dar, deloc surprinzător, prietenia lor nu și-a mai revenit niciodată cu adevărat. Trei săptămâni mai târziu, într-o scrisoare către fratele său, Carlyle se plîngea că Mill nici măcar nu avusese politețea de a-i lăsa să sufere în intimitate, ci a „rămas suficient de neînțelept pînă aproape de miezul nopții, iar sărmana mea doamnă și cu mine a trebuit să stăm și să discutăm despre chestiuni neimportante, doar după aceea putîndu-ne exprima liber durerea”.

Este imposibil de știut cît de diferită este versiunea refăcută de cea originală. Ce se poate spune e că volumul pe care îl avem acum este una dintre cărțile cele mai ilizibile care au cucerit stima epocii lor. Este scrisă în întregime la timpul prezent, într-un limbaj straniu și obositor aflat în

permanență la limita incoerenței. Iată cum discută Carlyle despre omul din spatele ghilotinei:

Și vrednicul *Doctor Guillotin*, pe care speram să îl vedem altă dată? Dacă nu e aici, Doctorul ar trebui să fie aici, și îl vedem cu ochiul profeției: căci, într-adevăr, deputații parizieni au venit cu toții puțin cam târziu. Singur Guillotin, respectabilul doctor; condamnat de un destin satiric la cea mai ciudată glorie nemuritoare care i-a ferit vreodată pe muritorii obscuri de locul de odihnă, sînul uitării!... Nefericit doctor! Timp de douăzeci și doi de ani, neghilotinat, nu va auzi altceva decît ghilotina; apoi va muri, va rătăci prin secole, o fantomă neconsolată, cum s-ar spune, de partea greșită a Styxului și Lethei; numele lui supraviețuind poate celui al lui Cezar.

Cititorii nu mai întâlneau niciodată o asemenea familiaritate vioaie într-o carte și li se părea încântătoare. Dickens a pretins că a citit cartea de cinci sute de ori și îi atribuia meritul de a-i fi inspirat *Poveste despre două orașe*. Oscar Wilde îl venera pe Carlyle. „A făcut din istorie un cântec, pentru prima oară în limba noastră”, scria el. „El a fost Tacitul nostru englez.” Timp de jumătate de secol, Carlyle a fost, pentru oamenii de litere, un zeu.

A murit în 1881. Istoriile lui scrise abia dacă i-au supraviețuit, dar istoria sa personală merge mai departe, mulțumită în mare parte corespondenței excepțional de voluminoase pe care el și soția sa au lăsat-o în urma lor – suficient pentru a umple treizeci de volume tipărite cu litere mici. Thomas Carlyle ar fi fără îndoială uluit și dezamăgit să afle că astăzi istoriile lui sînt aproape necitite, dar că este cunoscut acum pentru detaliile neînsemnate ale vieții sale zilnice, inclusiv deceniile de lamentări mărunte la adresa servitorilor. Desigur, ironia este că angajarea unei suite de servitori nerăsplătiți este ceea ce le-a dat

lui și soției sale răgazul de a scrie toate acele scrisori.

Multe dintre aceste lucruri fuseseră dintotdeauna astfel. Ca și soții Carlyle, dar cu două secole mai devreme, Samuel Pepys și soția sa, Elizabeth, au avut un șir aparent nesfârșit de servitori de-a lungul celor nouă ani și jumătate ai jurnalului său, ceea ce probabil că nu e de mirare, de vreme ce Samuel își petrecea o bună parte din timp pipăindu-le pe femei și bătându-i pe băieți – deși, dacă tot veni vorba, le bătea destul de mult și pe fete. Odată a pus mătura pe o servitoare pe nume Jane și „a burdușit-o pînă cînd aceasta a țipat foarte tare”. Greșeala ei fusese că era neîngrijită. Pepys ținea un băiat a cărui principală funcție pare să fi fost aceea de a-i oferi ceva convenabil de lovit – „cu un băț, o nuia, un bici sau un capăt de funie, sau chiar cu un țipar sărat”, după cum spune Liza Picard.

Pepys era de asemenea mare amator de concediat servitori. Unul a fost dat afară pentru rostirea „unor vorbe obraznice”, altul pentru că era bîrfitor. O servitoare a primit haine noi la sosire, dar a fugit în aceeași noapte; după ce a fost prinsă, Pepys a recuperat hainele și a insistat să fie biciuită cu asprime. Altele au fost concediate pentru consum de alcool și furt de alimente. Unele au plecat, fără îndoială, deoarece i-au respins avansurile. Un număr surprinzător de mare însă s-au supus. În timpul celor nouă ani și jumătate ai jurnalului său, Pepys a făcut sex cu cel puțin zece femei altele decît soția sa și a avut experiențe sexuale cu alte patruzeci. Multe erau servitoare. Despre o servitoare, Hary Mercer, în *Dictionary of National Biography* se notează calm: „Samuel pare să-și fi făcut un obicei din pipăirea sînilor lui Mercer, în timp ce îl îmbrăca dimineața”. (Este interesant că apare „Samuel” pentru desfrînatul nostru erou și „Mercer” pentru servitoare.) Cînd nu îl îmbrăcau, nu îi suportau loviturile sau pipăielile,

Pepys aștepta ca servitoarele să îi pieptene părul și să-l spele în urechi. Asta în plus față de gătit, curățat, cărat și toate celelalte sarcini dintr-o zi obișnuită. Deloc surprinzător, soții Pepys aveau mari dificultăți în a găsi și păstra servitori.

Experiența lui Pepys demonstrează de asemenea că servitorii puteau trăda. În 1679, Pepys și-a concediat majordomul pentru că se culca cu chelăreasa (care, în mod interesant, a rămas angajata lui). Majordomul a încercat să se răzbune pretinzând în fața dușmanilor politici ai lui Pepys că acesta era papistaș. Asta se întâmpla în timpul unei perioade de isterie religioasă și Pepys a fost întemnițat în Turn. A fost eliberat doar pentru că majordomul a avut muștrări de conștiință și a recunoscut că inventase întreaga poveste, dar a fost un memento dureros de viu că stăpînii pot fi la cheremul servitorilor la fel de mult ca servitorii la cheremul stăpînilor.

În ceea ce îi privește pe servitorii înșiși, în general nu știm prea multe despre ei, deoarece, în mare parte, existențele lor nu erau consemnate. O excepție interesantă este Hannah Cullwick, care a ținut un jurnal neobișnuit de amănunțit timp de aproape patruzeci de ani. Cullwick s-a născut în 1833 în Shropshire și a intrat în serviciul domestic cu normă întreagă ca fată la bucătărie, la vîrsta de opt ani. Pe parcursul unei lungi cariere, a fost fată în casă, ajutor de bucătăreasă, bucătăreasă și chelăreasă. În toate aceste funcții, munca era grea și programul lung. Și-a început jurnalul în 1859, la vîrsta de 25 de ani, și l-a ținut pînă aproape de a șaizeci și cincea aniversare. Datorită intervalului acoperit, jurnalul constituie cele mai complete însemnări ale unui servitor de rang inferior în timpul marii epoci a servituții. Ca majoritatea servitorilor de casă, Cullwick lucra începînd înainte de șapte dimineața pînă la nouă sau zece seara, uneori și mai tîrziu. Jurnalul este un catalog

nesfârșit, în mare parte lipsit de emoție, al sarcinilor îndeplinite. Iată o intrare obișnuită, pentru 14 iulie 1860:

Deschis obloanele și aprins focul la bucătărie. Scuturat cenușarul la groapa de gunoi și golit cenușa acolo. Măturat și șters praful în camere și în hol. Făcut focul în cămin și pregătit micul dejun. Curățat 2 perechi de cizme. Făcut paturile și golit oalele de noapte. Curățat și spălat vasele de la micul dejun. Curățat platoul; curățat cuțitele și pregătit prânzul. Debarasat. Curățat bucătăria; despachetat un coș. Dus doi pui la doamna Brewer, adus înapoi un mesaj. Făcut o tartă și curățat și fript două rațe. Curățat scările și lespezile în genunchi. Uns grătarul din fața casei; curățat și lespezile de pe stradă în genunchi. Spălat vasele în spălător. Curățat camera în genunchi plus frecat mesele. Frecat lespezile din jurul casei plus curățat pervazul de la ferestre. Dus ceaiul pentru dl și dna Warwick... Curățat podeaua din toaletă, Coridor și spălător de vase în genunchi. Spălat cîinele, curățat chiuvetele. Pregătit cina ca s-o ducă Ann sus, că eu eram prea murdară și obosită ca să urc la etaj. M-am spălat într-o cadă și la culcare.

Aceasta este o zi epuizant de obișnuită. Singurul lucru neobișnuit aici e că a reușit să facă baie. În majoritatea zilelor își încheie consemnările cu un obosit și fatalist: „M-am culcat murdară”.

În afară de descrierea succintă a sarcinilor sale, exista un detaliu și mai extraordinar al vieții lui Hannah Cullwick, deoarece ea și-a petrecut treizeci și șase de ani, din 1873 pînă la moartea sa în 1909, căsătorită în secret cu angajatorul ei, un funcționar public și poet neînsemnat pe nume Arthur Munby, care nu a dezvăluit niciodată această relație familiei și prietenilor săi. Cînd erau singuri, trăiau ca soț și soție, dar cînd aveau oaspeți, Cullwick își relua rolul de servitoare. Dacă oaspeții rămîneau peste noapte, Cullwick se retrăgea din dormitorul matrimonial și dormea în bucătărie. Munby era un om cu o anumită poziție

socială. Printre prietenii lui se numărau Ruskin, Rossetti și Browning, care îl vizitau adesea acasă, dar nici unul dintre ei nu avea habar că femeia care îi spunea acestuia „domnule” era de fapt soția lui. Chiar și în intimitate, relația lor era oarecum neortodoxă, ca să nu spunem mai mult. La cererea lui, ea îi spunea „massa”⁶ și își ungea pielea în negru ca să arate ca o sclavă. Jurnalul, se pare, era ținut în principal pentru ca el să poată citi despre cum se murdărea ea.

Abia în 1910, după ce el a murit și testamentul lui a fost făcut public, s-a aflat acest lucru, ceea ce a creat o mică senzație. Căsătoria ei ciudată, și nu jurnalul ei frapant, a făcut-o celebră pe Hannah Cullwick.

La baza ierarhiei servitorilor se aflau spălătoresele, avînd un statut atît de umil, încît adesea aproape că nu trebuiau să fie văzute. Mai degrabă le erau duse rufe decît să le adune ele. Sarcina de a spăla era atît de disprețuită, încît în gospodăriile mai mari servitoarele erau uneori trimise la spălătorie ca pedeapsă. Era o muncă epuizantă. Într-o casă de la țară de mărime potrivită, spălătoresele puteau avea de-a face ușor cu șase sau șapte sute de diferite articole vestimentare, prosoape și albituri în fiecare săptămîină. Deoarece înainte de anii 1850 nu existau deloc detergenți, majoritatea tranșelor de rufe trebuiau înmuiate în apă cu săpun sau leșie ore întregi, apoi bătute și frecate energic, fierte cel puțin o oră, clătite de mai multe ori, stoarse cu mîna sau (după 1850) băgate într-o mașină cu cilindru, apoi duse afară și întinse peste un gard viu sau pe iarbă la uscat. (Una dintre cele mai comune infracțiuni de la țară era furtul de haine întinse la uscat, astfel că adesea cineva trebuia să stea lîngă ele pînă se uscau.) În total, potrivit lui Judith Flanders în *The Victorian House*, o tranșă de rufe simple – una care conținea cearșafuri și

alte albituri, să zicem – putea presupune cel puțin opt procese separate. Dar multe tranșe erau departe de a fi simple. Țesăturile dificile sau delicate trebuiau tratate cu cea mai mare grijă, iar articolele de îmbrăcăminte făcute din tipuri diferite de țesătură – din catifea și dantelă, să spunem – trebuiau adesea desprinse cu grijă, spălate separat, apoi cusute din nou la loc.

Fiindcă cele mai multe vopsele nu erau permanente și erau pretențioase, era necesară adăugarea de doze exacte de compuși chimici în apa fiecărei tranșe, fie pentru conservarea culorii, fie pentru înprospătarea ei: alaun și oțet pentru nuanțele de verde, praf de copt pentru nuanțele de mov, ulei de vitriol pentru nuanțele de roșu. Fiecare spălătoare bună avea un catalog de rețete pentru îndepărtarea diferitelor tipuri de pete. Albiturile erau adesea înmuiate în urină stătută sau într-o soluție diluată de găinaț, dat fiind că acestea aveau un efect de înălbire, dar cum puteau (deloc surprinzător), era nevoie de o clătire suplimentară energetică, de regulă cu un anumit extract de plante, pentru a le îndulci mirosul.

Scrobeala era o sarcină atât de grea, încât era adesea lăsată pentru o altă zi. Călcatul era o altă sarcină enormă și descurajant de separată. Fiarele de călcat se răceau repede, astfel că trebuiau folosite cu repeziciune, apoi schimbate cu altele proaspăt încălzite. În general, unul era în uz, iar două la încălzit. Fiarele erau ele însele grele și trebuia să apeși cu multă forță pentru a obține rezultatele dorite. Dar necesitau, de asemenea, delicatețe și grijă, deoarece nu aveau butoane de control, astfel încât era ușor să arzi țesăturile. În plus, încălzirea fiarelor de călcat la foc le umplea adesea de funingine, așa încât trebuiau șterse încontinuu. Dacă se folosea scrobeală, aceasta se lipea de fundul fierului, care în acest caz trebuia frecat cu șmirghel sau o pilă cu emeri.

În ziua de spălat, cineva trebuia să se trezească încă de la ora 3, ca să pună apa la încălzit. În multe case cu un singur servitor era necesară angajarea unei spălătorese din afară pentru o zi. Unele case își dădeau rufe la spălat, dar pînă la inventarea acidului carbolic și a altor dezinfectante puternice, acest lucru era întotdeauna însoțit de teama că rufe se vor întoarce infectate cu cine știe ce boală groaznică precum scarlatina. Exista, de asemenea, nesiguranța neplăcută de a nu ști ale cui rufe sînt spălate împreună cu ale tale. Whiteley's, un mare magazin general din Londra, a oferit servicii de spălătorie începînd cu 1892, dar acestea nu au mers bine pînă cînd un director nu s-a gîndit să afișeze un anunț mare care spunea că hainele servitorilor și cele ale clienților erau spălate întotdeauna separat. O bună parte din secolul XX, mulți dintre cei mai bogați locuitori ai Londrei preferau să trimită săptămînal rufe la domeniile lor de la țară cu trenul, pentru a fi spălate de oameni în care simțeau că pot avea încredere.

În America, situația servitorilor era foarte diferită în aproape toate privințele. După cum se scrie adesea, americanii nu aveau nici pe departe la fel de mulți servitori ca europenii, dar această afirmație este adevărată numai pînă la un punct. Într-o anumită zonă, mai ales, unii americani aveau nenumărați servitori: sclavii. Thomas Jefferson avea peste două sute de sclavi, inclusiv douăzeci și cinci numai pentru reședința sa. După cum nota unul dintre biografi săi, „Cînd Jefferson scria că planta măslini și rodii, trebuie să ne amintim că nu mînuia el însuși nici o lopată, ci pur și simplu le dădea instrucțiuni sclavilor”.

Sclavia și rasa nu se presupuneau reciproc la început. Unii negri erau tratați ca servitori cu contract și eliberați ca oricine altcineva atunci cînd se împlinea termenul. Un negru din secolul al

XVII-lea din Virginia, pe nume Anthony Johnson, a cumpărat o plantație de tutun de 250 de acri și a ajuns suficient de prosper pentru a deveni el însuși stăpîn de sclavi. Și nici nu era, la început, o instituție sudistă. Sclavia a fost legală în New York pînă în 1827. În Pennsylvania, William Penn era proprietar de sclavi. Cînd Benjamin Franklin s-a mutat la Londra în 1757, a adus cu el doi sclavi, pe nume King și Peter.

Ceea ce America nu avea în număr mare erau servitorii liberi. Chiar și la apogeu, mai puțin de jumătate din gospodăriile americane aveau un servitor, iar mulți servitori nici nu se considerau deloc astfel. Majoritatea refuzau să poarte livrea și mulți se așteptau să stea la masă cu familia – pe scurt, să fie tratați aproape ca niște egali.

După cum spune un istoric, decît să încerci să îi schimbi pe servitori, era mai ușor să schimbi casa – astfel că, încă de timpuriu, America s-a umplut de dispozitive utile de economisire a muncii, deși aparatele secolului al XIX-lea presupuneau adesea aproape la fel de multă muncă pe cît economiseau. În 1899, Școala de Menaj din Boston a calculat că o sobă cu cărbune presupunea 54 de minute de întreținere grea în fiecare zi – golirea cenușii, încărcarea cu cărbune, ungere și lustruire și așa mai departe – înainte ca hărțuita gospodină să fiarbă măcar o oală cu apă. Apariția gazului a înrăutățit, de fapt, situația. O carte intitulată *The Cost of Cleanness* calcula că o casă obișnuită cu opt camere cu instalație de gaz necesita 1.400 de ore de curățat special și dificil pe an, inclusiv zece ore pe lună de spălat ferestrele.

Oricum, multe dintre noile dispozitive au eliminat mai ales munca făcută înainte de bărbați – tăiatul lemnului, de exemplu – și astfel aveau o utilitate redusă pentru femei. De fapt, schimbarea stilului de viață și îmbunătățirea tehnologiilor mai degrabă au sporit cantitatea de muncă pentru femei, din cauza caselor mai mari, meniurilor mai

complicate, spălatului în cantități mai mari și mai frecvent și așteptărilor din ce în ce mai mari referitoare la curățenie.

Dar o prezență puternică și invizibilă era pe cale să schimbe toate acestea pentru toată lumea, iar pentru povestea acesteia trebuie să trecem nu la altă cameră, ci la o cutie mică ce atârna pe perete.

1* Spălătorul de vase („scullery”, în limba engleză – n. trad.), din *escullier*, cuvânt din franceza veche pentru vase, era camera în care vasele erau spălate și depozitate, iar aici se găsea o chiuvetă mare și adâncă. Cămara („larder”, în limba engleză – n. trad.) nu este, cum s-ar putea crede, legată direct de untură („lard”, în limba engleză – n. trad.); provine din francezul *lardon*, care înseamnă șuncă – locul în care era ținută carnea. Termenii sînt cei folosiți în planurile inițiale, dar se poate ca servitorii să fi numit a doua cameră oficiu („pantry”, în limba engleză – n. trad.), din latinescul *panna* sau „cameră a pîinii”, care la mijlocul secolului al XIX-lea ajunsese să însemne loc pentru păstrarea alimentelor în general.

2. „Buttery” și, respectiv, „butter”, în limba engleză (n. trad.).

3. „Butler” și, respectiv, „bottle”, în limba engleză (n. trad.).

4. „Dairy”, în limba engleză (n. trad.).

5* Întîmplător, imaginea noastră standard despre servitori în uniforme negre, cu bonete cu volănașe, șorțuri apretate și așa mai departe reflectă o realitate de scurtă durată. Uniformele servitorilor au devenit obișnuite după creșterea importurilor de bumbac, în anii 1850. Pînă atunci, calitatea hainelor purtate de clasele superioare era atît de vizibil mai bună decît calitatea hainelor purtate de clasele muncitoare, încît nu era necesară diferențierea servitorilor prin uniforme.

6. Pronunție stîlcită pentru „Mister” („domn”, în limba engleză), considerată specifică sclavilor de origine africană (n. trad.).

Capitolul 6

Tabloul electric

În toamna anului 1939, în timpul confuziei ușor isterice care vine odată cu izbucnirea războiului, Marea Britanie a introdus reglementări stricte privind camuflajul, pentru a zădărnici orice ambiție criminală a Luftwaffe. Timp de trei luni, a fost practic ilegal să lași să se vadă orice lumină noaptea, oricât de slabă. Contravenienții puteau fi arestați pentru aprinderea unei țigări în pragul ușii sau citirea unui semn de pe drum la lumina chibritului. Un bărbat a fost amendat pentru că nu a acoperit lumina slabă a becului de la încălzitorul pentru acvariul său cu pești tropicali. Hotelurile și birourile petreceau ore întregi în fiecare zi montînd și scoțînd panouri speciale de camuflaj. Șoferii trebuiau să conducă fără să vadă aproape nimic – nici măcar luminile de bord nu erau permise –, astfel încît trebuiau să ghicească nu numai drumul, ci și cu ce viteză se deplasau.

Marea Britanie nu mai fusese atît de întunecată din Evul Mediu, iar consecințele erau frapante și profunde. Pentru a nu lovi bordura sau orice era parcat lîngă ea, mașinile au început să meargă pe liniile albe din mijloc, ceea ce era în regulă pînă cînd întâlneau un alt vehicul care făcea același lucru din sens opus. Pietonii se găseau într-un pericol permanent, deoarece fiecare trotuar devenise o cursă cu obstacole reprezentate de felinare, copaci și dotări stradale nevăzute. Tramvaiele, denumite respectuos „primejdia mută”, generau îngrijorări aparte. „În timpul primelor patru luni de război”, relatează Judith Gardiner în *Wartime*, „un număr de 4.133 de oameni au fost uciși pe drumurile britanice” – o

creștere cu 100% față de anul anterior. Aproape trei sferturi din victime erau pietoni. Fără să arunce o singură bombă, Luftwaffe ucidea deja șase sute de oameni pe lună, după cum observa sec *British Medical Journal*.

Din fericire, situația s-a calmat curînd și puțină lumină a fost permisă în viața oamenilor – doar atît cît să stopeze măcelul –, dar a fost un memento salutar pentru cît de mult se obișnuise lumea cu iluminatul din abundență.

Uităm cît de dureros de întunecoasă era lumea înainte de apariția electricității. O lumînare – una bună – abia oferă a suta parte din lumina unui singur bec de 100 de wați. Deschideți frigiderul și veți obține mai multă lumină decît cea de care se bucurau majoritatea gospodăriilor în secolul al XVIII-lea. În timpul nopții, lumea a fost într-adevăr un loc foarte întunecat pentru o mare parte a istoriei.

Putem vedea uneori în întuneric, ca să spunem așa, atunci cînd găsim descrieri a ceea ce era considerat somptuos, ca atunci cînd un oaspete pe o plantație din Virginia, Nomini Hall, se minuna în jurnalul său „cît de luminoasă și splendidă” fusese sufrageria în timpul unui banchet, deoarece ardeau șapte lumînări – patru pe masă și trei altundeva în cameră. Pentru el, asta era o explozie de lumină. Cam în aceeași perioadă, de cealaltă parte a oceanului, în Anglia, un artist amator talentat pe nume John Harden lăsa un fermecător set de desene înfățișînd viața de familie din casa lui, Brathay Hall din Westmorland. E izbitor cît de puțin iluminat aștepta sau solicita familia. Un desen caracteristic înfățișează patru membri ai familiei stînd amical la o masă, cosînd, citind și conversînd la lumina unei singure lumînări, și nu există nici o senzație de greutate sau privațiune, și cu siguranță nici un semn de posturi disperate ale oamenilor încercînd să prindă ceva mai multă lumină care să cadă mai productiv

pe o pagină sau o broderie. Un desen al lui Rembrandt, *Student la masă, la lumînare*, e de fapt mult mai aproape de realitate. Acesta arată un tânăr care stă la masă, aproape pierdut în umbra și întunericul adânci pe care o singură lumînare de pe peretele de lângă el nu reușește să le străpungă. Însă tânărul are un ziar. Adevărul este că oamenii se consolau cu serile întunecoase deoarece nu cunoșteau altele^{1*}.

Credința larg răspândită că oamenii lumii pre-electrificate se duceau la culcare la căderea serii pare să se bazeze în întregime pe prezumția că frustrarea provocată de privarea de un iluminat viguros ar obliga pe oricine să se retragă. De fapt, se pare că majoritatea oamenilor nu se retrăgeau extraordinar de devreme – nouă sau zece seara pare să fi fost ora obișnuită pentru majoritatea oamenilor din vremurile dinaintea electricității, iar pentru unii, mai ales în orașe, era chiar mai târziu. Pentru cei care aveau control asupra programului lor de lucru, ora de culcare și ora de trezire erau cel puțin la fel de variabile ca acum, și se pare că aveau prea puțin de-a face cu lumina disponibilă. În jurnalul său, Samuel Pepys consemnează într-un loc trezirea la patru dimineața, dar în altul menționează culcarea la aceeași oră matinală. Samuel Johnson era celebru pentru faptul că stătea în pat pînă la amiază, dacă putea; și în general putea. Scriitorul Joseph Addison se trezea în mod regulat la trei dimineața vara (și uneori chiar mai devreme), dar nu înainte de unsprezece iarna. Fără îndoială, pare să nu fi existat nici o grabă de a încheia ziua. Vizitatorii Londrei secolului al XVIII-lea observau adesea că magazinele erau deschise pînă la zece seara – și evident că magazinele nu puteau rămîne deschise fără cumpărători. Cînd se primeau musafiri, se obișnuia să se servească cina la ora zece și mesenii să stea pînă pe la miezul nopții. Incluzînd conversația de dinainte și muzica de după, o cină dura șapte ore

sau mai mult. Balurile continuau adesea pînă la două sau trei noaptea, cînd se servea de obicei un supeu. Oamenii erau atît de doritori să iasă în oraş şi să stea pînă tîrziu, încît nu lăsau să le stea nimic în cale. În 1785, o oarecare Louisa Stewart îi scria surorii sale că ambasadorul francez suferise „un atac de paralizie ieri”, dar că oaspeţii şi-au făcut oricum apariţia la el acasă în seara respectivă, „jucînd faro etc., ca şi cum el nu ar fi fost pe moarte în camera alăturată. Sîntem un popor ciudat”.

Deplasarea era mult mai dificilă, deoarece afară era foarte întuneric. În nopţile cele mai întunecate, nu era ceva neobişnuit ca împiedicatul pieton „să ajungă cu capul într-un stîlp” sau să sufere vreo altă surpriză dureroasă. Oamenii trebuiau să-şi găsească drumul prin întuneric pe pipăite, deşi în unele cazuri doar pipăiau *în* întuneric. Iluminatul în Londra era încă atît de prost în 1763, încît James Boswell a putut să facă sex cu o prostituată pe Westminster Bridge – un loc de întîlnire în nici un caz privat. Întunericul însemna de asemenea pericol. Hoţii erau peste tot şi, după cum nota o autoritate londoneză în 1718, oamenii erau adesea reticenţi în a ieşi noaptea din casă, de teamă că „ar putea fi orbiţi, îmbrînciţi, tăiaţi sau înjunghiaţi”. Pentru a nu se izbi de obstacole sau a nu fi acostăţi de tîlhari, oamenii apelau adesea la serviciile celor care purtau torţe făcute din bucăţi solide de funie înmuiată în răşină sau alt material combustibil, ca să îi conducă acasă. Din păcate, nici aceştia nu erau întotdeauna de încredere şi uneori îşi conduceau clienţii în fundături unde ei sau complicitii lor îi uşurau de bani şi articole de mătase.

Chiar şi după ce iluminatul cu gaz a devenit foarte răspîndit la mijlocul secolului al XIX-lea, după standardele moderne era încă o lume destul de tulbure după căderea nopţii. Cele mai luminoase felinare stradale cu gaz ofereau mai

puțină lumină decît un bec modern de 25 de wați. Mai mult, erau amplasate la distanță mare unele de altele. În general, între ele erau cel puțin vreo treizeci de metri de întuneric, dar pe unele străzi – King’s Road din cartierul Chelsea din Londra, de exemplu – felinarele erau la peste șaiszeci de metri distanță, astfel încît nu luminau drumul, ci ofereau puncte îndepărtate de lumină spre care să te îndrepti. Totuși, felinarele cu gaz au rezistat surprinzător de mult timp în unele cartiere. Chiar și în anii 1930, aproape jumătate din străzile Londrei erau încă iluminate cu gaz.

Dacă era ceva ce îi împingea pe oameni în pat devreme în lumea pre-electrificată, aceasta nu era plictiseala, ci epuizarea. Mulți oameni aveau un program de lucru enorm de lung. Un Statut al Artizanilor elisabetan din 1563 stabilea că toți artizanii, meșteșugarii și lucrătorii „trebuie să ajungă și să fie la lucrul lor la ora cinci sau înainte de cinci dimineața, și să fie la lucru și să nu plece pînă la ora șapte sau opt seara” – ceea ce însemna o săptămîină de lucru de optzeci și patru de ore. În același timp, merită să ne amintim că un teatru londonez tipic precum Globe al lui Shakespeare putea primi două mii de persoane – aproximativ 1% din populația Londrei –, din care o mare parte erau oameni care munceau, și, în plus, că existau mai multe teatre în funcțiune la un moment dat, ca și distracții alternative cum ar fi luptele de cocoși sau asmuțirea cîinilor asupra unui urs înlănțuit. Astfel, orice ar fi decretat statutele, se pare că în fiecare zi cîteva mii de muncitori londonezi lipseau, în mod evident, de la bancurile lor de lucru, fiind în oraș la distracție.

Ceea ce a consolidat, fără îndoială, programul lung de lucru a fost Revoluția Industrială și apariția sistemului de fabrică. În fabrici, muncitorii trebuiau să fie la locurile lor de muncă de la șapte dimineața pînă la șapte seara în zilele lucrătoare și de la șapte dimineața la două după-amiaza

sîmbăta, dar în perioadele aglomerate ale anului – ceea ce se numea „perioadă vioaie” – puteau fi ținuți la mașinile lor de la trei dimineața pînă la zece seara, ceea ce însemna o zi de lucru de nouăsprezece ore. Pînă la introducerea legii cu privire la munca în fabrici din 1833, copii nu mai mari de șapte ani erau puși să lucreze la fel de mult. În astfel de circumstanțe, deloc surprinzător, oamenii mînceau și dormeau cînd apucau.

Cei bogați aveau un program mai blînd. Scriind despre viața la țară din 1768, Fanny Burney nota: „Luăm micul dejun întotdeauna la zece și ne trezim la cît dorim înainte de asta; luăm prînzul la două fix, bem ceai cam pe la șase și cinăm la nouă fix”. Rutina ei se regăsește în nenumărate jurnale și scrisori ale altor persoane din aceeași clasă socială. „Vă voi oferi descrierea unei zile și atunci le veți vedea pe toate”, îi scria o tînără corespondentă lui Edward Gibbon prin 1780. Ziua începea la nouă, iar micul dejun era la zece. „Apoi, cam pe la unsprezece, cînt la clavecin sau desenez; la unu traduc și la două mă plimb din nou, la trei în general citesc și la patru mergem la prînz, după aceea jucăm table, la șapte bem ceai, iar eu lucrez sau cînt la pian pînă pe la zece, cînd luăm o cină ușoară, iar la unsprezece ne culcăm.”

Iluminatul era de multe tipuri, toate destul de nesatisfăcătoare după standardele moderne. Cea mai elementară formă era iluminatul cu un fel de lumînări de trestie, care erau făcute prin tăierea trestiei în fișii de aproximativ cincizeci de centimetri și îmbibarea lor cu grăsime animală, de regulă de oaie. Acestea erau apoi plasate într-un suport de metal și ardeau treptat. O astfel de lumînare ardea de regulă în cincisprezece sau douăzeci de minute, astfel încît pentru o seară îndelungată era nevoie de o rezervă bună de trestie și de răbdare. Trestiiile erau culese o dată pe an, primăvara, așa încît trebuia calculat destul de atent

necesarul de iluminat pentru următoarele douăsprezece luni.

Pentru cei înstăriți, forma obișnuită a iluminatului erau lumînările. Acestea erau de două tipuri – de seu și de ceară. Seul, obținut din grăsime animală topită, avea marele avantaj că putea fi făcut acasă din grăsimea oricărui animal tăiat, astfel că era ieftin – sau cel puțin a fost pînă în 1709, cînd Parlamentul, sub presiunea breslelor lumînărilor, a adoptat o lege potrivit căreia era ilegal să faci lumînări acasă. Legea a devenit o sursă de mari nemulțumiri la țară și probabil că în general a fost ignorată, dar cu unele riscuri. Oamenilor li se permitea încă să facă lumînări de trestie, deși aceasta era uneori o libertate mai degrabă teoretică. În perioadele grele, țăranii nu aveau animale de tăiat, iar lumînările de trestie necesitau grăsime animală, așa încît erau nevoiți să-și petreacă serile nu doar înfometați, ci și în întuneric.

Seul era un material exasperant. Deoarece se topea atît de ușor, lumînarea picura tot timpul și trebuia curățată de pînă la patruzeci de ori pe oră. De asemenea, seul ardea cu o lumină inegală și puțea. Iar din cauză că seul era de fapt doar materie organică în descompunere, cu cît o lumînare era mai veche, cu atît mirosea mai rău. Lumînările făcute din ceară de albine erau mult superioare. Acestea ofereau o lumină constantă și presupuneau mai puțină curățare, dar costau cam de patru ori mai mult, fiind astfel folosite de obicei numai la ocazii. Puterea iluminatului pe care și-l oferea cineva era un indicator al statutului social. Într-unul din romanele ei, Elizabeth Gaskell avea un personaj, domnișoara Jenkins, care ținea două lumînări instalate, dar ardea numai cîte una o dată și trecea încontinuu, agitată, de la una la alta, pentru a le menține de lungimi perfect egale. În acest fel, oaspeții care veneau nu găseau lumînări

de lungimi diferite și nu puteau deduce economia ei stînjitoare.

Acolo unde combustibilii convenționali erau rari, oamenii foloseau ce puteau – grozămă, ferigi, alge, bălegar uscat, orice ardea. Potrivit lui James Boswell, în Insulele Shetland, pasărea-furtunii era în mod natural atît de uleioasă, încît uneori oamenii doar îi băgau un muc pe gît și o aprindeau – dar eu bănuiesc că Boswell era puțin cam credul. În alte părți din Scoția bălegarul era strîns și uscat pentru a fi folosit ca material de iluminat și combustibil. Pierderea bălegarului fertilizator pentru cîmpuri a făcut ca foarte multe pămînturi să sărăcească și se spune că a accelerat declinul agriculturii de acolo. Unii erau mai norocoși decît alții. În Dorset, în jurul lui Kimmeridge Bay, argilele bogate în ulei de pe plajă ardeau precum cărbunele, puteau fi adunate gratis și ofereau chiar o lumină mai bună. Pentru cei care își permiteau, lămpile cu ulei erau cea mai eficientă opțiune, dar uleiul era scump, iar lămpile se murdăreau și necesitau curățare zilnică. Chiar și pe parcursul unei seri, o lampă își poate pierde 40% din puterea ei de iluminare, pe măsură ce pe sticla lămpii se acumulează funingine. Dacă nu erau îngrijite corespunzător, lămpile cu ulei puteau fi teribil de murdare. Elisabeth Garrett consemnează că o fată care a participat la o petrecere în New England la care lămpile fumegau a povestit după aceea: „Nasurile ne erau complet negre și hainele noastre erau gri de tot și... aproape distruse”. Din acest motiv, mulți oameni au rămas la lumînări chiar și după ce alte variante au devenit disponibile. Catherine Beecher și sora ei Harriet Beecher Stowe, în *The American Woman's Home*, un fel de replică americană a lucrării *Book of Household Management* a doamnei Beeton, oferă instrucțiuni pentru producerea lumînărilor acasă pînă în 1869.

Calitatea iluminatului a rămas neschimbată timp de aproximativ trei mii de ani, pînă la sfîrșitul

secolului al XVIII-lea. Dar în 1783, un fizician elvețian pe nume Ami Argand a inventat o lampă care sporea spectaculos nivelul iluminatului printr-un expedient simplu, și anume aducînd mai mult oxigen la flacără. Lămpile lui Argand aveau de asemenea un buton care permitea reglarea nivelului de strălucire al flăcării – o noutate care i-a lăsat pe mulți utilizatori muți de uimire și recunoștință. Thomas Jefferson a fost unul dintre primii ei adepți și a remarcat, cu sinceră admirație, că o singură lampă Argand putea oferi lumina a șase lumînări. A fost atît de impresionat, încît s-a întors de la Paris cu mai multe lămpi Argand, în 1790.

Argand nu a dobîndit bogăția pe care o merita. Patentele lui nu au fost respectate în Franța, astfel că s-a mutat în Anglia; dar nici acolo nu au fost respectate și, de fapt, nicăieri altundeva, iar Argand aproape că nu a cîștigat nimic de pe urma pasionatei sale ingeniozități.

Cea mai bună lumină dintre toate venea de la uleiul de balenă, iar cel mai bun tip de ulei de balenă era spermanțetul din capul de cașalot. Cașaloții sînt animale misterioase și greu de prins, care chiar și acum sînt puțin înțelese. Ei produc și depozitează rezerve mari de spermanțet – pînă la trei tone – într-un spațiu cavernos din craniu. În ciuda denumirii, spermanțetul nu este spermă și nu are nici o funcție reproducătoare, dar atunci cînd este expus la aer se transformă dintr-un lichid apos translucid într-o cremă albă lăptoasă și devine imediat evident de ce marinarii au dat cașalotului² acest nume. Nimeni nu a reușit să-și dea seama vreodată ce rost are spermanțetul. Este posibil să ajute cumva la flotabilitate sau la procesarea nitrogenului din sîngele cașaloților. Aceștia se scufundă cu mare viteză la adîncimi enorme – pînă la un kilometru și jumătate – fără efecte negative evidente și se crede că spermanțetul ar putea să explice cumva de ce cașaloții nu suferă din cauza

presiunii. O altă teorie este că spermanțetul absoarbe șocul atunci când masculii se luptă pentru drepturile de împerechere. Asta ar putea explica bine-cunoscuta predilecție a cașaloților furioși de a se izbi cu capul de baleni, adesea fatală pentru ele. Dar în realitate nu se cunoaște dacă aceștia se izbesc cap în cap unii cu alții. Nu mai puțin misterioasă a fost, timp de secole, foarte valoroasa marfă numită ambra cenușie (după denumirea franceză, deși probabil că ambra cenușie este mai degrabă neagră decît gri) pe care ei o produc. Ambra cenușie se formează în sistemul digestiv al cașaloților – abia recent s-a stabilit că e alcătuită din ciocuri de calamari, singura parte a acestui animal pe care nu o pot digera – și este excretată la intervale neregulate. Timp de secole a fost găsită plutind în mare sau aruncată pe țărm, și nimeni nu a știut de unde provine. Constituia un fixator fără egal pentru parfumuri, ceea ce îi dădea mare valoare, deși oamenii care și-o puteau permite o și mînceau. Carol al II-lea considera că ambra cenușie cu ouă este cel mai bun fel de mîncare din lume. (Se spune că gustul ambrei cenușii amintește de vanilie.) Oricum, prezența ambrei cenușii pe lîngă spermanțetul prețios făcea cașaloții enorm de tentați ca vînat.

Uleiul cașaloților, ca și al altor tipuri de balene, era de asemenea căutat în industrie, ca emolient în fabricarea săpunului și vopselelor și ca lubrifiant pentru mașini. Balenele ofereau și mari cantități de fanoane, lamele cornoase fixate de maxilarul superior, care constituiau un material ferm, dar flexibil pentru lamele corsetelor, biciuri și alte articole care necesitau o anumită elasticitate naturală.

Uleiul de balenă era o specialitate americană, atît ca produs, cît și în consum. Vînătoarea de balene e cea care a adus atît de multă prosperitate de timpuriu în porturi din New England precum Nantucket sau Salem. În 1846, America avea peste

650 de baleniere, aproximativ de trei ori mai multe decît totalul din întreaga lume. Exista un impozit mare pe uleiul de balenă în toată Europa, astfel că oamenii aveau tendința de a folosi ulei de rapiță, produs din semințele acestei plante (din familia verzei), sau camfor, un derivat al terebentinei, care producea o lumină excelentă, deși era foarte instabil și avea enervantul obicei de a exploda.

Nimeni nu știe cîte balene au fost ucise în timpul marii epoci a vînătorii de balene, dar o estimare sugerează că vreo 300.000 ar fi fost măcelărite în cele aproximativ patru decenii dinainte de 1870. Aceasta poate să nu pară o cifră deosebit de mare, dar numărul balenelor nu era oricum foarte mare. În orice caz, vînătoarea a fost suficientă pentru a aduce multe specii de balene pe cale de dispariție. Pe măsură ce numărul balenelor se diminua, călătoriile în căutare de balene au devenit din ce în ce mai lungi – pînă la patru ani a devenit ceva obișnuit, dar nici cinci ani nu era ceva imposibil –, iar vînătorii de balene erau obligați să cerceteze cele mai singuratiche colțuri ale celor mai îndepărtate mări. Toate acestea s-au tradus în costuri mult crescute. În anii 1850, un galon de ulei de balenă se vindea cu 2,5 dolari – jumătate din salariul mediu pe săptămînă al unui muncitor –, însă neînduplecata vînătoare a continuat. Multe specii de balene – poate toate – ar fi dispărut pentru totdeauna dacă nu ar fi intervenit o neașteptată serie de evenimente care a început în Nova Scotia, în 1846, cînd un om pe nume Abraham Gesner a inventat ceea ce, pentru o vreme, avea să fie cel mai valoros produs de pe Pămînt.

Gesner era medic de profesie, dar avea o pasiune neobișnuită pentru geologia cărbunelui și, în timp ce făcea experimente cu gudronul de cărbune – un reziduu inutil și lipicios rămas de pe urma procesării cărbunelui în gaz –, a conceput un mod de distilare a acestuia într-un combustibil

lichid pe care l-a numit (din motive incerte) kerosen. Kerosenul ardea minunat și oferea o lumină la fel de puternică și constantă ca aceea a uleiului de balenă, dar putea fi produs mult mai ieftin. Problema era că producția în cantități mari părea imposibilă. Gesner a făcut suficient kerosen cât să ilumineze străzile din Halifax și, în cele din urmă, a înființat o fabrică în New York, ceea ce i-a adus siguranță financiară, dar, în lume, kerosenul scos din cărbune nu avea să fie niciodată mai mult decât un produs marginal. La sfârșitul anilor 1850, producția americană totală era de doar șase sute de butoaie pe zi. (Pe de altă parte, pentru gudronul de cărbune s-au găsit în curînd aplicații într-un vast spectru de produse – vopsele, coloranți, pesticide, medicamente și altele. Gudronul de cărbune a devenit baza industriei chimice moderne.)

În această situație încurcată și-a făcut apariția un alt erou neașteptat – un tînăr strălucit pe nume George Bissell, care tocmai părăsise postul de inspector școlar în New Orleans, după o scurtă, dar distinsă carieră în educația publică. În 1853, în timpul unei vizite în orașul său natal, Hanover din New Hampshire, Bissell i-a făcut o vizită unui profesor de la universitatea pe care o absolvise, Dartmouth College, și acolo a observat o sticlă cu ulei de piatră pe rafturile profesorului. Acesta i-a spus că uleiul de piatră – ceea ce noi am numi acum petrol – ieșea la suprafață în vestul Pennsylvaniei. Dacă înmuiai o cîrpă în el, cîrpa ardea, dar nimeni nu îi găsise altă utilizare în afară de aceea de ingredient în medicamente-minune. Bissell a făcut cîteva experimente cu uleiul de piatră și a înțeles că acesta ar fi un mijloc de iluminat excepțional, dacă ar putea fi extras la scară industrială.

Bissell a înființat o companie numită Pennsylvania Rock Oil Company și a închiriat terenuri pentru minerale de-a lungul unui curs de apă leneș numit Oil Creek, lîngă Titusville, în

vestul Pennsylvaniei. Ideea novatoare a lui Bissell a fost să foreze după țiței, ca după apă. Toată lumea săpase după apă. Pentru a pune lucrurile în mișcare, l-a trimis în Titusville pe un individ pe nume Edwin Drake – pe care cărțile de istorie îl numesc întotdeauna „Colonelul” Edwin Drake –, cu instrucțiuni de a foraj. Drake nu avea nici o experiență în foraj și nu era colonel. Era un controlor de bilete de tren care cu puțin timp în urmă fusese obligat să se pensioneze din cauza problemelor de sănătate. Singurul său avantaj în această afacere era că încă poseda permis de tren și putea călători în Pennsylvania gratis. Pentru a-i spori prestața, Bissell și asociații lui îi trimiteau corespondența adresînd-o „Colonelului E.L. Drake”.

Cu o grămadă de bani împrumutați, Drake a angajat o echipă de foraj care să înceapă să caute țiței. Deși sondorii credeau că Drake e un nebun inofensiv, au acceptat cu bucurie slujba și au început să foreze după instrucțiunile sale. Aproape imediat proiectul s-a lovit de dificultăți tehnice. Spre uluirea tuturor, Drake a dat dovadă de un neașteptat talent în ce privește rezolvarea problemelor mecanice și a reușit să mențină proiectul în funcțiune. Au forat timp de peste un an și jumătate, dar nici urmă de țiței. În vara lui 1859, Bissell și asociații lui au rămas fără fonduri, așa încît i-au trimis lui Drake o scrisoare în care îi spuneau să oprească operațiunile. Însă înainte ca scrisoarea să ajungă la Drake, pe 27 august 1859, la o adîncime de aproape 70 de picioare, Drake și oamenii lui au dat de țiței. Nu a fost jetul înalt pe care îl asociem în mod obișnuit cu descoperirea țițeiului – acesta trebuia pompat din greu pentru a fi scos la suprafață –, dar a produs un volum constant de lichid gros, vîscos, albastru-verzui.

Deși la momentul respectiv nimeni nu și-a dat seama nici pe departe de importanța descoperirii,

acești oameni tocmai schimbaseră lumea complet și pentru totdeauna.

Prima problemă pentru companie a constituit-o depozitarea țițeiului pe care îl producea. Nu existau pe plan local suficiente butoaie, astfel că în primele câteva săptămîni au depozitat țițeiul în căzi de baie, lighene, găleți și orice altceva puteau găsi. În cele din urmă, au început să producă butoaie speciale, cu o capacitate de 42 de galoane, care rămîne și astăzi unitatea de măsură standard pentru petrol. Se punea apoi problema și mai presantă a exploatării comerciale. În stare naturală, țițeiul este de fapt doar o mîzgă oribilă. Bissell s-a apucat să-l distileze în ceva mai pur. În timp ce făcea asta, a descoperit că, odată purificat, țițeiul era nu numai un excelent lubrifiant, ci producea ca efect secundar și cantități considerabile de gazolină și kerosen. Gazolina nu avea nici un fel de utilizare – era mult prea volatilă –, așa încît era aruncată, însă kerosenul producea o lumină sclipitoare, după cum sperase Bissell, dar la un cost mult mai mic decît produsul obținut din cărbune al lui Gesner. În sfîrșit, lumea avea un mijloc de iluminat ieftin, care rivaliza cu uleiul de balenă.

Imediat ce alții au văzut cît de ușor era să extragă țiței și să îl transforme în kerosen, a început o goană după terenuri. În curînd, sute de sonde de foraj au populat peisajul din jurul râului Oil Creek. „În trei luni”, notează John McPhee în *In Suspect Terrain*, „orașul numit duios Pithole City³ a trecut de la populație zero la 15.000, și alte orașele au apărut în întreaga regiune – Oil City, Petroleum Center, Red Hot. John Wilkes Booth a venit și și-a pierdut economiile, apoi s-a dus să omoare un președinte”.

În anul descoperirii lui Drake, America a produs două mii de barili de țiței; după zece ani producea mult peste patru milioane, iar după patruzeci de ani – șaiszeci de milioane. Din

nefericire, Bissell, Drake și ceilalți investitori ai companiei sale (rebotezată acum Seneca Oil Company) nu au prosperat chiar atît cît speraseră. Alte puțuri produceau cantități mult mai mari – unul numit Pool Well scotea trei mii de barili pe zi –, iar simplul număr al puțurilor a saturat într-atît piața încît prețul țițeiului s-a prăbușit cu efecte catastrofale, de la 10 dolari barilul în ianuarie 1861 la doar zece cenți barilul la sfîrșitul aceluiași an. Asta era o veste bună pentru consumatori și pentru balene, dar nu la fel de bună pentru petroliști. Pe măsură ce boomul s-a transformat în crah, prețul terenului s-a prăbușit. În 1878, o parcelă de teren din Pithole City s-a vîndut cu 4,37 dolari. Treisprezece ani mai devreme costase 2 milioane.

În timp ce alții falimentau și încercau cu disperare să iasă din afacerile cu țiței, o mică firmă din Cleveland, pe nume Clark and Rockefeller, care în mod normal se ocupa de carne de porc și alte produse agricole, a decis să intervină. A început să cumpere concesiuni falimentare. În 1877, la mai puțin de douăzeci de ani de la descoperirea țițeiului în Pennsylvania, Clark dispăruse din peisaj și John D. Rockefeller controla cam 90% din afacerile cu țiței din America. Țițeiul era nu numai materia primă pentru o formă de iluminat extrem de lucrativă, ci răspundea și unei nevoi disperate de lubrifiere pentru toate motoarele și mașinile noii epoci industriale. Monopolul lui Rockefeller i-a permis să mențină prețurile stabile și să devină fantastic de bogat în acest timp. În ultimii ani ai secolului, averea lui personală creștea cam cu un miliard de dolari pe an, măsurată în banii de astăzi – și asta într-o epocă fără impozite pe venit. În epoca modernă, nimeni nu a mai fost atît de bogat.

Bissell și asociații săi au avut destine diferite și în nici un caz nu s-au îmbogățit la fel. Seneca Oil Company a adus bani o vreme, dar în 1864, la doar cinci ani după ce Drake dăduse de țiței, nu a

mai făcut față concurenței și s-a închis. Drake a irosit banii pe care îi câștigase și a murit la puțin timp după aceea, sărac lipit și marcat de nevralgie. Bissell s-a descurcat mult mai bine. Și-a investit câștigurile într-o bancă și alte afaceri și a acumulat o mică avere – suficient cât să construiască pentru Dartmouth o sală de sport aspectuoasă, care încă există.

În timp ce kerosenul cucerea poziția de mijloc de iluminat preferat în milioane de case, mai ales în orașele mici și în zonele rurale, în multe comunități mai mari era amenințat de altă minune a epocii: gazul. Pentru cei înstăriți din multe orașe mari, gazul a fost o opțiune suplimentară începând cam din anul 1820. El era însă folosit mai mult în fabrici și magazine și pentru iluminatul stradal, și nu a devenit obișnuit în case decât spre mijlocul secolului.

Gazul avea multe neajunsuri. Cei care lucrau în birourile cu instalații de gaz sau mergeau în săli de spectacole iluminate cu gaz se plîngeau adesea de dureri de cap și greață. Pentru a reduce această problemă, flăcările de gaz erau uneori montate în afara ferestrelor fabricilor. Înăuntru, ele înnegreau tavanul, decolorau stofele, corodau metalul și lăsau un strat unsuros de funingine pe orice suprafață orizontală. Florile se ofileau imediat în prezența lui și majoritatea plantelor se îngălbeneau dacă nu erau izolate în sere de sticlă. Doar aspidistra părea să fie imună la efectele lui negative, ceea ce explică prezența ei în aproape toate fotografiile cu saloane victoriene. De asemenea, folosirea gazului necesita o anumită grijă. Majoritatea companiilor furnizoare de gaz reduceau debitul în timpul zilei, când cererea era mică. Astfel că oricine aprindea o lampă de gaz în timpul zilei trebuia să deschidă robinetul tare ca să obțină o lumină satisfăcătoare. Dar mai târziu, pe măsură ce presiunea creștea, flacăra putea să ardă primejdios, pîrjolind tavanul

sau chiar declanșând incendii, acolo unde cineva uitase să mai închidă robinetul. Deci gazul era și periculos, și murdar.

Avea însă un avantaj irezistibil. Dădea o lumină strălucitoare – cel puțin în comparație cu orice altceva cunoscut în lumea pre-electrificată. O cameră obișnuită iluminată cu gaz era de douăzeci de ori mai luminoasă decât fusese înainte. Nu era o lumină intimă – nu o puteai apropia de cartea pe care o citeai sau de lucrul de mână, cum puteai face cu o lampă de masă –, dar oferea o lumină generală minunată, făcând ca jocul de cărți, cititul și chiar conversația să fie mai plăcute. Mesenii puteau să vadă starea mîncării lor; puteau să se descurce cu delicatele oase de pește și să știe cîtă sare ieșea din solniță. Puteai să pierzi un ac și să-l găsești înainte de răsăritul soarelui. Titlurile cărților de pe rafturi deveneau vizibile. Oamenii citeau mai mult și stăteau mai tîrziu. Nu întîmplător la mijlocul la secolului al XIX-lea a avut loc o explozie bruscă și durabilă a numărului de ziare, reviste, cărți și partituri. Numărul ziarelor și periodicelor din Marea Britanie a sărit de la mai puțin de 150 la începutul secolului la aproape 5.000 spre sfîrșit.

Gazul a fost deosebit de popular în America și Marea Britanie. În 1850 era deja disponibil în majoritatea orașelor din ambele țări. El a rămas însă un privilegiu al clasei de mijloc. Săracii nu și-l permiteau, iar bogații aveau tendința de a-l disprețui, în parte din cauza costului și a neplăcerilor generate de instalare, în parte din cauza daunelor pe care le provoca tablourilor și țesăturilor scumpe și în parte din cauză că, atunci cînd ai deja servitori care fac totul în locul tău, nu mai e la fel de urgent să faci alte investiții generatoare de confort. Rezultatul paradoxal, după cum observa Mark Girouard, era că nu numai casele clasei mijlocii, ci și instituții precum azilurile pentru bolnavi mintal și închisorile au

fost, în general, mai bine iluminate – și, fiindcă veni vorba, mai bine încălzite – cu mult înaintea celor mai impunătoare reședințe ale Angliei.

Încălzirea a rămas o provocare pentru majoritatea oamenilor de-a lungul întregului secol al XIX-lea. Domnul Marsham avea un cămin în practic fiecare cameră a casei sale parohiale, chiar și în camera de toaletă, în plus față de o sobă solidă de bucătărie. Curățarea, alimentarea și întreținerea atît de multor căminuri trebuie să fi însemnat o cantitate de muncă enormă; și totuși, timp de mai multe luni pe an, casa era aproape sigur inconfortabil de rece. (Și încă mai este.) Căminurile pur și simplu nu sînt destul de eficiente pentru a încălzi alte spații în afara celor foarte mici. Acest lucru mai că ar putea fi trecut cu vederea într-o zonă temperată cum este Anglia, însă în iernile înghețate din mare parte a Americii de Nord deficiențele căminului în a produce suficientă căldură într-o cameră deveneau evidente pentru locatarii amorțiți de frig. Thomas Jefferson s-a plîns că într-o seară a trebuit să se oprească din scris fiindcă cerneala înghețase în călimară. Un autor de jurnal, George Templeton Strong, nota în iarna anului 1866 că nici cu două sobe aprinse și făcînd focul în toate căminurile nu reușea să ridice temperatura casei sale din Boston peste 3,5 grade.

În mod destul de previzibil, Benjamin Franklin a fost cel care și-a îndreptat atenția asupra acestei chestiuni și a inventat ceea ce a devenit cunoscut drept soba Franklin (sau Pennsylvania). Soba lui Franklin reprezenta o îmbunătățire incontestabilă – deși mai degrabă pe hîrtie decît în practică. În mare, era o sobă din metal introdusă într-un cămin, dar cu tiraje și ventilări suplimentare care redirectionau ingenios fluxul de aer și trimiteau mai multă căldură în cameră. Dar era, de asemenea, complicată și scumpă, și producea mari neplăceri – adesea insuportabile – în fiecare cameră în care era instalată. Inima

sistemului era un tiraj secundar, din spate, care s-a dovedit a fi imposibil de curățat altfel decât prin demontare completă. În plus, soba necesita o gură de ventilare cu aer rece sub podea, ceea ce în termeni practici însemna că nu putea fi instalată în camerele de la etaj sau acolo unde dedesubt exista un subsol – ceea ce o descalifica de la bun început pentru multe case. Proiectul lui Franklin a fost îmbunătățit în America de către David Rittenhouse și în Europa de către Benjamin Thompson, conte de Rumford, dar adevăratul confort a venit doar când oamenii și-au etanșat căminurile și au adus soba în cameră cu totul. Acest tip de sobă, cunoscut drept soba olandeză, mirosea a fier încins și usca atmosfera, dar cel puțin îi încălzea pe locatari.

Pe măsură ce americanii s-au deplasat spre vest, în prerie și dincolo de aceasta, lipsa lemnului de foc a început să creeze probleme. Cocenii de porumb erau folosiți foarte mult drept combustibil, ca și balega uscată de vacă – cunoscută sub numele eufemistic și destul de fermecător de „cărbune de suprafață”. În zonele sălbatice, americanii ardeau și orice tip de grăsime – de porc, de căprioară, de urs, pînă și grăsimea porumbeilor călători – și uleiuri de pește, deși toate acestea afumau și puteau.

Soba a devenit un fel de obsesie americană. La începutul secolului XX, peste șapte mii de tipuri fuseseră deja înregistrate la Oficiul pentru Brevete al Statelor Unite. Singura calitate pe care o aveau toate în comun era că presupuneau o cantitate destul de mare de muncă pentru a funcționa. Conform unui studiu din Boston, o sobă obișnuită din 1899 ardea cam o sută treizeci de kilograme de cărbune pe săptămână, producea douăsprezece kilograme de cenușă și necesita trei ore și unsprezece minute de îngrijire. Dacă cineva avea sobe atît în bucătărie, cît și în sufragerie, poate și căminuri deschise în alte părți, acestea

însemnau multă muncă suplimentară. Un alt neajuns semnificativ al sobelor închise era că lipseau camera de o mare cantitate de lumină.

Combinația de flacără deschisă și materiale combustibile a adus un element de îngrijorare și agitație în fiecare aspect al vieții cotidiene din lumea pre-electrificată. Samuel Pepys consemna în jurnalul său cum se aplecase deasupra unei lumânări, în timp ce lucra la birou, și la puțin timp după aceea a simțit un miros groaznic, înțepător, de lână arsă; abia atunci și-a dat seama că noua și foarte scumpa lui perucă ardea spectaculos. Astfel de mici incendii erau ceva obișnuit. Aproape fiecare cameră din fiecare casă avea o flacără deschisă cel puțin o parte a timpului, și aproape fiecare casă era extraordinar de combustibilă, de vreme ce aproape tot ce se găsea înăuntrul ei sau pe ea, de la saltelele de paie pînă la acoperișul de stuf, era un combustibil ce abia aștepta să se aprindă. Pentru a reduce pericolul noaptea, focurile erau acoperite cu un fel de capac bombat numit *couvre-feu* (de unde provine termenul „curfew”⁴), dar pericolul nu putea fi niciodată complet eliminat.

Perfecționările tehnologice îmbunătățeau uneori calitatea luminii, dar la fel de des creșteau riscul de incendiu. Lămpile Argand erau grele în partea de sus și ușor de răsturnat, deoarece rezervorul de combustibil trebuia ridicat, pentru a facilita curgerea combustibilului spre muc. Dacă era răsturnat sau vărsat, kerosenul era aproape imposibil de stins cînd lua foc. În anii 1870, nu mai puțin de șase mii de oameni mureau anual în incendii cu kerosen, doar în America.

Incendiile din spațiile publice au devenit, de asemenea, o preocupare considerabilă, mai ales după apariția unei metode de iluminat acum uitată, dar strălucitoare, ce era cunoscută ca „lumina lui Drummond”, fiind botezată după un anume Thomas Drummond de la Britain’s Royal

Engineers, căruia la începutul anilor 1820 i se atribuia în mod curent, dar greșit inventarea ei. În realitate, ea a fost inventată de sir Goldsworthy Gurney, un coleg inginer și inventator talentat. Drummond doar a popularizat-o și nu a pretins niciodată că a inventat-o, dar cumva meritul i-a fost asociat și a rămas astfel de atunci încoace. Lumina lui Drummond – sau lumina de calciu, cum i se mai spunea – se baza pe un fenomen cunoscut de mult timp: dacă iei o bucată de var sau magneziu și o arzi într-o flacără foarte fierbinte, aceasta va străluci cu o lumină albă intensă. Folosind o flacără creată dintr-un amestec concentrat de oxigen și alcool, Gurney putea încălzi un cocoloș de var cât o pietricică atât de eficient, încât lumina lui putea fi văzută de la aproape o sută de kilometri distanță. Dispozitivul a fost utilizat cu succes la farurile maritime, dar a fost preluat și de teatre. Lumina nu numai că era perfectă și constantă, ci putea fi și concentrată într-o rază și îndreptată spre anumiți actori. Dezavantajul era că nenumărate incendii erau provocate de căldura intensă a luminii de calciu. De-a lungul secolului al XIX-lea, aproape zece mii de oameni au murit în incendii în săli de spectacol din Marea Britanie, potrivit unui raport publicat în 1899 de William Paul Gerhard, principala autoritate în materie de incendii a momentului.

Incendiul era un pericol chiar și când călătoreai – de fapt, adesea cu atât mai mult, de vreme ce căile de scăpare erau limitate sau inexistente. În 1858, vasul cu emigranți *Austria* a luat foc pe mare, în drum spre Statele Unite, și aproape cinci sute de oameni au avut o moarte groaznică, în timp ce vasul a ars sub ei. Și trenurile erau periculoase. Începînd cam din 1840, vagoanele de călători au fost dotate cu sobe cu lemne sau cărbune iarna și cu lămpi cu ulei pentru citit, iar șansele de catastrofă într-un tren care se clatină sînt ușor de imaginat. Pînă și în 1921,

douăzeci și șapte de oameni au murit într-un incendiu produs de o sobă dintr-un tren, lângă Philadelphia.

Pe teren ferm, cea mai mare teamă legată de incendii era că acestea vor scăpa de sub control și se vor răspîndi, distrugînd cartiere întregi. Cel mai celebru incendiu urban din istorie este aproape sigur Marele Incendiu din Londra anului 1666, care a început ca un mic incendiu într-o brutărie de lângă London Bridge, dar s-a răspîndit rapid, ocupînd o zonă cu un diametru de opt sute de metri. Fumul era vizibil pînă și din îndepărtatul Oxford, iar incendiul putea fi auzit ca un foșnet încet, sinistru. În total au ars 13.200 de case și 140 de biserici. Dar incendiul din 1666 a fost, de fapt, al doilea Mare Incendiu din Londra. Un incendiu din 1212 a fost mult mai devastator. Deși de mai mică amploare față de cel din 1666, a fost mai iute și mai puternic, trecînd de la o stradă la alta atît de rapid, încît mulți locuitori care fugeau au fost prinși din urmă sau lăsați fără cale de scăpare. În total, a făcut 12.000 de victime. În schimb, incendiul din 1666 a ucis doar cinci oameni, din cîte se știe. Timp de 454 de ani, incendiul din 1212 a fost cunoscut drept Marele Incendiu din Londra. Așa ar trebui să și rămîină, de fapt.

Cele mai multe orașe au suferit incendii devastatoare din cînd în cînd, unele în mod repetat. Boston a ars în 1653, 1676, 1679, 1711 și 1761. Apoi a urmat o acalmie pînă în iarna anului 1834, cînd un incendiu în timpul nopții a făcut scrum 700 de clădiri – cea mai mare parte a centrului orașului – și a devenit atît de violent, încît s-a răspîndit la vasele din port. Dar toate incendiile urbane pălesc în comparație cu incendiul care a măturat Chicago într-o noapte vîntoasă din octombrie 1871, cînd se spune că vaca unei doamne Patrick O’Leary ar fi răsturnat un felinar cu kerosen într-un grajd din strada DeKoven, după care au urmat imediat tot felul de nenorociri.

Incendiul a distrus 18.000 de clădiri și a lăsat 150.000 de oameni fără adăpost. Daunele au depășit 200 de milioane de dolari și au falimentat cincizeci și una de companii de asigurări.

Acolo unde casele erau îngrămădite una în alta, ca în orașele europene, nu prea era mare lucru de făcut, deși constructorii au inventat o soluție utilă. La început, grinzile transversale din casele terasate englezești mergeau dintr-o laterală în alta și se sprijineau pe zidurile despărțitoare dintre case. Astfel, se crea practic un șir liniar de grinzi de-a lungul străzii, sporind riscul răspîndirii incendiilor de la o casă la alta. Ca urmare, începînd cu perioada georgiană, grinzile au fost orientate din fața spre spatele casei, transformînd zidurile despărțitoare în izolatoare de incendiu. Însă plasarea grinzilor în acest fel a impus prezența unor pereți de susținere, ceea ce a dictat mărimea camerelor și, mai departe, modul în care camerele erau folosite și casele locuite.

Un fenomen natural promitea să elimine toate pericolele și neajunsurile amintite: electricitatea. Electricitatea era ceva incitant, dar și greu de folosit în aplicații practice. Utilizînd picioarele broaștelor și electricitatea unor baterii simple, Luigi Galvani a demonstrat că aceasta face mușchii să zvîcnească. Nepotul său, Giovanni Aldini, dîndu-și seama că se pot face bani din asta, a inventat un spectacol în care folosea electricitatea pentru a anima trupurile criminalilor recent executați și capetele victimelor ghilotinei, făcîndu-le să deschidă ochii și să-și miște gura fără a scoate vreun zgomot. Presupunerea logică era că, dacă electricitatea putea să îi miște pe morți, cine știe cît de multe beneficii le putea aduce celor vii. În doze mici (cel puțin să sperăm că erau mici) era folosită pentru tot felul de boli, de la constipație la a-i împiedica pe adolescenți să aibă erecții necuvenite (sau cel puțin să se bucure de ele). Charles Darwin, adus la disperare de o boală

misterioasă de-o viață care îl făcea să sufere de o letargie cronică, se înfășura în mod regulat în lanțuri de zinc electrificate, își turna oțet pe corp și suporta posomorât ore întregi de furnicături inutile, în speranța că asta îi va aduce vreo ameliorare, ceea ce nu s-a întâmplat niciodată. Președintele James Garfield, deși aflat pe moarte din cauza glonțului unui asasin, a manifestat o îngrijorare slabă, dar evidentă atunci când a văzut cum Alexander Graham Bell îl înfășoară cu sîrme electrificate în încercarea de a localiza glonțul.

Însă adevărata necesitate era o lumină electrică practică. În 1846, ca din senin, un om pe nume Frederick Hale Holmes a patentat o lampă cu arc electric. Lumina lui Holmes era produsă prin generarea unui curent electric puternic și forțarea acestuia să treacă de la o tijă de carbon la alta – un truc pe care îl demonstrase cu patruzeci de ani înainte Humphry Davy, dar fără a profita de pe urma acestuia. În mâinile lui Holmes, rezultatul era o lumină orbitor de vie. Nu se știe aproape nimic despre Holmes – de unde provenea, ce educație avea, cum învățase să stăpînească electricitatea. Tot ce se știe este că a lucrat la École Militaire din Bruxelles, unde a dezvoltat ideea împreună cu un anume profesor Floris Nollet, apoi s-a întors în Anglia și i-a dus invenția marelui Michael Faraday, care a înțeles imediat că aceasta putea oferi lumina perfectă pentru farurile maritime.

Prima a fost instalată la farul South Foreland, imediat lângă Dover, și aprinsă pe 8 decembrie 1858^{5*}. A funcționat timp de treisprezece ani, iar altele au fost instalate în alte locații, dar iluminarea cu arc nu a fost niciodată un mare succes, deoarece era complicată și scumpă. Necesita un generator electromagnetic și un motor cu aburi, care împreună cântăreau două tone, și avea nevoie de asistență permanentă pentru a funcționa bine.

Ceea ce se poate spune în favoarea lămpilor cu arc este că dădeau o lumină uimitor de strălucitoare. Gara St Enoch din Glasgow era iluminată cu șase lămpi Crompton – numite după producătorul lor, R.E. Crompton –, fiecare avînd puterea a 6.000 de lumînări. În Paris, un inventator de origine rusă pe nume Pavel Iablocikov a creat un tip de lumini cu arc electric care au ajuns să fie numite „lumînările Iablocikov”. Au fost folosite pentru a ilumina numeroase străzi și monumente ale Parisului în anii 1870 și au făcut senzație. Din păcate, sistemul era scump și nu funcționa foarte bine. Lămpile erau instalate în serie, iar dacă se ardea una, cădeau toate, ca becurile de Crăciun. Iar de căzut cădeau des. După doar cinci ani, compania Iablocikov a intrat în faliment.

Lămpile cu arc dădeau o lumină mult prea strălucitoare pentru uz casnic. Era nevoie de un filament practic pentru uzul domestic, care să dea o lumină constantă pentru perioade lungi. Principiul iluminatului prin incandescență fusese înțeles și, practic, cucerit de surprinzător de mult timp. Foarte devreme, în 1840, cu șapte ani înainte ca Thomas Edison să se nască măcar, sir William Grove, un avocat și judecător care era și un scilpitor om de știință amator interesat în mod deosebit de electricitate, a prezentat o lampă cu incandescență care funcționa șapte ore; însă nimeni nu-și dorea un bec a cărui fabricare să coste mult și care să funcționeze doar cîteva ore, așa încît Grove nu a mers mai departe cu invenția sa. În Newcastle, un tînăr farmacist și pasionat inventator pe nume Joseph Swan a asistat la o demonstrație cu lampa lui Grove și a făcut el însuși unele experimente de succes, dar lipsea tehnologia pentru crearea unui vid cu adevărat eficient în interiorul becului. Fără acel vid, orice filament se ardea rapid, făcînd din bec un moft scump și de scurtă durată. În plus, Swan era interesat și de alte chestiuni, în special fotografia,

unde a adus contribuții importante. A inventat hîrtia fotografică cu bromură de argint, care a permis realizarea primelor imprimări fotografice de bună calitate, a perfecționat tehnica cu colodiu și a adus mai multe îmbunătățiri substanțelor chimice fotografice. Între timp, afacerea sa cu produse farmaceutice, care implica atît producție, cît și vînzare, era în plin avînt. În 1867, asociatul și cumnatul său John Mawson a murit într-un accident bizar, în timp ce arunca nitroglicerina într-o mlaștină de lîngă oraș. A fost, pe scurt, o perioadă complicată și acaparatoare pentru Swan, iar interesele sale s-au îndepărtat de iluminat pentru următorii treizeci de ani.

Apoi, la începutul anilor 1870, Hermann Sprengel, un chimist german care lucra în Londra, a inventat un aparat care a ajuns să fie numit pompa cu mercur Sprengel. A fost o invenție crucială, care chiar a făcut posibil iluminatul casnic. Din nefericire, o singură persoană din istorie a crezut că Hermann Sprengel merita să fie cunoscut mai bine: Hermann Sprengel. Pompa lui putea reduce cantitatea de aer dintr-o cameră de sticlă la a milioana parte din cea normală, ceea ce permitea unui filament să strălucească timp de sute de ore. Acum mai trebuia găsit un material adecvat pentru filament.

Cea mai hotărîtă și bine promovată căutare a fost întreprinsă de Thomas Edison, cel mai de seamă inventator al Americii. În 1877, cînd și-a început misiunea de a crea o lampă cu succes comercial, Edison era deja pe cale să devină cunoscut drept „Vrăjitorul din Menlo Park”. Nu era un om foarte atrăgător. Nu se dădea în lături să înșele sau să mintă, și era gata să fure brevete sau să mituiască jurnaliști pentru a scrie articole favorabile. Potrivit unuia dintre contemporanii săi, „în locul conștiinței avea un vid”. Dar era întreprinzător, harnic și un organizator fără egal.

Edison a trimis oameni în colțuri îndepărtate ale lumii în căutarea posibilelor filamente și avea echipe de oameni care lucrau la pînă la 250 de materiale odată, în speranța găsirii unuia care să aibă caracteristicile necesare de durabilitate și rezistență. Au încercat totul, pînă și fire de păr din bogata barbă roșcată a unui prieten de familie. Cu puțin înainte de Ziua Recunoștinței din 1879, lucrătorii lui Edison au creat o bucată de carton carbonizat, răsucit subțire și împăturit cu grijă, care ardea nu mai puțin de treisprezece ore – totuși, nici pe departe suficient pentru o utilizare practică. În ultima zi a anului 1879, Edison a invitat un public select să asiste la o demonstrație cu noile sale lămpi cu incandescență. Pe măsură ce soseau la domeniul său din Menlo Park, în New Jersey, aceștia erau uluiți de vederea a două clădiri iluminate cu o lumină caldă. Dar nu și-au dat seama că lumina era în mare parte non-electrică. Sticlarii suprasolicitați ai lui Edison reușiseră să pregătească doar treizeci și patru de becuri, astfel încît grosul iluminatului provenea de fapt de la lămpi cu ulei amplasate strategic.

Swan a revenit la iluminatul electric abia în 1877, dar, lucrînd de unul singur, a ajuns în mod independent la un sistem de iluminat mai mult sau mai puțin identic. În ianuarie sau februarie 1879, Swan a făcut o prezentare publică a noii sale lămpi electrice cu incandescență în Newcastle. Ambiguitatea datei se datorează faptului că nu e sigur dacă a făcut o demonstrație cu lampa sa la o conferință publică din ianuarie sau doar a vorbit despre ea; dar în luna următoare cu siguranță a aprins-o, în fața unui public apreciativ. În oricare dintre variante, demonstrația lui a fost cu cel puțin opt luni anterioară oricărei realizări a lui Edison. În același an, Swan a instalat lumini în propria casă, iar în 1881 electrificase deja casa din Glasgow a marelui om de știință lordul Kelvin –

din nou, cu mult înaintea oricărei realizări a lui Edison.

Cu toate acestea, când a apărut prima instalație practică a lui Edison, ea era mult mai remarcabilă și, prin urmare, mai semnificativă pe termen lung. Edison a electrificat un întreg district din centrul Manhattanului, în jurul Wall Street, care era alimentat de o centrală instalată în două clădiri pe jumătate abandonate de pe Pearl Street. Pe parcursul iernii, primăverii și verii din 1881-1882, Edison a întins 23 de kilometri de cablu și și-a testat și retestat cu fanatism sistemul. Nu totul a mers perfect. Caii din apropiere au fost agitați, pînă cînd s-a înțeles că electricitatea pierdută făcea ca potcoavele să le producă furnicături. La ateliere, mai mulți dintre oamenii săi și-au pierdut dinții, intoxicîndu-se cu mercur din cauza expunerii exagerate la pompa lui Sprengel. Dar în cele din urmă toate problemele au fost rezolvate și, în după-amiaza zilei de 4 septembrie 1882, Edison, aflat în biroul finanțistului J.P. Morgan, a apăsat comutatorul care ilumina opt sute de becuri electrice din optzeci și cinci de companii care îmbrățișaseră planul lui.

Edison excela într-adevăr la organizarea sistemelor. Inventarea becului electric a fost un lucru minunat, dar fără prea mare utilitate practică, avînd în vedere că nimeni nu avea o priză de alimentare. Edison și neobosiții lui lucrători au trebuit să conceapă și să construiască întregul sistem de la zero, de la centrale electrice și cabluri ieftine și fiabile la veioze și întrerupătoare. În cîteva luni, Edison construisese nu mai puțin de 334 de centrale electrice mici în lumea întreagă, iar în aproximativ un an centralele lui alimentau treisprezece mii de becuri. Șiret, Edison le-a instalat în locuri în care urmau să aibă cu siguranță un impact maxim: Bursa din New York, hotelul Palmer House din Chicago, opera La Scala din Milano, sala unde se lua masa din Camera

Comunelor din Londra. Între timp, Swan își făcea mare parte din producție în propria casă. Pe scurt, nu avea o viziune clară. De fapt, nici măcar nu a depus o cerere pentru obținerea unui brevet. Edison a înregistrat brevete peste tot, inclusiv în Marea Britanie în noiembrie 1879, asigurându-și astfel înțietatea.

După standardele moderne, aceste prime becuri erau destul de slabe, dar pentru oamenii din epocă o lumină electrică era un miracol strălucitor – „un mic glob solar, o adevărată lampă a lui Aladin”, după cum relata entuziast un jurnalist de la *New York Herald*. E greu de imaginat acum cât de strălucitor, clar și nefiresc de stabil era acest nou fenomen. Când luminile de pe Fulton Street au fost aprinse în septembrie 1882, jurnalistul uluit de la *Herald* a descris pentru cititorii săi scena în care obișnuita „pîlpîire slabă a gazului” a cedat dintr-odată locul unei sclipitoare „străluciri constante..., fixă și neclintită”. Era incitant, dar în mod evident era necesară o anumită acomodare.

Și bineînțeles că electricitatea avea aplicații mult dincolo de simplul iluminat. Încă din 1893, Expoziția Columbiană de la Chicago etala o „bucătărie electrică model”. Era ceva incitant, deși încă nu foarte practic. Printre altele, deoarece distribuția electricității nu era încă generală, trebuia ca majoritatea proprietarilor să-și construiască pe terenul lor o „centrală electrică” proprie care să furnizeze curentul electric necesar. Și chiar dacă erau suficient de norocoși pentru a fi conectați la lumea exterioară, serviciile nu puteau furniza suficient curent electric pentru a face aparatele să meargă cu adevărat bine. Era nevoie de o oră doar pentru a preîncălzi un cuptor. Chiar și atunci, nu putea produce mai mult de foarte modesta cifră de șase sute de wați și nu puteai să folosești plita de deasupra în același timp cu cuptorul. Existau și anumite deficiențe de design. Butoanele de reglat căldura se aflau imediat

deasupra nivelului podelei. Pentru ochiul modern, aceste noi sobe electrice arătau ciudat, pentru că erau făcute din lemn, în general stejar, placat cu zinc sau alt material protector. Modelele din porțelan alb au apărut abia în anii 1920 – și când au apărut au fost considerate foarte ciudate. Mulți credeau că arată ca și cum ar trebui să stea într-un spital sau o fabrică, nu într-o casă particulară.

Pe măsură ce electricitatea a devenit mai accesibilă, mulți oameni au descoperit că era neliniștitor să te bazezi, pentru confort, pe o forță invizibilă ce putea să ucidă rapid și pe nesimțite. Cei mai mulți electricieni erau pregătiți în grabă și, inevitabil, nici unul nu avea experiență, astfel că aceasta a devenit rapid o profesie pentru temerari. Ziarele publicau relatări vii și detaliate de fiecare dată când cineva se electrocuta, ceea ce se întâmpla destul de regulat. În Anglia, Hilaire Belloc a oferit o mică epigramă care surprindea dispoziția publicului:

Doar o atingere – o mîină ce-a alunecat

Iar bornele – bum! – și-un fel de șuierat

Miros de ars e-n aerul uimit

Iar electricianul nu e de găsit!

În 1896, Franklin Pope, fostul partener al lui Edison, s-a electrocutat în timp ce lucra la electrificarea propriei case, demonstrînd, spre satisfacția multora, că electricitatea era prea periculoasă chiar și pentru experți. Incendiile cauzate de defecțiunile electrice nu erau ceva neobișnuit. Becurile electrice explodau uneori, sperînd întotdeauna, iar uneori avînd efecte dezastruoase. Noul Dreamland Park din Insula Coney s-a transformat în scrum, în 1911, din cauza unui incendiu provocat de explozia unui bec electric. Scînteii rătăcite provenind de la conexiuni proaste au provocat explozia mai multor conducte de gaz, ceea ce însemna că nici măcar nu trebuia

să fii conectat la rețeaua de electricitate pentru a fi în pericol.

Această ambivalență dominantă a fost demonstrată de doamna Cornelius Vanderbilt, care s-a dus la un bal mascat costumată în bec electric, pentru a sărbători instalarea electricității în casa ei de pe Fifth Avenue, în New York, dar apoi a scos întreaga instalație când s-a bănuir că aceasta a fost sursa unui mic incendiu. Alții depistau amenințări mai insidioase. O autoritate în materie pe nume S.F. Murphy a identificat o întreagă serie de boli induse electric – suprasolicitarea ochilor, dureri de cap, stare de sănătate generală proastă și poate chiar „epuizarea prematură a vieții”. Un arhitect era sigur că lumina electrică produce pistrui.

În primii câțiva ani, nimeni nu a avut ideea ștecherului și a prizei, astfel că orice aparat electric casnic trebuia conectat direct la sistem. Când, în sfârșit, au apărut prizele, pe la începutul secolului XX, acestea au fost disponibile doar ca parte a corpurilor de iluminat de pe tavan, ceea ce însemna că odinioară trebuia să te urci pe un scaun sau pe o scară pentru a conecta orice aparat electric. Curînd au urmat prizele de perete, dar acestea nu au fost întotdeauna extraordinar de fiabile. Se spune că primele astfel de prize pîrîiau, scoteau fum și uneori aruncau scînteii. Potrivit lui Juliet Gardiner, la Manderston, o reședință impunătoare din Scoția, la mijlocul epocii edwardiene se obișnuia să se arunce cu perne într-o priză de perete deosebit de animată.

Creșterea consumului a fost împiedicată și de faptul că anii 1890 au fost o perioadă de criză. Dar iluminatul electric a fost în cele din urmă irezistibil. Era curat, constant, ușor de întreținut și disponibil instantaneu, și în cantități infinite, la atingerea unui comutator. Iluminatul cu gaz avusese nevoie de jumătate de secol pentru a fi consacrat, cel electric însă, de mult mai puțin. În 1900, cel puțin în orașele mari, iluminatul electric

devenea tot mai mult un lucru obișnuit – iar aparatele electrice au urmat ineluctabil: ventilatorul electric în 1891, aspiratorul în 1901, mașina de spălat și fierul de călcat în 1909, prăjitorul de pâine în 1910, frigiderul și mașina de spălat vase în 1918. La acel moment, vreo cincizeci de tipuri de aparate de gospodărie erau deja destul de comune, iar dispozitivele electrice erau atât de la modă, încât producătorii fabricau orice le trecea prin cap, de la droturi la un curățător de cartofi electric. Consumul electric în Statele Unite a crescut de la 79 de kilowați-oră pe cap de locuitor în 1902 la 960 în 1929 și la peste 13.000 astăzi.

Este corect să îi atribuim lui Thomas Edison meritul pentru mare parte din toate acestea, cât timp nu uităm că geniul său nu a constat în crearea iluminatului electric, ci în punerea la punct a unor metode de producere și furnizare a lui la scară comercială, ceea ce, de fapt, constituia o ambiție mult mai mare și mai dificilă. Dar a fost și mult mai profitabil. Datorită lui Thomas Edison, iluminatul electric a devenit miracolul epocii. După cum vom vedea puțin mai târziu, iluminatul electric s-a dovedit a fi, în mod interesant, una dintre remarcabil de puținele invenții ale lui Edison care chiar au făcut ceea ce el spera să facă.

Joseph Swan a fost atât de eclipsat, încât puțini au auzit de el în afara Angliei, și nici acolo nu este omagiat extraordinar de mult. *Dictionary of National Biography* din Marea Britanie îi consacră trei pagini modeste, mai puțin decât curtezanei Kitty Fisher sau multor aristocrați lipsiți de orice talent. Dar e mai mult decât în cazul lui Frederick Hale Holmes, care nu e pomenit deloc. Așa este istoria de multe ori.

¹* Potrivit lui Roger Ekirch, francezii aveau o expresie curioasă, pe care o reproduc fără comentarii: „La lumina lumînării, o capră pare o doamnă”.

2. „Sperm whale”, în limba engleză (n. trad.).
3. „Orașul puțurilor”, în limba engleză (n. trad.).
4. În limba engleză, „stingere” (n. trad.).
- 5* Farul de la South Foreland, acum aflat în responsabilitatea National Trust și meritând cu prisosință o vizită, a devenit din nou celebru în 1899, când Guglielmo Marconi a transmis primul semnal radio internațional de acolo pînă în Wimereux, în Franța.

Capitolul 7

Salonul

I

Dacă ar trebui să rezumăm într-o propoziție, am putea spune că istoria vieții private este istoria transformării lente a casei într-un loc confortabil. Până în secolul al XVIII-lea, ideea de a avea confort acasă era atât de nefamiliară, încât nici nu exista un cuvânt pentru această stare. „Confortabil” însemna doar „capabil de a fi consolată”. Confortul era ceva ce acordai celor răniți sau aflați în dificultate. Prima persoană care a folosit cuvântul în sensul lui modern a fost scriitorul Horace Walpole, care remarcă într-o scrisoare din 1770 adresată un prieten că o anumită doamnă White are grijă de el și îl face să se simtă „cât se poate de confortabil”. La începutul secolului al XIX-lea, toată lumea vorbea deja despre a avea o casă confortabilă sau a te bucura de un trai confortabil, dar nu și înainte de vremea lui Walpole.

Spiritul confortului (dacă nu întotdeauna și existența lui efectivă) nu este nicăieri mai bine surprins în casă decât în camera cu nume curios în care ne aflăm acum, salonul¹. Termenul englezesc este o prescurtare a mult mai vechiului „withdrawing room”², însemnând un spațiu în care familia se putea retrage față de restul gospodăriei, pentru mai multă intimitate, și nu a intrat niciodată în uzul larg al limbii engleze. O vreme, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, „drawing room” a concurat în cercurile mai rafinate cu franțuzescul

salon, anglicizat uneori ca „saloon”, dar aceste două cuvinte au devenit treptat asociate cu spații din afara casei, astfel că „saloon” a ajuns să însemne la început o cameră de socializare dintr-un hotel sau de pe un vapor, apoi un loc dedicat consumului de alcool și, în cele din urmă, în mod oarecum neașteptat, un tip de automobil. *Salon*, între timp, a fost indelebil atașat locurilor asociate cu demersuri artistice, înainte de a fi apropiat (cam de prin 1910) de furnizorii de servicii de îngrijire a părului și înfrumusețare. „Parlour”, cuvântul multă vreme preferat de americani pentru camera principală a casei, are un iz de Vest Sălbatic de secol al XIX-lea, dar în realitate este cel mai vechi dintre toate. Este atestat prima oară în 1225, ca încăpere în care călugării puteau merge să vorbească (din franțuzescul *parler*, „a vorbi”), și pînă în ultimul sfert al secolului următor a fost extins la contexte seculare. „Drawing room” este termenul folosit de Edward Tull în planul pentru parterul casei parohiale și, aproape sigur, este termenul folosit de educatul domn Marsham, deși probabil că el era în minoritate chiar și atunci. La mijlocul secolului, acest termen fusese deja înlocuit peste tot, cu excepția celor mai aristocratice cercuri, de „sitting room”³, un termen apărut pentru prima oară în limba engleză în 1806. Un concurent ulterior a fost „lounge”, care la început semnifica un tip de fotoliu sau canapea, apoi o haină pentru momentele de relaxare și, în cele din urmă, începînd cu 1881, o încăpere.

Presupunînd că era un om convențional, domnul Marsham se va fi străduit să facă din acesta cea mai confortabilă cameră a casei, cu cele mai moi și mai bune mobile. În practică însă, probabil că în mare parte a anului era orice în afară de confortabil, dat fiind faptul că avea un singur cămin care nu putea să încălzească mai mult decît o parte mică, centrală, a camerei. Chiar și dacă aprinzi un foc bun – și pot depune mărturie în

acest sens –, este posibil ca în miezul iernii să stai în cealaltă parte a camerei și să îți vezi respirația.

Deși salonul a devenit centrul confortului din casă, de fapt povestea nu începe aici; nici măcar nu începe în casă. Începe afară, cu aproximativ un secol înainte de nașterea domnului Marsham, cu o descoperire simplă care avea să facă familiile proprietare de pământ ca a lui foarte bogate, iar într-o bună zi avea să-i permită și lui să-și construiască o casă parohială atrăgătoare. Descoperirea a fost că nu era neapărat necesar ca pământului să i se lase regulat perioade de pauză pentru a-și păstra fertilitatea. Nu era cea mai sclipitoare intuiție, dar a schimbat lumea.

În mod tradițional, cea mai mare parte a terenurilor agricole englezești erau împărțite în fișii numite brazde lungi și fiecare brazdă lungă era lăsată pârloagă un an din trei – uneori un an din doi – pentru a-și recupera capacitatea de a produce recolte sănătoase. Asta însemna că, în fiecare an, cel puțin o treime din terenul agricol nu era utilizată. Drept consecință, nu exista suficient nutreț pentru a ține în viață un număr mare de animale de-a lungul iernii, astfel că proprietarii de pământ nu aveau de ales și își tăiau majoritatea turmelor în fiecare toamnă, confruntându-se cu o perioadă lungă de post pînă primăvara.

Apoi, fermierii englezi au descoperit ceva ce fermierii olandezi știau de mult timp: dacă pe terenurile lăsate pârloagă se semănau napi, trifoi sau vreo două alte culturi adecvate, acestea înflorău în mod miraculos solul și, în plus, produceau nutreț din abundență pentru iarnă. Infuzia de nitrogen făcea acest lucru, deși nimeni nu avea să înțeleagă procesul în următorii aproximativ două sute de ani. Ceea ce s-a înțeles însă și a fost foarte apreciat era că asta transforma spectaculos soarta agriculturii. Mai mult, deoarece mai multe animale supraviețuiau iernii, ele produceau mormane de bălegar suplimentar, iar

aceste produse minunate și gratuite îmbogățeau și mai mult solul.

E greu de exagerat importanța acestei descoperiri. Înainte de secolul al XVIII-lea, în Marea Britanie, agricultura se tîrîse dintr-o criză într-alta. Un specialist pe nume W.G. Hoskins a calculat (în 1964) că, între 1480 și 1700, o recoltă din patru era proastă și aproape una din cinci era catastrofală. Acum, datorită simplului expedient al rotației culturilor, agricultura a putut intra într-o epocă de prosperitate continuă, mai mult sau mai puțin stabilă. Această îndelungată epocă de aur a dat majorității zonelor rurale farmecul și aerul de prosperitate de care se bucură și în prezent și le-a permis celor ca domnul Marsham să adopte noul bun aducător de satisfacții: confortul.

Fermierii au beneficiat de asemenea de pe urma unui nou dispozitiv pe roți inventat în jurul anului 1700 de Jethro Tull, un fermier și gînditor agricol din Berkshire. Numit mașină de semănat pe rînduri, dispozitivul permitea plantarea semințelor direct în sol, în loc să fie aruncate din mînă. Semințele erau scumpe, iar noua mașină a lui Tull a redus cantitatea necesară de la trei sau patru banițe pe acru la mai puțin de una; iar pentru că semințele erau plantate la adîncimi egale pe rînduri îngrijite, mai multe dintre ele se dezvoltau bine, astfel că recoltele s-au ameliorat și ele semnificativ, de la între douăzeci și patruzeci de banițe pe acru pînă la optzeci.

Noua vitalitate s-a reflectat și în programele de ameliorare a raselor de animale. Aproape toate rasele de bovine – Jersey, Guernsey, Hereford, Aberdeen Angus, Ayrshire^{4*} – au fost creații ale secolului al XVIII-lea. Oile au fost, de asemenea, manipulate cu succes ca să devină grămezile nefirești de lînă pe care le vedem astăzi. O oaie medievală dădea cam șase sute de grame de lînă; oaia manipulată din secolul al XVIII-lea dădea pînă la patru kilograme. Sub toată această lînă

minunată, oaia era și mult mai îmbucurător de dolofană. Între 1700 și 1800, greutatea medie a oilor vândute în piața Smithfield din Londra a crescut de peste două ori, de la șaptesprezece kilograme la treizeci și șase. Situația era aceeași în cazul bovinelor crescute pentru carne. Producția de lactate a crescut de asemenea.

Însă toate acestea aveau un cost. Pentru a face să funcționeze noile sisteme de producție, era necesară unirea terenurilor mici în unele mai mari și mutarea fermierilor țărani de pe pământurile lor. Această mișcare de împrejmuire, prin care micile câmpuri care înainte îi întreținuseră pe mulți au fost transformate în câmpuri închise mult mai mari care îi îmbogățeau pe câțiva, a făcut agricultura enorm de lucrativă pentru cei cu proprietăți mari – și în curînd în multe zone acesta a fost aproape singurul tip de proprietate existent. Împrejmuirea se petrecuse lent timp de secole, dar s-a accelerat între 1750 și 1830, cînd aproximativ șase milioane de acri de teren agricol britanic au fost împrejmuți. Împrejmuirea era dureroasă pentru fermierii țărani strămutați, dar i-a făcut la momentul oportun pe ei și pe urmașii lor disponibili pentru a se muta la oraș și a deveni masele truditoare ale noii revoluții industriale – care era abia la început și era finanțată în foarte mare măsură din surplusul de prosperitate de care se bucurau proprietarii de pămînt tot mai bogați.

Mulți proprietari de pămînt au descoperit de asemenea că stăteau pe filoane mari de cărbune, exact în momentul în care acesta a devenit brusc necesar pentru industrie. Asta nu a reprezentat întotdeauna un avantaj pentru frumusețea peisajului – la un moment dat pe parcursul secolului al XVIII-lea, din Chatsworth House puteau fi văzute optzeci și cinci de mine de cărbune în exploatare, sau cel puțin așa a fost consemnat –, dar s-a tradus în încîntătoare grămezi de bani. Alții făceau bani din concesionarea

pământului pentru căi ferate sau construirea de canale și controlarea drepturilor de traversare. Ducele de Bridgewater avea un profit anual de 40% – iar profiturile cu greu pot fi mai mari de atât – de pe urma unui monopol al canalelor din vestul țării. Toate acestea se întâmplau într-o epocă în care nu existau nici impozit pe venit, nici impozit pe profit și nici impozit pe dividende sau dobânzi – aproape nimic care să tulbure fluxul constant al banilor încasați. Mulți oameni s-au născut într-o lume în care, practic, nu trebuiau să facă nimic cu averea lor, în afară de a o depozita. Al treilea conte de Burlington, ca să luăm un exemplu din multe altele, deținea domenii vaste în Irlanda – vreo 42.000 de acri în total – și nu a vizitat niciodată acea țară. În cele din urmă a fost făcut Lord Trezorier al Irlandei, dar tot nu a mers niciodată acolo.

Această elită bogată și urmașii ei umpleau peisajul de țară britanic cu expresii viguroase și incoerente ale noii *joie de richesse*. Conform unei evaluări, cel puțin 840 de reședințe de țară mari au fost construite în Anglia între 1710 și sfârșitul secolului – „împrăștiate precum niște prune foarte alese în marea budincă a țării”, în cuvintele exuberante ale lui Horace Walpole.

Casele extraordinare au nevoie de oameni extraordinari care să le conceapă și să le construiască, și probabil că nici unul nu a fost mai extraordinar – sau cel puțin nu a apărut într-un mod mai neașteptat – decât sir John Vanbrugh. Vanbrugh (1664-1726) provenea dintr-o familie mare – erau nouăsprezece copii –, prosperă și de origine olandeză, deși stabilită în Anglia de aproape jumătate de secol la momentul în care s-a născut Vanbrugh. „Un gentleman agreabil și cât se poate de amabil”, în cuvintele poetului Nicholas Rowe, Vanbrugh pare să fi fost foarte plăcut de toți cei cu care se întâlnea (cu excepția notabilă a ducesei de Marlborough, după cum vom vedea).

Un portret al său, de sir Godfrey Kneller, aflat la National Portrait Gallery din Londra, făcut când Vanbrugh avea aproximativ patruzeci de ani, arată un bărbat agreabil cu o față rozalie, bine hrănită și destul de obișnuită, încadrată – de fapt, aproape coplesită – de o perucă de o splendoare barocă, după moda zilei.

În primele trei decenii ale vieții sale nu a manifestat nici o înclinație deosebită. A lucrat pentru o afacere cu vin a familiei, s-a dus în India ca agent pentru East India Company – pe atunci o întreprindere destul de nouă și prea puțin remarcabilă – și în cele din urmă a intrat în armată, deși nici aici nu s-a remarcat prea mult. Trimis în Franța, a fost arestat ca spion aproape imediat ce a debarcat pe țărm și a petrecut aproape cinci ani în închisoare, deși în condiții rezonabile de confort pentru un gentleman.

Închisoarea pare să fi avut un efect mobilizator asupra sa, pentru că la întoarcerea în Anglia a devenit foarte repede un dramaturg apreciat, producând în succesiune rapidă două dintre cele mai populare comedii ale vremii, *The Relapse* și *The Provok'd Wife*. Înfățișând personaje cu nume precum Pipăi-soții (Fondlewife), lordul Filfizonescu (Foppington), sir Burtoi Greu (Tunbelly Clumsey) și sir John Brutul (Brute), acestea ar putea să ne pară ușor neîndemînatice, dar erau culmea amuzamentului în acea epocă a exagerărilor și a parfumurilor tari. Erau lucruri destul de riscante. Un membru scandalizat al Societății pentru Reformarea Manierelor a afirmat că Vanbrugh „adusesse pe scenă un dezmăț ce depășea orice libertinaje ale epocilor anterioare”. Altor le plăceau foarte mult piesele lui din exact aceleași motive. Poetul Samuel Rogers îl considera „aproape cel mai mare geniu care a existat vreodată”.

În total, Vanbrugh avea să scrie sau să adapteze pentru scenă zece piese, dar între timp, și

la fel de brusc și uimitor, și-a îndreptat talentul către arhitectură. De unde a venit *acest* impuls a fost un mister la fel de mare pentru contemporanii săi ca și pentru noi. Tot ce se știe este că în 1701, la vârsta de 35 de ani, a început să lucreze la una dintre cele mai mari reședințe construite în Anglia, castelul Howard din Yorkshire. Cum l-a convins pe prietenul său, Charles Howard, al treilea conte de Carlisle – descris de un istoric al arhitecturii drept „destul de banal, dar în mod evident de o bogăție incalculabilă” –, să gireze această ambiție aparent nesăbuită este la fel de incert. Nu era doar o reședință mare, ci o clădire cu un caracter clar și hotărât de palat, construit „la o scară rezervată anterior monarhilor”, în cuvintele biografului lui Vanbrugh, Kerry Downes. În mod evident, Carlisle a văzut ceva în schițele sumare ale lui Vanbrugh, iar Vanbrugh, trebuie spus, avea sprijinul unui arhitect de meserie, de incontestabil talent, Nicholas Hawksmoor, care avea douăzeci de ani de experiență, dar care, în mod ciudat, s-a mulțumit să lucreze ca asistent al lui Vanbrugh. De asemenea, e posibil ca Vanbrugh să fi lucrat gratis. (Nu s-a găsit niciodată vreun semn al unei plăți – iar aceștia erau oameni care țineau evidența unor astfel de lucruri.) În orice caz, Carlisle l-a concediat pe distinsul arhitect pe care plănuise să îl angajeze, William Talman, și i-a dat novicei lui Vanbrugh mână liberă.

Vanbrugh și Carlisle erau amândoi membri ai unei societăți secrete cunoscute drept Kit-Cat Club, o organizație de orientare whig care fusese fondată mai mult sau mai puțin exclusiv pentru a asigura succesiunea casei de Hanovra – schimbarea dinastică ce garanta faptul că toți monarhii britanici viitori aveau să fie protestanți, chiar dacă, pe termen scurt, ei nu erau foarte britanici^{5*}. Faptul că membrii Kit-Cat atinseseră acest obiectiv era o realizare importantă, dacă ținem cont că George I, candidatul lor, nu vorbea

deloc engleza, nu avea aproape nici o calitate demnă de admirație și, potrivit unei evaluări, era abia al cincizeci și optulea în ordinea succesiunii. Dincolo de acest exemplu de manevră politică, clubul opera cu o asemenea discreție, încît nu se știe aproape nimic despre el. Unul din membrii săi fondatori era un patiser pe nume Christopher – sau „Kit” – Cat. Kit-cat era și numele faimoasei lui plăcinte cu carne de oaie; prin urmare, dacă acest club fusese botezat după el sau după plăcintele lui a rămas un subiect de discuție în anumite cercuri foarte restrînse timp de trei sute de ani. Clubul a durat doar de prin 1696 pînă în 1720 – nu se cunosc detalii exacte –, iar numărul total de membri a fost de doar aproximativ cincizeci, dintre care două treimi erau pairi ereditari. Cinci membri – lorzii Carlisle, Halifax și Scarborough și ducii de Manchester și Marlborough – i-au comandat lucrări lui Vanbrugh. Printre membri se numărau, de asemenea, prim-ministrul Robert Walpole (tatăl lui Horace), jurnaliștii Joseph Addison și Richard Steele și dramaturgul William Congreve.

La castelul Howard, Vanbrugh nu a ignorat neapărat regulile clasice, ci doar le-a îngropat sub o aglomerare de ornamente baroce. Fiecare structură Vanbrugh este aparte, însă castelul Howard este, ca să spunem așa, neobișnuit de neobișnuit. Are un număr mare de camere protocolare – treisprezece la un singur etaj –, dar puține dormitoare: nici pe departe cîte am anticipa într-un astfel de caz. Multe camere au forme ciudate sau sînt prost iluminate. Mare parte din detaliile exterioare sînt neobișnuite, dacă nu de-a dreptul excentrice. Coloanele de pe o latură a clădirii sînt dorice simple, dar sînt corintice și mai decorate pe cealaltă. (Vanbrugh a argumentat, oarecum logic, că nimeni nu poate vedea ambele laturi în același timp.) Cea mai izbitoare trăsătură a clădirii, cel puțin în primii ei douăzeci și cinci de

ani, era faptul că fusese construită fără aripa de vest – deși asta nu era vina lui Vanbrugh. Carlisle s-a luat cu altele și a neglijat să ridice aripa de vest, lăsând clădirea în mod evident neterminată. Când aripa a fost în sfârșit construită de altcineva, douăzeci și cinci de ani mai târziu, era într-un stil cu totul diferit, astfel că vizitatorul de azi este întâmpinat de o aripă de est barocă, așa cum a dorit Vanbrugh, și de o aripă de vest în stilul lui Andrea Palladio, inevitabil disonantă, care a fost pe placul unui proprietar ulterior, dar aproape al nimănui altcuiva.

Cea mai celebră caracteristică a castelului Howard, coronamentul sub formă de cupolă (formal vorbind o lanternă, de la un cuvânt grec însemnând a primi lumină) de deasupra holului de la intrare, s-a adăugat ulterior și e izbitor de disproporționat față de clădirea de sub el. E prea înalt și prea subțire. Arată de parcă a fost proiectat pentru cu totul altă structură. După cum remarcă diplomatic un critic de arhitectură, „privit de aproape, nu se potrivește prea logic cu clădirea de dedesubt”. Cel puțin era o noutate. Singura altă structură cu cupolă din Anglia acelor vremuri era noua catedrală St Paul a lui Christopher Wren. Nici o reședință de nicăieri nu mai avusese vreodată ceva asemănător.

Castelul Howard este, pe scurt, o proprietate foarte frumoasă, dar frumoasă într-un mod cu totul aparte. Poate că această cupolă e puțin ciudată, dar castelul Howard nu ar fi nimic fără ea. Putem spune asta cu toată încrederea, deoarece timp de douăzeci de ani castelul Howard nu a avut cupola respectivă. În noaptea de 9 noiembrie 1940, târziu, a fost descoperit un incendiu în aripa de est. Pe vremea aceea reședința avea un singur telefon, iar acesta s-a topit precum ciocolata înainte să ajungă cineva la el. Astfel că a trebuit să se ajungă la ghereta portarului, aflată la un kilometru și jumătate distanță, pentru a fi chemați pompierii.

Cînd a sosit echipajul de pompieri din Malton, aflat la aproape zece kilometri distanță, trecuseră două ore și mare parte din casă era ruinată. Cupola se fărîmîșase din cauza căldurii și se prăbușise înăuntru. Castelul Howard a rămas fără cupolă pentru următorii douăzeci de ani și a arătat bine – era încă grandios, încă impunător, încă măreț într-un mod impasibil –, dar și-a pierdut specificul. Cînd cupola a fost în sfîrșit restaurată la începutul anilor 1960, a devenit imediat, în mod ciudat, din nou fermecător.

În ciuda experienței sale limitate, Vanbrugh a devenit arhitectul uneia dintre cele mai importante reședințe construite vreodată în Marea Britanie, palatul Blenheim, colosala explozie de splendoare din Woodstock, în Oxfordshire. Blenheim trebuia să fie un cadou din partea națiunii pentru ducele de Marlborough, drept răsplată pentru victoria asupra francezilor în bătălia din 1704 de la Blindheim (denumire pe care englezii au reușit cumva s-o anglicizeze, ca Blenheim), în Bavaria. Domeniul era însoțit de 22.000 de acri de pămînt de cea mai bună calitate, care aducea un venit de 6.000 de lire pe an, o sumă considerabilă pentru epoca respectivă, dar, din păcate, nici pe departe suficientă pentru a plăti o clădire de dimensiunea palatului Blenheim – iar Blenheim era atît de mare, încît depășea efectiv orice construcție.

Clădirea conținea trei sute de camere și se întindea pe șapte acri^{6*}. Pentru o reședință impunătoare, o fațadă de 250 de picioare era enormă; la Blenheim fațada urma să aibă 856 de picioare. Era cel mai măreț monument închinat vanității pe care îl văzuse vreodată Marea Britanie. Fiecare centimetru era acoperit de ornamente somptuoase în piatră. Era mai măreț decît orice palat regal și, prin urmare, deloc surprinzător, era foarte, foarte scump. Ducele, membru al clubului Kit-Cat, pare să se fi înțeles cu Vanbrugh destul de bine, dar, după ce au căzut de acord asupra

principiilor generale ale clădirii, el a plecat să lupte în alte războaie, lăsând aranjamentele domestice în mâinile soției sale, Sarah, ducesa de Marlborough. Astfel, aceasta a supravegheat mare parte a lucrărilor și, de la început, ea și Vanbrugh nu s-au înțeles. Deloc.

Lucrările au început în vara anului 1705 și încă de la început au apărut probleme. Multe ajustări costisitoare au trebuit făcute din mers. Intrarea principală a trebuit modificată, atunci când proprietarul unei case de țară a refuzat să se mute, astfel că poarta principală a trebuit amplasată într-un loc ciudat, în spatele Woodstockului, obligându-i pe vizitatori să parcurgă strada principală, să facă o curbă și să intre pe domeniu prin ceea ce chiar și azi ne lasă impresia ciudată că e o intrare de serviciu (deși e destul de somptuoasă).

Pentru Blenheim s-a prevăzut un buget de 40.000 de lire. În cele din urmă, a costat cam 300.000 de lire. Era regretabil, dat fiind faptul că soții Marlborough erau cunoscuți pentru parcimonia lor. Ducele era atât de zgârcit, încât refuza să pună punctele pe i când scria, ca să economisească cerneală. Nu a fost niciodată limpede cine avea să plătească lucrările – regina Anne, Trezoreria sau soții Marlborough înșiși. Ducea și regina Anne aveau o relație apropiată, puțin ciudată și poate chiar intimă. Când erau singure își dădeau una alteia nume de alint – „doamna Morley” și „doamna Freeman” – pentru a evita orice stînjeneală provenită din faptul că una era de viță regală și cealaltă nu. Din păcate, construcția palatului Blenheim a coincis cu o răcire a relației lor, ceea ce a crescut incertitudinea responsabilității financiare. Lucrurile s-au complicat și mai mult după ce regina a murit, în 1714, și a fost înlocuită de un rege care nu simțea nici o afecțiune deosebită sau datorie față de soții Marlborough. Mulți dintre constructori au rămas neplătiți ani la rînd, pe măsură ce disputele au

tergiversat, și cei mai mulți au primit în cele din urmă doar o parte din ceea ce li se datora. Lucrările de construcție au încetat complet timp de patru ani, din 1712 pînă în 1716, iar mulți dintre lucrătorii neplătiți nu au fost dispuși, pe bună dreptate, să se întoarcă atunci cînd lucrările s-au reluat. Vanbrugh însuși nu a fost plătit decît în 1725 – la douăzeci de ani de la începerea lucrărilor.

Chiar și atunci cînd lucrurile avansau, Vanbrugh și ducesa se ciorovăiau la nesfîrșit. Ea considera palatul „prea mare, prea întunecos și prea marțial”. Îl acuza pe Vanbrugh de extravagănță și insubordonare, și a căpătat convingerea neclintită că el avea o influență negativă. În 1716 l-a concediat de tot – deși în același timp le-a ordonat lucrătorilor să respecte planurile lui. În 1725, cînd Vanbrugh a venit împreună cu soția lui să vadă clădirea terminată – o clădire pe care risipise cam două treimi din cariera sa de arhitect și o treime din viața sa –, a fost informat la poartă că ducesa lăsase instrucțiuni permanente să nu fie primit pe proprietate. Astfel că nu și-a văzut niciodată capodopera terminată, decît ca o licărire în depărtare. Opt luni mai târziu a murit.

Ca și castelul Howard, Blenheim e în stil baroc, dar încă și mai mult decît acela. Conturul acoperișului este o explozie sărbătorească de arcade și urne și alte podoabe verticale. Mulți oameni detestau ostentația și scara monumentală a clădirii. Conte de Ailesbury l-a respins drept „un morman de piatră lipsit de gust sau savoare”. Alexander Pope, după ce i-a enumerat exhaustiv deficiențele, a conchis: „Într-un cuvînt, este o absurditate extrem de scumpă”. Ducele de Shrewsbury l-a respins drept „o mare carieră de piatră supranaturală”. Un mucalit pe nume Abel Evans a scris un epitaf ironic pentru Vanbrugh:

*Apasă-l din greu, pământule, căci odinioară
Și el pe tine a pus grea povară.*

Blenheim este, fără îndoială, o lucrare incredibil de supraîncărcată, dar totuși captivantă, iar scara sa este atât de nefirească, încât aproape întotdeauna îl uluiește pe cel care îl vizitează pentru prima oară. E greu de crezut că cineva ar vrea să trăiască într-o clădire atât de vastă și apăsătoare, și de fapt soții Marlborough abia dacă au făcut-o. Nu s-au mutat acolo decât în 1719, iar ducele a murit la doar doi ani după aceea.

Orice am crede despre Vanbrugh și creațiile sale, epoca arhitecților celebri începuse^{7*}.

Înainte de Vanbrugh arhitecții nu erau foarte celebri. În general, faima le aparținea celor care plăteau pentru case, nu celor care le proiectau. Hardwick Hall, cu care ne-am întâlnit anterior în capitolul despre hol, a fost una dintre cele mai mari clădiri ale epocii sale, și totuși se presupune doar că arhitectul ei a fost Robert Smythson. E o presupunere destul de întemeiată, din tot felul de motive, dar nu există nici o dovadă concretă. Smythson a fost de fapt primul om care a fost numit arhitect – sau aproape numit arhitect – pe un monument din jurul anului 1588, unde a fost descris ca „arhitector și supraveghetor”. Dar, ca în cazul multor alora din epoca sa, se știe foarte puține despre prima parte a vieții lui, inclusiv unde și când s-a născut. Apare pentru prima dată în registrele de la Longleat House din Wiltshire în 1568, când avea deja peste treizeci de ani și era meșter zidar. Unde a fost înainte de asta nu se știe deloc.

Chiar și după ce arhitectura a devenit o profesiune recunoscută, cei mai mulți practicieni aveau alte formații profesionale. Inigo Jones era autor de producții teatrale, Christopher Wren era astronom, Robert Hooke – om de știință,

Vanbrugh – militar și dramaturg, William Kent – pictor și designer de interior. Ca profesiune oficială, arhitectura s-a dezvoltat de fapt foarte târziu. Examenele obligatorii nu au fost introduse decât în 1882 în Marea Britanie și arhitectura s-a predat ca disciplină academică permanentă abia în 1895.

La mijlocul secolului al XVIII-lea însă, arhitectura domestică atrăgea deja mult respect și atenție, iar pentru o vreme nimeni nu s-a bucurat mai mult de acestea decât Robert Adam. Dacă Vanbrugh a fost primul arhitect celebru, Adam a fost cel mai mare. Născut în 1728 în Scoția, ca fiu de arhitect, a avut trei frați care au devenit toți arhitecți de succes, deși Robert a fost fără îndoială geniul familiei și cel mai pomenit în istorie. Perioada dintre 1755 și 1785 este numită uneori Epoca Adam.

Un tablou al lui Adam de la National Portrait Gallery din Londra, făcut în jurul anului 1770, când acesta avea puțin peste patruzeci de ani, ne arată un bărbat plăcut purtând perucă gri pudrată, dar în realitate Adam nu era un tip tocmai adorabil. Era arogant și egoist și își trata rău angajații, plătindu-i prost și ținându-i într-un fel de servitute perpetuă. Îi penaliza drastic dacă îi prindea că fac și alte lucrări decât cele pentru el, fie și o schiță făcută de amuzament. Însă clienții îi venerau capacitatea și timp de treizeci de ani pur și simplu au apelat mereu la serviciile lui. Frații Adam au devenit un fel de industrie a arhitecturii. Dețineau cariere de piatră, o afacere cu cherestea, fabrici de cărămidă, o companie care producea tencuială și multe altele. La un moment dat, aveau două mii de angajați. Au proiectat nu doar case, ci și fiecare obiect dinăuntrul lor – mobilă, căminuri, covoare, paturi, lămpi și orice altceva pînă la obiecte neînsemnate precum clanțe, mînere pentru tras clopoțelul soneriei și călimări.

Proiectele lui Adam erau intense – uneori copleșitoare – și treptat el a căzut în dizgrație. Avea o slăbiciune iremediabilă pentru decorarea excesivă. A intra într-o cameră a lui Adam e ca și cum ai intra într-o prăjitură mare, cu prea multe glazuri. De fapt, unul dintre criticii contemporani l-a numit „Patiserul”. La sfârșitul anilor 1780, Adam era deja criticat ca „dulceag și efeminat” și devenise atât de demodat, încât s-a retras în Scoția sa natală, unde a murit în 1792. În 1831 era uitat în așa măsură, încât influenta lucrare *Lives of the Most Eminent British Architects* nici măcar nu îl pomenea. Însă surghiunul nu a durat foarte mult. În anii 1860, reputația sa a cunoscut o renaștere care continuă și acum, deși în prezent el este amintit mai mult pentru interioarele sale bogate decât pentru arhitectura sa.

Singurul element comun al clădirilor de pe vremea lui Adam era un atașament riguros pentru simetrie. Fără îndoială, Vanbrugh nu a reușit să atingă cu adevărat simetria la castelul Howard, dar acest fapt a fost în mare parte accidental. În alte părți însă, simetria era respectată ca lege imuabilă a designului. Fiecare aripă trebuia să aibă o aripă pereche, indiferent dacă era sau nu nevoie de ea, și fiecare fereastră și fronton aflate de o parte a intrării principale trebuiau să fie oglindite exact de ferestrele și frontoanele de pe cealaltă parte, indiferent ce se întâmpla în spatele lor. Rezultatul era, adesea, construirea de aripi pe care nu le voia nimeni cu adevărat. Abia în secolul al XIX-lea a început să dispară această absurditate, iar transformarea a început cu o proprietate remarcabilă din Wiltshire – una dintre cele mai extraordinare construite vreodată.

Se numea Fonthill Abbey și era creația a doi oameni ciudați și fascinanți: William Beckford și arhitectul James Wyatt. Beckford era fabulos de bogat. Familia sa deținea plantații în întreaga Jamaică și dominase comerțul cu zahăr din Indiile

de Vest timp de o sută de ani. Mama iubitoare a lui Beckford s-a asigurat că fiul ei se bucură de toate avantajele. Mozart, în vîrstă de opt ani, a fost adus să îi dea lecții de pian. Sir William Chambers, arhitectul regelui, l-a învățat să deseneze. Bogăția lui Beckford era atît de inepuizabil de mare, încît, atunci cînd a intrat în posesia moștenirii sale, la a douăzeci și una aniversare a sa, a cheltuit 40.000 de lire – o sumă colosală și obscenă – doar pe petrecere. Într-o poezie, Byron l-a numit „cel mai bogat fiu al Angliei”, probabil pe bună dreptate.

În 1784, Beckford a devenit centrul celui mai spectaculos și picant scandal al epocii cînd s-a aflat că avea două aventuri amoroase furtunoase și extrem de periculoase. Una era cu Louisa Beckford, soția vărului său primar. În același timp, se îndrăgostise și de un tînăr zvelt și delicat pe nume William Courtenay, viitorul al nouălea conte de Devon, considerat în general cel mai frumos băiat din Anglia. Timp de cîtiva ani înflăcărați și probabil epuizanți, Beckford a menținut ambele relații, adesea sub același acoperiș. Dar în toamna anului 1784 s-a produs o ruptură bruscă. Beckford a primit sau găsit un bilet scris de Courtenay care i-a provocat un acces violent de gelozie. Nu s-a consemnat nicăieri ce scria în bilet, dar acesta l-a împins pe Beckford să acționeze necumpătat. S-a dus în camera lui Courtenay și, în cuvintele ușor confuze ale unuia dintre ceilalți oaspeți ai săi, „l-a bătut cu biciul, ceea ce a făcut zgomot, și cînd s-a deschis ușa Courtenay a fost văzut în cămașă, iar Beckford într-o anumită postură – ciudată poveste”.

Într-adevăr.

Adevărata nenorocire era aici faptul că William Courtenay era favoritul familiei sale – era singurul băiat din paisprezece copii – și uimitor de tînăr. Avea șaisprezece ani la momentul aceluia incident, dar e posibil să nu fi avut mai mult de zece atunci cînd a căzut sub nesănătoasa influență

a lui Beckford. Nu era o chestiune peste care familia Courtenay să poată trece și putem fi siguri că nici încornoratul văr al lui Beckford nu era prea fericit. Căzut în dizgrație dincolo de orice speranță de salvare, Beckford a fugit pe continent. A călătorit peste tot în Europa și a scris, în franceză, un roman gotic intitulat *Vathek: An Arabian Tale*, care acum e practic imposibil de citit, dar care pe vremea lui a fost foarte admirat.

Apoi, în 1796, în timp ce dizgrația lui nu luase nici pe departe sfârșit, Beckford a făcut ceva complet neașteptat. S-a întors în Anglia și a anunțat un plan de demolare a conacului familiei sale din Wiltshire, Fonthill Splendens, care avea doar vreo patruzeci de ani, și de construire a unei noi reședințe în locul lui – și nu orice reședință, ci cea mai mare din Anglia de la Blenheim încoace. Era o decizie ciudată, pentru că nu avea nici o perspectivă de a o umple vreodată cu oaspeți. Arhitectul pe care l-a selectat pentru acest exercițiu ușor nebunesc a fost James Wyatt.

Wyatt este un personaj ignorat în mod curios. Singura sa biografie substanțială, scrisă de Antony Dale, a fost publicată în urmă cu peste cincizeci de ani. Probabil că ar fi mai celebru dacă multe dintre clădirile sale nu ar fi dispărut. Astăzi, el este pomenit mai mult pentru ceea ce a distrus decât pentru ce a construit.

Născut în Staffordshire, ca fiu de fermier, Wyatt a fost atras de arhitectură în tinerețe și a petrecut șase ani în Italia studiind desenul arhitectural. În 1770, la doar 24 de ani, a proiectat Pantheonul, o sală de expoziție și de întrunire modelată vag după clădirea antică omonimă din Roma, care a ocupat un amplasament de primă mână pe Oxford Street timp de 160 de ani. Horace Walpole o considera „cel mai frumos edificiu din Anglia”. Din păcate, Marks & Spencer nu au fost de aceeași părere și în 1931 au demolat-o pentru a face loc unui magazin nou.

Wyatt era un arhitect talentat și distins – sub George al III-lea a fost numit Supraveghetor al Oficiului Lucrărilor, de fapt arhitect oficial al națiunii –, dar o catastrofă perpetuă ca ființă umană. Era dezorganizat, uituc și mereu ușuratic. Era o sugativă notorie și uneori se deda la orgii formidabile. Într-un an, a ratat cincizeci de întâlniri săptămânale consecutive la Oficiul Lucrărilor. Munca sa de supraveghere era atât de proastă, încât s-a descoperit că unul dintre angajați fusese în concediu timp de trei ani. Când era treaz însă, era foarte simpatizat și apreciat pentru farmecul, firea plăcută și viziunea sa arhitecturală. Un bust de la National Portrait Gallery din Londra îl înfățișează proaspăt bărbierit (și proaspăt spălat, o stare destul de neobișnuită pentru el), cu un păr bogat și o față ce pare curios de tristă – sau poate doar puțin mahmură.

În ciuda neajunsurilor sale, a devenit cel mai căutat arhitect al vremii; însă lua mai multe comenzi decât putea onora și rareori acorda suficientă atenție vreuneia dintre ele, spre nesfârșita exasperare a clienților săi. „Dacă poate să aibă un foc strașnic și o sticlă cu el, nu-i mai trebuie nimic altceva”, scria unul dintre numeroșii săi clienți frustrați.

„Există un consens copleșitor”, scria biograful său Dale, „asupra opiniei că Wyatt avea trei defecte extraordinare: o completă lipsă de competență în afaceri, o totală incapacitate de a se preocupa constant și intens de o problemă... și o absolută lipsă de prevedere”. Iar acestea erau cuvintele unui comentator favorabil. Pe scurt, Wyatt era inefficient și imposibil. Un client pe nume William Windham a avut de așteptat unsprezece ani pentru o lucrare care ar fi trebuit să dureze considerabil mai puțin. „O persoană are un anumit drept să fie nerăbdătoare”, îi scria Windham obosit, la un moment dat, absentului său arhitect, „când descoperă că principalele camere

ale casei sale sînt aproape nelocuibile deoarece nu a reușit să obțină de la dumneavoastră ceea ce ar fi luat mai puțin de două ore de muncă”. A fi clientul lui Wyatt însemna suferință îndelungată.

Totuși, cariera sa a fost și plină de succes, și productivă. În decurs de patruzeci de ani, a construit sau remodelat o sută de case de țară, a renovat extravagant cinci catedrale și a făcut multe pentru a schimba fața arhitecturii britanice – nu întotdeauna în bine, trebuie spus. Felul în care a tratat catedralele, în special, a fost pripit și impetuos. Un critic pe nume John Carter era atît de îngrijorat de predilecția lui Wyatt pentru ruinarea interioarelor vechi, încît l-a poreclit „Distrugătorul” și a dedicat 212 eseuri în *Gentleman's Magazine* – practic întreaga sa carieră – atacării stilului și caracterului lui Wyatt.

La catedrala Durham, Wyatt plănuia să plaseze deasupra clădirii o clopotniță impunătoare. Acest lucru nu s-a întîmplat niciodată, ceea ce probabil că nu e rău, deoarece la Fonthill Wyatt avea să demonstreze că unul dintre cele mai periculoase locuri în care te puteai afla era sub un turn Wyatt. Voia, de asemenea, să înlătore vechea capelă Galilee, ultimul loc de veci al Venerabilului Beda și una dintre cele mai mari realizări ale arhitecturii normande englezești. Din fericire, și acest plan a fost respins.

Beckford era subjugat de geniul năvalnic al lui Wyatt, dar scos din minți de apucăturile lui desfrîinate și caracterul său complet nedemn de încredere. Totuși, a reușit cumva să îl facă să se concentreze suficient ca să deseneze un plan, iar lucrările s-au pornit cu puțin timp înainte de sfîrșitul secolului.

Totul la Fonthill era proiectat la o scară fantastică. Ferestrele aveau 50 de picioare înălțime. Scările erau la fel de late pe cît erau de lungi. Ușa de la intrare ajungea la o înălțime de 30 de picioare, dar a fost făcută să pară și mai înaltă

de obiceiul lui Beckford de a angaja portari pitici. Perdele de 80 de picioare atârneau din cele patru arcade ale Octagonului, sala centrală din care plecau patru brațe lungi. Pe coridorul central vedeai la 300 de picioare distanță. Masa din sufragerie – cu Beckford ca unic ocupant, în fiecare seară – avea 50 de picioare lungime. Fiecare plafon se pierdea în penumbra îndepărtată a grinzilor de susținere. Fonthill a fost, foarte probabil, cea mai obositoare reședință construită vreodată – și totul pentru un om care locuia singur și era cunoscut pretutindeni drept „cel pe care nici un vecin nu l-ar vizita”. Pentru a-și proteja intimitatea, Beckford a construit în jurul domeniului său un zid formidabil, cunoscut drept Bariera. Avea 12 picioare înălțime, 19 kilometri lungime și țepi de fier în partea de sus.

Printre structurile auxiliare, proiectate la întâmplare, era și o criptă măreață, de 125 picioare lungime, în care sicriul lui Beckford avea să fie plasat pe un podium aflat la 20 de picioare deasupra solului, astfel încât, credea el, viermii nu-l vor ajunge niciodată.

Fonthill era asimetrică în mod deliberat și scandalos – „arhitectură anarhică”, potrivit istoricului Simon Thurley – și executată într-un stil gotic ornamental care o făcea să pară o încrucișare între o catedrală medievală și castelul lui Dracula. Wyatt nu a inventat neogoticul. Această distincție trebuie să-i revină lui Horace Walpole, pentru casa sa, Strawberry Hill, de lângă Londra. Goticul desemna inițial nu un stil arhitectonic, ci un tip de roman sumbru și tensionat, iar Walpole l-a inventat și pe acesta, odată cu *Castelul din Otranto* din 1764. Însă Strawberry Hill era o construcție destul de precaută și pitorească – o casă mai mult sau mai puțin convențională, cu unele motive gotice și alte podoabe. Creațiile gotice ale lui Wyatt erau mult mai întunecate și greoaie. Aveau turnuri înalte, turlă romantice și contururi întortocheate și

asimetice ale acoperișului, astfel încât părea ca și cum întreaga structură crescuse organic de-a lungul secolelor. Era un fel de viziune hollywoodiană asupra trecutului, cu mult înainte ca Hollywoodul să existe. Walpole a inventat un termen, *gloomth*, pentru a exprima atmosfera sumbră a goticului; casele lui Wyatt erau chintesența acestei atmosfere^{8*}.

În obsesia sa de a duce proiectul la capăt, Beckford ținea pînă la cinci sute de oameni care lucrau încontinuu, dar în mod constant lucrurile mergeau prost. Turnul de la Fonthill, avînd o înălțime de 280 de picioare, era cel mai înalt construit vreodată pe o reședință privată și a fost o pacoste. Pripit, Wyatt a folosit un nou tip de tencuială numit cimentul roman al lui Parker, ce fusese inventat de un anume reverend James Parker din Gravesend, încă unul din categoria acelor clerici iscoditori despre care am vorbit la începutul cărții. Ce impuls l-a împins pe reverendul Parker spre lumea materialelor de construcție nu se știe, dar ideea lui era de a produce un ciment cu uscare rapidă, de tipul celui folosit odinioară de romani, după o rețetă pierdută între timp. Din păcate, cimentul său era un liant slab și, dacă nu era amestecat corect și exact, avea tendința de a se desprinde în bucăți – așa cum s-a întîmplat la Fonthill. Îngrozit, Beckford și-a văzut măreța construcție sfărîmîndu-se chiar în timp ce se înălța. S-a prăbușit de două ori în timpul construcției. Chiar și după ce a fost terminată scrișnea și gema rău prevestitor.

Spre exasperarea fără margini a lui Beckford, Wyatt era adesea plecat, fie beat, fie lucrînd la alte proiecte. Exact cînd lucrurile se prăbușeau la propriu la Fonthill și cinci sute de muncitori fie fugeau ca să scape cu viață, fie tăiau frunză la cîini așteptînd instrucțiuni, Wyatt s-a angajat într-un proiect enorm și nereușit de a-i construi lui George al III-lea un palat nou la Kew. De ce își dorea

George al III-lea un nou palat la Kew ar fi o întrebare foarte bună, deoarece avea deja acolo unul foarte frumos, însă Wyatt s-a apucat să proiecteze un edificiu formidabil (poreclit Bastilia din cauza aspectului său amenințător), una dintre primele clădiri din întreaga lume care a utilizat fonta ca material de structură. Nu știm cum arăta noul palat, deoarece nu există nici o reproducere a lui, dar trebuie să fi fost o priveliște pe cînste, dat fiind faptul că era făcut în întregime din fontă, cu excepția ușilor și podelelor. Se poate presupune că era ca și cum ai locui în interiorul unui cazan. Din păcate, pe măsură ce clădirea se înălța pe malul Tamisei, regele a început să-și piardă vederea și interesul față de lucrurile pe care nu le putea vedea – și oricum nu-l plăcuse prea mult pe Wyatt de la bun început. Prin urmare, cu structura pe jumătate construită și peste 100.000 de lire cheltuite, lucrările au încetat brusc. Clădirea a rămas o carcasă neterminată timp de aproximativ douăzeci de ani, pînă cînd un nou rege, George al IV-lea, a ordonat în sfîrșit demolarea ei.

Beckford l-a bombardat pe Wyatt cu scrisori pline de indignare. „În ce han putred, crîșmă puturoasă sau bordel plin de sifilis îți ascunzi mădulele bătrîne și lacome?” suna o întrebare reprezentativă. Numele lui de alint pentru Wyatt era „Bagasse” sau pește. Fiecare scrisoare era o poliloghie furioasă și plină de insulte inventive. Fără îndoială, Wyatt își pierdea mințile. Odată a plecat de la Fonthill spre Londra, aparent pentru treburi urgente, dar a mers doar cinci kilometri, pînă la o altă proprietate deținută de Beckford, unde a dat peste alt oaspete alcoolic. Beckford i-a descoperit acolo împreună, înconjurați de sticle goale și inconștienți, o săptămînă mai tîrziu.

Costul final al Fonthill Abbey este necunoscut, dar în 1801 un observator avizat sugera că Beckford cheltuise deja 242.000 de lire – suficient pentru construirea a două Palate de

Cristal —, iar clădirea era gata mai puțin de jumătate. Beckford s-a mutat la Abbey în vara anului 1807, chiar dacă nu era terminată. Nu exista nici un fel de confort acolo. „Șaizeci de focuri trebuie să ardă încontinuu pentru a păstra casa uscată, chiar dacă nu și încălzită”, consemnează Simon Thurley. Cele mai multe dormitoare erau la fel de goale ca niște chilii monastice; treisprezece nu aveau ferestre deloc. Dormitorul lui Beckford era și el izbitor de auster și conținea un singur pat îngust.

Wyatt a continuat să vină când și când și să-l înfurie pe Beckford cu absențele sale. La începutul lui septembrie 1813, la puțin timp după a șaizeci și șaptea sa aniversare, Wyatt se întorcea la Londra din Gloucestershire împreună cu un client, când trăsura lui s-a răsturnat, iar el a fost aruncat într-un zid, lovindu-se la cap. A murit pe loc și a lăsat-o pe văduva sa fără nici un ban.

Tocmai atunci, prețul zahărului a scăzut drastic și Beckford a rămas în cele din urmă expus dezavantajelor capitalismului. În 1823 avea deja dificultăți financiare atât de mari, încât a fost nevoit să vîndă Fonthill. Reședința a fost cumpărată cu 300.000 de lire de un personaj excentric, John Farquhar, care se născuse în Scoția rurală, dar plecase în India în tinerețe și făcuse avere producînd praf de pușcă. La întoarcerea în Anglia, în 1814, s-a stabilit la Londra, într-o reședință frumoasă din Portman Square, pe care a neglijat-o complet. Se neglija și pe sine în asemenea măsură, încît în plimbările sale prin cartier era adesea oprit și luat la întrebări ca posibil vagabond. După ce a cumpărat Fonthill, abia dacă a vizitat-o. Era însă acasă în cea mai spectaculoasă zi din scurta existență a reședinței, cu puțin înaintea Crăciunului din 1825, când turnul a scos un geamăt prelung, apoi s-a prăbușit pentru a treia și ultima oară. Un servitor a fost aruncat la 30 de picioare pe un coridor de suflul de aer, dar în mod miraculos

nici el, nici altcineva nu a fost rănit. Cam o treime din reședință zăcea sub ruinele prăbușite ale turnului și nu avea să mai fie locuibilă vreodată. Farquhar a fost extraordinar de calm în fața nenorocirii, remarcând doar că situația simplifica mult întreținerea clădirii. A murit în anul următor, enorm de bogat, dar fără un testament, și nici una dintre rudele lui gîlcevitoare nu a vrut să preia reședința. Ceea ce rămăsese din ea a fost demolat și îndepărtat la scurt timp după aceea.

Între timp, Beckford și-a luat cele 300.000 de lire și s-a retras la Bath, unde a construit un turn de 154 de picioare, într-un stil clasic cumpătat. Numit Lansdown Tower, acesta a fost înălțat cu materiale de calitate și cu multă atenție, fiind și astăzi în picioare.

II

Fonthill a marcat apogeul nu doar al ambiției și nechibzuinței în ceea ce privește locuințele, ci și al disconfortului. O curioasă relație inversă pare să fi apărut între nivelul eforturilor și cheltuielilor făcute pentru casă și măsura în care aceasta era efectiv locuibilă. Marea epocă a construirii de reședințe a adus noi niveluri de eleganță și grandoare penru viața privată din Marea Britanie, dar aproape nimic în privința delicateții, căldurii și comodității.

Aceste attribute agreabile aveau să fie creația unui nou tip de persoană, care abia dacă existase cu aproximativ o generație în urmă: profesionistul din clasa de mijloc. Existaseră dintotdeauna oameni de rang mijlociu, desigur, dar ca entitate și forță distinctă de care să se țină cont, clasa de mijloc a fost un fenomen al secolului al XVIII-lea. Sintagma „clasă de mijloc” a fost creată abia în

1745 (nici mai mult, nici mai puțin decât într-o carte despre comerțul irlandez cu lână), dar începînd cu acel moment străzile și cafenelele britanice au fost pline cu oameni încrezători, volubili și prosperi care răspundeau acestei descrieri: bancheri, avocați, artiști, editori, designeri, comercianți, dezvoltatori imobiliari și alții care aveau, în general, spirit creativ și ambiție. Această nouă clasă de mijloc aflată în creștere le servea nu numai celor foarte bogați, ci și, într-un mod încă și mai lucrativ, ei înșiși. Aceasta a fost schimbarea care a creat lumea modernă.

Inventarea clasei de mijloc a introdus noi niveluri ale cererii în societate. Dintr-odată, existau mulțimi de oameni cu locuințe urbane splendide care aveau toate nevoie să fie dotate, și la fel de brusc lumea s-a umplut de obiecte cu care ele să fie mobilate. Covoare, oglinzi, perdele, mobilă tapițată și brodată și încă o sută de alte lucruri care rareori se găseau în casele dinainte de 1750 au devenit acum obișnuite.

Creșterea imperiului și a intereselor de afaceri de peste mări au avut, de asemenea, un efect spectaculos, adesea pe căi nebănuite. De pildă, lemnul. Cînd Marea Britanie era o națiune insulară izolată, avea practic o singură esență din care să facă mobilă: stejarul. Stejarul este un material nobil, solid, durabil, tare ca fierul la propriu, dar de fapt este potrivit doar pentru mobila compactă, masivă – cufer, paturi, mese grele și altele asemenea. Însă dezvoltarea marinei britanice și extinderea intereselor comerciale ale Marii Britanii au făcut ca și alte esențe de lemn – nucul de Virginia, lemnul de tulipier din cele două Caroline, tecul din Asia – să devină disponibile, ceea ce a schimbat totul în interiorul casei, inclusiv modul în care oamenii ședeau, conversau și primeau oaspeți.

Cel mai prețuit lemn dintre toate era mahonul din Caraibe. Mahonul era lucios, rezistent la deformare și minunat de adaptabil. Putea fi cioplit

și traforat în forme delicate care se potriveau perfect cu exuberanța rococoului, dar era suficient de tare pentru a fi transformat într-o piesă de mobilier. Nici un alt lemn nu mai avusese pînă atunci aceste caracteristici: dintr-odată, mobila avea ceva sculptural. Partea centrală a spătarelor scaunelor putea fi lucrată într-un mod minunat pentru un popor care nu văzuse niciodată ceva mai puțin masiv decît un scaun Windsor. Picioarele aveau curbe fluente și baze înzorzionate; brațele se unduiau spre capete în spirale și volute pe care era o plăcere să te sprijini și o încîntare să le privești. Fiecare scaun – de fapt, fiecare lucru construit din casă – părea dintr-odată să aibă eleganță, stil și fluiditate.

Mahonul nu ar fi fost nici pe departe un lemn atît de apreciat dacă nu ar fi existat un alt material nou magic, din cealaltă parte a Pămîntului, care îi dădea cel mai splendid finisaj: șelacul. Șelacul este o secreție tare, rășinoasă, a insectei indiene *Laccifer Lacca*. Aceste insecte apar în roiuri în unele părți ale Indiei, în anumite perioade ale anului, iar secrețiile lor alcătuiesc un lac inodor, netoxic, minunat de strălucitor și foarte rezistent la zgîrieturi și decolorare. Nu atrage praful cît e umed și se usucă în cîteva minute. Chiar și astăzi, în era chimiei, șelacul are numeroase utilizări cu care produsele sintetice nu pot concura. Cînd mergem la bowling, de exemplu, șelacul este cel care dă luciul fără egal al pistelor.

Noile esențe de lemn și tipuri de lac au transformat formele pe care le putea lua mobila, dar era nevoie și de altceva – un nou sistem de fabricare – pentru a produce cantitățile de mobilă de calitate necesare satisfacerii cererii nelimitate. Dacă designerii tradiționali precum Robert Adam făceau cîte un proiect nou pentru fiecare comandă, fabricanții de mobilă și-au dat seama că era mult mai eficient să producă mari cantități de mobilă dintr-un singur tip. Au pus în funcțiune un sistem

de fabricare pe scară largă, scoțînd pe bandă piese decupate după tipare, apoi asamblate și finisate de echipe de specialiști. Se născuse epoca producției de masă.

Există o anumită ironie în ideea că oamenii care au făcut cel mai mult pentru consacrarea tehnicilor de producție de masă au fost cei pe care noi îi admirăm acum cel mai mult pentru arta lor, afirmație valabilă în cea mai mare măsură în cazul unui obscur fabricant de mobilă din nordul Londrei, pe nume Thomas Chippendale. Influența sa a fost enormă. A fost primul om din popor după care a fost botezat un stil de mobilă; înaintea lui, numele aminteau fidel de monarhii: Tudor, elisabetan, Ludovic al XIV-lea, Queen Anne. Și totuși, știm surprinzător de puține lucruri despre el. Nu avem nici o idee, de exemplu, despre cum arăta. Cu excepția faptului că s-a născut și a crescut în târgul Otley, la marginea regiunii Yorkshire Dales, nu se știe nimic despre prima parte a vieții sale. Prima lui menționare în documente datează din 1748, cînd ajunge la Londra, deja în vîrstă de 30 de ani, și se instalează ca un nou tip de fabricant și furnizor de mobilă domestică, cunoscut drept tapițer.

Afacerea era ambițioasă, deoarece munca tapițerului era, în general, complicată și de lungă durată. Unul dintre cei mai de succes tapițeri, George Seddon, avea patru sute de angajați – sculptori, poleitori, tîmplari, fabricanți de oglinzi și alămuri și așa mai departe. Afacerea lui Chippendale nu se desfășura chiar la această scară, dar avea patruzeci sau cincizeci de angajați, iar sediul său ocupa două fațade pe St Martin's Lane nr. 60-62, imediat după colțul cu Trafalgar Square de astăzi (dar care nu avea să fie creată decît peste optzeci de ani). Oferea, de asemenea, servicii complete, fabricînd și vînzînd scaune, mese de sufragerie, măsuțe de toaletă, mese de scris, mese de jucat cărți, biblioteci, birouri, oglinzi, cutii

pentru ceasuri cu pendulă, candelabre, sfeșnice, portative, aplice, comode și o invenție nouă și exotică pe care el o numea „sofa”. Sofalele erau îndrăznețe, chiar incitante, deoarece semănau cu un pat și astfel îndemnau la repaus lasciv. Compania furniza, de asemenea, tapete și covoare și se ocupa de reparații, mutarea mobilei și chiar înmormântări.

Thomas Chippendale făcea mobilă indiscutabil frumoasă, dar la fel făceau și mulți alții. În secolul al XVIII-lea, doar pe St Martin's Lane erau treizeci de fabricanți de mobilă, iar alți câteva sute erau răspândiți prin Londra și în întreaga țară. Motivul pentru care cunoaștem cu toții astăzi numele lui Chippendale este că în 1754 el a făcut ceva cu totul îndrăzneț. A publicat o carte de modele intitulată *The Gentleman and Cabinet-Maker's Director*, care conținea 160 de ilustrații. Arhitecții scoteau astfel de cărți de aproape două sute de ani, dar nimeni nu se gândise să o facă pentru mobilă. Desenele erau neașteptat de seducătoare. În loc să fie plane, bidimensionale, cum se obișnuia, erau desene în perspectivă, cu umbre și porțiuni lucioase. Cumpărătorul potențial putea vedea imediat cum ar arăta acele obiecte atrăgătoare și dezirabile în casa lui. Ar fi greșit să numim cartea lui Chippendale o senzație, deoarece doar 308 de exemplare s-au vândut, dar printre cumpărători s-au numărat patruzeci și nouă de aristocrați, ceea ce i-a conferit o influență disproporționată. A fost luată și de ceilalți meșteșugari și fabricanți de mobilă, ceea ce evidențiază un alt aspect ciudat – că Chippendale își invita în mod deschis concurenții să se folosească de modelele lui pentru propriile lor obiective comerciale. Astfel, Chippendale a intrat în posteritate, dar nu s-a îmbogățit imediat, de vreme ce clienții potențiali puteau cumpăra acum mobilă Chippendale făcută mult mai ieftin de orice tâmplar cât de cât priceput. De asemenea, au urmat

două secole de dificultăți pentru istoricii mobilei în a stabili care articole de mobilier sînt Chippendale autentic și care sînt copii făcute după cartea sa. Chiar dacă o piesă de mobilier este un Chippendale „autentic”, nu înseamnă că Thomas Chippendale a atins-o vreodată sau că a fost măcar conștient de existența ei. Nici măcar nu înseamnă neapărat că el a conceput-o. Nimeni nu știe cît talent provenea de la angajații săi sau dacă modelele din cartea sa sînt create chiar de el. Un Chippendale autentic înseamnă pur și simplu că provine din atelierul său.

Însă atît de mare este aura lui Chippendale, încît nici măcar nu e necesar să fi fost atît de aproape de el. În 1756, în Bostonul colonial, folosind ca ghid un model Chippendale, un fabricant de mobilă pe nume John Welch a făcut un birou din mahon pe care l-a vîndut unei persoane pe nume Dublois. Biroul a rămas în familia Dublois timp de 250 de ani. În 2007 a fost scos la licitație la Sotheby's, în New York. Deși Thomas Chippendale nu avea nici o legătură directă cu biroul, acesta s-a vîndut cu aproape 3,3 milioane de dolari.

Inspirați de succesul lui Chippendale, alți fabricanți de mobilă englezi au publicat propriile cărți cu modele. *Cabinet-Maker and Upholsterer's Guide* a lui George Hepplewhite a fost publicată în 1788, iar după el a urmat Thomas Sheraton, cu *Cabinet-Maker and Upholsterer's Drawing-Book*, publicată în foileton între 1791 și 1794. Cartea lui Sheraton a avut de două ori mai mulți abonați decît cea a lui Chippendale și a fost tradusă în germană, o distincție de care volumul lui Chippendale nu s-a bucurat. Hepplewhite și Sheraton au devenit deosebit de populari în America.

Deși orice articol de mobilier asociat direct cu oricare dintre cei trei costă astăzi o avere, în timpul vieții lor ei erau mai mult admirați decît celebri, iar uneori nici măcar admirați. Succesul lui

Chippendale s-a stins primul. Era un fabricant de mobilă excepțional, dar nepriceput în conducerea unei afaceri, un neajuns devenit imediat evident la moartea partenerului său de afaceri, James Rannie, în 1766. Rannie era creierul operațiunilor, iar fără el Chippendale s-a tîrît dintr-o criză în alta tot restul vieții sale. Toate acestea erau dureros de ironice, deoarece, în timp ce se chinuia să își plătească oamenii și să evite el însuși închisoarea datornicilor, Chippendale producea articole de cea mai înaltă calitate pentru unele dintre cele mai bogate reședințe ale Angliei, și lucra îndeaproape cu arhitecți și designeri proeminenți – Robert Adam, James Wyatt, sir William Chambers și alții. Însă traiectoria sa personală era în declin.

Nu era o epocă ușoară pentru afaceri. Clienții plăteau adesea târziu. Chippendale a trebuit să îl amenințe pe David Garrick, actorul și impresarul, cu darea în judecată pentru facturile neplătite de multă vreme și a încetat să mai lucreze pentru Nostell Priory, o reședință impunătoare din Yorkshire, când datoria a ajuns la 6.838 de lire – o sumă enormă. „Nu am nici o guinee cu care să-mi plătesc mîine oamenii”, scria el cu disperare la un moment dat. E evident că Chippendale și-a petrecut mare parte din viață într-o stare de anxietate, rareori bucurîndu-se o clipă măcar de senzația de siguranță. La moartea sa, în 1779, averea lui personală scăzuse la 28 de lire, 2 șilingi și 9 penny – prea puțin pentru a cumpăra un modest articol de bronz aurit din propriul său magazin. Compania s-a zbatut sub conducerea fiului său, dar în cele din urmă a dat faliment în 1804.

Cînd Chippendale a murit, lumea abia dacă a băgat de seamă. Nici un necrolog nu a apărut în vreun ziar. La paisprezece ani de la moartea lui, Sheraton scria despre modelele lui Chippendale că „acum sînt cu totul demodate și lăsate la o parte”. La sfîrșitul anilor 1800, reputația lui scăzuse atît

de mult, încât prima ediție a *Dictionary of National Biography* îi acorda doar un paragraf – mult mai puțin decât lui Sheraton și Hepplewhite –, iar mare parte din acesta era critic și eronat. Autorul fusese atât de puțin captivat de datele vieții lui Chippendale, încât îl trecuse ca provenind din Worcestershire, și nu din Yorkshire.

Sheraton (1751-1806) și Hepplewhite (1727?-1786) cu greu s-ar fi putut lăuda ei înșiși cu un mare succes. Magazinul lui Hepplewhite era într-un cartier părăginit, Cripplegate, iar identitatea sa suficient de obscură pentru ca în epocă să i se spună fie Kepplewhite, fie Hebblethwaite. Despre viața lui personală nu se știe aproape nimic. Murise de fapt de doi ani la momentul la care a fost publicată cartea sa de modele. Soarta lui Sheraton a fost și mai curioasă. Acesta pare să nu fi deschis niciodată un magazin și nu s-a găsit niciodată vreo piesă de mobilier care să-i poată fi atribuită. Este posibil să nu fi făcut niciodată vreuna, ci doar să lucreze ca desenator și proiectant. Deși cartea lui s-a vândut bine, se pare că nu l-a îmbogățit, pentru că era silit să își suplimenteze veniturile predând desen și perspectivă. La un moment dat a abandonat proiectarea de mobilier, s-a pregătit ca pastor al unei secte nonconformiste numite Bapțiștii Stricți și, practic, a devenit predicator la colț de stradă. A murit într-o mizerie absolută, „printre gunoaie și gândaci”, în Londra, în 1806, lăsând în urma lui o soție și doi copii.

Ca fabricanți de mobilă, Chippendale și contemporanii săi au fost fără îndoială maeștri, dar ei s-au bucurat de un avantaj special, care nu mai are cum să apară niciodată: folosirea celui mai bun lemn de mobilă care a existat vreodată, o specie de mahon numită *Swietenia mahogani*. *Swietenia mahogani*, care creștea doar în unele părți din Cuba și Hispaniola (insula împărțită astăzi între Haiti și Republica Dominicană) în Caraibe, nu a

fost egalat niciodată în consistență, eleganță și utilitate. Atît de mare a fost cererea pentru el, încît a fost consumat în totalitate – exterminat iremediabil – în decurs de cincizeci de ani de la descoperirea lui. În lume există aproximativ alte două sute de specii de mahon, și cele mai multe au un lemn foarte bun, dar nu se compară cu consistența și prelucrabilitatea ușoară a speciei dispărute *S. mahogani*. Este posibil ca într-o zi lumea să aibă fabricanți de scaune mai buni decît Chippendale și omologii lui, dar nu va produce niciodată scaune mai bune.

În mod curios, multă vreme nimeni nu și-a dat seama de acest lucru. Multe scaune și alte piese de mobilier Chippendale, acum considerate inestimabile, au petrecut un secol sau mai mult fiind trîntite neglijent prin camerele servitorilor, înainte de a fi redescoperite și aduse din nou în casa principală, în perioada edwardiană. În total, cam șase sute de articole de mobilier Chippendale sînt acum atestate. Este foarte posibil ca altele, lăsate moștenire sau vîndute la moartea proprietarului, să stea nebăgate în seamă în vreo casă de țară sau vreun duplex de suburbie, mai valoroase decît casele în care se află.

III

Dacă ar fi să ne întoarcem în timp într-o casă din vremea lui Chippendale, una dintre diferențele care ne-ar izbi imediat ar fi că scaunele și alte mobile erau în general înșirate pe lîngă pereți, dînd fiecărei camere aspectul unei săli de așteptare. Pentru cei din perioada georgiană, scaunele sau mesele așezate în mijlocul camerei ar fi părut la fel de nepotrivite pe cît ni s-ar părea nouă astăzi un șifonier lăsat în mijlocul camerei. (Unul dintre

motivele pentru a le da într-o parte era acela de a ușura mersul prin cameră fără să te împiedici de mobilă în întuneric.) Deoarece erau ținute la perete, părțile din spate ale primelor scaune și banchete tapițate erau lăsate adesea nefinisate, așa cum noi lăsăm astăzi deschise părțile din spate ale dulapurilor și șifonierelor.

Cînd cineva avea oaspeți, exista obiceiul de a aduce un număr de scaune în față și a le aranja în cerc sau semicerc, cam ca atunci cînd se spun povești la școala primară. Aceasta avea efectul inevitabil de a face aproape orice conversație tensionată și artificială. După ce stătuse timp de patru ore și jumătate într-un chinuitor cerc de conversații fără rost, Horace Walpole declara: „Am epuizat vîntul și vremea, opera și teatrul... și toate subiectele potrivite într-un cerc obișnuit”. Și totuși, cînd unele gazde mai îndrăznețe încercau să aducă o anumită spontaneitate prin aranjarea scaunelor în grupuri mai intime de trei sau patru, mulți simțeau că rezultatul echivala cu haosul și destul de mulți nu s-au putut obișnui niciodată cu ideea unei conversații care are loc în spatele lor.

Marea problemă legată de scaunele acelei epoci consta în faptul că nu erau foarte confortabile. Soluția evidentă era capitonarea lor, dar aceasta s-a dovedit a fi mai dificilă decît s-ar putea crede, deoarece puțini meșteșugari aveau toate abilitățile necesare pentru a face un scaun capitonat bun. Producătorii se străduiau să obțină linii drepte acolo unde stofa întâlnea lemnul – șnururile și sforile au fost introduse inițial ca modalitate de a ascunde aceste imperfecțiuni – și erau adesea depășiți de producerea unei capitonări care să păstreze o formă boltită constantă a suprafeței scaunului. Doar șelarii puteau să ofere în mod fiabil durabilitatea necesară, acesta fiind și motivul pentru care o mare parte din primele mobile tapițate erau îmbrăcate în piele. Tapițerii se confruntau, de asemenea, cu problema că multe

țesături preindustriale puteau fi produse doar la o lățime de aproximativ cincizeci de centimetri, ceea ce crea nevoia unor tivuri în locuri ciudate. Abia după inventarea suveicii mobile de către John Kay, în 1733, a devenit posibilă fabricarea țesăturilor cu o lățime de aproximativ un metru.

Progresele din tehnologia textilă și cea a imprimării au transformat posibilitățile de decorare și în afară de producția mobilei. Aceasta a fost epoca în care s-au introdus pe scară largă covoarele, tapetele și țesăturile în culori vii. De asemenea, vopselele au devenit pentru prima oară disponibile într-o gamă de culori calde. Rezultatul a fost că, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, reședințele erau pline de caracteristici care cu un secol în urmă ar fi constituit un răsfăț extraordinar. Apărea casa modernă – o casă așa cum o recunoaștem noi astăzi. În sfârșit, la aproximativ o mie patru sute de ani după ce romanii s-au retras, luînd cu ei băile termale, canapelele capitonate și încălzirea centrală, britanicii redescopereau noua condiție de a locui în mod plăcut. Încă nu stăpîneau complet confortul, dar fără îndoială că descoperiseră un concept atrăgător. Viața și așteptările care o însoțeau nu aveau să mai fie niciodată aceleași.

Exista însă și o consecință a tuturor acestor lucruri. Apariția confortului în casă, în special folosirea pieselor de mobilier capitonate, făcea mobila mult mai vulnerabilă la pete, arsuri și alte agresiuni datorate neglijenței. În încercarea de a feri cele mai valoroase mobile de riscurile mari, s-a creat un nou tip de cameră, spre care ne vom îndrepta în continuare.

1. „Drawing room”, în limba engleză, care poate însemna și „cameră de desenat” (n. trad.).
2. „Cameră destinată retragerii” (n. trad.).
3. „Cameră destinată șederii” (n. trad.).

- 4* Rasa Ayrshire a fost creată de Bruce Campbell, inventivul văr de-al doilea al lui James Boswell, căruia i s-a dat în administrare domeniul familiei din Scoția doar după ce Boswell însuși a refuzat această responsabilitate, preferînd o viață de conversații și dezmăț rafinat în Londra creșterii vitelor în Scoția. Dacă Boswell ar fi fost mai supus, am fi pierdut nu doar marea sa biografie a lui Samuel Johnson, dar și una dintre cele mai bune rase de vaci de lapte din lume.
- 5* „Whig” este o prescurtare pentru „Whiggamore”, denumirea unui grup de insurgenți scoțieni din secolul al XVII-lea. Proveniența lui Whiggamore este incertă, așa cum rămîne și motivul pentru care a devenit denumirea potrivită pentru un grup de aristocrați englezi puternici. Inițial, denumirea a fost dată în batjocură de tory, dar grupul-țintă a adoptat-o cu mîndrie. Exact același lucru s-a întîmplat cu termenul „tory”.
- 6* Într-o clădire mare, numărul de camere este de regulă teoretic; depinde de cum numeri magaziile, toaletele și așa mai departe ca încăperi distincte (și, fără îndoială, de cît de atent le numeri). Numerele publicate pentru totalul camerelor de la Blenheim oscilează între 187 și 320 – o diferență destul de mare.
- 7* Fiindcă veni vorba, era de asemenea epoca artizanilor celebri. Unul dintre aceștia era marele sculptor Grinling Gibbons, care a trăit între 1648 și 1723. Interesantul său nume de botez era numele de familie al mamei lui. A crescut în Olanda, din părinți englezi, și a venit în Anglia prin 1667, după restaurație și încoronarea lui Carol al II-lea. S-a stabilit în Deptford, în sud-estul Londrei, unde își câștiga o foarte modestă existență sculptînd figuri pentru corăbii, dar într-o zi, în 1671, John Evelyn, autorul unui jurnal, a trecut din întîmplare pe lângă atelierul lui și a fost cucerit imediat de talentul, felul de a fi plăcut și poate și de frumusețea lui Gibbons. (Din cîte se spune, acesta era uluitor de frumos.) L-a încurajat pe tînăr să accepte comenzi mai dificile și l-a prezentat unor oameni influenți, cum ar fi Christopher Wren.
- Grație sprijinului lui Evelyn, Gibbons a avut foarte mult succes, dar de fapt mare parte a averii sale provenea dintr-un atelier care producea artă statuară și alte lucrări în piatră. Se pare că Gibbons a fost cel care a venit cu ideea de a-i înfățișa pe eroii britanici ca oameni de stat romani, în togi și sandale, ceea ce a

făcut ca lucrările lui în piatră să fie foarte la modă. Deși acum este în general considerat cel mai mare sculptor în lemn al epocii moderne, în timpul vieții sale nu a fost foarte celebru pentru asta. Pentru palatul Blenheim, Gibbons a produs lucrări decorative în piatră în valoare de 4.000 de lire, iar lucrări în lemn în valoare de doar 36 de lire. O parte a motivului pentru care somptuoasele sale lucrări în lemn sînt atît de prețuite astăzi este raritatea lor.

8* Chiar dacă are puțini cititori în prezent, Walpole a fost foarte popular în timpul vieții pentru istoriile și romanele sale. S-a dovedit cu deosebire expert în a forja cuvinte noi. *Oxford English Dictionary* îl creditează cu introducerea în limba engleză a nu mai puțin de 233 de cuvinte.

Capitolul 8

Sufrageria

I

În perioada în care domnul Marsham a ajuns să își înalțe casa, trebuie să fi fost de neconceput ca un om cu poziția lui să nu aibă o sufragerie oficială în care să primească oaspeți; dar cât să fie de oficială și de spațioasă și unde să fie plasată, în fața casei sau în spate, toate acestea trebuie să fi necesitat o anumită reflecție, de vreme ce ideea de sufragerie era încă suficient de nouă pentru ca dimensiunile și amplasarea acesteia să nu fie de la sine înțelese. În cele din urmă, după cum am văzut, domnul Marsham a hotărât să elimine propusa cameră a servitorilor și să-și ofere o sufragerie de 30 de picioare lungime – suficient de mare pentru a primi optsprezece sau douăzeci de oaspeți, un număr foarte mare pentru un pastor de țară. Chiar dacă primea oaspeți adesea, cum pare să fie cazul, în serile în care pastorul lua cina singur trebuie să fi fost o cameră singuratică. Cel puțin priveliștea din curtea bisericii era plăcută.

Nu știm aproape nimic despre modul în care domnul Marsham folosea această cameră, nu doar din cauză că știm atât de puțin despre domnul Marsham, dar și pentru că știm surprinzător de puțin despre anumite aspecte ale sufrageriei înseși. E posibil ca în mijlocul mesei să fi stat un obiect elegant și scump cunoscut drept *epergne*, care consta din vase unite prin brațe ornamentale, fiecare vas conținând o selecție de fructe și

semințe. Timp de aproximativ un secol, de la nici o masă cu pretenții nu lipsea un *epergne*, dar nu știe nimeni de ce se numea astfel. Cuvântul nu există în franceză, ci pare să fi apărut din senin.

Este posibil ca în jurul acestui *epergne* de pe masa domnului Marsham să fi existat oliviere, stative mici și elegante, de obicei din argint, conținând condimente – dar și de acestea se leagă un mister. Olivierele tradiționale aveau două sticle cu dop, pentru ulei și oțet, și trei sticlute mici asortate, cu capătul perforat, pentru presărat condimente pe mâncare. Două dintre acestea conțineau sare și piper, dar ce se găsea în a treia nu se cunoaște. De regulă, se presupune că era muștar uscat, dar asta numai pentru că nimeni nu se poate gândi la ceva mai plauzibil. Istoricul artei culinare Gerard Brett afirmă că „nici o alternativă satisfăcătoare nu a fost sugerată vreodată”. De fapt, nu există nici o dovadă care să sugereze că, în vreun moment al istoriei, muștarul ar fi fost dorit sau utilizat de către meseni într-o modalitate atât de promptă. Probabil din acest motiv, pe vremea domnului Marsham, al treilea recipient dispărea deja rapid de pe mese – ca și, de fapt, olivierele. Condimentele variau tot mai mult de la un fel de mâncare la altul, pe măsură ce unele deveneau asociate cu anumite mâncăruri – sosul de mentă cu carnea de miel, muștarul cu șunca, hreanul cu carnea de vită și așa mai departe. Nenumărate alte condimente se foloseau în bucătărie, însă doar două erau considerate atât de indispensabile, încât nu lipseau niciodată de pe masă. Mă refer, desigur, la sare și piper.

De ce dintre toate sutele de arome și mirodenii disponibile, tocmai acestea două sînt venerate de atîta vreme este una dintre întrebările cu care am început această carte. Răspunsul este complicat, dar impresionant. Pot să vă spun de pe acum că nimic din ce atingem astăzi nu se leagă de mai multe vărsări de sînge, suferințe și nenorociri.

Să începem cu sarea. Sarea este o parte prețuită a dietei noastre dintr-un motiv fundamental. Avem nevoie de ea. Am muri fără ea. Este una din cele aproximativ patruzeci de particule de materie neînsemnată – mărunțișuri ale chimiei – care trebuie să ajungă în trupurile noastre pentru a ne da energia și echilibrul necesare vieții cotidiene. Ele sînt cunoscute, colectiv, drept vitamine și minerale, și există multe – chiar foarte multe – lucruri pe care nu le știm despre ele, inclusiv cît de multe dintre ele ne sînt necesare, ce anume fac unele dintre ele și în ce cantități optime ar trebui consumate.

Că ele sînt necesare a fost o informație care s-a lăsat așteptată surprinzător de mult timp. Pînă mult după începutul secolului al XIX-lea, ideea unei diete bine echilibrate nu i-a venit nimănui. Se considera că toată mîncarea conține o unică substanță vagă, dar hrănitoare – „alimentul universal”. Un kilogram de carne de vită avea aceeași valoare nutritivă pentru corp ca un kilogram de mere sau păstîrnac sau orice altceva, și tot ce i se cerea unei ființe umane era să se asigure că îngurgitează o cantitate îndestulătoare. Ideea că în anumite mîncăruri existau elemente vitale esențiale pentru bunăstarea umană încă nu fusese concepută. Acest lucru nu este cu totul surprinzător, deoarece simptomele unei alimentații deficitare – letargie, dureri articulare, sensibilitate crescută la infecții, vedere neclară – rareori sugerează o dietă dezechilibrată. Chiar și astăzi, dacă începe să ne cadă părul sau dacă gleznelor ni se umflă alarmant, e puțin probabil ca primul nostru gînd să se îndrepte spre ce am mîncat în ultimul timp. Încă și mai puțin ne-am gîndi la ce *nu* am mîncat. Așa s-a întîmplat cu europenii uluiți care, multă vreme, au murit în proporții uimitoare fără să știe de ce.

S-a sugerat că doar din cauza scorbutului au murit nu mai puțin de două milioane de marinari

între 1500 și 1850. În mod obișnuit, acesta ucidea cam jumătate din echipaj în orice călătorie îndelungată. S-au încercat diverse soluții disperate. Într-o călătorie pînă în India și înapoi, Vasco da Gama și-a încurajat oamenii să își clătească gura cu urină, ceea ce nu i-a ajutat cu nimic în privința scorbutului și probabil că nici în privința stării de spirit. Uneori pierderile erau cu adevărat surprinzătoare. Într-o călătorie de trei ani din anii 1740, o expediție navală britanică condusă de comandorul George Anson a pierdut 1.400 de oameni din două mii îmbarcați. Patru au fost omorîți de agresori; practic toți ceilalți au murit de scorbut.

În timp, oamenii au observat că marinarii suferind de scorbut aveau tendința de a-și reveni atunci cînd ajungeau într-un port și primeau mîncare proaspătă, dar nimeni nu-și putea da seama ce anume din acele alimente îi ajuta. Unii credeau că nici nu era vorba de mîncare, ci doar de schimbarea aerului. În orice caz, în călătoriile lungi nu era posibilă păstrarea alimentelor în stare proaspătă, astfel că simpla identificare a legumelor și a altor alimente era oarecum inutilă. Era necesară un fel de esență distilată – un antiscorbutic, cum l-au numit doctorii – care să fie eficientă împotriva scorbutului, dar și transportabilă. În anii 1760, un doctor scoțian pe nume William Stark, în mod evident încurajat de Benjamin Franklin, a întreprins o serie de experimente vădit nesăbuite prin care a încercat să identifice agentul activ, privîndu-se el însuși, în mod destul de bizar, de acesta. A trăit săptămîni la rînd doar cu cele mai elementare alimente – în principal pîine și apă – pentru a vedea ce se întîmplă. Rezultatul a fost că, în ceva mai mult de șase luni, a reușit să se omoare, de scorbut, fără să ajungă la vreo concluzie utilă. În aproximativ aceeași perioadă, James Lind, un medic de bord, a întreprins un experiment mai riguros din punct de

vedere științific (și mai puțin riscant pentru propria persoană), găsind doisprezece marinari care aveau deja scorbut, împărțindu-i în perechi și dând fiecărei perechi diferite presupuse elixiruri – oțet unei perechi, usturoi și muștar alteia, portocale și lămâi unei a treia și așa mai departe. Cinci dintre grupuri nu au manifestat nici o ameliorare, dar perechea care primise portocale și lămâi și-a revenit rapid și complet. În mod uimitor, Lind a decis să ignore importanța acestui rezultat și s-a încăpățânat să rămână la convingerea sa personală că scorbutul era provocat de mîncarea incomplet digerată care determina acumularea de toxine în corp.

Marelui căpitan James Cook i-a revenit sarcina de a pune lucrurile la punct. În călătoria sa în jurul globului din 1768-1771, căpitanul Cook a luat cu el o serie de antiscorbutice cu care să experimenteze, inclusiv 135 kilograme de marmeladă de morcovi și 45 kilograme de varză murată pentru fiecare membru al echipajului. Nimeni nu a murit de scorbut în călătoria sa – un miracol care a făcut din el un erou național în aceeași măsură ca și descoperirea Australiei sau oricare dintre multele realizări din timpul spectaculoasei sale aventuri. Royal Society, principala instituție științifică a Marii Britanii, a fost atît de impresionată, încît i-a acordat Medalia Copley, cea mai înaltă distincție. Din nefericire, marina britanică nu a fost la fel de promptă. În ciuda tuturor acestor dovezi, a tergiversat lucrurile încă o generație pînă cînd le-a oferit în mod regulat marinarilor suc de citrice^{1*}.

Înțelegerea faptului că o dietă dezechilibrată este cauza nu doar a scorbutului, ci și a multor boli obișnuite s-a lăsat așteptată extraordinar de mult timp. Abia în 1897 un medic olandez pe nume Christiaan Eijkman, care lucra în Java, a observat că oamenii care mîncău orez nedecorticat nu făceau beriberi, o boală neurologică teribilă, în

timp ce oamenii care mâncau orez decorticat făceau beriberi foarte des. Era evident că un lucru sau mai multe erau prezente în anumite alimente și lipseau din altele, determinând starea de sănătate. Era începutul unei înțelegeri a „bolii lipsei”, cum i se spunea, și i-a adus lui Eijkman un Premiu Nobel pentru Medicină, chiar dacă el nu știa care erau acești agenți activi.

Adevărata descoperire a avut loc în 1912, când Casimir Funk, un biochimist polonez care lucra la Institutul Lister din Londra, a izolat tiamina sau vitamina B1, cum este cunoscută în general în prezent. Dându-și seama că aceasta făcea parte dintr-o familie de molecule, Funk a combinat termenii „vital” și „amine” pentru a crea noul cuvânt „vitamine”.

Funk a susținut, de asemenea, că exista o corelație directă între carența anumitor amine și instalarea anumitor boli – mai ales scorbut, pelagră și rahitism. Aceasta a fost o intuiție extraordinară, care avea potențialul de a salva milioane de vieți distruse, dar din păcate nu i s-a dat atenție. Principalul manual medical al vremii insista în continuare că scorbutul era provocat de un număr mare de factori – „mediu neigienic, suprasolicitare, depresie mentală și expunere la frig și umezeală” erau principalii factori pe care autorii credeau că merită să îi enumere – și doar în mică măsură de alimentația deficitară. Mai rău, în 1917, principalul nutriționist american, E.V. McCollum de la University of Wisconsin – cel care a încetățenit, de fapt, termenii de vitamina A și vitamina B –, a declarat că scorbutul nu era nicidecum o boală a dietei deficitare, ci că era provocat de constipație.

În cele din urmă, un chirurg pe nume John Crandon de la Harvard Medical School a decis în 1939 să rezolve odată pentru totdeauna această chestiune, prin străvechea metodă a eliminării vitaminei C din dieta sa atât timp cât era necesar pentru a se îmbolnăvi cu adevărat. A fost nevoie de

surprinzător de mult timp. În primele optsprezece săptămîni, singurul simptom a fost oboseala extremă. (În mod remarcabil, de-a lungul întregii perioade a continuat să își opereze pacienții.) Dar în a nouăsprezecea săptămîină, starea lui s-a înrăutățit brusc – în asemenea măsură încît aproape sigur ar fi murit dacă nu s-ar fi aflat sub strictă supraveghere medicală. I-au fost injectate 1.000 de miligrame de vitamina C și a revenit la viață aproape imediat. În mod interesant, nu a manifestat deloc simptomele pe care toți le asociau cu scorbutul: căderea dinților și sîngerarea gingiilor.

Între timp, s-a descoperit că vitaminele lui Funk constituiau un grup mult mai neomogen decît se crezuse. Vitamina B s-a dovedit a fi nu doar o singură vitamină, ci mai multe, acesta fiind motivul pentru care avem B1, B2 și așa mai departe. Pentru a spori confuzia, vitamina K nu are nimic de-a face cu ordinea alfabetică. A fost numită K deoarece descoperitorul ei danez, Henrik Dam, a botezat-o *Koagulations vitamin*, pentru rolul ei în coagularea sîngelui. Ulterior, grupului i-a fost adăugat acidul folic. Acesta este numit uneori vitamina B9, dar cel mai adesea i se spune doar acid folic. Două alte vitamine – acidul pantotenic și biotina – nu au numere și, fiindcă veni vorba, nici prea mare notorietate, dar asta se datorează în mare parte faptului că ele nu ne fac probleme niciodată. Nu s-a descoperit încă vreun om care să aibă cantități insuficiente din vreuna dintre ele.

Pe scurt, vitaminele constituie un grup dezordonat. Este aproape imposibil să le definim într-un mod care să le cuprindă pe toate. Potrivit unei definiții standard de manual, vitamina este „o moleculă organică neprodusă în corpul uman, de care este nevoie, în cantități mici, pentru susținerea unui metabolism normal”, dar în realitate vitamina K este produsă în corp, de bacterii din intestine.

Vitamina D, una din cele mai vitale substanțe dintre toate, este de fapt un hormon, iar cea mai mare parte a ei o obținem nu din dietă, ci prin acțiunea magică a luminii soarelui asupra pielii.

Vitaminele sînt bizare. În primul rînd, este ciudat că nu le putem produce noi înșine, cînd sîntem atît de dependenți de ele cît privește starea noastră de bine. Dacă un cartof poate produce vitamina C, noi de ce nu putem? În regnul animal, doar oamenii și cobaii sînt incapabili să sintetizeze vitamina C în propriul corp. De ce noi și cobaii? Nu are rost să ne întrebăm. Nimeni nu știe. Celălalt lucru remarcabil referitor la vitamine este disproporția izbitoare dintre dozaj și efect. Simplu spus, avem mare nevoie de vitamine, dar nu în cantități mari – 85 de grame de vitamina A, distribuite încet, dar constant, ne vor menține fericiți o viață întreagă; necesarul nostru de B1 e și mai mic – doar 30 de grame răspîndite pe șaptezeci sau optzeci de ani. Dar să încercăm doar să ne lipsim de aceste particule energizante și vom vedea cît durează pînă cînd începem să ne prăbușim.

Exact aceleași afirmații sînt valabile și în cazul „colegelor” vitaminelor, mineralele. Diferența fundamentală dintre vitamine și minerale este că vitaminele provin din lumea vie – din plante, bacterii și așa mai departe –, iar mineralele nu. În contextul dietei, „minerale” este doar un alt nume pentru elementele chimice – calciu, fier, iod, potasiu și așa mai departe – care ne susțin viața. 92 de elemente apar în mod natural pe pămînt, deși unele doar în cantități foarte mici. Franciul, de exemplu, este atît de rar, încît se consideră că la un moment dat întreaga planetă poate să conțină doar douăzeci de atomi din acest element. Dintre celelalte, cele mai multe trec prin corpul nostru într-un moment sau altul, uneori destul de regulat, dar încă nu se știe în multe cazuri dacă sînt importante sau nu. Avem mult brom distribuit în

țesuturile noastre. Acesta se comportă ca și cum s-ar afla acolo cu un scop, dar nimeni nu a reușit încă să-și dea seama care ar putea fi el. Dacă eliminăm din alimentație zincul, vom ajunge să suferim de hipogeuzie, o afecțiune în care papilele gustative nu mai funcționează, ceea ce face ca mîncarea să devină searbădă sau chiar dezgustătoare, însă în 1977 încă se mai considera că zincul nu are nici un fel de rol în dietă.

Cîteva elemente, cum ar fi mercurul, taliul și plumbul, par să nu ne ajute cu nimic și sînt cu siguranță dăunătoare dacă sînt consumate în exces². Altele de asemenea nu sînt necesare, dar sînt mult mai benigne, dintre care cel mai notabil este aurul. Acesta este motivul pentru care aurul poate fi folosit ca plombă dentară: nu ne face nici un rău. Dintre celelalte, despre vreo douăzeci și două de elemente se știe sau se crede că au o mare importanță pentru viață, potrivit lucrării *Essentials of Medical Geology*. Sîntem siguri referitor la aproximativ șaisprezece dintre ele; despre celelalte șase doar se crede că sînt vitale. Nutriția este o știință remarcabil de inexactă. Să luăm magneziul, care este necesar pentru buna gestionare a proteinelor în interiorul celulelor. Magneziul abundă la plantele din familia leguminoaselor, la cereale și la verdețuri, dar procesarea modernă a alimentelor reduce conținutul de magneziu cu pînă la 90% – practic, îl anihilează. Astfel că cei mai mulți dintre noi nu consumăm nici pe departe cantitatea recomandată zilnic – nu că ar ști cineva care este această cantitate. Și nici nu poate preciza cineva care sînt consecințele carenței de magneziu. S-ar putea să pierdem ani din viață, puncte din coeficientul de inteligență, calitatea memoriei sau să suferim de aproape orice alt lucru rău pe care l-am putea numi. Pur și simplu nu știm. Arsenicul este la fel de puțin cunoscut. În mod evident, dacă ingerăm prea mult arsenic, ne vom dori foarte rapid să nu fi făcut asta. Dar cu toții ingerăm puțin

arsenic prin alimentație, iar unele autorități din domeniu sînt absolut sigure că, în aceste cantități minuscule, arsenicul este vital pentru starea noastră de bine. Însă alții nu sînt la fel de siguri.

Și ajungem înapoi la sare, după ce am făcut un mare ocol. Dintre toate mineralele, cel mai vital în termeni de dietă este potasiul, pe care îl consumăm de regulă sub forma clorurii de sodiu – sarea de bucătărie^{3*}. În acest caz, problema nu este că ingerăm prea puțin, ci poate mult prea mult. Nu avem nevoie de prea multă sare – 200 de miligrame pe zi, cam cît obținem prin șase sau opt scuturături energice ale solniței –, dar ingerăm în medie cam de șaizeci de ori această cantitate. Este aproape imposibil să evităm acest lucru într-o dietă normală, deoarece există foarte multă sare în alimentele procesate pe care le mîncăm cu zel lacom. Sarea se găsește adesea din abundență în alimente care nu par deloc sărate – cereale pentru micul dejun, supe semipreparate și înghețată, de exemplu. Cine ar fi crezut că cincizeci de grame de cereale conțin mai multă sare decît cincizeci de grame de alune sărate? Sau că conținutul unei conserve de supă – sau al aproape oricărei conserve – depășește cu mult rația de sare zilnică recomandată pentru un adult?

Dovezile arheologice demonstrează că, odată ce s-au sedentarizat în comunități agricole, oamenii au început să sufere de carențe de sare – ceva ce nu mai cunoscuseră înainte – și astfel au trebuit să facă un efort special pentru a găsi sarea și a o introduce în alimentație. Unul dintre misterele istoriei este cum și-au dat seama că trebuie să facă acest lucru, deoarece absența sării din dietă nu trezește nici o poftă. Ne face să ne simțim rău și în cele din urmă ne ucide – fără cloridul din sare, celulele pur și simplu încetează să mai funcționeze, ca un motor lipsit de combustibil –, dar este imposibil ca la un moment dat un om să se fi gîndit: „Dumnezeule,

ce bine mi-ar prinde niște sare!”. Deci cum s-au gândit să înceapă să o caute este o întrebare interesantă, mai ales că în anumite locuri obținerea ei presupune o anumită ingeniozitate. Vechii britoni, de exemplu, încălzeau bețe în foc, apoi le înmuiau în mare și rădeau sarea de pe ele. Aztecii, în schimb, obțineau sarea prin evaporarea propriei urine. Acestea nu sînt acțiuni intuitive, ca să nu spunem mai mult. Și totuși, a avea sare în alimentație este una dintre cele mai mari nevoi din natură, și este universală. Fiecare societate din lume în care sarea este ușor accesibilă consumă, în medie, de patruzeci de ori mai mult decît cantitatea necesară vieții. Pur și simplu nu ne mai săturăm de ea.

În prezent, sarea este omniprezentă și ieftină, iar noi uităm cît de intens dorită era odată, dar în cea mai mare parte a istoriei ea i-a mînat pe oameni pînă la capătul lumii. Sarea era necesară pentru păstrarea cărnii și a altor alimente, astfel că era adesea solicitată în cantități imense: Henric al VIII-lea a pus să fie tăiați și sărați 25.000 de boi pentru o campanie militară din 1513. Așadar sarea era o resursă extrem de strategică. În Evul Mediu, caravane de nu mai puțin de patruzeci de mii de cămile – suficient pentru a alcătui o coloană lungă de 110 kilometri – transportau sarea de-a lungul Saharei, din Timbuktu în piețele animate ale Mediteranei.

Oamenii au purtat războaie din cauza ei și au fost vînduți ca sclavi pentru ea. Astfel că sarea a produs ceva suferință la vremea ei. Dar această suferință pălește în comparație cu privațiunile, vîrsarea de sînge și avariția ucigașă asociate cu o gamă de alimente minuscule de care nu avem nevoie deloc și fără de care ne-am putea descurca foarte bine. Mă refer la complementele sării din lumea condimentelor: mirodeniile^{4*}. Nimeni nu ar muri fără mirodenii, dar foarte mulți au murit pentru ele.

O parte considerabilă a istoriei lumii moderne este istoria mirodeniilor, iar povestea începe cu o plantă agățătoare deloc atrăgătoare care creștea odată numai pe coasta Malabarului din estul Indiei. Această plantă se numește *Piper nigrum*. Dacă ne-ar fi înfățișată în starea ei naturală, aproape cu siguranță ne-am chinui să ghicim de ce este importantă, dar ea este sursa tuturor celor trei tipuri de piper „adevărat” – negru, alb și verde. Boabele de piper mici, rotunde și tari pe care le introducem în rîșnițele noastre de bucătărie sînt de fapt fructele mici ale acestei plante agățătoare, uscate pentru a fi mai picante. Diferența dintre varietăți depinde doar de momentul în care sînt culese și modul în care sînt procesate.

Piperul a fost apreciat din vremuri imemorabile în teritoriul său de origine, dar romanii sînt cei care l-au făcut o marfă internațională. Romanii adora piperul. Puneau piper pînă și pe desert. Atașamentul lor față de piper ținea sus prețul acestuia și i-a dat valoare durabilă. Negustorilor de mirodenii din estul îndepărtat nu le venea să creadă cît de norocoși sînt. „Vin cu aur și pleacă cu piper”, remarcă uluit un negustor tamil. Cînd goții amenințau să prade Roma în 408, romanii i-au mituit cu un tribut care includea o tonă și jumătate de piper. Pentru masa de la nunta lui din 1468, ducele Karl de Bourgogne a comandat 170 kilograme de piper negru – mult mai mult decît se putea consuma la o nuntă oricît de mare – și l-a expus ostentativ, astfel încît oamenii să poată vedea cît de fabulos de bogat era.

Întîmplător, ideea îndelung susținută că mirodeniile erau folosite pentru a masca alimentele stricate nu rezistă în fața unei examinări atente. Singurii care își puteau permite majoritatea mirodeniilor erau cei care era cel mai puțin probabil să mănînce carne stricată, iar mirodeniile erau oricum prea prețioase ca să fie folosite pentru a masca asta. Astfel că, atunci cînd aveau

mirodenii, oamenii le foloseau cu atenție și cumpătare, și nu ca pe un mijloc aromat de mascare.

Piperul constituia aproximativ 70% din comerțul angro cu mirodenii, dar alte mărfuri din locuri și mai îndepărtate – nucșoara și floarea de nucșoară, scorțișoara, ghimbirul, cuișoarele și curcuma, ca și alte câteva mirodenii exotice în general uitate precum obligeana, aerelul, chimenul indian, galangalul și curcuma albă – au început să își croiască drum spre Europa, devenind și mai valoroase. Timp de secole, mirodeniile au fost nu numai cele mai prețioase alimente, ci și cele mai prețuite mărfuri de orice tip. Insulele Mirodeniilor, ascunse departe în Orientul Îndepărtat, au rămas atât de dezirabile, prestigioase și exotice încât, atunci când Iacob I a obținut posesia a două insulițe, a fost o lovitură atât de mare, încât pentru o vreme i-a plăcut să se prezinte drept „Rege al Angliei, Scoției, Irlandei, Franței, al Pulowayului și Puloonului”.

Nucșoara și floarea de nucșoară erau cele mai valoroase din cauza rarității lor^{5*}. Ambele provin de la un arbore, *Myristica fragrans*, care se găsea pe pantele mai joase a doar nouă insule mici, vulcanice, care se înălțau abrupt din Marea Banda, printre multe alte insule – nici una neavînd solul și microclimatul favorabile dezvoltării arborelui de nucșoară – între Borneo și Noua Guinee, în ceea ce este astăzi Indonezia. Cuișoarele, bobocii uscați ai unui tip de mirt, creșteau pe șase insule la fel de aparte, aflate la vreo 300 de kilometri spre nord în același lanț, cunoscute în geografie drept Insulele Molute, iar în istorie drept Insulele Mirodeniilor. Doar pentru a ne face o imagine, arhipelagul indonezian constă din 16.000 de insule răspîndite pe 1.900.000 de kilometri pătrați de mare, astfel că nu e de mirare că așezarea exactă a cincisprezece dintre ele a rămas un mister pentru europeni atât de mult timp.

Toate aceste mirodenii ajungeau în Europa printr-o rețea complicată de negustori, fiecare dintre ei luându-și, bineînțeles, partea lui. Când ajungeau pe piețele europene, nucșoara și floarea de nucșoară costau și de șaizeci de mii de ori mai mult decât prețul la care se vindeau în Orientul Îndepărtat. În mod inevitabil, era doar o chestiune de timp pînă cînd cei de la capătul lanțului de aprovizionare să conchidă că ar fi mult mai lucrativ să elimine etapele intermediare și să ia toate profiturile de la bun început.

Așa a început perioada marilor descoperiri geografice. Cristofor Columb este cel mai cunoscut dintre exploratorii timpurii, dar nu și primul. În 1487, cu cinci ani înaintea lui, Fernão Dulmo și João Estreito au plecat din Portugalia pe apele necunoscute ale Atlanticului, jurînd să se întoarcă după patruzeci de zile dacă nu găseau nimic în acest interval. De atunci nu s-a mai auzit nimic despre ei. S-a dovedit că nu era deloc simplu să găsești vînturile potrivite care să te aducă înapoi în Europa. Adevărata realizare a lui Columb a fost că a reușit să traverseze cu succes oceanul în ambele direcții. Deși era un marinar desăvîrșit, nu era foarte bun la nimic altceva, mai ales la geografie, a cărei cunoaștere ar putea părea lucrul cel mai important pentru un explorator. Ar fi greu să găsim în istorie un personaj care să fi dobîndit o faimă mai durabilă avînd mai puține competențe. A petrecut o mare parte din cei opt ani navigînd în jurul Caraibelor și pe coasta Americii de Sud, convins că era în inima Orientului și că Japonia și China erau la marginea fiecărui apus de soare. Nu și-a dat seama niciodată că de fapt Cuba e o insulă și nu a pus niciodată piciorul – și nici măcar nu i-a bănuț existența – pe teritoriul de la nord pe care toată lumea crede că l-a descoperit: Statele Unite. Și-a umplut calele cu pirită de fier, crezînd că era aur, și cu ceea ce credea cu tărie că e scorțișoară și piper. Prima era de fapt o scoarță de copac fără

valoare, iar al doilea nu era piper adevărat, ci ardei iute – excelent când ai ajuns să-i dai de gust, dar puțin uluitor și lacrimogen la prima mușcătură sănătoasă.

Toți în afară de Columb și-au dat seama că nu aceasta era soluția la problema mirodeniilor, iar în 1497 Vasco da Gama, navigând pentru Portugalia, a decis să meargă spre Orient pe cealaltă rută, în jurul extremității de sud a Africii. Aceasta era o chestiune mult mai spinoasă decât putea părea. Vânturile și curenții contrari nu permiteau unei corăbii ce naviga spre sud să urmeze pur și simplu linia de coastă, așa cum ar dicta logica. În schimb, Gama a trebuit să navigheze departe, în interiorul Oceanului Atlantic – aproape pînă în Brazilia, de fapt, deși el nu știa –, pentru a prinde brizele de vest care să-i împingă flota în jurul capului sudic. Astfel, călătoria sa a fost cu adevărat spectaculoasă. Europeanii nu mai navigaseră atît de departe pînă atunci. Corăbiile lui Gama pierdeau din vedere uscatul și cîte trei luni la rînd. Aceasta a fost călătoria care a dus de fapt la descoperirea scorbutului. Nici o altă călătorie pe mare nu fusese suficient de lungă pentru ca simptomele scorbutului să se declanșeze.

Și tot ea a adus alte două tradiții nefericite în lumea maritimă. Una a fost introducerea sifilisului în Asia – la doar cinci ani după ce oamenii lui Columb îl aduseseră în Europa din Americi –, contribuind la a face din el o boală cu adevărat internațională. Cealaltă a fost violența extremă gratuită față de oameni nevinovați. Vasco da Gama era un om incredibil de rău. Odată a capturat o corabie musulmană care transporta sute de bărbați, femei și copii, a încuiat pasagerii și echipajul în cală, a luat tot ce era de valoare, apoi – în mod gratuit și îngrozitor – a dat foc navei. Aproape oriunde mergea, Gama agresa sau măcelărea oamenii pe care îi întâlnea, făcînd ca neîncrederea

și violența brută să caracterizeze și să reducă din aura marilor descoperiri geografice.

Gama nu a ajuns niciodată la Insulele Mirodeniilor. Ca mulți alții, el credea că Indiile de Est sînt doar puțin mai la est de India (de unde și numele lor, desigur), dar de fapt s-au dovedit a fi *mult* dincolo de India, atît de departe încît europenii care ajungeau acolo începeau să se întrebe dacă nu cumva parcurseseră cea mai mare parte a drumului în jurul lumii și ajunseseră aproape înapoi în Americi. Dacă era așa, atunci o călătorie după mirodenii spre Indii ar fi fost mult mai ușor de făcut navigînd spre vest, pe lîngă noile teritorii descoperite de Columb, și nu ocolind Africa și traversînd Oceanul Indian.

În 1519, cu cinci corăbii șubrede, Fernando Magellan a plecat într-o operațiune curajoasă, dar serios subfinanțată, ca să descopere ruta de vest. Ce a descoperit a fost că între Americi și Asia era un gol mai mare decît își imaginase vreodată cineva că putea să încapă pe Pămînt: Oceanul Pacific. Nimeni nu a suferit vreodată mai mult în încercarea de a se îmbogăți decît Fernando Magellan și echipajul său, în timp ce navigau tot mai neîncrezători prin Pacific, în 1521. Cu proviziile aproape epuizate, ei au inventat probabil cel mai puțin apetisant fel de mîncare servit vreodată: excremente de șobolan amestecate cu așchii de lemn. „Mîncam biscuiți care nu mai erau biscuiți, ci pulbere de biscuiți colcăind de viermi”, a consemnat un membru al echipajului. „Putea puternic a urină de șobolani. Beam apă gălbuie împruțită de multe zile. Am mîncat și pieile de bou cu care era acoperită partea de sus a vergii... și adesea mîncam rumeguș de la scînduri.” Au stat trei luni și douăzeci de zile fără mîncare proaspătă sau apă, pînă cînd au dat de un țărm în Guam – și totul în încercarea de a umple calele navelor cu boboci uscați, bucățele de scoarță și alte asemenea

lucruri aromate de presărat pe mâncare și de transformat în pomezi.

În cele din urmă, doar optsprezece din cei două sute șaizeci de bărbați au supraviețuit călătoriei. Magellan însuși a fost ucis într-o încăierare cu indigenii din Filipine. Însă cei optsprezece supraviețuitori s-au descurcat foarte bine de pe urma călătoriei. În Insulele Mirodeniilor au încărcat 24.000 kilograme de cuișoare, pe care le-au vândut în Europa cu un profit de 2.500% și, aproape întâmplător, între timp au devenit primii oameni care au înconjurat globul. Adevărata importanță a călătoriei lui Magellan a constat nu în faptul că a fost primul care a navigat în jurul planetei, ci că a fost primul care și-a dat seama cât de mare este această planetă.

Deși Columb nu prea înțelegea ce face, în final, călătoriile lui s-au dovedit a fi cele mai importante, și putem data cu precizie momentul în care s-a întâmplat asta. Pe 5 noiembrie 1492, în Cuba, doi dintre marinarii lui s-au întors pe navă aducând ceva nemaivăzut în lumea lor pînă atunci: „un fel de grăunțe [pe care indigenii] le numesc *maiz* care au gust bun coapte, uscate și transformate în făină”. În aceeași săptămînă, au văzut niște indieni taino băgîndu-și în gură niște cilindri cu iarbă fumegîndă, trăgînd fum în piept și declarînd acest exercițiu satisfăcător. Columb a dus acasă și acest produs ciudat.

Și așa a început procesul cunoscut de antropologi drept Schimbul Columbian – transferul de alimente și alte materiale din Lumea Nouă în cea veche și viceversa. La momentul în care primii europeni au ajuns în Lumea Nouă, agricultorii de acolo recoltau peste o sută de tipuri de plante comestibile – cartofi, roșii, floarea-soarelui, dovlecei, vinete, avocado, o serie întreagă de leguminoase și cucurbitacee, cartofi dulci, alune, acaju, ananas, papaya, guave, igrane,

manioc, bostani, vanilie, patru tipuri de ardei iuți și cacao, printre multe altele –, o recoltă deloc rea.

S-a estimat că 60% din toate recoltele cultivate astăzi în lume sînt orginare din Americi. Aceste alimente nu au fost doar incluse în bucătăriile străine – *au devenit* efectiv bucătăriile străine. Imaginați-vă mîncarea italiană fără roșii, mîncarea grecească fără vinete, mîncarea thailandeză și indoneziană fără sosul de alune, mîncărurile de curry fără ardeiul iute, hamburgerii fără cartofi prăjiți sau ketchup, mîncarea africană fără manioc. Aproape că nu a existat masă în întreaga lume, în orice parte de la est la vest, care să nu fi fost semnificativ îmbunătățită de alimentele din Americi.

Însă la acel moment nimeni nu a prevăzut asta. Pentru europeni, ironia este că nu prea și-au dorit alimentele pe care le-au descoperit, în timp ce pe cele dorite nu le-au descoperit. Ceea ce căutau ei erau mirodeniile, iar Lumea Nouă era dezamăgitor de săracă în privința lor, în afară de ardei iuți, care erau prea picanți și surprinzători pentru a fi apreciați de la început. Multe alimente promițătoare din Lumea Nouă nu au reușit să stîrnească nici un fel de interes. Indigenii din Perú aveau 150 de soiuri de cartofi și le prețuiau pe toate. Un incas de acum cinci sute de ani ar fi fost capabil să identifice soiurile de cartofi așa cum un amator de vinuri modern identifică strugurii. Limba quechua din Perú încă are o mie de cuvinte pentru diferitele tipuri sau stări ale cartofului. *Hantha*, de exemplu, descrie un cartof care în mod evident e cam vechi, dar încă mai are pulpă comestibilă. Conchistadorii însă au dus acasă doar cîteva soiuri, și se spune că acestea nu erau deloc cele mai delicioase. Mai la nord, aztecii țineau foarte mult la amarant, o cereală care produce grăunțe nutritive și gustoase. În Mexic era un aliment la fel de popular ca și porumbul; dar spaniolii erau dezgustați de modul în care aztecii îl

foloseau, amestecat cu sânge, în ritualuri implicând sacrificii umane, și au refuzat să se atingă de el.

Trebuie spus că, în schimb, Americile au avut mult de câștigat de pe urma Europei. Înainte ca europenii să năvălească în viața lor, oamenii din America Centrală aveau doar cinci animale domesticate – curcanul, rața, câinele, albinele și coșenila – și nici un produs lactat. Fără carnea și brânza europeană, mâncarea mexicană așa cum o știm noi nu ar putea exista. Grâul din Kansas, cafeaua din Brazilia, vitele din Argentina și multe altele nu ar fi posibile.

Din nefericire, Schimbul Columbian a presupus și boli. Lipsiți de orice imunitate la multe boli europene, indigenii se îmbolnăveau ușor și „mureau pe capete”. Se estimează că o epidemie, probabil o hepatită virală, a ucis 90% din indigenii de pe coasta din Massachusetts. Un grup tribal pe vremuri puternic din regiunea Texasului și Arkansasului de astăzi, Caddo, a înregistrat o scădere dramatică a populației de la 200.000, estimativ, la doar 1.400 – o scădere de peste 99%. O epidemie echivalentă în New York în prezent ar reduce populația la 56.000 – „insuficient pentru a umple Yankee Stadium”, cu înfricoșătoarea formulă a lui Charles C. Mann. În total, se estimează că bolile și măcelul au redus populația indigenă a Mezoamericii cu 90% în primul secol de contact cu europenii. În schimb, le-au dat oamenilor lui Columb sifilis^{6*}.

În timp, Schimbul Columbian a implicat, desigur, și deplasări de oameni, întemeierea de colonii, transferul – uneori forțat – de limbă, religie și cultură. Aproape nici un alt act din istorie nu a schimbat lumea mai profund decât căutările pline de erori ale lui Columb după mirodeniile orientale.

Mai există încă o ironie în toate acestea. La momentul în care epoca explorărilor era în plin avânt, perioada de glorie a mirodeniilor se apropia

oricum de sfârșit. În 1545, la doar aproximativ douăzeci de ani de la spectaculoasa călătorie a lui Magellan, o navă de război engleză, *Mary Rose*, s-a scufundat în circumstanțe misterioase în largul coastei engleze, lângă Portsmouth. Peste patru sute de oameni au murit. Când nava a fost recuperată la sfârșitul secolului XX, arheologii marini au fost surprinși să descopere că aproape toți marinarii dețineau o punguță cu piper negru, pe care o țineau legată la brâu. Trebuie să fi fost unul dintre cele mai prețuite bunuri ale lor. Faptul că pînă și un marinar obișnuit de la 1545 își putea permite acum o rezervă de piper, oricît de modestă, însemna că epoca piperului ca bun extrem de rar și de dorit se apropia de sfârșit. Acesta era pe cale să ocupe, alături de sare, locul său de condiment standard și relativ comun.

Oamenii au continuat să se lupte pentru condimentele mai exotice încă aproximativ un secol, iar uneori chiar și pentru cele mai obișnuite. În 1599, optzeci de negustori britanici, exasperați de prețul crescînd al piperului, au format Compania Britanică a Indiilor de Est, cu intenția de a obține o parte din piață pentru ei înșiși. Aceasta a fost inițiativa care i-a adus regelui Iacob prețuitele insule Puloway și Puloroon, dar de fapt britanicii nu au avut niciodată prea mult succes în Indiile de Est, iar în 1667, prin Tratatul de la Breda, au renunțat la orice pretenție asupra regiunii în favoarea olandezilor, în schimbul unei mici bucăți de pămînt lipsite de importanță din America de Nord. Bucata de pămînt se chema Manhattan.

La acest moment însă, existau deja noi mărfuri pe care oamenii le doreau și mai mult, iar căutarea acestora avea să schimbe lumea în continuare, în cele mai neașteptate moduri.

II

Cu doi ani înainte nefericitei sale aventuri cu „mulți viermi colcăind”, Samuel Pepys a consemnat în jurnalul său un moment de cotitură din viața sa ceva mai prozaic. Pe 25 septembrie 1660, Pepys a încercat pentru prima oară o nouă băutură fierbinte, scriind în jurnal: „Iar apoi am trimis după o ceașcă de ceai (o băutură chinezească), din care nu mai băusem pînă atunci”. Pepys nu a spus dacă i-a plăcut sau nu, ceea ce e păcat, deoarece este prima menționare în limba engleză a cuiva care bea o ceașcă de ceai.

Un secol și jumătate mai târziu, în 1812, un istoric scoțian pe nume David Macpherson cita, într-o lucrare seacă intitulată *History of the European Commerce with India*, pasajul din jurnalul lui Pepys despre băutul ceștii de ceai. Acesta era un lucru foarte surprinzător, deoarece se presupune că în 1812 jurnalele lui Pepys erau încă necunoscute. Deși ele se găseau la Biblioteca Bodleiană din Oxford și astfel puteau fi consultate, nimeni nu se uitase încă în ele – așa se credea –, deoarece erau scrise într-un cod privat care încă nu fusese descifrat. Cum a reușit Macpherson să găsească și să traducă acest pasaj relevant din șase volume de mîzgăleli dense și secrete, ca să nu mai vorbim de ce anume l-a inspirat de la bun început să se uite acolo, sînt mistere departe de a-și găsi un răspuns.

Din întâmplare, un profesor de la Oxford, reverendul George Neville, director la Magdalen College, a văzut referința scurtă a lui Macpherson la jurnalele lui Pepys și a fost curios să afle ce altceva ar mai putea fi în ele. La urma urmei, Pepys trăise în vremuri spectaculoase – restaurarea monarhiei, ultima mare epidemie de ciumă, Marele Incendiu din Londra din 1666 –, așa încît conținutul lor trebuia să fie interesant. L-a pus pe

un student inteligent, dar sărac, pe nume John Smith, să spargă codul și să transcrie jurnalele. Această muncă i-a luat lui Smith trei ani. Rezultatul a fost, desigur, cel mai celebru jurnal în limba engleză. Dacă Pepys nu ar fi băut aceea ceașcă de ceai, dacă Macpherson nu ar fi pomenit asta într-o istorie plictisitoare, dacă Neville ar fi fost mai puțin curios și tânărul Smith mai puțin inteligent și încăpățânat, numele Samuel Pepys nu ar avea nici o semnificație pentru nimeni, în afara istoricilor navali, și o parte considerabilă din ceea ce știm despre modul de viață al oamenilor din a doua jumătate a secolului al XVII-lea ar fi de fapt necunoscută. Așa că a fost bine că a băut aceea ceașcă de ceai.

În mod normal, ca majoritatea celorlalți oameni din clasa și din vremea sa, Pepys bea cafea, deși cafeaua era destul de nouă la 1660. Britanicii erau vag familiarizați cu cafeaua de multe decenii, dar mai ales ca băutură întunecată și ciudată întâlnită în străinătate. În 1610, un călător pe nume George Sandys descria sumbru cafeaua ca fiind „neagră ca funinginea și avînd un gust nu mult diferit de aceasta”. Cuvîntul era scris în nenumărate feluri pline de imaginație – „coava”, „cahve”, „cauphe”, „coffa” și „cafe”, printre altele – înainte ca, în cele din urmă, să se stabilizeze drept „coffee” în jurul anului 1650.

Meritul pentru popularitatea cafelei în Anglia îi revine unui om pe nume Pasqua Rosee, sicilian prin naștere și grec prin educație, care lucra ca servitor al lui Daniel Edwards, un negustor britanic din Smirna, acum Izmir, în Turcia. După ce s-a mutat în Anglia împreună cu Edwards, Rosee le servea oaspeților acestuia cafea, care s-a dovedit a fi atît de populară, încît asta l-a încurajat să își deschidă o cafenea – prima din Londra – într-o baracă din curtea bisericii St Michael Cornhill din centrul Londrei, în 1652. Rosee promova cafeaua pentru beneficiile ei medicale, pretinzînd că

vindecă sau previne durerile de cap, „scurgerile abundente de guturai”, vînturile, guta, scorbutul, pierderea sarcinii, usturimea ochilor și multe altele.

Lui Rosee i-a mers foarte bine afacerea, dar domnia sa ca prim cafegiu nu a durat mult. La puțin timp după 1656 a fost obligat să părăsească țara „din cauza unui delict”, pe care, din nefericire, documentele nu îl specifică. Tot ceea ce se știe e că a plecat brusc și nu s-a mai auzit nimic de el. Alții au venit repede să îi ia locul. La momentul Marelui Incendiu, peste optzeci de cafenele erau deschise în Londra, devenind o parte centrală a vieții orașului.

Cafeaua servită la cafenele nu era neapărat foarte bună. Din cauza modului în care era taxată cafeaua în Marea Britanie (la galon), practica era de a fierbe cantități mari, de a o depozita răcită în butoaie și de a încălzi cîte puțin pentru servire. Astfel că atracția cafelei în Britania avea de-a face cu faptul că era un liant social, și nu o băutură de calitate. Oamenii mergeau la cafenea ca să se întâlnească cu alți oameni cu preocupări similare, să bîrfească, să citească ultimele reviste și ziare – un cuvînt și un concept nou-nouțe în anii 1660 – și să schimbe informații prețioase pentru viețile și afacerile lor. Cînd oamenii voiau să știe ce se întîmplă în lume, se duceau la o cafenea ca să afle. Oamenii au început să utilizeze cafenelele ca pe un birou – cel mai celebru exemplu fiind cafeneaua Lloyd's din Lombard Street, care a evoluat treptat în piața de asigurări Lloyd's. Tatălui lui William Hogarth i-a venit ideea să deschidă o cafenea în care să se vorbească doar limba latină. A fost un eșec spectaculos – *toto bene*, după cum ar fi putut spune domnul Hogarth însuși –, iar nefericita consecință a fost că a petrecut ani de zile la închisoarea datornicilor.

Deși piperul și mirodeniile au fost cele care au dus la crearea Companiei Indiilor de Est,

destinul acesteia a fost ceaiul. În 1696, William Pitt cel Tânăr a redus masiv taxa pe ceai, înlocuind-o cu temutul impozit pe ferestre (pe considerentul logic că era mult mai greu să ascunzi ferestrele decât să faci contrabandă cu ceai), iar efectul asupra consumului a fost imediat. Între 1699 și 1721, importurile de ceai au crescut de aproape o sută de ori, de la 6.000 de kilograme la 550.000 de kilograme, apoi s-au multiplicat din nou de patru ori în cei treizeci de ani dinaintea de 1750. Ceaiul era leorpăit de muncitori și sorbit grațios de doamne. Era băut la micul dejun, la prânz și la cină. A fost prima băutură din istorie care nu a aparținut nici unei clase sociale și prima care a primit propriul interval ritualic în timpul zilei: ora ceaiului. Era mai ușor de preparat acasă decât cafeaua și, de asemenea, mergea deosebit de bine cu alt mare răsfăț gustativ care devenise brusc accesibil pentru cei cu venituri obișnuite: zahărul. Britanicii au ajuns să adore ceaiul dulce cu lapte cum nu făcuse nici o altă națiune (și poate cum nici nu ar fi putut să o facă). Pentru ceva mai mult de un secol și jumătate, ceaiul a fost în centrul Companiei Indiilor de Est, care era în centrul Imperiului Britanic.

Nu toată lumea a prins imediat gustul ceaiului. Poetul Robert Southey relatează povestea unei doamne de la țară care primise cadou de la un prieten de la oraș o jumătate de kilogram de ceai, pe vremea când acesta era încă o noutate. Nefiind sigură cum să-l prepare, l-a fiert în oală, a întins frunzele pe pâine prăjită, cu unt și sare, și l-a servit prietenilor ei, care l-au ronțait curajos și l-au declarat interesant, dar nu chiar pe gustul lor. În alte părți însă, era în plin avânt, în tandem cu zahărul.

Britanicilor le plăcuse întotdeauna foarte mult zahărul, în asemenea măsură încât, atunci când au avut pentru prima oară acces la el, cam pe vremea lui Henric al VIII-lea, îl puneau pe aproape orice –

pe ouă, pe carne și în vin. Scobeau cartofii ca să bage înăuntru zahăr, îl presărau peste legume, îl mâncau direct cu lingura dacă își puteau permite. Deși zahărul era foarte scump, oamenii îl consumau pînă li se înnegreau dinții – iar dacă dinții nu deveneau negri în mod natural, îi înnegreau ei artificial ca să demonstreze cît sînt de bogați și cît de mult pot să se răsfețe. Dar acum, grație plantațiilor din Indiile de Vest, zahărul devenea tot mai accesibil, iar oamenii descopereau că merge deosebit de bine cu ceaiul.

Ceaiul dulce a devenit un răsfăț național. În 1770, consumul de zahăr pe cap de locuitor ajungea deja la 9 kilograme și mare parte din acesta, se pare, era pus în ceai. (Pare foarte mult, pînă cînd ne dăm seama că britanicii de astăzi consumă anual 36 de kilograme de zahăr de persoană, în timp ce fiecare american înghite anual 57 de kilograme de zahăr.) Ca și în cazul cafelei, se considera că ceaiul aduce beneficii sănătății; printre multe altele, se spunea că „alină durerile de măruntaie”. Un doctor olandez, Cornelius Bontekoe, recomanda consumul a cincizeci de cești de ceai pe zi – iar în cazurile extreme, nu mai puțin de două sute – pentru menținerea într-o formă bună.

Zahărul a jucat un rol important și în cazul unui fenomen mai puțin lăudabil: comerțul cu sclavi. Aproape tot zahărul consumat de britanici era cultivat pe domeniile din Indiile de Vest lucrate de sclavi. Avem o ușoară tendință de a asocia sclavia exclusiv cu economia de plantație din sudul Statelor Unite, dar de fapt mulți alții s-au îmbogățit de pe urma sclaviei, nu în ultimul rînd negustorii care au trimis 3,1 milioane de africani peste ocean, înainte ca negoțul cu oameni să fie abolit în 1807.

Ceaiul era adorat și prețuit nu numai în Marea Britanie, ci și în dominioanele ei de peste mări. Ceaiul era impozitat în America prin detestatele

taxe Townshend. În 1770, aceste taxe au fost abrogate pentru tot în afară de ceai, în urma a ceea ce s-a dovedit a fi o judecată eronată fatală. Taxele pe ceai au fost menținute în parte pentru a le reaminti coloniștilor că sînt supuși ai Coroanei și în parte pentru a ajuta Compania Indiilor de Est să iasă dintr-o criză bruscă și profundă. Compania se extinsese prea mult, în mod fatal. Acumulase 7,7 mii de tone de ceai – o cantitate imensă dintr-un produs perisabil – și, în mod perfid, încercase să creeze o impresie de bunăstare plătind dividende mai mari decît își putea permite în realitate. Compania urma să dea faliment dacă nu reușea să își reducă stocurile. Sperînd să o ajute să depășească această criză, guvernul britanic i-a oferit un monopol efectiv pe vînzările de ceai din America. Orice american știe ce s-a întîmplat apoi.

Pe 16 decembrie 1773, un grup de aproximativ optzeci de coloniști îmbrăcați în indieni mohawk au urcat la bordul navelor britanice din portul Boston, au spart 342 de cufere cu ceai și au vărsat conținutul peste bord. Acesta pare a fi un act relativ moderat de vandalism. De fapt, era rezerva de ceai pe un an pentru Boston, în valoare de 18.000 de lire – deci era un delict grav și capital, și toți cei implicați știau lucrul ăsta. Întîmplător, la vremea respectivă, nimeni nu a numit evenimentul Partida de Ceai de la Boston; denumirea a fost folosită pentru prima oară abia în 1834. Și nici atitudinea mulțimii nu ar putea fi caracterizată drept veselă și bine intenționată, cum preferăm noi, americanii, să credem. Dispoziția ei era rea și criminală. Cel mai nenorocos din toată povestea a fost un vameș britanic pe nume John Malcolm. Malcolm tocmai fusese scos dintr-o casă din Maine și dat prin catran și pene, o pedeapsă dureroasă și usturătoare, de vreme ce presupunea aplicarea catranului încins pe piele. De regulă, catranul era aplicat cu perii tari, care erau suficient de dureroase în sine, deși în cel puțin un caz

victima a fost pur și simplu ținută de glezne și băgată cu capul într-un butoi cu catran. Peste stratul de catran se puneau pene, apoi victima era plimbată pe străzi și adesea bătută sau chiar spânzurată. Deci nu era absolut nimic vesel în datul prin catran și pene, și putem doar să ne imaginăm disperarea lui Malcolm în timp ce era scos din casa lui a doua oară și primea încă o „haină de yankeu”, după cum i se spunea. După ce se usca, era nevoie de zile întregi de smuls și răzuit delicat pentru a îndepărta catranul și penele. Malcolm a trimis în Anglia un pătrat de piele arsă și înnegrită, împreună cu un bilet în care cerea permisiunea să se întoarcă în țară. Dorința i-a fost satisfăcută. Între timp însă, America și Marea Britanie porniseră implacabil pe drumul războiului. Cincisprezece luni mai târziu s-au tras primele focuri de armă. După cum nota un versificator al vremii:

Ce nemulțumiri, ce nonorociri

Decurg din mărunțișuri?

Puțin ceai aruncat în mare

Pentru mulți e-a sîngelui vărsare.

În același timp în care își pierdea coloniile americane, Marea Britanie se confrunta cu probleme serioase legate de ceai și din cealaltă direcție. La 1800, ceaiul era deja întipărit în mentalul britanic ca băutură națională, iar importurile ajungeau la 10.000 de tone anual. Practic, tot ceaiul provenea din China, ceea ce crea un dezechilibru comercial semnificativ și cronic. Britanicii au rezolvat problema parțial prin vânzarea către chinezi a opiului produs în India. Opiul era o afacere foarte consistentă în secolul al XIX-lea, și nu doar în China. Oamenii din Marea Britanie și America – femeile mai ales – consumau și ei mult opiu, în principal sub formă de analgezic medicinal și laudanum. Importurile de opiu ale

Statelor Unite au crescut de la 11 tone în 1840 la nu mai puțin de 180 de tone în 1872, opiul fiind consumat mai ales de femei, deși destul de mult era dat și copiilor, ca tratament pentru angină difterică. Warren Delano, bunicul lui Franklin Delano Roosevelt, a făcut mare parte din averea familiei prin comerț cu opiu, fapt cu care familia Roosevelt nu s-a prea lăudat niciodată.

Spre exasperarea fără margini a autorităților chineze, Marea Britanie a devenit deosebit de pricepută în a-i convinge pe cetățenii chinezi să devină dependenți de opiu – cursurile universitare de marketing ar trebui, de fapt, să înceapă cu vânzările britanice de opiu – în așa măsură încât, în 1838, Marea Britanie vindea anual în China aproape 2.300 de tone de opiu. Din nefericire, era insuficient pentru a compensa costurile imense ale ceaiului importat din China. O soluție evidentă a fost de a cultiva ceai în unele părți calde ale Imperiului Britanic aflat în expansiune. Problema era că chinezii fuseseră întotdeauna secretoși în privința proceselor complicate de transformare a frunzelor de ceai într-o băutură înviorătoare, și nimeni în afara Chinei nu știa cum să pună pe picioare o astfel de industrie. Iar acum intră în scenă un scoțian remarcabil pe nume Robert Fortune.

Timp de trei ani în anii 1840, Fortune a călătorit prin China, deghizat în indigen, și a cules informații despre cultivarea și procesarea ceaiului. Era o muncă riscantă: dacă ar fi fost prins, ar fi fost cu siguranță dus la închisoare și, foarte posibil, executat. Deși Fortune nu vorbea nici una dintre limbile din China, a ocolit această problemă pretinzând de fiecare dată că provine dintr-o provincie îndepărtată unde predomină un alt dialect. În cursul călătoriilor sale, nu numai că a învățat secretele producerii ceaiului, dar a și introdus în Occident multe plante valoroase,

printre care palmierul chinezesc, kumquatul și mai multe soiuri de azalee și crizanteme.

Sub îndrumarea sa, cultivarea ceaiului a fost introdusă în India în anul curios de inevitabil 1851, prin plantarea a aproximativ 20.000 de răsaduri și butași. În jumătate de secol, plecând de la nimic în 1850, producția de ceai din India a ajuns la 63.500 de tone pe an.

Însă în ceea ce privește Compania Indiilor de Est, perioada ei de glorie a ajuns la un sfârșit brusc și nefericit. Evenimentul care a precipitat lucrurile a fost, destul de neașteptat, introducerea unui nou tip de pușcă, Enfield P53, cam în același timp cu începutul cultivării ceaiului. Pușca era de un tip învechit, care se încărca prin turnarea prafului de pușcă pe țeavă. Praful de pușcă venea în cartușe de hîrtie unsă cu grăsime care trebuiau deschise prin mușcare. Printre indigenii cipai, cum erau numiți soldații, s-a răspîndit zvonul că grăsimea respectivă provenea de la porci și vaci – motiv de profundă oroare atît pentru soldații musulmani, cît și pentru cei hinduși, de vreme ce consumul acestor grăsimi, fie și involuntar, însemna damnarea veșnică. Ofițerii Companiei Indiilor de Est au tratat această chestiune cu o indiferență uluitoare. Au deferit curții marțiale mai mulți soldați indieni care refuzaseră să manevreze noile cartușe și au amenințat să-i pedepsească pe oricare alții care nu se supuneau. Mulți cipai au devenit convinși că acțiunea făcea parte dintr-un complot de înlocuire a credințelor lor cu creștinismul. Printr-o nefericită coincidență, misionarii creștini deveniseră de curînd activi în India, alimentînd și mai mult suspiciunile. Rezultatul a fost revolta cipailor din 1857, în care soldații indigeni s-au întors împotriva stăpînilor lor britanici, pe care îi depășeau cu mult numeric, ucigîndu-i pe mulți dintre ei. La Cawnpore, rebelii au adunat două sute de femei și copii într-o sală și i-au tăiat în bucăți.

S-a relatat că alte victime inocente au fost aruncate în puțuri și lăsate să se înece.

Cînd știrile despre aceste cruzimi au ajuns la urechile britanicilor, răzbunarea a fost rapidă și necruțătoare. Indienii rebeli au fost vînați și executați în moduri menite să inducă teroare și regrete. Unul sau doi au fost chiar trași din tun, sau cel puțin așa este consemnat adesea. Alții – nu se știe cîți – au fost împușcați sau spînzurați. Aceste evenimente au zguduit Marea Britanie din temelii. Peste cinci sute de cărți despre revoltă au apărut în perioada imediat următoare. Toată lumea era de acord că India era o țară și o problemă prea mare pentru a fi lăsată pe mîna unei companii. Controlul asupra Indiei a trecut în mîinile Coroanei britanice, iar Compania Indiilor de Est a fost închisă.

III

Toate aceste alimente, toate aceste descoperiri, toate aceste lupte nesfîrșite au ajuns înapoi în Anglia și au sfîrșit pe mese, într-un nou tip de cameră: sufrageria. Sufrageria nu a dobîndit sensul ei modern decît spre sfîrșitul secolului al XVII-lea și nu a devenit obișnuită în case decît mai tîrziu. De fapt, abia a intrat în dicționarul lui Samuel Johnson din 1755. Cînd Thomas Jefferson a creat o sufragerie la Monticello, a fost o decizie îndrăzneată. Anterior, mîncarea se servea pe mese mici în orice cameră aflată la îndemînă.

Ceea ce a determinat apariția sufrageriei nu a fost o nevoie bruscă și universală de a lua masa într-un spațiu dedicat exclusiv acestui scop, ci mai degrabă, în ultimă instanță, o simplă dorință din partea stăpînei casei de a salva minunata ei mobilă tapițată de la profanarea cu unsoare. Mobila tapițată, după cum am văzut anterior, era scumpă,

iar ultimul lucru pe care și-l dorea mîndrul proprietar era să-și șteargă cineva degetele de ea.

Apariția sufrageriei a marcat o schimbare nu doar a locului în care era servită mîncarea, ci și a modului și a momentului în care se consuma. De exemplu, furculițele deveniseră dintr-odată ceva obișnuit. Furculițele existau de multă vreme, dar a durat foarte mult pînă să fie acceptate. „Furculiță” însemna inițial o unealtă agricolă și nimic mai mult; nu a căpătat un sens gastronomic decît la mijlocul secolului al XV-lea, iar atunci descria o unealtă mai mare folosită pentru fixarea unei păsări sau hălci de carne înainte de a fi tăiate. Persoana căreia i se atribuie introducerea în Anglia a furculiței ca obiect cu care se mănîncă a fost Thomas Coryate, scriitor și călător de pe vremea lui Shakespeare, celebru pentru că parcurgea pe jos distanțe enorme – o dată, pînă în India și înapoi. În 1611 a realizat opera sa capitală, *Coryate's Crudities*, în care lauda mult furculița, pe care o întîlnise pentru prima oară în Italia. Aceeași carte se remarcă și prin faptul că îi familiariza pe cititorii englezi cu eroul elvețian Wilhelm Tell și cu un nou dispozitiv numit umbrelă.

Furculițele ca obiect cu care se mănîncă erau considerate comic de delicate și de nepotrivite pentru bărbați – și, de asemenea, periculoase, fiindcă veni vorba. De vreme ce aveau doar doi dinți ascuțiți, riscul de străpungere a buzei sau a limbii era mare, mai ales dacă precizia utilizatorului era afectată de vin și veselie. Fabricanții au experimentat furculițe cu un număr mai mare de dinți – uneori chiar și șase –, după care, la sfîrșitul secolului al XIX-lea, au rămas la patru, numărul cu care oamenii păreau să se simtă cel mai confortabil. De ce patru ar induce senzația optimă de siguranță e greu de spus, dar pare să fie un fapt fundamental al psihologiei tacîmurilor.

Secolul al XIX-lea a marcat și transformarea modului de servire a mîncării. Înainte de anii 1850,

aproape toate felurile de mâncare erau puse pe masă de la început. Când soseau oaspeții, mîncarea îi aștepta. Se serveau din orice era lîngă ei și cereau să le fie întinse și alte feluri de mîncare sau chemau un servitor să le aducă. Acest stil de a servi masa era cunoscut în mod tradițional drept *service à la française*, dar acum apăruse o nouă practică, numită *service à la russe*, în care mîncarea era adusă la masă pe feluri. Mulți detestau noua practică, deoarece însemna că toți trebuiau să mănînce în aceeași ordine și în același ritm. Dacă o persoană era lentă, se întîrzia următorul fel pentru toți ceilalți, ceea ce însemna că mîncarea se răcea. Mesele durau uneori ore întregi, punînd la serioasă încercare rezistența multora la băutură și vezicile tuturor.

Secolul al XIX-lea a devenit și epoca meselor supraîncărcate. Un mesean la o reuniune formală putea să aibă în față nu mai puțin de nouă pahare de vin doar pentru felurile principale – altele erau aduse la desert – și o abundență orbitoare de argintărie cu care să lanseze atacul asupra numeroaselor feluri de mîncare aflate dinainte. Tipurile de instrumente de mîncat specializate pentru tăiere, servire, înțepare, extragere sau transfer al alimentelor de pe platou în farfurie și din farfurie în gură au devenit aproape infinite. Pe lîngă o serie generoasă de cuțite, furculițe și linguri mai mult sau mai puțin convenționale, meseanul trebuia să știe și să recunoască și să manevreze linguri pentru brînză, linguri pentru măsline, furculițe pentru broască-țestoasă, clești de stridii, pistil pentru ciocolată, cuțite pentru gelatină, feliator de roșii și clești de toate mărimile și gradele de elasticitate. La un moment dat, un singur fabricant oferea nu mai puțin de 146 de tipuri diferite de tacîmuri pentru masă. În mod curios, unul dintre puținii supraviețuitori ai acestui asalt culinar este foarte greu de înțeles: cuțitul pentru pește. Nimeni nu a reușit vreodată să

identifice un avantaj al ciudatei lui forme de scoică sau să înțeleagă conceptul inițial din spatele acesteia. Nu există nici un singur tip de pește pe care să îl taie mai bine sau să îl dezoseze mai delicat decât un cuțit convențional.

Servirea mesei era, după cum se formula într-una din cărțile epocii, „marea încercare”, avînd reguli „atît de numeroase și de amănunțite în privința detaliilor, încît necesită un studiu foarte atent; și cel mai rău e că nici una dintre ele nu poate fi încălcată fără ca delinquentul să nu fie detectat pe loc”. Protocolul dicta fiecare mișcare. Dacă doreai să iei o gură de vin, trebuia să găsești pe cineva care să bea cu tine. După cum explica un vizitator străin într-o scrisoare trimisă acasă: „Adesea este trimis un mesager dintr-un capăt al mesei în celălalt pentru a-l anunța pe domnul B că domnul A dorește să bea vin cu el; și fiecare, uneori cu considerabilă dificultate, surprinde privirea celuilalt... Cînd ridici paharul, îl privești fix pe cel împreună cu care bei, înclini capul, apoi bei cu multă seriozitate”.

Unii aveau nevoie de mai multe explicații privind eticheta la masă decât alții. John Jacob Astor, unul dintre cei mai bogați oameni din America, dar, în mod evident, nu și unul dintre cei mai cultivați, și-a contrariat gazdele unei petreceri cînd s-a aplecat și și-a șters mîinile de rochia doamnei așezate lîngă el. Un ghid american popular, *The Laws of Etiquette; or, Short Rules and Reflections for Conduct in Society*, își informa cititorii că „ne putem șterge buzele cu fața de masă, dar nu ne putem sufla nasul în ea”. Un altul le amintea solemn cititorilor că în cercurile rafinate nu era politicos să miroși o bucată de carne aflată pe furculița cuiva. De asemenea, mai explica: „Obiceiul normal printre persoanele bine-crescute este precum urmează: supă se mănîncă cu o lingură”.

Orele meselor s-au schimbat și ele, pînă cînd aproape că nu mai exista o oră a zilei care să nu fie o oră importantă de luat masa pentru cineva. Orele mesei principale erau dictate într-o oarecare măsură de obligațiile oneroase și adesea absurde de a primi și a întoarce vizite sociale. Convenția era de a trece pe la alții între 12 și 3 în fiecare zi. Dacă cineva te vizita și lăsa o carte de vizită, eticheta dicta că trebuia să-i întorci vizita a doua zi. A nu face acest lucru era cel mai grav afront. În consecință, cei mai mulți își petreceau după-amiezile alergînd dintr-o parte în alta și încercînd să dea de oameni care alergau și ei dintr-o parte în alta într-un mod la fel de neproductiv, încercînd la rîndul lor să dea de ei.

În parte din acest motiv, ora mesei principale s-a mutat tot mai tîrziu – de la miezul zilei la mijlocul după-amiezii, apoi la începutul serii –, deși noile convenții nu erau deloc adoptate uniform. Un vizitator la Londra în 1773 nota că într-o singură săptămînă fusese invitat la mese principale care începuseră succesiv la 1, 5, 3 după-amiază și la „șase și jumătate, mîncarea pe masă la 7”. Optzeci de ani mai tîrziu, cînd John Ruskin și-a anunțat părinții că adoptase obiceiul să mănînce la ora 6 seara, aceștia au primit vestea de parcă ar fi fost cea mai desfrînată nechibzuință. A mîncea așa de tîrziu, i-a spus mama sa, era nesănătos și periculos.

Un alt factor care a influențat efectiv ora mesei principale a fost programul teatrelor. Pe vremea lui Shakespeare, spectacolele începeau cam pe la ora două, ceea ce le ținea în mod convenabil la distanță de orele meselor, dar acest lucru era în mare parte dictat de nevoia de lumină a zilei pentru scenele în aer liber precum Globe. După ce reprezentațiile s-au mutat în interior, ora de începere a tins să se mute tot mai tîrziu, iar cei care mergeau la teatru au considerat necesar să își adapteze orele de masă în consecință – deși au

făcut-o fără prea multă tragere de inimă și chiar cu ciudă. În cele din urmă, incapabilă sau nedoritoare să își mai modifice obiceiurile personale, lumea modernă nu a mai încercat să ajungă la teatru pentru primul act, începînd să trimită un servitor care să țină locurile ocupate pînă cînd se termina masa. În general, acești spectatori apăreau – zgomotoși, beți și prea puțin dispuși să fie atenți – la ultimele acte. Timp de aproximativ o generație, a fost ceva obișnuit ca o companie teatrală să joace prima jumătate a reprezentației în fața unei săli pline de servitori adormiți care nu aveau nici o legătură cu acțiunea, iar a doua jumătate în fața unei mulțimi de oameni beți și nepoliticoși care habar n-aveau ce se întîmplă.

În cele din urmă, cina s-a instituit în anii 1850, sub influența reginei Victoria. Cum distanța dintre micul dejun și masa principală⁷ a crescut, a devenit necesară crearea unei mese mai puțin consistente în jurul miezului zilei, pentru care a fost preluat termenul de „prînz”⁸. Inițial, „luncheon” însemna bucată sau porție. În acest sens a fost consemnat pentru prima oară în limba engleză în 1580. În 1755, Samuel Johnson încă îl definea drept o cantitate de mîncare – „atîta mîncare cît încapă într-o mînă” –, ajungînd cu greu, de-a lungul următorului secol, să însemne, cel puțin în cercurile rafinate, masa de mijloc a zilei.

O schimbare importantă este că, dacă înainte oamenii își luau majoritatea kaloriilor la ora micului dejun și a amiezii, cu o completare mică la ora cinei, acum proporțiile sînt aproape perfect inverse. Cei mai mulți dintre noi consumăm grosul – un termen din păcate potrivit în acest caz – kaloriilor seara și le luăm la culcare cu noi, un obicei care nu ne face bine deloc. Se dovedește că familia Ruskin avea dreptate.

- 1* Naval Board folosea mai degrabă suc de limetă decît de lămîie, deoarece era mai ieftin. Sucul de limetă nu era nici pe departe la fel de eficient ca sucul de lămîie.
- 2* Mai ales mercurul. S-a estimat că doar 1/25 de linguriță de mercur poate otrăvi un lac de 60 de acri. Este destul de uimitor că nu ne otrăvim mai des. Potrivit unui calcul, nu mai puțin de 20.000 de substanțe chimice aflate în mod obișnuit în uz sînt, de asemenea, otrăvitoare pentru om dacă sînt „atinse, ingerate sau inhalate”. Cele mai multe sînt creații ale secolului XX.
- 3* Clorura de sodiu este o substanță ciudată, deoarece este alcătuită din două elemente extrem de agresive: sodiul și clorul. Dacă aruncăm un cocoloș de sodiu pur într-o găleată cu apă, acesta va exploda cu suficientă forță pentru a ucide. Clorul este și mai mortal. Era ingredientul activ din gazele toxice folosite în Primul Război Mondial și, după cum știu înotătorii, chiar și în forme foarte diluate înțepă ochii. Dar, dacă punem laolaltă aceste elemente volatile, obținem inofensiva clorură de sodiu – sarea de bucătărie obișnuită.
- 4* Diferența dintre ierburi și mirodenii este că ierburile provin din frunzele plantelor, iar mirodeniile din lemn, semințe, fructe sau din alte părți diferite de frunze.
- 5* Nucșoara este sămînța copacului; floarea de nucșoară este o parte a pulpei care înconjoară sămînța. Floarea de nucșoară era, de fapt, cea mai rară dintre cele două. Cam o mie de tone de nucșoară erau recoltate anual, însă doar aproximativ o sută de tone de floare de nucșoară.
- 6* Amerindienii aveau și ei sifilis, dar sufereau mai puțin din cauza lui, așa cum europenii suferă mai puțin din cauza pojarului și oreionului.
7. „Dinner”, în limba engleză (n. trad.).
8. „Luncheon”, în limba engleză (n. trad.).

Capitolul 9

Pivnița

I

Dacă în 1783, la sfârșitul Războiului American de Independență, am fi sugerat cuiva că New Yorkul va ajunge cândva cel mai mare oraș al lumii, probabil că am fi fost catalogați drept nebuni. Perspectivile New Yorkului din 1783 nu erau promițătoare. Fusesse mai loialist decât oricare alt oraș, astfel că războiul avusese un efect nefericit asupra poziției lui în cadrul noii republici. În 1790 avea doar 10.000 de locuitori. Philadelphia, Boston și chiar Charleston erau porturi mai active decât New York.

Statul New York avea un singur avantaj important – o deschidere către vest prin Munții Apalași, lanțul care se întinde aproximativ paralel cu Oceanul Atlantic. E greu de crezut că acești munți cu pante moi și unduitoare, adesea nu mai mult decât niște dealuri mari, ar fi putut constitui vreodată un obstacol formidabil în calea deplasării, dar în realitate ei nu ofereau aproape nici o trecătoare utilizabilă de-a lungul celor 4.000 de kilometri și constituiau o piedică atât de mare pentru comerț și comunicații, încât mulți credeau că pionierii care trăiau dincolo de munți aveau în cele din urmă să formeze, din necesitate practică, o națiune diferită. Pentru agricultori era mai ieftin să își trimită produsele pe apă spre New Orleans, pe fluviile Ohio și Mississippi, apoi pe mare în jurul Floridei și pe țărmul Atlanticului spre Charleston

sau unul dintre celelalte porturi din est – pe o distanță de 4.800 de kilometri sau mai mult –, decît să le transporte 480 de kilometri pe uscat, peste munți.

Dar în 1810, De Witt Clinton, primarul de atunci al New Yorkului și în scurt timp următorul guvernator al statului, a propus o idee pe care mulți o credeau posibil nebunească, dar cu siguranță iluzorie. Acesta a propus construirea unui canal de-a lungul statului pînă la lacul Erie, care să lege New Yorkul de Marile Lacuri și de terenurile agricole fertile de dincolo de acestea. Oamenii l-au numit Nebunia lui Clinton, ceea ce nu era surprinzător. Canalul trebuia săpat cu tîrnăcoape și lopeți, la o lățime de 12 metri, prin 580 de kilometri de sălbăticie bolnăvicioasă. Ar fi avut nevoie de 83 de ecluze, fiecare de 27 de metri lungime, care să gestioneze toate modificările de nivel. Pe unele porțiuni, panta trebuia să aibă în medie cel mult 1,5 centimetri pe kilometru. Nicăieri în lumea civilizată, cu atît mai puțin în sălbăticie, nu se mai încercase vreodată realizarea unui canal nici pe departe la fel de dificil ca acesta.

Și iată dilema. America nu avea nici măcar un inginer autohton care să fi lucrat vreodată la un canal. Thomas Jefferson, care în mod normal venera ambiția, considera ideea complet nebunească. „Este un proiect splendid, care ar putea fi realizat peste un secol”, a recunoscut el după ce a studiat planurile, dar a adăugat imediat: „E aproape o nebunie să te gîndești la așa ceva astăzi”. Președintele James Madison a refuzat să ofere ajutor federal, în parte motivat de dorința de a păstra centrul de greutate comercial mai la sud, departe de fosta fortăreață loialistă.

Astfel că alternativa New Yorkului era aceea de a merge mai departe singur sau de a renunța. În ciuda costurilor, riscurilor și absenței aproape totale a abilităților necesare, orașul a decis să finanțeze proiectul. Patru bărbați – Charles

Broadhead, James Geddes, Nathan Roberts și Benjamin Wright – au fost numiți să ducă lucrurile la bun sfârșit. Trei dintre ei erau judecători; al patrulea era profesor de școală generală. Nici unul dintre ei nu *văzuse* măcar vreodată un canal, cu atât mai puțin să încerce să construiască unul. Tot ce aveau în comun era o oarecare experiență în materie de supraveghere. Și totuși, cumva, prin lectură, consultări și experimente inspirate, ei au reușit să proiecteze și să coordoneze cel mai mare proiect de inginerie pe care îl văzuse vreodată Lumea Nouă. Au devenit primii oameni din istorie care au învățat cum să construiască un canal construind unul.

Încă de la început, a devenit evident că exista o problemă ce amenința viabilitatea întregii inițiative – lipsa cimentului hidraulic. Era nevoie de 15.000 de metri cubi de ciment hidraulic pentru a face canalul impermeabil. Dacă apa s-ar fi infiltrat prin vreo porțiune ar fi fost un dezastru pentru întregul canal, astfel că, în mod evident, era o problemă care trebuia rezolvată. Din păcate, nimeni nu știa cum.

Un tânăr angajat la canal pe nume Canvass White s-a oferit să călătorească în Anglia pe banii lui și să vadă ce poate învăța. Timp de aproape un an, White a bătut Marea Britanie în lung și-n lat – 3.200 de kilometri în total –, studiind canalele și învățând tot ce putea învăța despre modul în care erau construite și întreținute, acordând o atenție specială impermeabilizării. Din întâmplare, s-a dovedit că cimentul roman al lui Parker (care, după cum am văzut, jucase un rol central în prăbușirea reședinței Fonthill Abbey a lui William Beckford din cauză că nu era suficient de robust ca material de construcție) se comporta neașteptat de bine ca ciment hidraulic, acolo unde trebuia folosit doar ca mortar impermeabil. Inventatorul lui, reverendul Parker din Gravesend, nu s-a îmbogățit din asta, din păcate, dat fiind că a vândut brevetul

la mai puțin de un an de la obținerea lui, apoi, oarecum ironic, a emigrat în America, unde a și murit nu după mult timp. Cementul lui a funcționat însă foarte bine pînă cînd a fost depășit de varietăți superioare, în anii 1820, și l-a făcut pe Canvass White să spere că ar putea face și el ceva similar folosind materiale americane.

După ce s-a întors acasă înarmat cu o oarecare cunoaștere a principiilor științifice ale aderenței materialelor, White a experimentat cu diverse ingrediente indigene și a găsit rapid formula unui compus care funcționa chiar mai bine decît cimentul lui Parker. A fost un moment extraordinar în istoria tehnologiei americane – de fapt, s-ar putea spune că a fost începutul istoriei tehnologiei americane –, pentru aceasta White meritînd să devină bogat și celebru. Ceea ce, de fapt, nu s-a întîmplat. Brevetele lui White îl îndreptățeau la o redevență de patru cenți pe fiecare baniță vîndută – o sumă nu prea mare –, dar producătorii au refuzat să cedeze o parte din profit. El a încercat să-și susțină cauza în tribunale, dar nu a reușit să obțină o sentință favorabilă. Rezultatul a fost o alunecare lentă pe panta sărăciei.

Între timp, producătorii s-au îmbogățit fabricînd ceea ce devenise cel mai bun ciment hidraulic din lume. Grație, în parte, invenției lui White, canalul a fost inaugurat mai devreme, în 1825, după numai opt ani de la începerea construcției. A fost un succes de la început. Atît de multe ambarcațiuni îl foloseau – 13.000 în primul an –, încît noaptea luminile lor de semnalizare păreau roiuri de licurici deasupra apei, potrivit unui martor fascinat. Datorită canalului, costul transportării unei tone de făină din Buffalo în New York a scăzut de la 120 de dolari la 6 dolari, iar timpul s-a redus de la trei săptămîni la puțin peste o săptămînă. Efectul asupra sorții New Yorkului a fost incredibil. Procentul său din exporturile

naționale a sărit de la sub 10% în 1800 la peste 60% la mijlocul secolului; în aceeași perioadă, și mai amețitor, numărul locuitorilor a crescut de la 10.000 la mult peste jumătate de milion.

Probabil că nici un alt produs manufacturat din istorie – cu siguranță nici unul atât de obscur – nu a făcut mai mult pentru schimbarea sorții unui oraș decât cimentul hidraulic al lui Canvass White. Canalul Erie nu a asigurat numai primatul economic al New Yorkului în cadrul Statelor Unite, ci și, posibil, al Statelor Unite în lume. Fără canalul Erie, Canada ar fi fost poziționată ideal pentru a deveni „locomotiva” Americii de Nord, canalul St Lawrence servind drept cale de acces spre Marile Lacuri și pământurile fertile aflate dincolo de acestea.

Astfel că marele nedreptățit Canvass White nu numai că a făcut New Yorkul bogat, dar a contribuit și la afirmarea Americii. În 1834, epuizat de luptele juridice și suferind de o maladie gravă, dar neprecizată – probabil tuberculoză –, a călătorit la St Augustine, Florida, în speranța de a-și reface sănătatea, dar a murit la puțin timp după sosire. Era deja uitat de istorie și atât de sărac, încât soția lui abia și-a putut permite să îl îngroape. Și probabil că aceasta este ultima oară când îi veți mai auzi numele.

Am menționat aici toate acestea deoarece am coborât în pivniță, un spațiu nefinisat și elementar din vechea casă parohială, ca în majoritatea caselor englezești ale vremii. Inițial, ea servea mai ales ca magazie de cărbune. Astăzi conține boilerul, valize vechi, echipament sportiv care nu e de sezon și multe cutii de carton sigilate care nu sînt deschise aproape niciodată, dar care sînt întotdeauna transferate cu grijă dintr-o casă în alta, la fiecare mutare, cu convingerea că într-o zi cineva ar putea dori niște haine de copii mici care au fost ținute într-o cutie timp de douăzeci și cinci de ani. Nu

este un spațiu foarte atrăgător, dar are calitatea compensatoare de a ne face o anumită imagine privind suprastructura casei – ceea ce o susține și o ține laolaltă, adică subiectul acestui capitol –, iar motivul pentru care am prefăcut toate acestea cu povestea canalului Erie este acela de a arăta că materialele de construcție sînt mai importante și chiar, aș îndrăzni să spun, mai interesante decît s-ar putea crede. Cu siguranță, ele influențează cursul istoriei pe căi care adesea nu sînt pomenite în cărți.

Într-adevăr, istoria Americii timpurii este de fapt istoria încercărilor de a face față lipsei materialelor de construcții. Pentru o țară faimoasă pentru bogăția resurselor ei naturale, America de pe coasta de est s-a dovedit a fi surprinzător de săracă în privința multor bunuri elementare necesare unei civilizații independente. Unul dintre ele era calcarul, după cum au descoperit primii coloniști, spre disperarea lor. În Anglia puteai construi o casă suficient de solidă din lut și împletitură de nuiele – practic, noroi și bețe –, dacă acestea erau legate cu var. Dar în America nu exista var (sau cel puțin nu a fost descoperit pînă în 1690), astfel încît coloniștii foloseau noroi uscat, a cărui rezistență lăsa mult de dorit. Pe parcursul primului secol al colonizării, puține erau casele care rezistau mai mult de zece ani. Aceasta a fost perioada Miciei Ere Glaciare, cînd ierni amarnic de friguroase și furtuni puternice de aproximativ un secol au măturat lumea din zona temperată. Un uragan din 1634 a luat pe sus, la propriu, jumătate dintre casele din Massachusetts. De-abia fuseseră reconstruite, cînd o a doua furtună de o intensitate similară a „răsturnat diverse case, luînd acoperișul altora”, în cuvintele unui autor de jurnal care le-a supraviețuit. Nici piatra potrivită pentru construcții nu se găsea peste tot. Cînd George Washington a vrut să-și paveze

loggia din Mount Vernon cu lespezi simple de piatră, a trebuit să trimită în Anglia după ele.

Materialul pe care America îl avea în cantități mari era lemnul. Când europenii au ajuns în Lumea Nouă, aceasta era un continent ce părea să aibă cam 950 de milioane de acri de păduri – suficient ca să pară practic infinite –, dar de fapt pădurile care îi întâmpinau pe nou-veniți nu erau chiar atât de nesfârșite pe cât păreau la început, mai ales pe măsură ce avansai spre interior. Dincolo de munții de pe coasta de est, mari suprafețe fuseseră deja defrișate de indieni, iar mare parte din tufărișul rămas fusese ars pentru a face vânătoarea mai ușoară. În Ohio, primii coloniști au fost uluiți să descopere că pădurile semănau mai mult cu parcurile englezești decât cu pădurile primordiale și că erau suficient de spațioase pentru a se putea merge cu trăsura printre copaci. Indienii au creat aceste parcuri în beneficiul bizonilor, pe care, practic, îi creșteau.

Coloniștii au devorat efectiv lemnul. L-au folosit pentru construirea caselor, hambarelor, căruțelor, corăbiilor, gardurilor, mobilei și fiecărui tip posibil de ustensile cotidiene, de la găleți la linguri. L-au ars în cantități mari pentru încălzit și gătit. Potrivit unui istoric al vieții americane timpurii, Carl Bridenbaugh, o casă colonială medie necesita între cincisprezece și douăzeci de stînjeni de lemn de foc pe an. Asta însemna un morman de lemne de 80 de picioare înălțime, 80 de picioare lățime și 160 de picioare lungime, ceea ce pare neverosimil de mult. Un lucru cert este acela că lemnul s-a consumat rapid. Bridenbaugh menționează un sat din Long Island în care toți copacii pînă la linia orizontului, în toate direcțiile, au fost tăiați în doar paisprezece ani, și trebuie să fi existat multe altele asemănătoare.

Multe alte suprafețe au fost defrișate pentru câmpuri și pășuni și chiar și drumurile duceau efectiv la despăduriri masive. Drumurile principale

din America colonială tindeau să fie neobișnuit de late – o lățime de 165 de picioare nu era neobișnuită – pentru a oferi siguranță în caz de ambuscade și loc pentru mînatul și pășunatul turmelor de animale aflate în drum spre piață. În 1810 mai existau cel mult un sfert din pădurile inițiale din Connecticut. Mai la vest, rezerva de pin alb aparent inepuizabilă a Michiganului – 400 de miliarde de metri cubi, cînd au sosit primii coloniști – s-a redus cu 95% în doar un secol. Mult lemn american era exportat în Europa, mai ales sub formă de șindrilă și draniță. După cum observă Jane Jacobs în *The Economy of Cities*, mult lemn american a alimentat Marele Incendiu din Londra.

Se presupune adesea că primii coloniști au construit cabane din bîrne. Nu este adevărat. Nu știau cum. Cabanele din bîrne au fost introduse de imigranții scandinavi la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și au prins foarte repede. Deși cabanele din bîrne erau produse destul de simple – aceasta era, desigur, și atracția lor –, ele aveau și o anumită complexitate. Acolo unde buștenii se întîlneau la colțuri, constructorii puteau folosi mai multe tipuri de îmbinare – îmbinare în V, în șa, în romb, pătrată, în coadă de rîndunică, în jumătate de coadă de rîndunică și așa mai departe; iar acestea, s-a dovedit, aveau afinități geografice ciudat de specifice, pe care nimeni nu a reușit vreodată să le explice în întregime. Îmbinarea în șa, de exemplu, era metoda preferată în sud și în casele din centrul Wisconsinului și în sudul Michiganului, dar nu era întîlnită aproape nicăieri altundeva. În același timp, locuitorii din statul New York au optat pentru o metodă de îmbinare numită chertare de colț falsă, dar au abandonat acest stil aproape complet mai tîrziu. O istorie a migrației americane ar putea fi schițată – de fapt, chiar a fost schițată – prin stabilirea locului în care apare fiecare îmbinare, iar cariere întregi au fost dedicate încercării de a explica diferitele tipare ale distribuirii lor.

Cînd ne gîndim cît de rapid și-au croit drum coloniștii americani prin pădurile impunătoare care i-au întîmpinat la sosire, nu e deloc surprinzător că penuria de lemn era o problemă cronică și îngrijorătoare în peisajul mult mai limitat și mai înghesuit al Angliei. Poate că legendele și basmele ne-au lăsat o imagine populară imposibil de schimbat a Angliei medievale ca tărîm al pădurilor întunecate și sumbre, dar în realitate nu existau prea mulți copaci în spatele cărora să se ascundă cei de tipul lui Robin Hood și al veselilor lui oameni. Încă de pe vremea înființării *Domesday Book*, în 1086, doar 15% din peisajul englezesc era împădurit.

De-a lungul istoriei, britanicii au folosit și au avut nevoie de foarte mult lemn. O casă obișnuită de la țară din secolul al XV-lea conținea lemnul a 330 de stejari. Corăbiile foloseau și mai mult. Nava-amiral a lui Nelson, *Victory*, a consumat probabil trei mii de stejari maturi – echivalentul unei păduri destul de mari. Stejarul era folosit în cantități mari și în procesele industriale. Scoarța de stejar amestecată cu excremente de cîine era folosită la tăbăcirea pieilor. Cerneala era făcută din gale de stejar, un fel de rană a copacilor produsă de o viespe parazită. Dar adevărata consumatoare a lemnului era industria cărbunelui. Pe vremea lui Henric al VIII-lea, peste 500 de kilometri pătrați de pădure erau necesari anual pentru a produce cărbune suficient pentru industria fierului, iar la sfîrșitul secolului al XVIII-lea cifra ajunsese la 1.400 de kilometri pătrați anual sau aproximativ o șeptime din suprafața împădurită a țării.

Cele mai multe păduri erau gestionate prin tăierea copacilor, apoi lăsarea lor să crească, astfel că nu era ca și cum mari întinderi ar fi fost rase în fiecare an. De fapt, industria cărbunelui, departe de a fi vinovată, a fost responsabilă pentru întreținerea unor mari suprafețe de pădure – deși,

trebuie spus, ea conserva în general păduri mici și fără personalitate, și nu pădurile seculare care se înălțau pînă la soare. Chiar și cu o gestionare atentă, cererea de lemn a crescut atît de rapid, încît, în anii 1500, Marea Britanie consuma deja chereștea mai rapid decît putea să o înlocuiască, iar în 1600 rezervele de lemn de construcție erau îngrijorător de mici. Casele construite pe jumătate din chereștea pe care le asociem cu această perioadă nu reflectă abundența acesteia, ci insuficiența ei. Era modalitatea proprietarului de a arăta că își permite o resursă rară.

Doar necesitatea a fost cea care, în cele din urmă, i-a făcut pe oameni să se îndrepte spre piatră. Anglia avea cea mai minunată piatră de construcție din lume, dar a durat o veșnicie pînă să o descopere. Timp de aproape o mie de ani, de la prăbușirea Imperiului Roman pînă în epoca lui Chaucer, lemnul a fost materialul de construcție al Angliei aproape invariabil. Doar la cele mai importante clădiri – catedrale, palate, castele, biserici – se folosea piatra. Cînd normanzii au venit în Anglia, în țară nu exista nici măcar o singură casă din piatră. Era un lucru incredibil, deoarece aproape la îndemîna tuturor se găsea piatră de construcție superbă, grație existenței unei mari formațiuni de calcare oolitice rezistente (care conțin oolite sau granule sferice) ce traversau țara într-un larg arc de cerc, din Dorset, pe coasta sudică, pînă în Cleveland Hills din Yorkshire, în nord. Este cunoscută drept Centura jurasică și toate pietrele de construcție mai celebre din Anglia, de la marmura de Purbeck și piatra albă de Portland pînă la piatra de Bath și Cotswolds, se găsesc pe întinderea ei. Aceste pietre extraordinar de vechi, ieșite din mările primordiale, sînt ceea ce conferă unei părți atît de mari a peisajului britanic aspectul lui lin și atemporal. În realitate, atemporalitatea în relație cu clădirile englezești este o iluzie evidentă.

Motivul pentru care piatra nu s-a folosit mai mult era legat de costurile exorbitante – extracția scumpă din cauza muncii implicate și transportul scump din cauza greutateii enorme. Transportarea unei căruțe de piatră la 15 sau 20 de kilometri putea foarte ușor să îi dubleze prețul, astfel că piatra medievală nu călătorea prea departe, acesta fiind motivul pentru care există diferențe regionale atât de atrăgătoare și de specifice legate de folosirea pietrei și de stilul arhitectural din întreaga Marea Britanie. Construcția unei clădiri din piatră de mărime potrivită – o mănăstire cisterciană, de pildă – putea presupune 40.000 de căruțe de piatră. O clădire de piatră era pur și simplu copleșitoare, nu doar pentru că era masivă, ci pentru că era masivă în piatră. Piatra în sine era o expresie a puterii, bogăției și splendorii.

În plan domestic, piatra nu a fost aproape deloc folosită pînă în secolul al XVIII-lea, dar apoi a prins repede, chiar și pentru clădiri simple precum casele de țară. Din păcate, zone întinse din afara centurii de calcar nu aveau deloc piatră locală, acestea incluzînd și orașul cel mai important și mai lacom după construcții: Londra. Împrejurimile Londrei aveau însă rezerve uriașe de lut bogat în fier, astfel că orașul a redescoperit un material de construcții străvechi: cărămida. Cărămizile existaseră de cel puțin șase mii de ani, deși în Marea Britanie ele datau doar din epoca romană, iar cărămizile romane nu erau de fapt foarte bune. În ciuda celorlalte calități de constructori, romanii nu știau să ardă cărămizi într-un mod care să le permită celor mari să se coacă în întregime, așa încît făceau cărămizi mai subțiri care semănau mai mult cu țiglele. După retragerea romanilor, cărămizile au ieșit din uz în Anglia timp de aproape un mileniu.

Cărămizile au început să apară în unele clădiri englezești în jurul anului 1300, dar pentru următoarele două sute de ani indigenii au fost atât

de nepricepuți, încît s-a păstrat obiceiul de a aduce cărămidari și zidari olandezi atunci cînd se construia o casă din cărămidă. Ca material de construcții produs intern, cărămida și-a intrat în drepturi pe vremea Tudorilor. Multe clădiri din cărămidă impunătoare, precum palatul Hampton Court, datează din această perioadă. Cărămizile aveau un mare avantaj: adesea puteau fi fabricate pe loc. Șanțurile împrejmuitoare și iazurile pe care le asociem cu conacele din epoca Tudorilor denotă adesea locul din care a fost excavat lutul, pentru a fi transformat în cărămizi. Dar cărămizile aveau și neajunsuri. Pentru a face o cărămidă de bună calitate, cărămidarul trebuia să respecte exact fiecare etapă. Mai întîi, trebuia să amestece atent două sau trei tipuri de lut, pentru a asigura consistența necesară, cu scopul de a preveni deformarea și contractarea la ardere. Lutul preparat era apoi modelat în cofraje în formă de cărămidă, care trebuiau uscate la aer timp de două săptămîni. În cele din urmă, cărămizile erau stivuite și arse într-un cuptor. Dacă oricare dintre aceste etape dădea greș – dacă umiditatea compoziției era prea mare sau căldura cuptorului nu era exact cea potrivită –, rezultau cărămizi imperfecte. Iar cărămizile imperfecte erau ceva obișnuit. Astfel, în Marea Britanie medievală și renescentistă cărămizile confereau clădirilor un prestigiu foarte mare. Erau ceva nou și stilat și, în general, apăreau doar în cele mai elegante și mai importante structuri.

Poate că cea mai bună dovadă a dificultății producerii cărămizilor – sau poate doar cea mai bună dovadă de încăpăținare inutilă – datează din anii 1810, cînd Sydney Smith, bine-cunoscutul hîtru și cleric, a decis să își fabrice propriile cărămizi pentru casa parohială pe care și-o construia la Foston le Clay, în Yorkshire. Se spune că ar fi ars fără succes 150.000 de cărămizi înainte

de a recunoaște, în cele din urmă, că probabil nu avea să le dea de cap.

Epoca de aur a cărămizii englezești a fost secolul cuprins între anii 1660 și 1760. „Nicăieri în lume nu pot fi văzute lucrări în cărămidă mai minunate decât cele mai bune exemple englezești din această epocă”, scriau Brunskill și Clifton-Taylor în cartea *English Brickwork*. O bună parte a frumuseții cărămizilor din această perioadă consta în lipsa subtilă a uniformității lor. Deoarece era imposibil de fabricat cărămizi cu adevărat uniforme, acestea aveau o minunată diversitate de nuanțe – de la roșu rozaliu pînă la vinețiu închis. Mineralele din lut dau culoarea cărămizilor, iar predominanța fierului din cele mai multe tipuri de sol explică de ce majoritatea cărămizilor sînt roșii. Culoarea galbenă a cărămizii londoneze clasice, după cum i se spune, este dată de creta din sol.

Cărămizile trebuiau zidite în modele în zigzag, astfel încît îmbinările verticale să nu formeze linii drepte continue (ceea ce ar slăbi structura), astfel apărînd mai multe stiluri, toate dictate fundamental de considerente de soliditate, dar și de un impuls lăudabil de a oferi varietate și frumusețe. „Țesătura englezească” este un stil în care un rînd este alcătuit în întregime din cărămizi așezate pe lung, iar următorul în întregime din cărămizi așezate în dungă. În apareiajul flamand, o cărămidă pe lungime alternează cu una în dungă. Apareiajul flamand este mult mai popular decât cel englezesc, nu din cauză că e mai solid, ci pentru că este mai economic, de vreme ce fiecare fațadă are mai multe părți lungi decât scurte și, astfel, necesită mai puține cărămizi. Dar existau multe alte apareiaje – chinezesc, Dearne, de zid de grădină englezesc, în cruce, cursă de șoareci, al călugărului, zburător și așa mai departe, fiecare denotînd o configurație diferită de cărămizi pe lungime și în dungă –, iar aceste tipare elementare puteau fi înfrumusețate în plus scoțînd puțin în

relief unele cărămizi, ca niște mici trepte, sau prin inserarea de cărămizi de culori diferite formînd un model de romb, cunoscut drept „scutecul”. (Relația dintre un model de cărămizi și lenjeria unui bebeluș este că aceasta era făcută inițial din fire de in țesute în formă de romb.)

Cărămida a rămas un material deosebit de respectabil pentru casele elegante pînă în perioada Regenței, apoi, dintr-odată, a apărut o aversiune față de ea, mai ales față de cărămida roșie. „Există ceva brutal în tranziția” de la piatră la cărămidă, medita Isaac Ware în cartea lui foarte influentă *Complete Body of Architecture* (1756). Cărămida roșie, continua el, era „aprinsă și dezagreabilă pentru ochi... și cît se poate de nepotrivită la țară” – tocmai locul în care era folosită mai mult.

Dintr-odată, piatra a devenit singurul material acceptabil pentru fațada unei clădiri. În perioada georgiană, piatra era la modă în așa măsură încît proprietarii recurgeau la aproape orice mijloace pentru a-și masca clădirile, dacă nu erau construite din piatră. La Londra, Apsley House, din Hyde Park Corner, a fost construită din cărămidă și încastrată în piatră de Bath după ce cărămida nu a mai fost la modă.

America a jucat un rol indirect și neașteptat în soarta potrivnică a cărămizii. Pierderea veniturilor din taxe din coloniile americane după Războiul American de Independență, precum și costul cheltuielilor de război au făcut ca guvernul britanic să aibă nevoie urgentă de fonduri, așa încît în 1784 a fost introdus un impozit dur pe cărămidă. Producătorii făceau cărămizi mai mari, pentru a reduce impactul impozitului, dar acestea erau atît de dificil de manevrat, încît efectul a fost scăderea și mai mare a vînzărilor. Pentru a contracara acest declin al veniturilor, guvernul a crescut impozitul pe cărămidă de încă două ori, în 1794 și în 1803. Cărămida a bătut în retragere. Cărămizile nu mai

erau la modă și oricum oamenii nu și le mai puteau permite.

Problema era că multe dintre clădirile deja existente erau, în mod inevitabil, din cărămidă. În Marea Britanie, o soluție simplă a constat în supunerea caselor la un fel de tratament permanent prin aplicarea peste suprafața de cărămidă originală a unui strat cremos de stuc – un fel de tencuială exterioară compusă din var, apă și ciment, de la cuvântul din germana veche *stukki*, însemnând înveliș. Pe măsură ce stucul se usca, se puteau trasa linii fine care să creeze aspectul de blocuri din piatră. Arhitectul din perioada Regenței John Nash a devenit în mod deosebit asociat cu stucul, după cum consemnează faimoasele versuri ale unui cântecel:

Dar oare nu e Nash de-o mare măiestreală?

Ne-a găsit în cărămizi și ne lasă-n tencuială!

Nash este alt personaj al acestei povești care a apărut de nicăieri, iar ascensiunea lui către măreție nu ar fi fost ușor de prevăzut. A crescut sărac, în sudul Londrei, și înfățișarea lui nu impunea respect. Avea „o față ca de maimuță”, în descrierea uimitor de crudă a unui contemporan, și nimic din educația care ar fi putut să-i ușureze drumul către succes. Dar a reușit cumva să obțină un stagiu de ucenic în biroul lui sir Robert Taylor, unul dintre arhitecții proeminenți ai vremii.

După ce și-a terminat ucenicia, Nash a început o carieră în care a dat dovadă mai degrabă de spirit întreprinzător decât de succese, cel puțin în prima ei parte. În 1778, ca o speculație de început de carieră, a proiectat și a construit două grupuri de case în Bloomsbury, care au fost printre primele (dacă nu *chiar* primele) din Londra acoperite cu stuc. Din păcate, lumea nu era încă pregătită pentru case îmbrăcate în stuc, iar acestea nu s-au vândut. (Una dintre ele a rămas goală timp

de doisprezece ani.) O astfel de lovitură ar fi fost suficient de problematică și în circumstanțe favorabile, dar de fapt viața privată a lui Nash evolua simultan într-un mod destul de spectaculos. Tînăra lui soție nu s-a dovedit a fi partida la care el sperase. Acumula datorii uluitoare, imposibil de plătit, la croitorese și pălărieri din întreaga Londră, iar Nash s-a trezit de două ori arestat pentru datorii. Mai rău, a descoperit că, în timp ce el se lupta cu aceste dificultăți juridice, ea întreținuse relații necuviincioase cu alții, inclusiv cu unul dintre cei mai vechi prieteni ai săi, și că cei doi copii din această căsătorie nu erau, se pare, ai lui (și nici ai unui singur bărbat).

Falimentar și, probabil, oarecum posomorît, Nash și-a lăsat soția și copiii – nu se știe ce s-a întîmplat cu ei – și s-a mutat în Țara Galilor, unde și-a construit o carieră nouă, mai puțin ambițioasă, și părea pregătit să își ducă viața ca arhitect de oarecare succes al primăriilor și altor structuri municipale de provincie.

Și așa a decurs viața lui un timp. Dar în 1797, la vîrsta evident înaintată de 46 de ani, s-a întors la Londra, s-a căsătorit cu o femeie mult mai tînăra decît el, a devenit prieten apropiat al prințului de Wales – viitorul rege George al IV-lea – și s-a lansat în una dintre cele mai importante și mai influente cariere în arhitectură pe care a avut-o cineva vreodată. Ce anume a declanșat aceste schimbări bruște a rămas întotdeauna un mister. Exista zvonul, larg răspîndit, că noua lui soție era amanta prințului regent și că el era doar un paravan convenabil. Nu e o presupunere nejustificată, deoarece ea era o adevărată frumusețe, iar timpul nu îl făcuse pe Nash mai arătos. Era, potrivit propriilor cuvinte, „un personaj gras, îndesat și pitic, cu un cap rotund, nas cîrn și ochi mici”. Dar ca arhitect era un magician și a început aproape imediat să producă o serie de clădiri extraordinar de îndrăznețe. În

Brighton a transformat o proprietate sobră, deja existentă, cunoscută drept Pavilionul Marin, într-o clădire ca un foc de artificii, cu o cupolă colorată, cunoscută drept Pavilionul Brighton. Dar adevăratele schimbări se petreceau la Londra.

Nimeni (în afară poate de Luftwaffe) nu a schimbat mai mult aspectul Londrei decât a făcut-o John Nash, în decursul următorilor treizeci de ani. A creat Regent's Park și Regent Street și multe alte străzi și terase din jur, care au dat Londrei un aspect grandios și imperial, pe care nu îl avusese înainte. A construit Oxford Circus și Piccadilly Circus. A creat Palatul Buckingham din Buckingham House, mai puțin impresionantă. A planificat Trafalgar Square, deși nu a trăit destul ca să o construiască. Și a acoperit cu stuc aproape fiecare bucățică din tot ce a construit.

II

Cărămida ar fi fost, probabil, permanent marginalizată ca material de construcții domestic dacă nu ar fi existat un considerent important și neașteptat: poluarea. La începutul epocii victoriene, în Anglia se ardea deja cărbune în cantități incredibil de mari. O familie obișnuită din clasa de mijloc putea să consume o tonă pe lună, iar Marea Britanie a secolului al XIX-lea avea, dintr-odată, foarte multe familii din clasa de mijloc. În 1842, Marea Britanie folosea deja două treimi din cărbunele produs în lumea occidentală. La Londra, rezultatul a fost un semiîntuneric aproape impenetrabil, în cea mai mare parte a anului. Într-una din povestirile cu Sherlock Holmes, acesta trebuie să aprindă un chibrit – în timpul zilei – ca să citească ceva scris pe un zid din Londra. Era atât de greu să vezi pe unde mergi,

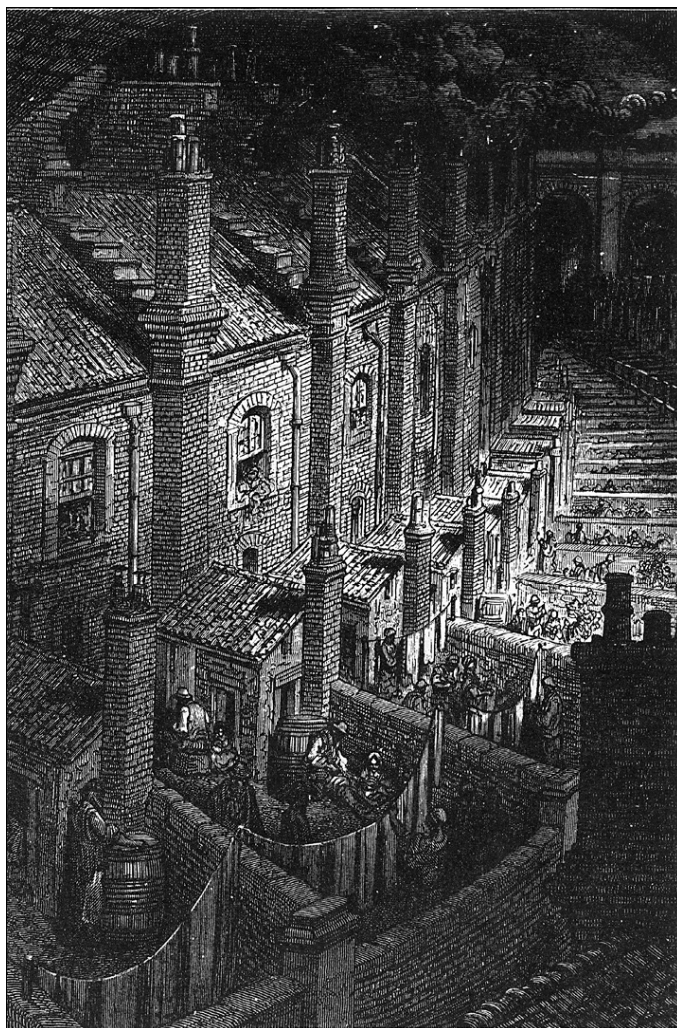
încît adesea oamenii se ciocneau de ziduri sau cădeau în gropi nevăzute. Într-un incident celebru, șapte oameni au căzut în Tamisa, unul după altul. În 1854, cînd Joseph Paxton a sugerat construirea unei centuri de cale ferată de 17,5 kilometri lungime care să unească toate punctele terminus principale ale Londrei, el a propus construirea ei sub sticlă, astfel încît pasagerii să fie izolați de aerul nesănătos al Londrei. În mod evident, era preferabil să fii înăuntru, în fumul gros al trenurilor, decît afară, în fumul gros venit de oriunde^{1*}.

Cărbunele afecta practic orice – hainele, tablourile, plantele, mobila, cărțile, clădirile și aparatul respirator. În timpul săptămînilor cu ceață foarte densă, numărul deceselor înregistrate la Londra putea crește ușor cu o mie. Pîna și animalele de companie și cele din piața de carne Smithfield mureau în număr mult mai mare.

Fumul de cărbune afecta negativ mai ales clădirile din piatră. Construcțiile ce păreau strălucitoare cînd erau noi se deteriorau adesea cu o rapiditate alarmantă. Piatra de Portland căpăta un aspect pestriț tulburător, avînd un alb strălucitor pe fiecare fațadă expusă la vînturi și ploi, dar un negru ca de tăciune sub fiecare pervaz, prag de ușă sau colț acoperit. La Palatul Buckingham, Nash a folosit piatră de Bath deoarece s-a gîndit că se va uza mai lent; s-a înșelat. Aceasta a început aproape imediat să se fărîmițeze. Un nou arhitect, Edward Blore, a fost adus ca să repare clădirea. Acesta a închis curtea lui Nash cu o nouă fațadă construită din piatră de Caen. Și aceasta a început să se descompună aproape imediat. Cele mai alarmante situații se înregistrau la noile Camere ale Parlamentului, unde piatra începuse să se înnegrească și să facă găuri și scobituri contrariante, de parcă ar fi fost mitraliată, chiar din timpul înălțării clădirii. S-au testat remedii disperate pentru oprirea deteriorării. Diverse

combinații de lianți, rășini, ulei de in și ceară de albine au fost întinse pe suprafață, dar acestea fie nu au avut nici un efect, fie au produs pete noi, și mai alarmante.

Doar două materiale păreau să fie imune la agresiunea acizilor corozivi. Una era o piatră artificială remarcabilă, cunoscută drept piatra Coade, numită după Eleanor Coade, proprietara fabricii care o producea. Piatra Coade a fost foarte populară și folosită de toți arhitecții proeminenți între 1760 și 1830. Era practic indestructibilă și putea fi modelată în orice tip de obiect ornamental – frize, arabescuri, capiteluri, console de antablament și orice alte părți decorative care în mod normal ar fi sculptate. Cel mai cunoscut obiect Coade este leul mare de pe Westminster Bridge, de lângă Camerele Parlamentului, dar piatra Coade poate fi găsită peste tot – la Palatul Buckingham, la Castelul Windsor, la Turnul Londrei și la mormîntul căpitanului Bligh din curtea bisericii St Mary-at-Lambeth, la Londra.

*Străzile lăturalnice din Londra victoriană,
așa cum apar în ilustrațiile lui Gustave Doré*

Piatra Coade arată exact ca piatra lucrată, lasă aceeași senzație la pipăit și se erodează la fel de greu ca și cea mai dură piatră, dar nu e deloc piatră. În mod surprinzător, este o ceramică. Ceramicile sînt lut ars. În funcție de tipul de lut și de cît de intens este ars acesta, rezultă trei materiale diferite: ceramică, gresie ceramică sau porțelan. Piatra Coade este un tip de gresie ceramică, deosebit de tare și durabil. Cele mai multe tipuri de piatră Coade sînt atît de rezistente la climă și poluare, încît par aproape nou-nouțe chiar și după două secole și jumătate de expunere la factorii de mediu.

Avînd în vedere răspîndirea și caracteristicile ei remarcabile, se știe surprinzător de puține lucruri despre piatra Coade și producătorul ei omonim. Unde și cînd a fost inventată, cum a ajuns Eleanor Coade să se implice în această afacere, de ce firma s-a desființat brusc la sfîrșitul anilor 1830, toate acestea nu au reușit să trezească prea mult interes academic. Doamna Coade beneficiază de doar șase paragrafe în *Dictionary of National Biography*, iar singura istorie completă a ei și a firmei sale a fost o lucrare publicată în regie proprie de istoricul Alison Kelly, în 1999.

Ceea ce se poate spune cu certitudine este că Eleanor Coade era fiica unui om de afaceri falimentar din Exeter, care a venit la Londra pe la 1760 și a avut o afacere de succes în comerțul cu pînzeturi. Spre sfîrșitul aceluia deceniu ea l-a cunoscut pe un anume Daniel Pincot, care era deja implicat în producția de piatră artificială. Au deschis o fabrică pe malul sudic al Tamisei, cam pe unde se înalță astăzi gara Waterloo, și au început să producă un material de o calitate superioară neobișnuită. Doamnei Coade i se atribuie adesea meritul inventării ei, dar pare mai probabil ca Pincot să fi avut metoda, iar ea banii. În orice caz, Pincot a părăsit compania după doar doi ani și nu s-a mai auzit nimic despre el. Eleanor Coade a condus cu succes afacerea timp de cincizeci și doi de ani, pînă la moartea ei, la vîrsta de 88 de ani, în 1821 – o realizare absolut remarcabilă pentru o femeie din secolul al XVIII-lea. Nu s-a căsătorit niciodată. Nu știm dacă era amabilă și îndrăgită sau o hoască furioasă. Tot ce se poate spune este că, fără ea, vânzările companiei Coade au început să scadă. În cele din urmă compania a dispărut, dar cu o discreție atît de nefirească, încît nimeni nu știe sigur cînd anume a încetat producția.

Persistă mitul că secretul pietrei Coade a murit odată cu Eleanor Coade. În realitate,

procesul a fost reprodus experimental de cel puțin două ori. Nimic nu îi oprește pe oameni să o producă și să o vîndă acum. Singurul motiv pentru care nu este fabricată e că nu interesează pe nimeni.

Piatra Coade putea fi folosită numai în scopuri decorative secundare. Din fericire, exista un material de construcții venerabil care rezista, de asemenea, foarte bine la poluare: cărămida. Poluarea a impus folosirea cărămizii moderne, deși alți câțiva factori au contribuit în acest sens, în mod oportun. Crearea canalelor a făcut ca transportul cărămizilor la distanțe considerabile să fie economic. Inventarea cuptorului de cărămidă Hoffmann (numit după Friedrich Hoffmann, inventatorul său german) a permis producerea continuă – și, astfel, mai ieftină – a cărămizii, pe un fel de linie de producție. Eliminarea impozitului pe cărămidă în 1850 a redus și mai mult costurile. Cel mai mare imbold dintre toate a fost, pur și simplu, fenomenala creștere din secolul al XIX-lea a Marii Britanii – creșterea orașelor, a industriei, a populației care avea nevoie de locuințe. În timpul vieții reginei Victoria, populația Londrei a crescut de la un milion la aproape șapte milioane de oameni, iar orașele recent industrializate precum Manchester, Leeds și Bradford înregistrau rate de creștere și mai mari. În ansamblu, numărul caselor din Marea Britanie a crescut de patru ori în acel secol, iar noile locuințe erau în proporție copleșitoare din cărămidă, ca și cele mai multe fabrici, coșuri de fum, gări, canalizări, școli, biserici, birouri și alte lucrări noi de infrastructură care au apărut brusc în acea epocă frenetică și agitată. Cărămida era prea versatilă și economică pentru a nu o folosi. A devenit materialul de construcții implicit al Revoluției Industriale.

Potrivit unei estimări, în Marea Britanie din perioada victoriană s-au zidit mai multe cărămizi decît în întreaga istorie anterioară. Creșterea

Londrei însemna extinderea suburbiilor cu case din cărămidă mai mult sau mai puțin identice – kilometri întregi de „mediocritate mohorâtă și repetitivă”, în sumbra descriere a lui Disraeli. Cuptorul de cărămidă Hoffmann era răspunzător pentru aceasta, deoarece a introdus uniformitatea absolută ca mărime, culoare și aspect al cărămizilor. Clădirile făcute din cărămizile de tip nou aveau mult mai puțină subtilitate și personalitate decât clădirile epocilor precedente, dar erau mult mai ieftine – și aproape că nu a existat nici un moment în gestionarea treburilor omenești în care acest aspect să nu triumfe.

Exista o singură problemă legată de cărămidă, care a devenit tot mai evidentă pe parcursul secolului, pe măsură ce terenul pentru construcții se restrângea tot mai mult. Cărămizile sînt enorm de grele și nu poți face clădiri cu adevărat înalte din ele – nu că oamenii n-ar fi încercat. Cea mai înaltă clădire din cărămidă construită vreodată este Monadnock Building, cu șaisprezece etaje, o clădire de birouri de uz universal ridicată la Chicago în 1893 și proiectată de arhitectul John Root (cu puțin înaintea morții sale), de la celebra companie Burnham and Root. Monadnock Building încă există și e un edificiu extraordinar de privit. Greutatea lui este atît de mare, încît pereții au 6 picioare grosime la nivelul străzii, ceea ce face din parter – în mod normal partea cea mai primitoare a unei clădiri – o pivniță întunecoasă și amenințătoare.

Monadnock Building ar fi excepțională oriunde, dar cu atît mai mult la Chicago, unde pămîntul este, practic, un burete gigantic. Chicago e construit pe o limbă de teren noroios: orice obiect greu așezat pe solul din Chicago tinde să se scufunde – și, la început, cam toate *chiar* se scufundau. Cei mai mulți arhitecți luau în calcul aproximativ un picior de tasare pentru solul din Chicago. Trotuarele erau construite cu o pantă

abruptă, urcînd dinspre bordură spre clădire. Se spera ca, pe măsură ce clădirea se lasă, trotuarul să coboare odată cu ea într-o poziție orizontală perfectă. În practică, aceasta se întîmpla rareori.

Pentru a reduce problema scufundării, arhitecții din secolul al XIX-lea au creat o tehnică de construire a unei „plute” pe care să poată sta clădirea, așa cum un surfer stă pe placa sa. Pluta de sub Monadnock Building iese cu 11 picioare în afara clădirii, în toate direcțiile, dar, chiar și cu această plută, clădirea s-a scufundat aproximativ două picioare după construcție – ceva ce nu ne-am dori de la o clădire cu șaisprezece etaje. Faptul că această clădire încă există atestă abilitățile lui John Root. Multe altele nu au fost atît de norocoase. O clădire guvernamentală numită Federal Building, construită în 1880 cu uluitorul cost de 5 milioane de dolari, a început să se încline atît de repede și de periculos, încît a rezistat mai puțin de două decenii. Multe alte clădiri mai mici au avut o durată de viață la fel de scurtă.

Arhitecții aveau nevoie de un tip de material de construcții mai ușor și mai flexibil și multă vreme a părut că acesta avea să fie cel pe care Joseph Paxton îl făcuse celebru odată cu Palatul de Cristal: fierul.

Ca material de construcții, fierul era de două tipuri: fontă și fier forjat. Fonta se comporta excelent la comprimare – suportîndu-și propria greutate –, dar nu și la tensionare, avînd tendința de a plesni ca un creion cînd era presată orizontal. Astfel, era excelentă pentru coloane, dar nu și pentru grinzi. Fierul forjat, în schimb, era suficient de tare pentru sarcini orizontale, dar mai scump, deoarece era mai complicat și mai laborios de produs, de vreme ce trebuia îndoit și bătut în mod repetat cît era încă topit. Pe lîngă faptul că îl făceau relativ puternic, îndoirea și baterea îl făceau ductil – cu alte cuvinte, capabil să fie întins sau modelat în anumite forme, acesta fiind motivul

pentru care obiectele decorative, cum ar fi porțile, sînt făcute din fier forjat. Împreună, cele două tipuri au fost folosite la proiecte de construcții și inginerie la scară mare din întreaga lume.

În mod curios, singurul domeniu în care fierul nu a prins niciodată, decît accidental, a fost construcția de locuințe. În rest însă, fierul devenea tot mai dur – pînă cînd s-a înțeles că duritatea nu era, de fapt, cea mai sigură calitate a sa. Uneori fierul ceda spectaculos. Fonta, mai ales, avea tendința de a se despica sau fractura dacă nu era turnată perfect, iar imperfecțiunile erau aproape imposibil de detectat. Acest fapt a devenit evident în mod tragic în iarna anului 1860, la o fabrică de textile din Lawrence, în Massachusetts. Într-o dimineată rece, nouă sute de femei, majoritatea imigrante irlandeze, lucrau la mașinile lor ce făceau un zgomot infernal, cînd una dintre coloanele din fontă care susțineau acoperișul a cedat. După un moment de ezitare, celelalte coloane din rînd au cedat una după alta. Muncitoarele îngrozite s-au repezit spre ieșiri, dar înainte ca multe dintre ele să apuce să iasă pe uși clădirea s-a prăbușit cu un vuiet pe care nimeni dintre cei care l-au auzit nu-l va uita vreodată. Nu mai puțin de două sute de lucrătoare au murit, deși, în mod surprinzător, nimeni nu s-a deranjat, nici atunci, nici după aceea, să facă o numărătoare oficială. Alte sute au fost rănite. Mulți dintre cei prinși înăuntru au ars în incendiul oribil declanșat de lămpile sparte.

În deceniile următoare, poziția fierului a suferit o altă lovitură cînd un pod peste râul Ashtabula din Ohio s-a prăbușit în timp ce era traversat de un tren cu pasageri. Șaptezeci și șase de oameni au fost uciși. Acel accident a fost reprodus cu o precizie stranie trei ani mai tîrziu și aproape în aceeași zi, pe podul Tay din Scoția. În timp ce un tren îl traversa pe vreme proastă, o porțiune din pod a cedat, aruncînd vagoanele în

apele de dedesubt și ucigînd un număr de pasageri aproape identic cu numărul victimelor de la Ashtabula. Acestea au fost tragediile cele mai cunoscute, dar, în realitate, accidente la scară mai mică legate de fier erau aproape la ordinea zilei. Cazanele de locomotivă făcute din fontă explodau uneori, iar șinele se desprindeau sau se îndoiau adesea sub presiunea greutăților mari sau din cauza vremii schimbătoare, producînd deraieri. De fapt, canalul Erie a avut succes atît de mult timp în mare parte datorită neajunsurilor fierului. Acesta a prosperat în continuare multă vreme în paralel cu epoca liniilor ferate, ceea ce e surprinzător la prima vedere, deoarece era înghețat și impracticabil luni la rînd în fiecare iarnă. Trenurile puteau circula tot anul și, cum motoarele s-au îmbunătățit în mod constant, puteau, teoretic, să transporte mai multă încărcătură. În practică însă, șinele de fier nu erau suficient de rezistente pentru a susține greutatea cu adevărat mari.

Era nevoie de ceva mult mai rezistent, iar acel material era oțelul – doar un alt tip de fier, dar cu un conținut diferit de carbon. Oțelul era un material superior în toate privințele, dar nu putea fi fabricat în cantități mari din cauza volumului de energie necesar. Era bun pentru lucruri precum săbii sau briciuri, dar nu și pentru produse industriale la scară mare precum grinzi sau șine de cale ferată. În 1857, problema a fost rezolvată pe neașteptate – și în mod neverosimil – de un om de afaceri englez care nu știa absolut nimic despre metalurgie, dar căruia îi plăcea să meștească și să experimenteze. Numele lui era Henry Bessemer și avusese deja un succes remarcabil datorită inventării unui produs numit pulbere de bronz, folosită pentru a aplica un strat auriu fals pe o gamă largă de materiale. Victorienilor le plăcea foarte mult finisajul auriu, astfel că pulberea l-a îmbogățit pe Bessemer și i-a oferit răgazul de a-și satisface instinctele de inventator. În timpul

Războiului din Crimeea, Bessemer s-a decis să construiască tunuri grele, dar și-a dat seama că avea nevoie de un material mai bun decât fonta sau fierul forjat, astfel că a început să experimenteze noi metode de producție. Neștiind de fapt ce face, a suflat aer în fonta brută topită, să vadă ce se întâmplă. Potrivit predicțiilor convenționale, ar fi trebuit să se producă o explozie devastatoare, acesta fiind motivul pentru care nici o persoană calificată nu încercase pînă atunci un experiment atît de nesăbuit. Dar nu a explodat, ci a produs o flacără de foarte mare intensitate, care a ars impuritățile, producînd oțel dur. Dintr-odată, a devenit posibilă fabricarea oțelului în cantități mari. Oțelul a fost materialul pe care Revoluția Industrială îl așteptase. Totul, de la șinele de cale ferată la vapoarele transoceanice și poduri, se putea construi mai rapid, mai solid și mai ieftin. Zgîrie-norii au devenit posibili, transformînd peisajul urban. Locomotivele au devenit suficient de puternice pentru a trage încărcături mari în viteză de-a lungul continentelor. Bessemer a devenit extraordinar de bogat și de celebru, iar multe orașe din America (nu mai puțin de treisprezece, potrivit unei surse) au fost botezate Bessemer sau Bessemer City în cinstea sa.

La mai puțin de un deceniu de la Marea Expoziție, fierul ca material de structură a dispărut – motiv pentru care e cam ciudat că cea mai simbolică structură a întregului secol, pe care să se înalțe deasupra Parisului, era făcută din acest material sortit dispariției. Mă refer, desigur, la minunea semeață a acelei epoci, cunoscută drept Turnul Eiffel. Niciodată în istorie nu a mai existat o structură atît de avansată din punct de vedere tehnologic, depășită ca material de construcție și glorios de inutilă, toate în același timp. Iar pentru această poveste remarcabilă trebuie să urcăm scările și să pășim într-o nouă încăpere.

^{1*} Un om a contribuit mai mult decît oricine altcineva la crearea imaginii noastre despre Londra victoriană: ilustratorul francez Gustave Doré (1833-1883), a cărui ilustrație cu străduțele lăturalnice ale Londrei apare la pagina 167. Prevalența imaginii lui Doré a fost puțin neașteptată, deoarece abia dacă vorbea engleza și, de fapt, nu a petrecut prea mult timp în Marea Britanie. Viața privată a lui Doré era cam bizară, prin faptul că a avut mai multe aventuri pasionale cu actrițe – cea mai celebră cucerire a lui a fost Sarah Bernhardt –, dar locuia cu mama sa și întreaga lui viață a dormit într-o cameră situată lîngă a ei. Doré se considera un mare artist, dar restul lumii nu era de aceeași părere, iar el a trebuit să se mulțumească cu slujba de ilustrator de foarte mare succes pentru cărți și reviste. Era foarte popular în Anglia – timp de mulți ani a existat în Mayfair o Galerie Doré care vindea exclusiv lucrările lui –, iar acum este amintit mai ales pentru desenele sale sumbre prezentînd viața la Londra, în special scenele de mizerie de pe străzile lăturalnice. Este interesant de reflectat la faptul că o foarte mare parte a impresiei noastre vizuale asupra Londrei secolului al XIX-lea de dinaintea fotografiei se bazează pe desenele unui artist care lucra din memorie într-un atelier din Paris și care se înșela în mare parte. Blanchard Jerrold, cel care compunea textul desenelor sale, era adus la disperare de multe dintre inexactitățile lui. (Dacă numele de Jerrold vi se pare vag familiar, acesta era fiul ziaristului de la *Punch* care a numit pentru prima oară sala Marii Expoziții „Palatul de Cristal”.)

Capitolul 10

Coridorul

I

Numele lui complet era Alexandre Gustave Bönickhausen-Eiffel și îl aștepta o viață de respectabil anonim în fabrica de oțet din Dijon a unchiului său atunci când aceasta a dat faliment, iar el s-a apucat de inginerie.

Putem afirma că a fost un inginer foarte priceput. A construit poduri și viaducte peste defileuri imposibil de trecut, gări de o amplitudine uluitoare și alte structuri mărețe și greu de realizat care impresionează și inspiră în continuare, inclusiv, în 1884, una dintre cele mai dificile dintre toate, scheletul intern de susținere al Statuiei Libertății. Toată lumea crede că Statuia Libertății este opera sculptorului Frédéric Bartholdi și a fost, bineînțeles, proiectul acestuia. Dar fără lucrarea de inginerie ingenioasă din interior care să o susțină, Statuia Libertății este doar o structură goală din aramă ciocănită, avînd o grosime de doar 2,5 milimetri. Cam aceasta e grosimea unui iepuraș de ciocolată de Paști – un iepuraș de Paști de 151 de picioare înălțime, care trebuie să reziste la vînt, zăpadă, averse de ploaie și vapori sărați, la dilatarea și contracția metalului la soare și la frig, precum și la nenumărate alte agresiuni fizice aspre zilnice.

Nici un inginer nu se mai confruntase pînă atunci cu aceste provocări, iar Eiffel le-a rezolvat în cel mai elegant mod posibil: a creat un schelet

de grinzi cu zăbrele și arcuri pe care învelișul din cupru îl acoperă ca un rînd de haine. Deși el nu s-a gîndit la ce ar putea să facă tehnica sa pentru clădirile convenționale, aceasta a marcat inventarea construcției cu perete-cortină, cea mai importantă tehnică de construcție a secolului XX – forma de construcție care a făcut posibili zgîrie-norii. (Constructorii primilor zgîrie-nori din Chicago au inventat, de asemenea, în mod independent construcția cu perete-cortină, dar Eiffel a realizat-o primul.) Capacitatea învelișului de metal de a se îndoi sub presiune a anticipat designul aripilor de avion, cu mult înainte să se gîndească cineva în mod serios la un aparat de zbor. Așadar, Statuia Libertății este o lucrare remarcabilă, dar, întrucît toată această ingeniozitate se află sub hainele Libertății, aproape nimeni nu o apreciază.

Eiffel nu a fost un om orgolios, dar pentru următorul său mare proiect s-a asigurat că nimănui nu-i va scăpa din vedere rolul său în construcție, creînd ceva ce era *doar* schelet. Evenimentul care l-a făcut posibil a fost Expoziția de la Paris din 1889. Cum se obișnuiește cu aceste ocazii, organizatorii au dorit o lucrare centrală și au solicitat propuneri. Au fost depuse aproximativ o sută, inclusiv proiectul unei ghilotine de 900 de picioare înălțime, pentru comemorarea contribuției de neegalat a Franței la decapitare. Pentru mulți, aceasta era doar puțin mai absurdă decît propunerea cîștigătoare a lui Eiffel. Mulți parizieni nu vedeau rostul amplasării unui soi de sondă petrolieră enormă lipsită de utilitate în mijlocul orașului.

Turnul Eiffel nu era doar cea mai mare construcție propusă vreodată, ci și cel mai mare lucru complet inutil. Nu era un palat, o criptă sau un lăcaș de cult. Nici măcar nu comemora vreun erou căzut. Eiffel insista vitejește că turnul lui va avea numeroase aplicații practice – că va fi un

excelent post de observație militar și că la nivelurile lui superioare se puteau face experimente aeronautice și meteorologice utile –, dar în cele din urmă pînă și el a recunoscut că, în principal, voia să îl construiască pur și simplu pentru plăcerea ușor ciudată de a face ceva cu adevărat enorm.

Mulți oameni îl detestau, mai ales artiștii și intelectualii. Un grup de personaje de vază printre care Alexandre Dumas, Emile Zola, Paul Verlaine și Guy de Maupassant au trimis o scrisoare lungă, destul de înflăcărată, prin care protestau împotriva „deflorării Parisului”, susținînd că, „atunci cînd străinii vor veni să vadă expoziția noastră, vor striga uluiți: «Poftim! Asta e atrocitatea pe care francezii au creat-o ca să ne facem o idee despre gustul lor mult trîmbițat!»”. Turnul Eiffel, continuau ei, era „invenția grotescă și mercenară a unui constructor de mașini”. Eiffel a acceptat insultele cu o nepăsare voioasă, arătînd doar că unul dintre semnatarii indignați ai petiției, arhitectul Charles Garnier, era de fapt membru în comisia care aprobase turnul de la bun început.

În stare finisată, Turnul Eiffel pare atît de unic și de desăvîrșit, atît de „nu ar putea fi altfel”, încît trebuie să ne amintim că e un ansamblu de o imensă complexitate, un traforaj din 18.000 de piese potrivite în mod complicat, care au putut fi puse laolaltă doar ca rezultat al unei minți sclipitoare. Să ne gîndim numai la primele 180 de picioare ale construcției, pînă la prima platformă – deja înălțimea unei clădiri cu cincisprezece etaje. Pînă la acea înălțime, picioarele se înclină abrupt spre interior, la un unghi de 54 de grade. În mod evident, s-ar prăbuși dacă nu ar fi fixate de platformă. La fel de evident, platforma nu ar putea sta fără cele patru picioare de dedesubt care o susțin. Pieseile funcționează în mod desăvîrșit atunci cînd sînt puse laolaltă, dar *pînă* să fie puse împreună ele nu pot funcționa deloc. Astfel, prima

provocare a lui Eiffel a fost să inventeze un anumit mod de a fixa cele patru picioare enorm de înalte și de grele, fiecare tinzând să cadă în interior; apoi, la momentul potrivit, să le poată poziționa, astfel încât toate patru să se îmbine exact în punctele potrivite pentru a susține o platformă mare și foarte grea. O aliniere incorectă de doar o zecime de grad ar fi deplasat orice picior cu o jumătate de metru – mult mai mult decât s-ar fi putut corecta fără dezasamblarea întregului și reluarea procesului. Eiffel a executat această operațiune delicată prin ancorarea fiecărui picior într-un container gigantic cu nisip, ca un picior într-o cizmă largă. Apoi, când lucrul la ele a fost terminat, picioarele au putut fi așezate în poziția lor prin scoaterea nisipului din cutii într-un mod atent controlat. Sistemul a funcționat perfect.

Însă acesta a fost doar începutul. Deasupra primei platforme se înălțau alte 800 de picioare de cadru de fier făcut din 15.000 de piese în majoritate mari și greu de manevrat, toate trebuind să fie aduse la locul lor la înălțimi care puneau tot mai multe dificultăți. În unele locuri, toleranțele erau de doar o zecime de milimetru. Unii observatori erau convinși că turnul nu își va putea susține propria greutate. Un profesor de matematică a umplut maldăre de hîrtie cu calcule febrile și a declarat că, atunci când turnul va ajunge la două treimi din înălțimea sa, picioarele se vor deplasa spre exterior și întregul se va prăbuși cu o furie răsunătoare, zdrobind cartierul de dedesubt. În realitate, Turnul Eiffel este destul de ușor, cu doar cele 9.500 de tone ale sale – pînă la urmă, e în cea mai mare parte aer – și a avut nevoie de fundații de doar șapte picioare adîncime care să îi susțină greutatea.

Proiectarea Turnului Eiffel a durat mai mult decât construirea lui. Ridicarea a durat ceva mai puțin de doi ani și s-a încadrat mai mult decât bine în buget. A fost nevoie de doar 130 de muncitori

pe șantier și nici unul dintre ei nu a murit pe parcursul construcției – o realizare excepțională pentru un proiect atât de mare din epoca respectivă. Pînă la înălțarea clădirii Chrysler din New York în 1930, avea să fie cea mai înaltă construcție din lume. Deși la 1889 oțelul înlocuia deja fierul pretutindeni, Eiffel l-a respins deoarece lucrase dintotdeauna cu fier și nu se simțea în largul lui să lucreze cu oțel. Astfel, există o anumită ironie în ideea că cel mai mareș edificiu din fier construit vreodată a fost și ultimul.

Turnul Eiffel a fost cea mai uimitoare, mai amplă și mai creativă construcție din lume în secolul al XIX-lea și, probabil, și cea mai măreață realizare în materie de structuri, dar nu a fost cea mai scumpă clădire a secolului și nici măcar a anului respectiv. Exact în momentul în care la Paris se înălța Turnul Eiffel, la 3.200 de kilometri distanță, la poalele Munților Apalași din Carolina de Nord se construia un edificiu și mai costisitor – o reședință privată la o scară grandioasă. Aceasta avea să necesite de două ori mai mult timp pentru finalizare decît Turnul Eiffel, avea să implice de patru ori mai mulți muncitori și să coste de trei ori mai mult; era menită să fie locuită doar cîteva luni pe an de un bărbat și mama sa. Numită Biltmore, era (și rămîne) cea mai mare casă privată construită vreodată în America de Nord. Nimic nu poate să spună mai mult despre transformarea economică a secolului al XIX-lea decît faptul că locuitorii Lumii Noi construiau case mai mari decît cele mai mari monumente ale Lumii Vechi.

În 1889, America se afla la mijlocul perioadei de autorăsfăț extrem cunoscută drept *Gilded Age*. Nu avea să mai existe niciodată o perioadă care să o egaleze. Între 1850 și 1900 fiecare indicator al bogăției, productivității și bunăstării a atins niveluri incredibil de mari în America. Populația țării s-a triplat în acest interval, dar bogăția ei a

crescut de treisprezece ori. Producția de oțel a crescut de la 13.000 de tone anual la 11,3 milioane. Exporturile de produse din metal de toate tipurile – arme, șine, țevi, cazane, mașini de orice fel – au crescut de la 6 milioane de dolari la 120 de milioane de dolari. Numărul milionarilor, sub 20 în 1850, a ajuns la 40.000 la sfârșitul secolului.

Europenii au privit ambițiile industriale ale Americii amuzați, apoi consternați și, în cele din urmă, îngrijorați. În Marea Britanie a apărut o Mișcare a Eficienței Naționale, cu scopul de a reînvia spiritul național care asigurase anterior superioritatea țării. Cărți cu titluri precum *The American Invaders (Invadatorii americani)* și *The 'American Commercial Invasion' of Europe* („Invazia comercială americană” în Europa) se vindeau imediat. Dar, de fapt, ceea ce vedeau europenii era doar începutul.

La începutul secolului XX, America producea deja mai mult oțel decât Germania și Marea Britanie împreună – o situație care cu o jumătate de secol în urmă ar fi fost de neconceput. Ceea ce îi irita mai ales pe europeni era că aproape toate progresele tehnologice din producția oțelului se înregistrau în Europa, dar America era cea care făcea oțelul. În 1901, J.P. Morgan a absorbit și a fuzionat o serie de companii mai mici cu puternica US Steel Corporation, cea mai mare întreprindere comercială pe care o văzuse lumea vreodată. Evaluată la 1,4 miliarde de dolari, ea valora mai mult decât tot pământul din Statele Unite de la vest de Mississippi și de două ori mai mult decât guvernul federal american, evaluat în funcție de veniturile sale anuale.

Succesul industrial al Americii a produs o serie de succese financiare magnifice: familiile Rockefeller, Morgan, Astor, Mellon, Morgan, Frick, Carnegie, Gould, du Pont, Belmont, Harriman, Huntington, Vanderbilt și multe altele se

scăldau într-o bogăție dinastică de proporții practic inepuizabile. John D. Rockefeller câștiga 1 miliard de dolari pe an, evaluat la valoarea dolarului de azi, și nu plătea nici un fel de impozit pe venit. Nimeni nu plătea, deoarece impozitul pe venit încă nu exista în America. Congresul a încercat să introducă un impozit pe venit de 2% pe câștigurile de peste 4.000 de dolari în 1894, dar Curtea Supremă l-a respins drept neconstituțional. Impozitul pe venit a devenit o parte obișnuită a vieții americane abia în 1914, iar între timp toți banii câștigați erau păstrați. Oamenii nu aveau să mai fie niciodată atât de bogați.

A cheltui toată această avere a devenit pentru mulți o ocupație mai mult sau mai puțin cu normă întreagă. Aproape tot ce făceau bogații Americii a căpătat o nuanță de disperare și vulgaritate. La o petrecere din New York, musafirii au găsit masa acoperită cu nisip și la fiecare loc câte o lopătică de aur; la un semnal, au fost invitați să sape și să caute diamante și alte bijuterii scumpe îngropate în nisip. La o altă petrecere – poate cea mai absurdă organizată vreodată – câteva zeci de cai cu copitele învelite au fost aduși în sala de bal de la Sherry's, un restaurant mare și bine cotate, și plimbați în jurul meselor, astfel încât oaspeții îmbrăcați în costume de cowboy și de cowgirl să poată savura plăcerea nouă și sublim de inutilă de a lua masa călare într-o sală de bal din New York. Multe petreceri costau zeci de mii de dolari. Pe 26 martie 1883, doamna William K. Vanderbilt a depășit orice precedent dând o petrecere care a costat 250.000 de dolari, deși *The New York Times* a recunoscut în mod judicios că aceasta marca sfârșitul postului Paștelui. Ușor de impresionat la vremea respectivă, *The Times* a publicat un articol de 10.000 de cuvinte în care relatează fără rețineri fiecare detaliu al evenimentului. Aceasta a fost petrecerea la care doamna Cornelius Vanderbilt a participat costumată în bec electric (probabil singura ocazie

din viața ei în care ar fi putut să fie descrisă drept strălucitoare).

Mulți dintre noii îmbogățiți au călătorit în Europa și au început să cumpere opere de artă, mobilă și orice altceva putea fi împachetat în lăzi și transportat în țară. Henry Clay Folger, președintele companiei Standard Oil (și rudă îndepărtată a familiei Folger din domeniul afacerilor cu cafea), a început să colecționeze primele ediții ale operelor lui William Shakespeare, de obicei de la aristocrați strîmtorați, și, în cele din urmă, a achiziționat cam o treime din exemplarele rămase, care formează astăzi baza marii biblioteci Folger Shakespeare din Washington, DC. Mulți alții, precum Henry Clay Frick și Andrew Mellon, au acumulat mari colecții de artă, în timp ce alții pur și simplu au cumpărat la întâmplare, nici unul mai mult decît magnatul ziarelor William Randolph Hearst, care a achiziționat lucruri prețioase fără opreliști, avînd nevoie de două depozite în Brooklyn ca să le păstreze. Hearst și soția lui nu au fost, în mod evident, cei mai rafinați cumpărători: cînd el i-a spus că un castel galez pe care tocmai îl cumpărase era normand¹, se spune că ea a replicat: „Norman și mai cum?”.

Noii îmbogățiți au început să colecționeze nu numai artă și artefacte europene, ci chiar și europeni. În ultimul sfert al secolului al XIX-lea, a devenit la modă să găsești un aristocrat falimentar, cu care să îți măriți fiica. Nu mai puțin de cinci sute de tinere americane bogate au acceptat un astfel de aranjament. În aproape fiecare caz, evenimentul nu era atît o căsătorie, cît o tranzacție. May Goelet, care urma să moștenească 12,5 milioane de dolari, a fost curtată de căpitanul George Holford, care era bogat și avea trei case mari. „Din nefericire”, observa ea nostalgic într-o scrisoare către cei de acasă, „dragul de el nu are nici un titlu”. Așa că s-a căsătorit, în schimb, cu

ducele de Roxburghe și drept urmare a avut o viață mizeră, dar un titlu excepțional. Pentru unele familii, căsătoria cu americance bogate nu era atît un obicei, cît un sindrom. Lordul Curzon s-a căsătorit cu două americance (pe rînd, desigur). Al optulea duce de Marlborough s-a căsătorit cu Lily Hammersley, o văduvă americană nu foarte atrăgătoare (un ziar o descria ca „o femeie prost îmbrăcată, cu mustață”), dar fabulos de bogată, în timp ce al nouălea duce s-a căsătorit cu Consuelo Vanderbilt, care era atrăgătoare și venea cu tot cu acțiuni la căile ferate în valoare de 4,2 milioane de dolari. Între timp, unchiul lui, lordul Randolph Churchill, s-a căsătorit cu americanca Jennie Jerome, care nu a adus familiei la fel de mulți bani, dar care l-a produs pe Winston Churchill. La începutul secolului XX, 10% dintre căsătoriile aristocraților englezi erau cu americance – o proporție extraordinară.

Acasă, noii bogați ai Americii construiau case la o scară grandioasă. Cei mai grandioși dintre toți erau membrii familiei Vanderbilt. Numai la New York au construit zece vile pe Fifth Avenue. Una avea 137 de camere, fiind una dintre cele mai mari reședințe de oraș construite vreodată. Dar aceștia aveau mai multe case asemănătoare unor palate în afara orașului, mai ales în Newport, în Rhode Island. În probabil singurul exemplu de ironie a celor extrem de bogați, ei își numeau reședințele din Newport „casele de la țară”. De fapt, aceste case erau atît de mari, încît pînă și servitorii aveau nevoie de servitori. Conțineau mulți acri de marmură, cele mai scilpitoare candelabre, tapițerii de mărimea unor terenuri de tenis, instalații sanitare lucrate din argint și aur masiv. S-a estimat că, dacă Breakers ar fi construită astăzi, ar costa jumătate de miliard de dolari – cam mult pentru o casă de vară. Ostentația acestor proprietari a generat oprobriul, iar o comisie a Senatului a luat serios în considerare pentru o vreme introducerea

unei legi care să limiteze suma pe care o putea cheltui o persoană pe o casă.

Arhitectul responsabil pentru multe dintre aceste construcții a fost Richard Morris Hunt. Hunt a crescut în Vermont, fiu al unui membru al Congresului, dar la 19 ani s-a dus la Paris și a devenit primul american care a studiat arhitectura la Ecole des Beaux Arts – de fapt, a fost primul american cu educație formală ca arhitect. Era fermecător și atrăgător – „cel mai arătos american din Paris”, după părerea unui observator –, însă pînă în 1881, cînd avea binișor peste cincizeci de ani, cariera sa a fost prosperă și respectabilă, dar puțin cam banală. Caracteristică pentru proiectele sale a fost conceperea soclului Statuii Libertății – o comandă lucrativă, dar nu neapărat care să creeze o reputație. Apoi i-a descoperit pe oamenii bogați. A descoperit, mai ales, familia Vanderbilt.

Familia Vanderbilt era cea mai bogată din America, cu un imperiu clădit pe căi ferate și transporturi de Cornelius Vanderbilt, „un bădăran necioplit și vulgar care mesteca tutun”, potrivit unuia dintre contemporanii săi. Cornelius Vanderbilt – „Comodorul”, cum îi plăcea să fie numit, deși nu era îndreptățit să poarte acest titlu – nu oferea prea mult în termeni de rafinament sau farmec intelectual, dar avea un talent absolut neobișnuit de a face bani^{2*}. La un moment dat, el controla personal 10% din toți banii aflați în circulație în Statele Unite. Membrii familiei Vanderbilt dețineau împreună aproximativ 32.000 de kilometri de cale ferată și mare parte din ce circula pe acestea, ceea ce le aducea mai mulți bani decît știau ei să cheltuie. Iar Richard Morris Hunt a devenit, cît se poate de delicat, omul care i-a ajutat să îi cheltuie. A construit pentru ei case de o măreție somptuoasă pe Fifth Avenue la New York, în Bar Harbour din Maine, în Long Island și Newport. Pînă și mausoleul familiei din Staten Island era, la 300.000 de dolari, la fel de costisitor

ca multe reședințe supradimensionate. Oricare ar fi fost capriciile arhitectonice care le treceau prin minte, Hunt era gata să le satisfacă. Oliver Belmont, soțul Alvei Vanderbilt, era pasionat de cai. L-a pus pe Hunt să îi proiecteze o reședință cu cincizeci și două de camere, castelul Belcourt, în care tot parterul era pentru grajduri, astfel încât Belmont putea să intre cu trăsura direct în casă, pe porțile enorme de la intrare. Caii aveau staluri cu lambriuri din tec și cu accesorii din argint pur. Zona de locuit era deasupra.

În una dintre numeroasele reședințe Vanderbilt, o nișă pentru micul dejun a fost decorată cu un tablou de Rembrandt. La Breakers, o casă de jucărie a copiilor era mai mare și mai bine dotată decât casele adevărate ale multor oameni; avea până și sonerii conectate la casa principală, astfel încât servitorii să poată fi chemați atunci când copiii simțeau brusc nevoia unor gustări, aveau nevoie să li se lege un șiret sau sufereau vreo altă criză în materie de confort. Membrii familiei Vanderbilt au ajuns atât de puternici și de răsfățați, încât puteau efectiv să comită crime fără a fi pedepsiți. Reggie Vanderbilt, fiul lui Cornelius și Alice Vanderbilt, era un șofer de o nesăbuintă notorie (era de asemenea obraznic, leneș, netot și lipsit de vreo altă calitate care să-l salveze), care a lovit sau a trecut peste pietoni de cinci ori la New York. Doi dintre cei pe care i-a spulberat au murit; un al treilea a rămas invalid pe viață. Reggie nu a fost niciodată acuzat de vreo infracțiune.

Singurul membru al familiei care părea imun la nevoia de a fi extravagant sau dezgustător era George Washington Vanderbilt, un membru al clanului atât de timid și de liniștit, încât oamenii presupuneau uneori că e slab de minte. De fapt, era extrem de inteligent și vorbea opt limbi străine. A rămas în locuința părinților mult după majorat, unde și-a petrecut timpul traducând literatură

modernă în greaca veche și viceversa. A avut o colecție de peste douăzeci de mii de cărți, adică probabil cea mai mare bibliotecă privată din America. La vârsta de 23 de ani, tatăl lui George a murit, lăsând o avere de vreo 200 de milioane de dolari. George a moștenit 10 milioane din aceștia, ceea ce nu pare o sumă enormă, însă e echivalentul a 300 de milioane de dolari la valoarea de astăzi.

În 1888, Vanderbilt s-a hotărât în sfârșit să își contruiască o casă proprie. A cumpărat 130.000 de acri de pădure izolată în Carolina de Nord și l-a angajat pe Richard Morris Hunt să îi construiască ceva de un confort corespunzător. Vanderbilt a decis că vrea un castel de pe Loire – dar mai mareț, desigur, și cu instalații mai bune – așa că a construit în plus reședința Biltmore (deși se pare că nu a băgat de seamă niciodată jocul de cuvinte³). Proiectat îndeaproape după celebrul Chateau de Blois, castelul este un munte dezarticulat și excesiv de mareț din calcar de Indiana, conținând 250 de camere, o fațadă de 780 de picioare lungime și o amprență la sol de cinci acri. Era și rămîne cea mai mare casă construită vreodată în America. Pentru construirea ei, Vanderbilt a angajat o mie de lucrători, cu un salariu mediu de 90 de cenți pe zi.

Vanderbilt a umplut Biltmore cu cele mai rafinate articole pe care europenii erau dispuși să i le vîndă, ceea ce la sfîrșitul anilor 1880 însemna practic orice – tapițerii, mobile, lucrări clasice de artă. Scara amintește, iar în unele privințe esențiale chiar depășește excesele maniacale ale lui William Beckford de la Fonthill Abbey. Masa din sufragerie avea șaptezeci și șase de locuri. Plafonul era la 75 de picioare înălțime. Probabil că era ca și cum ai fi locuit în sala principală a unei mari gări.

Pentru amenajarea terenului l-a adus pe Frederick Law Olmsted, proiectantul în vîrstă al Central Park din New York, care l-a convins pe Vanderbilt să transforme o bună parte din domeniu

în pădure experimentală. Secretarul pentru Agricultură, J. Sterling Morton, s-a minunat că Vanderbilt a angajat mai mulți oameni și a avut un buget mai mare pentru această pădure decât avea el pentru întregul departament federal. Domeniul avea 320 de kilometri de drumuri. Includea un orașel cu tot cu școli, un spital, biserici, gară, bănci și magazine care îi deserveau pe cei două mii de angajați ai domeniului și pe familiile lor. Lucrătorii duceau o existență prosperă, dar semifeudală, supusă multor reguli. Nu li se permitea să țină câini, de exemplu. Pentru a întreține domeniul, din pădurile lui Vanderbilt se exploata chereștea, iar numeroasele lui ferme produceau fructe, legume, lactate, ouă, păsări și vite. S-a apucat, de asemenea, de anumite activități de fabricare și procesare.

George intenționa să locuiască acolo împreună cu mama lui câteva luni pe an, dar ea a murit la puțin timp după terminarea Biltmore-ului, astfel că a trăit singur, într-o singurătate absolută, pînă în 1898, cînd s-a căsătorit cu Edith Stuyvesant Dresser, cu care a avut un singur copil, Cornelia. La acest moment devenea deja clar că domeniul era un dezastru economic. Pierderile anuale ajungeau la 250.000 de dolari, iar George trebuia să îl mențină pe linia de plutire dintr-un capital de bază care se micșora. În 1914 a murit brusc. Soția și fiica lui au vîndut cît de mult au putut din domeniu, cît de repede au putut, și au refuzat să mai aibă vreodată ceva de-a face cu el.

II

Am putea să ne oprim aici pentru o clipă ca să ne gîndim unde ne aflăm și de ce. Sîntem pe coridor, cum se numeau holurile casei în

majoritatea planurilor arhitectonice din secolul al XIX-lea. Este cel mai puțin atrăgător și cel mai posomorât spațiu din vechea casă parohială, de vreme ce nu are nici o fereastră și trebuie să își ia puținul de lumină naturală prin ușile deschise ale camerelor adiacente. Puțin dincolo de mijlocul lui este o ușă care se poate închide – iar pe vremuri cu siguranță era închisă –, de separare a părții servitorilor din casă de zona privată de dincoace. Imediat după aceasta, lângă scările din spate, găsim o nișă în perete care nu se poate să fi fost acolo atunci când s-a construit casa, deoarece este proiectată în mod evident să adăpostească ceva ce nu exista în 1851, dar care avea să schimbe lumea mult mai rapid decât și-ar fi imaginat cineva. Nișa aceasta, mai ales, este cea care ne-a adus aici.

Dacă v-ați întrebat la paginile anterioare ce are de-a face bogăția abundentă a americanilor din *Gilded Age* cu un coridor de la parterul unei case englezești, răspunsul este: mai mult decât ați putea crede. După această perioadă, direcția și avântul vieții moderne au fost determinate tot mai mult de evenimentele, invențiile, interesele și cerințele americane. Pentru europeni, aceasta a fost o sursă de oarecare panică, dar și de emoții, deoarece americanii făceau lucrurile într-un mod în care nimeni nu le mai făcuse vreodată.

Aceștia erau, de exemplu, atât de fascinați de ideea de progres, încât inventau lucruri fără să aibă habar dacă acestea aveau să fie de vreun folos sau nu. Chintesența absolută a acestui fenomen a fost Thomas Edison. Nimeni nu era mai bun (sau mai rău, depinde cum preferăm să privim lucrurile) la a inventa lucruri care nu aveau nici un rost sau scop evident. În general, Edison a avut, desigur, un succes imens și a generat o bogăție enormă. S-a estimat că, la 1920, industriile pe care se creaseră invențiile lui și îmbunătățirile aduse de el valorau deja, în total, 21,6 miliarde de dolari. Dar Edison nu se pricepea deloc să își dea seama care dintre

interesele lui aveau cele mai bune perspective comerciale. Pur și simplu se convingea pe sine, așa cum nici o ființă umană nu o mai făcuse vreodată, că orice ar fi inventat avea să producă bani. De fapt, de cele mai multe ori aceasta nu se întâmpla, afirmație valabilă mai ales în cazul visului său îndelungat și costisitor de a umple lumea cu case din beton.

Betonul a fost unul dintre cele mai incitante produse ale secolului al XIX-lea. Ca material existase de foarte mult timp – marea cupolă a Panteonului de la Roma e făcută din beton; catedrala Salisbury se înalță pe fundații din beton –, dar progresul modern a avut loc în 1824, când Joseph Aspdin, un zidar modest din Leeds, a inventat cimentul de Portland, numit astfel pentru a sugera că era la fel de atractiv și de durabil ca piatra de Portland. Cimentul de Portland era mult superior oricărui produs existent. În apă, avea performanțe mai bune chiar și decât cimentul roman al reverendului James Parker. Modul în care și-a inventat Aspdin produsul a rămas întotdeauna un mister, deoarece fabricarea lui necesita anumiți pași măsurați cu exactitate – și anume, pulverizarea calcarului la un anumit grad de finețe, amestecarea lui cu lut de o anumită umiditate și coacerea amestecului la o temperatură mult mai înaltă decât cea care poate fi întâlnită în mod normal într-un cuptor de var. Ce anume l-a făcut pe Aspdin să intuiască să modifice părțile componente așa cum a făcut-o, apoi să conchidă că acestea vor alcătui un produs mai omogen care se va întări mai bine, dacă era ars la o temperatură extremă rămîne o enigmă la care nu se poate răspunde, dar, cumva, el a făcut-o și s-a îmbogățit.

Timp de mulți ani, Edison a fost fascinat de posibilitățile oferite de beton, iar pe la începutul secolului s-a hotărît să dea curs acestui impuls într-un mod grandios. A înființat compania Edison Portland Cement și a construit o fabrică imensă

lângă Stewartsville, în New Jersey. În 1907, Edison era deja al cincilea cel mai mare producător de ciment din lume. Cercetătorii săi au brevetat peste cincizeci de moduri îmbunătățite de a produce ciment de calitate în cantități mari. Cu cimentul lui Edison s-au construit Yankee Stadium și prima porțiune de autostradă din ciment din lume, dar visul său stăruitor era să umple lumea cu case de ciment.

Planul lui era să facă matrița unei case complete în care betonul să poată fi turnat într-un flux continuu, formînd nu numai pereții și podelele, ci și toate structurile interioare – băi, toalete, chiuvete, nișe, tocurele ușilor, pînă și ramele tablourilor. În afara unor mărunțișuri precum ușile și întrerupătoarele, totul urma să fie făcut din beton. Pereții puteau chiar să fie colorați, sugera Edison, pentru a face zugrăveala inutilă pentru totdeauna. O echipă de patru oameni putea să construiască o casă nouă la fiecare două zile, a calculat el. Edison se aștepta ca o astfel de casă să se vîndă cu 1.200 de dolari, cam o treime din costul unei case convenționale de aceeași mărime.

A fost un vis ambițios și în cele din urmă irealizabil. Problemele tehnice au fost copleșitoare. Matrițele, care erau, firește, de mărimea casei înseși, erau ridicol de greoaie și de complexe, dar adevărata problemă consta în umplerea lor omogenă. Betonul este un amestec din ciment, apă și agregate – adică nisip și pietriș – și este în natura agregatelor de a se scufunda. Provocarea pentru inginerii lui Edison era aceea de a crea un amestec suficient de lichid pentru a curge în fiecare colț al matriței, dar suficient de gros pentru a păstra agregatele în suspensie, în ciuda gravitației, în timp ce cimentul se întărea și dobîndea o consistență uniformă, de o calitate suficientă pentru a-i convinge pe oameni că achiziționează o casă, și nu un buncăr. S-a dovedit a fi o ambiție imposibilă. Chiar și dacă toate

celelalte mergeau bine, inginerii au calculat că o casă ar fi cântărit 200 de tone, provocînd tot felul de presiuni permanente asupra structurii.

Toate provocările tehnice, plus problemele de supraproducție generală din domeniu (pe care imensa fabrică a lui Edison le-a agravat mult), au făcut ca Edison să întîmpine în permanență obstacole în a face bani din această inițiativă. Fabricarea cimentului era oricum o afacere dificilă, deoarece era sezonieră. Dar Edison a insistat și a proiectat o serie de articole din beton – birouri, dulapuri, scaune, chiar și un pian din beton – potrivite pentru casele de beton. A promis că în scurt timp avea să ofere un pat dublu care nu se strica niciodată și care costa doar 5 dolari. Întreaga gamă trebuia inaugurată la o expoziție a industriei cimentului de la New York, în 1912. În cele din urmă, cînd expoziția s-a deschis, standul lui Edison era gol. Nimeni de la compania lui nu a oferit vreodată o explicație. A fost ultima oară cînd s-a auzit de mobila din beton. Din cîte se știe, Edison nu a comentat niciodată pe marginea acestei chestiuni.

Cîteva case de beton au fost construite și unele încă există în New Jersey și Ohio, dar în mod evident conceptul general nu a prins, iar casele de beton au devenit unul dintre cele mai costisitoare eșecuri ale lui Edison. Acest lucru este într-adevăr grăitor, pentru că Edison se pricepea foarte bine la a face lucruri pe care lumea încă nu le avea, dar deloc la a înțelege cum ar putea lumea să le folosească. Nu a reușit, de exemplu, să înțeleagă potențialul fonografului ca mijloc de divertisment, ci s-a gîndit la el doar ca la un aparat de preluat dictarea și de arhivare a vocilor – chiar l-a numit „mașina vorbitoare”. Timp de mulți ani a refuzat să accepte că viitorul filmului rezidă în proiectarea imaginilor pe ecran, deoarece detesta ideea că acestea ar putea fi urmărite de cineva care s-a strecurat în sala de vizionare fără să își

cumpere bilet. Multă vreme a susținut ideea de a le păstra în siguranță în kinescoape cu manivelă. În 1908, a declarat încrezător că aparatele de zbor nu au nici un viitor.

După costisitoare sale eșecuri cu cimentul, Edison a trecut la alte idei dintre care multe s-au dovedit a fi nepractice sau în mod evident aiurite. A început să fie interesat de război și a prevestit că în curînd va avea capacitatea de a induce coma în masă în rîndul trupelor inamice prin „atomizori încărcăți electric”. A născocit, de asemenea, un plan de construire a unor electromagneți gigantici care să prindă gloanțele inamice din zbor și să le trimită înapoi de unde veniseră. A investit masiv într-un magazin universal automatizat în care clienții băgau o monedă într-o fantă, iar o clipă mai târziu o pungă de cărbuni, cartofi, ceapă, cuie, ace de păr sau altă marfă dorită aluneca spre ei pe un tobogan. Sistemul nu a funcționat niciodată. Nici măcar nu s-a apropiat de starea de funcționare.

Astfel ajungem, în sfîrșit, la nișa din perete și la obiectul dinăuntru ei care a schimbat lumea: telefonul. Atunci cînd Alexander Graham Bell a inventat telefonul în 1876, nimeni nu i-a înțeles întregul potențial, nici măcar Bell. Mulți credeau că nu are nici un fel de potențial. Este celebru faptul că unii directori de la Western Union au respins telefonul drept „o jucărie electrică”. Astfel că Bell a mers mai departe în mod independent și s-a descurcat destul de bine, ca să nu spunem mai mult. Brevetul Bell (nr. 174.465) a devenit cel mai valoros brevet acordat vreodată. Tot ce a făcut Bell de fapt a fost să pună laolaltă tehnologii existente deja. Componentele necesare pentru a face telefoane existau de treizeci de ani și principiile erau înțelese. Problema nu era atît aceea de a face vocea să călătorească pe o sîrmă – copiii o făceau cu ajutorul a două cutii de tablă și o sfoară de

mulți ani –, ci de a o amplifica astfel încât să poată fi auzită de la distanță.

În 1861, un învățător german pe nume Philipp Reis a construit un prototip și chiar l-a numit „Telephon”, motiv pentru care germanii tind să îi atribuie lui meritul invenției. Singurul lucru pe care telefonul lui Reis nu îl făcea, însă, era să și funcționeze, cel puțin atât cât își puteau da seama atunci. Putea să trimită doar semnale simple – în principal țăcănituri și o gamă restrânsă de tonuri muzicale –, dar nu suficient de eficient pentru a contesta superioritatea telegrafului. În mod ironic, s-a descoperit ulterior că, atunci când pe contactele de pe aparatul lui Reis se acumulau praf și mizerie, ele puteau să transmită vorbirea cu o fidelitate uimitoare. Din nefericire, Reis, cu pedanteria lui teutonică, își păstrase întotdeauna echipamentul impecabil de strălucitor și de curat, astfel că s-a dus în mormânt fără să știe vreodată cât de aproape fusese să producă un instrument funcțional. Cel puțin alți trei oameni, inclusiv americanul Elisha Gray, avansaseră pe calea construirii de telefoane funcționale atunci când Bell a făcut descoperirea la Boston, în 1876. Gray chiar a depus ceva ce se numea interdicție de brevet – un fel de cerere provizorie prin care se putea proteja o invenție neperfectată încă – exact în ziua în care Bell a depus cererea pentru propriul brevet, mai formal, dar, din nefericire pentru Gray, Bell i-a luat-o înainte cu câteva ore.

Bell s-a născut în 1847, în același an cu Thomas Edison, și a crescut în Edinburgh, dar în 1870 a emigrat în Canada cu părinții săi, în parte ca reacție la o tragedie în familie, după ce cei doi frați ai săi au murit de tuberculoză la doar trei ani distanță^{4*}. În timp ce părinții săi s-au stabilit la o fermă din Ontario, Bell a preluat un post de profesor de fiziologie vocală la nou înființata Boston University – o numire destul de surprinzătoare, dat fiind faptul că nu avea nici o

pregătire în fiziologie vocală și nici un fel de diplomă universitară. Tot ce avea, de fapt, era un interes față de comunicații și un atașament durabil de familie față de acest domeniu. Mama lui era surdă, iar tatăl său era expert mondial în vorbire și elocință, la un moment la care aceasta era privită cu un fel de evlavie. Cartea lui Bell senior, *The Standard Elocutionist*, se vînduse de curînd în 250.000 de exemplare numai în SUA. În orice caz, poziția lui Bell la Boston University nu era chiar atît de măreață pe cît pare. Era angajat să ofere doar cinci ore de prelegeri pe săptămînă, pentru un salariu de 25 de dolari. Din fericire, din acest motiv Bell a avut timp să se ocupe de lucrările sale experimentale.

Bell a căutat modalități de amplificare electrică a sunetelor ca ajutor pentru cei cu probleme de auz. În scurt timp i-a venit ideea că această muncă putea fi folosită și pentru a trimite vocile la distanță, pentru a face un „telegraf vorbitor”, după cum l-a numit. A angajat un tînăr pe nume Thomas A. Watson ca să îl asiste în noua idee de creație. Împreună, cei doi s-au pus pe treabă, la începutul anului 1875. Doar un an mai tîrziu, pe 10 martie 1876, la o săptămînă după cea de-a douăzeci și noua aniversare a zilei de naștere a lui Bell, într-un mic laborator din Exeter Place nr. 5, Boston, a avut loc cel mai celebru moment din istoria telecomunicațiilor, atunci cînd Bell și-a vărsat niște acid în poală și a bolborosit: „Domnule Watson, vino aici, vreau să te văd”, iar Watson, uluit, a auzit clar acest mesaj dintr-o altă cameră. Cel puțin, aceasta este povestea relatată de Watson cincizeci de ani mai tîrziu, într-o serie de reclame aniversare dedicate inventării telefonului. Bell, care murise cu patru ani înaintea aniversării, nu pomenise de fapt nimănui despre vărsarea acidului și, dacă ne gîndim, ar fi ciudat ca o persoană surprinsă de o durere ascuțită în poală să exprime o solicitare atît de calmă, la un volum normal,

cuiwa care de fapt nu era de față. Mai mult, din cauza caracterului rudimentar al prototipului de telefon, Watson putea să audă un mesaj doar atunci când urechea sa era lipită de o lamelă vibratoare și pare puțin probabil ca el să fi stat cu urechea lipită de un dispozitiv de ascultare în eventualitatea în care Bell, surprins de o durere de origine acidă, l-ar chema. Oricare ar fi fost circumstanțele exacte, notițele lui Bell confirmă faptul că l-a chemat pe Watson și că Watson, aflat în altă cameră, a auzit clar cererea sa. Avusese loc prima convorbire telefonică din istorie.

Watson merită mai multă atenție decât i-a acordat istoria. Născut în Salem, Massachusetts, în 1854, la șapte ani după nașterea lui Bell în Scoția, a abandonat școala la 14 ani și a avut diferite slujbe înainte să se asocieze cu Bell. Cei doi bărbați au fost legați de cele mai profunde sentimente de respect și chiar afecțiune, și totuși nu au ajuns niciodată să își spună pe numele mic, în ciuda unei prietenii de jumătate de secol. Este imposibil de știut exact cât de important a fost rolul lui Watson în inventarea telefonului, dar el a fost cu siguranță mult mai mult decât un simplu asistent. De-a lungul celor șapte ani în care a lucrat pentru Bell, a obținut șaiszeci de brevete în nume personal, inclusiv unul pentru soneria de telefon caracteristică de care s-a legat, timp de decenii, fiecare convorbire telefonică. În mod remarcabil, înainte de aceasta, singura modalitate de a ști dacă cineva încearcă să te contacteze era de a ridica receptorul din când în când și de a vedea dacă e cineva la celălalt capăt al liniei.

Pentru majoritatea oamenilor telefonul era o noutate atât de greu de înțeles, încât Bell trebuia să explice exact ce face acesta. „Telefonul”, scria el, „poate fi descris pe scurt ca un dispozitiv electric de reproducere în diferite locuri a tonurilor și articulațiilor vocii vorbitorului, astfel încât conversațiile să poată fi purtate oral de persoane

aflate în camere diferite, pe străzi diferite sau în orașe diferite... Marele avantaj pe care îl are el asupra tuturor celorlalte forme de aparate electrice este acela că operarea acestui instrument nu necesită nici un fel de îndemînare”.

Prezentat la Expoziția Centenară de la Philadelphia din acea vară, telefonul a atras puțini curioși. Majoritatea vizitatorilor erau mult mai impresionați de un stilou electric inventat de Thomas Edison. Stiloul perfora rapid găuri într-o foaie de hîrtie pentru a forma un contur de litere ca un șablon, ceea ce permitea injectarea cernelii în paginile de dedesubt, producînd într-un timp scurt mai multe copii ale unui document. Nechibzuit ca de obicei, Edison era încrezător că această invenție era „mai importantă decît telegrafia”. Desigur că nu a fost, dar altcineva a fost captivat de ideea stiloului cu perforare rapidă și l-a reproiectat să injecteze cerneală sub piele. Se născuse pistolul modern pentru tatuat.

În ceea ce privește telefonul, Bell a perseverat și i-a construit treptat viitorul. Prima instalație telefonică a început să funcționeze la Boston, în 1877. Aceasta permitea comunicarea trilaterală între două banci (dintre care una purta interesantul nume Shoe and Leather Bank⁵) și o companie privată. În luna iulie a aceluși an, Bell avea deja două sute de telefoane în funcțiune în oraș, iar în august numărul ajunsese la 1.300, deși cele mai multe erau conexiuni bilaterale din interiorul birourilor – mai mult un fel de sisteme de intercomunicație, și nu telefoane. Adevăratul progres a fost inventarea panoului de control, în anul următor. Acesta îi permitea oricărui utilizator al telefonului să vorbească cu oricare alt utilizator din districtul său – iar în curînd s-au înregistrat numeroși utilizatori. La începutul anilor 1880, America avea șaiszeci de mii de telefoane în funcțiune. În următorii douăzeci de ani, cifra avea să depășească șase milioane.

Telefoanele au fost privite inițial ca furnizoare de servicii – relatări despre starea vremii, știri bursiere, alarme de incendiu, muzică de divertisment și chiar cîntece de leagăn pentru a-i liniști pe bebelușii agitați. Nimeni nu le vedea ca servind în principal pentru bîrfă, interacțiune socială și păstrarea legăturii cu prietenii și familia. Ideea că ai putea să discuți la telefon cu cineva cu care te întâlneai oricum în mod regulat le va fi părut celor mai mulți oameni absurdă.

Deoarece telefonul se baza pe atît de multe tehnologii existente și se dovedise lucrativ atît de rapid, foarte mulți oameni și numeroase companii au contestat brevetele lui Bell sau pur și simplu le-au ignorat. Din fericire pentru Bell, socrul său, Gardiner Hubbard, era un avocat strălucit și neobosit. A intentat sau a pledat în șase sute de procese și le-a cîștigat pe toate. Cel mai important a fost cel împotriva mării și monoliticei Western Union, care s-a asociat cu Edison și Elisha Gray în încercarea de a obține controlul asupra afacerii telefoniei prin orice mijloace posibile. Western Union era deja o componentă centrală a imperiului Vanderbilt, iar familia Vanderbilt detesta pur și simplu să nu se afle pe prima poziție. Aveau toate avantajele – resurse financiare, o rețea de cabluri, tehnicieni și ingineri de cel mai înalt calibru –, în timp ce Bell avea doar două lucruri: un brevet și pe Gardiner Hubbard. Hubbard a intentat proces pentru încălcarea brevetului și l-a cîștigat în mai puțin de un an.

La începutul secolului XX, compania de telefonie a lui Bell, redenumită American Telephone & Telegraph, era cea mai mare corporație din America, cu acțiuni valorînd 1.000 de dolari bucata. (Atunci cînd compania a fost în cele din urmă scindată în anii 1980, pentru a respecta reglementările antitrust, ea valora mai mult decît General Electric, General Motors, Ford, IBM, Xerox și Coca-Cola la un loc și avea un

milion de angajați.) Bell s-a mutat la Washington, a devenit cetățean american și s-a dedicat unor preocupări care meritau osteneala. Printre altele, a inventat plămînul artificial și a făcut experimente telepatice. Atunci cînd președintele James A. Garfield a fost împușcat de un nebun nemulțumit, în 1881, Bell a fost chemat să vadă dacă poate localiza glonțul. Bell inventase un detector de metale care funcționa de minune în laborator, dar care a produs rezultate neclare în cazul lui Garfield. Abia mult mai târziu s-a înțeles faptul că aparatul detectase arcurile patului prezidențial. Printre aceste preocupări, Bell a ajutat la fondarea revistei *Science* și a National Geographic Society, pentru a cărei revistă scria sub memorabilul pseudonim H.A. Largelamb⁶ (o anagramă a lui „A. Graham Bell”).

Bell l-a tratat pe prietenul și colegul său Watson cu generozitate. Deși nu avea nici o obligație legală față de acesta, i-a acordat lui Watson 10% din companie, permițîndu-i să se retragă din activitate bogat, la vîrsta de doar 27 de ani. Avînd posibilitatea de a face orice voia, Watson și-a dedicat restul vieții exact acestui lucru. A călătorit prin lume, a citit foarte mult și a absolvit geologia la MIT. Apoi a înființat un șantier naval, care a ajuns rapid să angajeze patru mii de oameni, producînd un nivel de stres și obligații pe care Watson nu și le dorise deloc. Așa că a vîndut afacerea, s-a convertit la Islam și a devenit un discipol al lui Edward Bellamy, un filosof radical și cvasicomunist care pentru o scurtă perioadă din anii 1880 s-a bucurat de o apreciere și o popularitate fenomenale. Plictisit de Bellamy, Watson s-a mutat în Anglia pe la 40 de ani și s-a apucat de actorie, pentru care a demonstrat un talent neașteptat. S-a dovedit a fi potrivit mai ales în roluri shakespeariene și a jucat de multe ori în Stratford-upon-Avon, înainte de a se întoarce în America pentru o viață retrasă și

liniștită. A murit, mulțumit și bogat, în casa lui de iarnă din Pass-Grille Key, în Florida, cu puțin înainte de a împlini 81 de ani, în 1934.

Două alte nume merită amintite în treacăt în legătură cu telefonul. Primul este Henry Dreyfuss. Puțin după 1920, Dreyfuss, un tânăr designer de teatru a cărui experiență anterioară se limita exclusiv la decoruri scenice și interioare de cinematograf, a primit din partea AT&T comanda de a concepe un nou tip de telefon, care să înlocuiască „sfeșnicul” vertical. Dreyfuss a venit cu un design uimitor de scund, ușor pătrășos și modern, în care receptorul era așezat lateral, într-un locaș situat puțin deasupra și în spatele unui disc mare cu cifre. Acesta a devenit, desigur, modelul standard mai peste tot în lume, pentru cea mai bună parte a secolului XX. Era unul dintre acele lucruri – cam ca Turnul Eiffel – care își făceau treaba atât de bine și care păreau atât de inevitabile, încât e nevoie de un efort ca să ne amintim că cineva a trebuit să îl conceapă, dar în realitate aproape totul la acest design – rezistența discului, centrul de greutate jos care făcea aproape imposibilă răsturnarea lui, ideea sclipitoare de a face ca funcția de ascultare și cea de vorbire să fie incluse într-un singur receptor – a fost rezultatul gândirii inspirate a unui om căruia în mod normal nu i s-ar fi permis niciodată nici măcar să se apropie de designul industrial. Motivul pentru care l-au ales inginerii AT&T pe Dreyfuss pentru acest proiect s-a uitat, dar aceștia nu ar fi putut să facă o alegere mai bună.

Dreyfuss nu a conceput el însuși discul. Acesta fusese deja conceput în interiorul companiei, în 1917, de un angajat al lui Bell, William G. Blauvelt. Acesta a fost cel care a hotărât să pună câte trei litere lângă cele mai multe cifre, dar nu toate. Nu a alocat nici o literă pentru prima gaură, deoarece în acele vremuri de început discul de telefon trebuia să fie învîrtit puțin

dincolo de prima gaură pentru a genera un semnal care iniția apelul. Astfel că succesiunea era 2 (ABC), 3 (DEF), 4 (GHI) și așa mai departe. Blauvelt a omis litera Q de la bun început, deoarece aceasta ar fi fost urmată întotdeauna de U, limitându-i utilitatea, și în cele din urmă a renunțat și la Z, deoarece nu apărea suficient de des în limba engleză pentru a fi utilă. Fiecare centrală telefonică primea un nume, de regulă derivat de la strada sau districtul în care se afla – Bensonhurst, Hollywood, Pennsylvania Avenue, de exemplu, deși unele centrale telefonice foloseau nume de arbori sau alte lucruri –, iar apelantul îi cerea operatorului să îi facă legătura cu „Pennsylvania 6-5000” (ca în melodia lui Glenn Miller) sau cu „Bensonhurst 5342”. Atunci când a fost introdusă formarea directă a numărului, în 1921, numele au fost reduse la prefixe alcătuite din două litere, iar convenția a devenit aceea de a le scrie cu majuscule, cum ar fi HOLLYWOOD sau BENSONHURST.

Sistemul avea un anumit farmec, dar a devenit tot mai nepractic. Multe nume – RHINELANDER sau SYCAMORE, să zicem – puteau fi confundate de cei pentru care ortografia nu era o prioritate. Literele făceau, de asemenea, să fie mai dificilă formarea directă a numărului din străinătate, de vreme ce telefoanele străine nu aveau întotdeauna litere sau aveau literele și cifrele puse în ordini diferite. Prin urmare, vechiul sistem a fost eliminat treptat în America, începând cu 1962. Astăzi literele au doar un rol mnemotehnic, dându-le utilizatorilor posibilitatea de a-și aminti cum să formeze 1-800-CUMPĂRĂ-PIZZA, de pildă.

În ceea ce privește casa parohială, este imposibil de știut când a fost dotată cu telefon pentru prima oară, dar instalarea lui a fost aproape sigur un eveniment foarte palpitant pentru un anumit pastor și familia sa de la începutul

secolului XX. Însă nișa e goală astăzi. Vremurile în care casele aveau un singur telefon plasat lângă scări sînt demult apuse, iar în prezent nimeni nu dorește să vorbească într-un loc atît de expus și lipsit de confort.

III

Pentru mulți oameni, noua epocă de bogăție imensă din America a însemnat posibilitatea satisfacerii unor capricii ușor ciudate. George Eastman, celebru pentru filmul și aparatul de fotografiat Kodak, nu s-a căsătorit niciodată și a locuit într-o casă imensă din Rochester, în statul New York, împreună cu mama sa, dar a ținut mulți servitori, inclusiv un organist personal care îl trezea – și, probabil, pe mulți alții din Rochester – cu un recital matinal la o orgă uriașă marca Aeolian. Cealaltă ciudățenie fermecătoare a lui Eastman era că avea o bucătărie privată la etajul casei, unde îi plăcea să își pună un șorț și să facă plăcinte. Ceva mai exagerat a fost John M. Longyear din Marquette, Michigan, care, după ce a descoperit că Duluth, Mesabi & Iron Range Railroad câștigase dreptul de a face o cale ferată pentru transportul de minereu de fier chiar pe lângă casa lui, a demontat și a împachetat întreaga proprietate – „casa, arbuștii, copacii, fîntînile, fîntînile arteziene, gardurile vii și aleile, cabina portarului, arcada de la intrare, serele și grajdurile”, potrivit unui biograf admirativ – și a transferat totul în Brookline, Massachusetts, unde și-a reprodus liniștita existență anterioară pînă la ultimul bulb de floare, dar fără trenuri care să îi treacă pe sub fereastră. Prin comparație, practica unui anumit Frank Huntington Beebe de a ține două conace unul lângă altul – unul în care să

locuiască, celălalt pe care să îl decoreze la nesfârșit – pare admirabil de reținută.

În ceea ce privește pasiunea de a cheltui, cu greu ar putea să o depășească cineva pe doamna E.T. Stotesbury – regina Eva, cum era cunoscută. Ca entitate economică, era un miracol. O dată a cheltuit o jumătate de milion de dolari ca să-și ducă un grup de prieteni într-o călătorie de vânătoare, pur și simplu pentru a ucide suficienți aligatori din care să-și facă un set de valize și cutii de pălării. Cu altă ocazie, a redecorat peste noapte întregul parter al El Mirasolului, reședința ei din Florida, dar a neglijat să îl informeze și pe soțul ei suferind de multă vreme, astfel că, atunci când acesta s-a trezit a doua zi dimineața și a coborât la parter, nu a fost sigur pentru o vreme unde se află.

Soțul în cauză, Edward Townsend Stotesbury, și-a făcut averea ca director în imperiul bancar al lui J.P. Morgan. Deși era un bancher distins, nu avea multă prestanță: era, potrivit unui cronicar, „o gaură demnă în atmosferă, mîna invizibilă care scria cecurile”. Domnul Stotesbury deținea o avere de 75 de milioane de dolari când a întâlnit-o pe doamna Stotesbury, în 1912 – aceasta tocmai epuizase bunăvoința și contul bancar al primului ei soț, domnul Oliver Eaton Cromwell – și, cu o eficiență amețitoare, ea l-a ajutat să cheltuie 50 de milioane de dolari din avere pe case noi. A început cu Whitemarsh Hall din Philadelphia, o casă atît de mare încît nu există două relatări care să o descrie la fel. În funcție de cui dăm crezare, avea 154, 172 sau 272 de camere. Toți sînt de acord că avea 14 lifturi, semnificativ mai multe decît majoritatea hotelurilor. Doar întreținerea casei îl costa pe domnul Stotesbury aproape un milion de dolari pe an. Avea angajați patruzeci de grădinari și nouăzeci de alți membri ai personalului. Soții Stotesbury aveau și o casă de vacanță la Bar Harbour, în Maine, cu doar 80 de camere și 28 de

băi, și o reședință și mai somptuoasă, în Florida, El Mirasol.

Arhitectul acestei extravagante din urmă a fost Addison Mizner, acum aproape complet uitat, dar care pentru o scurtă și strălucitoare perioadă a fost, probabil, cel mai căutat și cu siguranță cel mai extraordinar arhitect din America.

Mizner se născuse într-o familie veche și distinsă din nordul Californiei. Fratele lui a fost dramaturgul și impresarul Wilson Mizner, care, printre multe altele, a fost unul dintre autorii melodiei „Frankie and Johnnie”. Înainte să devină arhitect, Addison a dus o viață remarcabil de exotică: a pictat diapozitive de lanternă magică în Samoa, a făcut comerț cu mînere de sicriu în Shanghai, a vîndut antichități asiatice americanilor bogați, a căutat aur cu sita în Klondike. Odată întors în Statele Unite, a devenit arhitect peisagist în Long Island, iar în cele din urmă s-a apucat de arhitectură convențională la New York, deși a trebuit să abandoneze pe neașteptate această carieră atunci cînd autoritățile și-au dat seama că nu avea nici un fel de pregătire în domeniu – „nici măcar un curs prin corespondență”, potrivit unui observator uimit – și nici o autorizație. Astfel, în 1918 și-a mutat cabinetul de arhitectură în Palm Beach, Florida, unde existau mai puține condiții privitoare la calificări, și a început să proiecteze case pentru oameni foarte, foarte, foarte bogați.

În Palm Beach s-a împrietenit cu un tînăr pe nume Paris Singer, unul dintre cei douăzeci și patru de copii ai magnatului mașinilor de cusut Isaac M. Singer. Paris era artist, esthet, poet, om de afaceri și o adevărată pacoste care deținea foarte multă putere în lumea nevrotică a societății din Palm Beach. Mizner a proiectat pentru el Everglades Club, care a devenit imediat cel mai exclusivist avanpost la sud de linia Mason-Dixon. Doar trei sute de membri erau admiși, iar Singer era nemilos de selectiv în privința celor pe care îi

primea. O femeie a fost exclusă deoarece el a considerat că avea un rîs enervant. Cînd altă membră a implorat clemență pentru prietena ei, Singer i-a spus să renunțe dacă nu dorea să fie exclusă și ea. A renunțat.

Mizner și-a pecetluit succesul obținînd o comandă din partea Evei Stotesbury de a construi El Mirasol, o casă de iarnă de dimensiuni previzibil de grandioase. (Garajul avea loc pentru patruzeci de mașini.) Acesta a devenit un proiect mai mult sau mai puțin permanent, deoarece de fiecare dată cînd cineva din Palm Beach amenința să construiască ceva mai mare, doamna Stotesbury îl punea pe Mizner să mai adauge o anexă, astfel ca El Mirasol să rămînă pentru totdeauna supremă.

Este corect să spunem că, aproape cu siguranță, nu a mai existat nici un arhitect ca Addison Mizner. Nu credea în planuri și era celebru pentru instrucțiunile ambigue pe care le dădea lucrătorilor, folosind expresii precum „cam atît de înalt” și „pe undeva pe aici”. Era și un uituc notoriu. Uneori prevedea uși care dădeau în ziduri goale sau, într-un caz interesant, dezvăluiau interiorul unui horn. Proprietarul unui debarcader elegant de pe lacul Worth a intrat în posesia trofeului său doar pentru a descoperi că acesta avea patru ziduri goale și nici o intrare. Pentru un client pe nume George S. Rasmussen, Mizner a uitat să includă și o scară interioară, astfel că a înălțat una exterioară pe lîngă un perete, ca măsură tardivă. Acest detaliu i-a obligat pe domnul și doamna Rasmussen să poarte o pelerină sau alte haine adecvate atunci cînd doreau să meargă de la un etaj la altul în propria casă. Cînd a fost întrebat despre această omisiune, se spune că Mizner a răspuns că nu conta, pentru că oricum nu-i plăcea de soții Rasmussen.

Potrivit publicației *The New Yorker*, clienții lui trebuiau să accepte orice avea el chef să construiască pentru ei. Aceștia îi ofereau un cec

substanțial, dispăreau timp de aproximativ un an și reveneau pentru a intra în posesia unei case terminate, fără să știe dacă era vorba de o casă în stil mexican, o casă cu verandă în stil gotic venețian, un castel maur sau vreo combinație jovială între cele trei. Mizner era în mod special îndrăgostit de aspectul uzat al *palazzo*-urilor italiene și își „îmbătrânea” propriile creații perforând carii artificiale în lemnărie cu o mașină manuală de găurit și desfigurând pereții cu ajutorul unor pete artistice menite să sugereze o ciupercă renașcentistă incertă, dar atrăgătoare. După ce lucrătorii lui finisau un șemineu sau un toc de ușă, Mizner lua adesea un baros și distrugea un colț, ca să le dea un aer de venerabilitate purtând patina timpului. Odată a folosit var nestins și șelac pentru a îmbătrâni niște scaune din piele de la Everglades Club. Din nefericire, căldura corporală a oaspeților a încălzit șelacul, redându-i vâscozitatea, iar mai mulți dintre ei s-au trezit lipiți de scaun. „Mi-am petrecut toată seara smulgând doamne de pe scaunele alea afurisite”, își amintea un chelner câțiva ani mai târziu. Câteva femei și-au lăsat acolo partea din spate a rochiei. În ciuda idiosincraziilor sale, Mizner a fost foarte admirat. Uneori avea nu mai puțin de o sută de proiecte în desfășurare simultan și se spune că proiecta mai mult de o casă pe zi. „Unii autori”, scria un cronicar în 1952, „consideră clădirea Everglades Club din Palm Beach și Cloister din Boca Raton printre cele mai frumoase din America”. Frank Lloyd Wright era unul dintre fanii săi. Odată cu trecearea timpului, Addison Mizner devenea tot mai curajos și mai excentric. Era văzut adesea la cumpărături în Palm Beach în halat și pijamale. A murit în urma unui atac de cord în 1933.

Crahul de pe Wall Street din 1929 a pus capăt celor mai multe excese notabile ale vremii. E.T. Stotesbury a fost lovit deosebit de dur. Într-o încercare inutilă de a-și echilibra finanțele, a

implorat-o pe soția lui să își limiteze cheltuielile pe divertisment la cel mult 50.000 de dolari pe lună, dar ređutabilei doamne Stotesbury aceasta i s-a părut o restricție crudă și imposibilă. Domnul Stotesbury era foarte aproape de insolvență cînd, în mod providențial, a murit și el din cauza unui atac de cord, pe 16 mai 1938. Eva Stotesbury a trăit pînă în 1946, dar a trebuit să vîndă bijuterii, tablouri și case ca să se mențină pe o modestă linie de plutire. După moartea ei, un dezvoltator imobiliar a cumpărat El Mirasol și a demolat-o, pentru a ridica mai multe case pe aceeași suprafață. Aproximativ alte douăzeci de case Mizner din Palm Beach – cea mai mare parte din cele construite de el, pe scurt – au fost între timp demolate, de asemenea.

Reședințele Vanderbilt cu care am început această cercetare nu au dus-o nici ele mult mai bine. Prima dintre reședințele Vanderbilt de pe Fifth Avenue a fost construită în 1883, iar în 1914 a fost demolată. Pînă în 1947, au dispărut toate. Nici măcar una dintre casele de țară ale familiei nu a fost locuită de a doua generație.

În mod remarcabil, nici din interiorul clădirilor nu a fost salvat aproape nimic. Atunci cînd șeful omonim al companiei de demolări Jacob Volk a fost întrebat de ce nu a recuperat neprețuitele șeminee din marmură de Carrara, faianța maură, lambriurile iacobine și alte comori din reședința William K. Vanderbilt de pe Fifth Avenue, acesta i-a aruncat o privire ucigătoare celui care întreba: „Nu mă ocup de lucruri la mîna a doua”, a spus el.

1. În limba engleză „Norman” înseamnă „normand”, fiind și prenume masculin (n. trad.).

2* Comodorul era familiar și cu slăbiciunile fierului pomenite în capitolul precedent. În 1838, un tren de pe calea ferată Camden and Amboy în care se afla a deraiat atunci cînd o osie s-a rupt, iar vagonul lui Vanderbilt a fost aruncat în josul unui rambleu

de 30 de picioare. Doi pasageri au fost uciși. Vanderbilt a fost grav rănit, dar a supraviețuit. În tren se afla și fostul președinte John Quincy Adams, care nu a fost rănit.

3. În limba engleză, „built more” („a construit mai mult”) și „Biltmore” se pronunță la fel (n. trad.).
- 4* Familia lui Edison a locuit tot în Canada pînă cu puțin timp înainte de nașterea sa. Este interesant să ne gîndim cît de diferită ar fi putut fi istoria Americii de Nord dacă Edison și Bell ar fi rămas amîndoi la nordul graniței și și-ar fi creat invențiile acolo.
5. „Banca pentru pantofi și piele”, în limba engleză (n. trad.).
6. „Miel mare”, în limba engleză (n. trad.).

Capitolul 11

Biroul

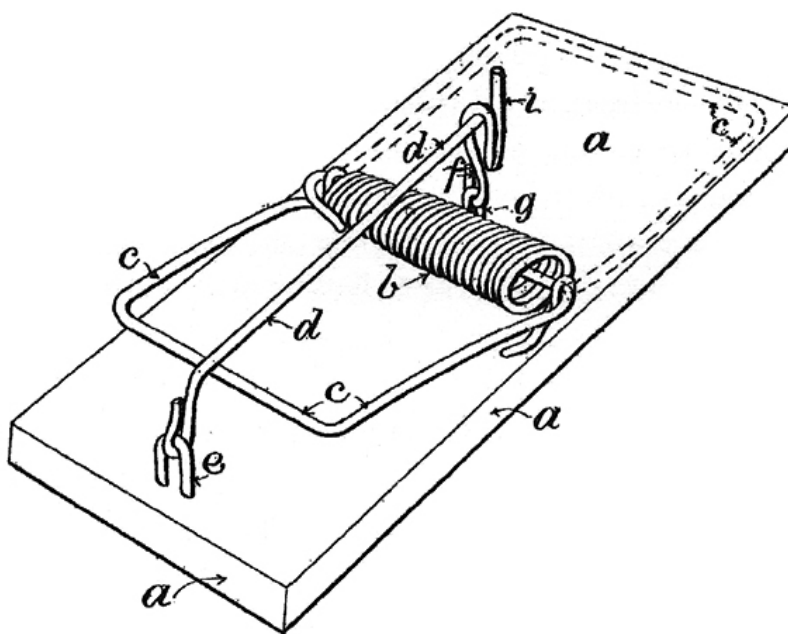
I

În 1897, un negustor de fier din Leeds pe nume James Henry Atkinson a luat o bucată mică de lemn, niște sîrmă tare și cam atît și a creat una dintre cele mai utile născociri din istorie: capcana de șoareci. Este unul dintre numeroasele articole folositoare – agrafa de birou, fermoarul și acul de siguranță, printre multe altele – inventate la sfîrșitul secolului al XIX-lea, atît de aproape de perfecțiune încă de la început, încît aproape că nu li s-au adus deloc îmbunătățiri în deceniile scurse de atunci. Atkinson și-a vîndut brevetul pentru 1.000 de lire, o sumă foarte semnificativă pe vremea aceea, și a continuat să inventeze alte lucruri, dar nimic care să îi aducă mai mulți bani sau nemurire.

Produsă sub marca Little Nipper, capcana lui de șoareci s-a vîndut în zeci de milioane de exemplare și elimină în continuare șoarecii cu o eficiență energetică și brutală în întreaga lume. Și noi avem mai multe Little Nipper și auzim pocnetul groaznic al unui sfîrșit tragic mult mai des decît ne-am dori. Iarna îi prindem de două sau trei ori pe săptămînă, aproape întotdeauna în același loc, într-o cameră mică și mohorîță de la capătul casei.

Deși denumirea de „birou” îl face să pară un spațiu semnificativ, în realitate e doar un nume pompos pentru un gen de magazie, prea

întunecoasă și rece chiar și în lunile blînde pentru a ne încuraja să zăbovim acolo. E o altă încăpere care nu apare în planurile originale ale lui Edward Tull. Probabil că domnul Marsham a decis să o adauge deoarece avea nevoie de un birou în care să își scrie predicile și să îi primească pe enoriași – mai ales, îndrăznesc să spun, pe cei mai nerafinați și cu cizmele pline de noroi dintre ei; cu siguranță că soția nobilului de țară ar fi fost invitată în salonul mai confortabil de alături. În prezent, biroul este refugiul final al mobilei și fotografiilor vechi pe care un membru al parteneriatului marital le admiră, iar celălalt ar prefera să le vadă pe foc. Aproape singurul motiv pentru care mai intrăm acum acolo este să verificăm capcanele de șoareci.

*Desenul de pe brevetul lui James Henry Atkinson
pentru capcana de șoareci „Little Nipper”, 1899*

Șoarecii nu sînt ființe ușor de înțeles. Pentru început, sînt extraordinari de creduli. Cînd ne gîndim cît de ușor învață să își găsească drumul prin labirinturi și alte medii complexe din laborator, e surprinzător că nu au înțeles nicicum că un bob de unt de arahide pe o platformă de lemn este o ispită căreia merită să îi rezisti. Nu mai

puțin misterioasă în casa noastră este și predilecția lor – aș putea spune aproape hotărîrea lor – de a muri în această încăpere, biroul. Nu este doar cea mai răcoroasă cameră din casă, dar și cea mai îndepărtată de bucătărie și de toate firimiturile de biscuit, boabe de orez scăpate și alte bucățele de mîncare ajunse pe podea care așteaptă să fie luate. Șoarecii se țin la distanță de bucătărie (probabil, ni s-a sugerat, deoarece cîinele nostru doarme acolo), iar capcanele din bucătărie, oricît de somptuoasă ar fi momeala lor, nu prind decît praf. Biroul este cel față de care șoarecii par atrași în mod fatal, acesta fiind motivul pentru care m-am gîndit că ar putea fi locul potrivit în care să ne gîndim la numeroasele ființe care locuiesc împreună cu noi.

Oriunde există oameni există și șoareci. Nici o altă ființă nu trăiește în mai multe medii decît noi și ei. Șoarecii de casă – *Mus musculus*, cum sînt cunoscuți în mod formal – sînt nemaipomenit de adaptabili în ceea ce privește mediul. Șoarecii au fost descoperiți trăind pînă și în camerele frigorifice pentru carne, ținute permanent la – 10°C. Mănîncă aproape orice. Sînt aproape imposibil de ținut în afara casei: un adult de talie normală se poate strecura printr-o deschizătură de doar zece milimetri, o gaură atît de mică încît aproape cu siguranță că am paria oricît că un șoarece matur nu ar putea să se strecoare prin ea. Ba ar putea. Pot. Adesea o și fac.

Odată intrați, șoarecii se înmulțesc în ritm amețitor. În condiții optime (iar în cele mai multe case condițiile sînt rareori altfel decît optime), o femelă va produce prima ei serie de pui la șase sau opt săptămîni după ce s-a născut, apoi lunar. O serie obișnuită de pui constă din șase pînă la opt progenituri, astfel că numărul poate crește rapid. Doi șoareci prolifici ar putea produce, teoretic, un milion de descendenți într-un an. Aceasta nu se

întîmplă în casele noastre, slavă Domnului, dar în foarte puține ocazii numărul șoarecilor chiar scapă complet de sub control. Australia pare a fi deosebit de propice în această privință. Într-o invazie celebră din 1917, orașul Lascelles, din vestul Victoriei, a fost pur și simplu năpădit de șoareci, după o iarnă neobișnuit de caldă. Pentru o perioadă scurtă, dar memorabil de animată, în Lascelles populația de șoareci a fost atît de densă încît fiecare suprafață orizontală a devenit o masă frenetică de trupuri zvîcnind. Fiecare obiect neînsuflețit tremura sub o haină de blană. Nu aveai unde să te așezi. Paturile erau inutilizabile. „Oamenii dorm pe mese ca să evite șoarecii”, relatează un ziar. „Femeile sînt într-o stare permanentă de groază, iar bărbații încearcă mereu să împiedice șoarecii să li se strecoare pe sub gulerul hainei.” Peste 1.500 de tone de șoareci – probabil o sută de milioane de indivizi – au fost uciși înainte ca invazia să fie eliminată.

Chiar și în număr relativ mic, șoarecii pot produce multe pagube, mai ales în zonele de depozitare a alimentelor. Șoarecii și alte rozătoare consumă aproximativ o zecime din recolta anuală de cereale a Americii – o proporție uluitoare. Fiecare șoarece roade circa cincizeci de grăunțe pe zi, ceea ce produce și multă contaminare. Din cauza imposibilității de a crea condiții perfecte de depozitare, reglementările sanitare din majoritatea țărilor permit două boabe de fecale la jumătate de kilogram de cereale – ceva ce ar trebui să vă amintiți data viitoare cînd priviți o pîine integrală.

Șoarecii sînt vectori remarcabili ai bolilor. Hantavirusul, o familie de afecțiuni respiratorii și renale întotdeauna neplăcute și uneori mortale, este asociat în mod special cu șoarecii și cu excrementele lor. (Numele *hanta* provine de la un râu din Coreea unde boala a fost observată pentru prima oară de către occidentali, în timpul Războiului Coreei.) Din fericire, hantavirusul este

destul de rar, dat fiind că puțini dintre noi inhalăm vaporii excrementelor de șoarece, dar, dacă ne apropiem de excrementele infectate – tîrîndu-ne prin pod, să zicem, sau așezînd o capcană în dulap –, în multe țări riscăm să ne infectăm. La nivel global, peste 200.000 de oameni sînt infectați anual, iar boala ucide între 30% și 80% dintre victime, în funcție de cît de rapid și de bine sînt tratate. În Statele Unite, 30-40 de oameni contractează anual hantavirusul și cam o treime dintre ei mor. În Marea Britanie, din fericire, boala nu se înregistrează. Șoarecii sînt asociați și cu apariția salmonelozei, leptospirozei, tularemiei, ciumei, hepatitei, febrei Q și tifosului murin, printre multe alte boli. Pe scurt, există motive foarte întemeiate pentru a nu ne dori șoareci în casă.

Aproape orice se poate spune despre șoareci este valabil și mai mult în cazul verilor lor, șobolanii. În casele noastre și în jurul lor există mai mulți șobolani decît vrem să credem. Chiar și cele mai bune case au uneori șobolani. Există două specii principale în zona temperată: cel numit emfatic *Rattus rattus*, cunoscut și sub numele (elocvent) de șobolanul de acoperiș, și *Rattus norvegicus*, sau șobolanul cenușiu^{1*}. Șobolanului de acoperiș îi place să stea la înălțime – mai ales în copaci și în mansarde –, astfel că alergăturile pe care le auziți pe plafonul dormitorului vostru noaptea tîrziu, îmi pare rău s-o spun, ar putea să nu fie din cauza șoarecilor. Din fericire, șobolanii de acoperiș sînt mai retrași decît șobolanii cenușii care trăiesc în vizuini și care sînt cei pe care îi vedeți alergînd prin canale în filme sau dînd tîrcoale containerelor de gunoi de pe aleile lăturalnice.

Asociem șobolanii cu condițiile sărăciei, dar șobolanii nu sînt proști și preferă casele înstărite, nu pe cele sărace. Mai mult, casele moderne constituie un mediu propice pentru șobolani.

„Conținutul bogat în proteine al alimentelor ce se consumă în cartierele prospere este deosebit de ademenitor”, scria acum câțiva ani James M. Clinton, un oficial american al serviciilor pentru sănătate publică, într-un raport ce rămîne una dintre cele mai convingătoare cercetări, chiar dacă și îngrijorătoare, făcute asupra comportamentului șobolanilor domestici. Nu numai că locuințele moderne sînt pline de mîncare, ci mulți dintre ocupanții lor o aruncă în modalități care o fac practic irezistibilă. După cum spunea Clinton: „Evacuarea gunoiului de astăzi din case oferă un flux de hrană abundentă, uniformă și bine echilibrată pentru șobolani”. Potrivit lui Clinton, una dintre cele mai vechi legende urbane, cum că șobolanii intră în case prin toalete, este de fapt adevărată. Într-una dintre invazii, șobolanii din Atlanta au invadat mai multe case din cartierele bogate și au mușcat mulți oameni. „De mai multe ori”, relatează Clinton, „au fost găsiți șobolani vii în vasul de toaletă”. Dacă a existat vreodată un motiv pentru a pune capacul, probabil că acesta e.

Odată ajunși în mediul domestic, cei mai mulți șobolani nu manifestă frică „și chiar se vor apropia deliberat și vor intra în contact cu persoanele nemișcate”. Șobolanii sînt îndrăzneți mai ales în prezența bebelușilor și a bătrînilor. „Am constatat cazul unei femei neajutorate atacată de șobolani în timp ce dormea”, relatează Clinton. Apoi continuă: „Victima, o hemiplegică în vîrstă, a sîngerat masiv din cauza multiplelor răni cauzate de mușcăturile de șobolan și a murit în ciuda tratamentului de la camera de gardă. Nepoata ei de 17 ani, care dormea în aceeași cameră la momentul atacului, nu a pățit nimic”.

Mușcăturile de șobolan nu sînt raportate în totalitate, deoarece doar cele mai grave cazuri atrag atenția, dar chiar și potrivit celor mai conservatoare cifre, cel puțin 14.000 de oameni sînt atacați de șobolani în Statele Unite în fiecare

an. Șobolanii au dinți foarte ascuțiți și pot deveni agresivi dacă sînt încolțiți, mușcînd „sălbatic și orbește, precum cîinii turbați”, potrivit unei autorități în domeniu. Un șobolan motivat poate sări pînă la 3 picioare înălțime – suficient de mult pentru a fi un motiv de îngrijorare dacă vine spre tine și dacă este agitat.

Apărarea obișnuită împotriva invaziilor de șobolani este otrava. Otrăvurile sînt concepute adesea pe baza faptului curios că șobolanii nu pot să regurgiteze, astfel că vor reține otrava pe care alte animale – cîinii și pisicile de companie, de exemplu – ar vomita-o imediat. Și anticoagulantele sînt folosite adesea, dar există probe care sugerează că șobolanii dezvoltă rezistență la ele.

Șobolanii sînt, de asemenea, inteligenți și cooperează adesea. La fosta piață de păsări Gansevoort din Greenwich Village, New York, autoritățile responsabile cu deratizarea nu puteau înțelege cum reușesc șobolanii să fure ouă fără să le spargă, așa că într-o noapte un deratizator s-a așezat la pîndă. A văzut că un șobolan apuca oul cu toate cele patru labe, apoi se rostogolea pe spate. Un al doilea șobolan îl trăgea apoi pe primul de coadă pînă la vizuina lor, unde puteau să își împartă răsplata în tihnă. În mod similar, lucrătorii de la o fabrică de ambalare au descoperit cum hălci de carne atîrnate în cîrlige erau răsturnate pe podea și devorate în fiecare noapte. Un deratizator pe nume Irving Billig a pîndit și a descoperit că o mulțime de șobolani formau o piramidă sub o halcă de carne, iar un șobolan se cățara în vîrfurile grămezii și de acolo sărea pe carne. Apoi se urca pe partea de sus a acesteia și rodea în jurul cîrligului, pînă cînd carnea cădea pe podea, moment în care sute de șobolani se repezeau lacomi asupra ei.

Atunci cînd mănîncă, șobolanii se îndoapă fără ezitare dacă există alimente din belșug, dar, la nevoie, pot să se descurce și cu foarte puțin. Un

șobolan adult poate să supraviețuiască cu mai puțin de treizeci de grame de mâncare pe zi și cu doar cincisprezece mililitri de apă. În materie de distracție, se pare că le place să roadă cabluri. Nimeni nu știe de ce, întrucât în mod evident cablurile nu sînt hrănitoare și nu oferă nimic în schimb, cu excepția posibilității foarte reale a unui șoc fatal. Totuși, șobolanii nu se pot abține. Se presupune că nu mai puțin de un sfert din incendiile inexplicabile altfel pot fi atribuite roaderii cablurilor de către șobolani.

Atunci cînd nu mănîncă, probabil că șobolanii fac sex. Șobolanii fac foarte mult sex – de pînă la douăzeci de ori pe zi. Dacă un mascul nu poate găsi o femelă, el va fi fericit – sau cel puțin dispus – să găsească satisfacție alături de un mascul. Femelele sînt extraordinar de fertile. O femelă obișnuită de șobolan cenușiu produce 35,7 progenituri pe an, în serii de cîte șase-nouă o dată. În anumite condiții însă, o femelă poate produce o serie nouă de pînă la douăzeci de pui o dată la trei săptămîni. Teoretic, doi șobolani care se împerechează ar putea fonda o dinastie de 15.000 de noi șobolani într-un an. În practică, aceasta nu se întîmplă, deoarece șobolanii mor în proporție foarte mare. Ca multe animale, sînt programați de evoluție să moară destul de ușor. Rata mortalității anuale este de 95%. În mod normal, o campanie de deratizare agresivă va reduce populația de șobolani cu 75%, dar, odată ce campania ia sfîrșit, populația de șobolani își revine în decurs de șase luni sau mai puțin. Pe scurt, un șobolan individual nu are șanse mari să trăiască, dar familia sa este practic indestructibilă.

În cea mai mare parte a timpului însă, șobolanii sînt foarte leneși. Își petrec pînă la douăzeci de ore pe zi dormind, în mod normal ieșind să caute mâncare doar după apusul soarelui. Rareori se aventurează la mai mult de 150 de picioare distanță, dacă au de ales. Este posibil ca

aceasta să facă parte dintr-o strategie de supraviețuire, deoarece ratele mortalității urcă vertiginos de fiecare dată când sînt siliți să migreze.

Atunci când șobolanii sînt amintiți într-un context istoric, subiectul care urmează în mod invariabil este ciuma. Este posibil ca această afirmație să nu fie justă. În primul rînd, șobolanii nu ne infectează efectiv cu ciumă. Mai degrabă, ei adăpostesc puricii (care adăpostesc bacteria) ce răspîndesc boala. Ciuma îi ucide pe șobolani în aceeași proporție în care ne ucide și pe noi. De fapt, ucide și multe altele. Unul dintre semnele unei epidemii de ciumă este un număr mare de cîini, pisici, vaci și alte animale moarte răspîndite peste tot. Puricii preferă mai curînd sîngele animalelor cu blană decît sîngele oamenilor și, în general, se îndreaptă spre noi doar atunci când nu există altceva mai bun. Din acest motiv, epidemiologii moderni din locurile în care ciuma se întîlnește încă – mai ales anumite părți din Africa și Asia – evită în general să sacrifice cu entuziasm șobolanii și alte rozătoare în timpul epidemiilor. În realitate, nu există moment mai oportun pentru a avea șobolani în jur decît atunci când izbucnește ciuma. Oricum, peste șaptezeci de alte ființe în afară de șobolani – inclusiv iepuri, șoareci de cîmp, marmote, veverițe și șoareci – au un rol în răspîndirea ciumei. Mai mult, probabil cea mai gravă epidemie de ciumă din istorie nu pare să fi implicat deloc șobolani, cel puțin nu în Anglia. Cu mult înaintea celebrei Morți Negre din secolul al XIV-lea, o ciumă și mai feroce a devastat Europa în secolul al VII-lea. În unele locuri a murit aproape întreaga populație. În istoria Angliei scrisă în secolul următor, Beda spune că, atunci când ciuma a ajuns la mănăstirea lui din Jarrow, i-a ucis pe toți în afară de stareț și un băiat – o rată a mortalității mult peste 90%. Oricare ar fi fost sursa răspîndirii bolii, nu a fost vorba de

șobolani, se pare. Nicăieri în Marea Britanie nu s-au găsit oase de șobolani din secolul al VII-lea – și s-a căutat atent. În urma unor săpături din Southampton s-au găsit 50.000 de oase de animale dintr-un grup de locuințe și din jurul acestora; nici unul dintre ele nu provenea de la un șobolan.

S-a sugerat că unele epidemii atribuite ciumei s-ar putea să nu fi fost deloc ciumă, ci ergotism, o boală fungică a cerealelor. Ciuma nu ajungea deloc în multe zone nordice reci și uscate – Islanda a scăpat complet, ca și mare parte din Norvegia, Suedia și Finlanda –, chiar dacă și acolo existau șobolani. În același timp, ciuma era asociată aproape peste tot unde apărea cu ani bogați în precipitații – exact circumstanțele în care există tendința de producere a ergotismului. Singura problemă legată de această teorie este aceea că simptomele ergotismului nu sînt asemănătoare cu cele ale ciumei. Este posibil ca termenul de „pestă” să fi fost folosit în sens larg sau vag, iar istoricii de mai târziu pur și simplu l-au interpretat greșit.

Chiar și cu doar o generație sau două în urmă, este posibil ca numărul șobolanilor din zonele urbane să fi fost semnificativ mai mare decât acum. *The New Yorker* relatează în 1944 că o echipă de deratizatori care lucra într-un hotel bine-cunoscut (dar a cărui identificare era evitată cu grijă) din Manhattan prinsese 236 de șobolani la cele două niveluri ale subsolului, în trei nopți. Cam la același moment, șobolanii aproape că invadaseră piața de păsări Gansevoort amintită mai sus. Erau atît de mulți încît secretarele descopereau uneori șobolani care săreau din birouri atunci cînd deschideau sertarele. Au fost chemați deratizatorii, care au prins patru mii de șobolani în cîteva zile, dar nu au putut să îi extermină din piață. În cele din urmă, aceasta a fost închisă.

Se scrie adesea că într-un oraș obișnuit există cîte un șobolan pentru fiecare ființă umană, dar

studiile arată că această afirmație este o exagerare. Cifra reală este mai degrabă de un șobolan la treizeci și cinci de oameni. Din nefericire, aceasta înseamnă totuși foarte mulți șobolani – aproximativ un sfert de milion pentru Londra metropolitană, de exemplu.

II

Adevărata viață din casele noastre se desfășoară la o scară mult mai mică. În ținutul celor foarte mici, casele noastre freamătă de viață: ele sînt veritabile păduri tropicale pentru ființe care se tîrăsc și se cațără. Armate de ființe minuscule patrulează junglele nesfîrșite ale fibrelor covoarelor noastre, plutesc printre fire de praf în suspensie, se tîrăsc noaptea peste cearșafuri pentru a paște pe munții imenși, delicioși și înălțîndu-se ușor care sîntem chiar noi. Aceste ființe există într-un număr pe care nu am vrea să-l știm. Doar patul, dacă este obișnuit de curat, de vechi și de mare și dacă este întors cu o frecvență normală (cu alte cuvinte, aproape niciodată), este casa a aproximativ două milioane de acarieni prea mici pentru a fi văzuți cu ochiul liber, dar neîndoielnic prezenți. S-a calculat că, în cazul unei perne de șase ani vechime (aceasta fiind vîrsta medie a unei perne), o zecime din greutatea ei este alcătuită din piele căzută, acarieni vii și morți și excrementele acestora.

Cățărîndu-se printre acarieni, la o scară mult mai mare, s-ar putea ca în zilele noastre să existe și păduchi, deoarece se pare că aceste ființe pe vremuri aproape dispărute revin. Ca și în cazul șobolanilor, există două specii principale de păduchi: *Pediculus capitis*, sau păduchele capilar, și *Pediculus corporis*, sau păduchele de corp.

Aceștia din urmă sînt relativ nou-veniți pe scena agresorilor corporali. Ei au evoluat cîndva în ultimii 50.000 de ani din păduchii capilari. Dintre cele două specii, păduchii capilari sînt mult mai mici (cam de mărimea unei semințe de susan și, de fapt, chiar seamănă bine cu acestea) și, astfel, mai greu de depistat. O femelă adultă va depune între trei și șase ouă pe zi. Fiecare păduche poate trăi pînă la aproximativ treizeci de zile. Ouăle de păduche se numesc lindini. Păduchii și-au creat o rezistență sporită la pesticide, dar cel mai important motiv pentru înmulțirea lor pare a fi spălarea hainelor la temperaturi mici în mașinile de spălat. Potrivit doctorului John Maunder de la British Medical Entomology Center, „Dacă spălăm haine infestate cu păduchi la temperatură mică, tot ce vom obține vor fi păduchi mai curați”.

În mod tradițional, cea mai obișnuită sperietoare din dormitor erau ploșnițele – *Cimex lectularius*, după cum sînt cunoscute științific aceste mici sugătoare de sînge. Din pricina ploșnițelor, nimeni nu dormea niciodată singur. În vremurile de demult, oamenii erau scoși din minți de ploșnițe și de dorința de a scăpa de ele. Atunci cînd Jane Carlyle a descoperit că ploșnițele invadaseră patul menajerei ei, a pus ca patul să fie demontat și dus în grădină, unde fiecare componentă a fost spălată cu clorură de var, apoi băgată în apă timp de două zile ca să înece orice ploșniță ar fi supraviețuit dezinfectantului. Între timp, așternuturile au fost duse într-o cameră închisă ermetic și tratate în mod repetat cu pudră dezinfectantă pînă cînd nu au mai apărut deloc ploșnițe. Abia atunci a fost patul reasamblat, iar menajerei i s-a permis să își reia somnul normal, într-un pat care aproape cu siguranță devenise cam toxic pentru ea, ca și pentru oricare insectă ar fi îndrăznit să se strecoare înapoi.

Chiar și atunci cînd paturile nu erau infestate, exista obișnuința de a le demonta cel puțin o dată

pe an și de a le trata cu dezinfectant sau lac, ca precauție. Producătorii își făceau adesea reclamă cu cât de repede și ușor puteau fi demontate paturile lor pentru mentenanța anuală. Paturile de alamă au devenit populare în secolul al XIX-lea nu pentru că alama a început brusc să fie considerată un metal elegant pentru paturi, ci pentru că nu adăpostea ploșnițe.

Ca și păduchii, ploșnițele revin în mod nedorit. În cea mai mare parte a secolului XX, ele au fost, practic, exterminate din majoritatea Europei și Americii, grație apariției insecticidelor moderne, dar în ultimii ani au reapărut în forță. Nimeni nu știe sigur de ce. Poate că motivul e legat de călătoriile internaționale – oamenii le aduc acasă în valize și așa mai departe – sau de faptul că își creează o rezistență mai mare la substanțele folosite împotriva lor. Indiferent de motiv, dintr-odată sînt observate din nou. „Unele dintre cele mai bune hoteluri din New York au ploșnițe”, cita *The New York Times* spusele unui expert dintr-un raport din 2005. Articolul din *The Times* observa că, deoarece oamenii nu au nici un fel de experiență cu ploșnițele și nu știu ce să caute, își dau seama că sînt infestați doar atunci cînd se trezesc din somn și descoperă că zac într-un cuib de ploșnițe.

Dacă am avea echipamentul adecvat și un grad neobișnuit de motivare, am putea găsi nenumărate milioane de alte ființe drăgălașe care trăiesc împreună cu noi – triburi enorme de izopode, decapode, artropode, miriapode, chilopode și alte gîngănii aproape invizibile. Unele dintre aceste ființe mici sînt practic imposibil de eradicat. S-a descoperit că o insectă numită *Niptus hololeucus* trăiește în ardeii iute și în dopurile de plută ale sticlulelor cu cianură. Altele, precum microorganismele din făină și cele din brînză, stau la masă împreună cu noi destul de regulat.

Dacă trecem la nivelul imediat inferior al ființelor vii, lumea microbilor, numărul lor devine imposibil de evaluat. Doar pielea noastră este gazda a aproximativ un trilion de bacterii. Înăuntrul nostru sînt mii de trilioane de alte bacterii, multe dintre ele implicate în sarcini necesare și utile precum descompunerea alimentelor, în intestine. În total, găzduim în trupul nostru cam o sută de cvadrilioane de celule bacteriene. Dacă le-am scoate afară și le-am pune grămadă, ar cîntări cam două kilograme. Microbii sînt omniprezenți, încît uităm ușor că o mare parte a oricărei case moderne este ocupată de obiecte masive din metal – frigidere, mașini de spălat vase, mașini de spălat haine – care există exclusiv pentru a le ucide sau suprima. Eliminarea germenilor este un fel de misiune zilnică permanentă pentru cei mai mulți dintre noi.

Cel mai celebru expert în germeni din lume este, aproape cu siguranță, doctorul Charles P. Gerba de la University of Arizona, care este atît de dedicat acestui domeniu încît i-a dat unuia dintre copiii săi al doilea prenume *Escherichia*, după bacteria *Escherichia coli*. Dr. Gerba a stabilit cu mai mulți ani în urmă că germenii din gospodărie nu sînt întotdeauna cei mai numeroși acolo unde ne-am aștepta să fie. Într-o cercetare celebră, el a măsurat conținutul bacterian din încăperi diferite din case diferite și a descoperit că, de regulă, cea mai curată suprafață dintr-o casă obișnuită este colacul de toaletă. Aceasta se datorează faptului că este șters cu dezinfectant mai des decît orice altă suprafață. În schimb, un calculator obișnuit are de cinci ori mai multe bacterii vii pe suprafața sa decît un colac de toaletă.

Cea mai murdară suprafață dintre toate este chiuveta din bucătărie, urmată îndeaproape de blatul de bucătărie, iar cel mai mizerabil obiect este spălătorul de vase. Majoritatea materialelor textile utilizate la curățat se scaldă în bacterii, iar

folosirea lor pentru a șterge blatul (ori farfurii, blatul de tăiat pâine, o bărbie unsuroasă sau oricare altă suprafață) nu face decât să transfere microbi dintr-un loc în altul, acordându-le șanse noi de a se înmulți și de a prolifera. Gerba a descoperit că al doilea cel mai eficient mod de a răspîndi germenii este de a trage apa cu capacul toaletei ridicat. Astfel, miliarde de microbi se împrăstie în aer. Mulți rămîn acolo, plutind ca niște mici bule de săpun, așteptînd să fie inhalați, pînă la două ore; alții se așază pe anumite obiecte, cum ar fi periutele noastre de dinți. Acesta constituie, desigur, încă un motiv bun pentru a pune capacul.

Aproape cu siguranță, cea mai memorabilă descoperire din ultimii ani în privința microbilor a fost cea în care o elevă de liceu cu inițiativă din Florida a comparat calitatea apei din toaletele restaurantelor de tip fast-food din localitatea natală cu calitatea gheții din răcoritoare și a descoperit că în 70% dintre localurile pe care le-a investigat apa din toaletă era mai curată decât gheața.

Ceea ce e probabil cel mai remarcabil la toate aceste forme de viață este cît de puțin știm despre ele – și cît de recent am aflat toate aceste informații. Acarienii nu au fost descoperiți pînă în 1965, deși în fiecare pat există milioane de astfel de creaturi. În 1947, un corespondent medical al *The New Yorker* încă mai putea să scrie: „Microorganismele sînt rareori întîlnite în această țară, iar pînă de curînd ele erau practic necunoscute în New York”. Apoi, spre sfîrșitul anilor 1940, locuitorii unui complex de apartamente numit Kew Gardens din Queens, New York, au început să se îmbolnăvească în număr mare, prezentînd simptome asemănătoare gripei. Boala a fost cunoscută drept „febra misterioasă din Kew Gardens”, pînă cînd un deratizator perspicace a observat că și șoarecii se îmbolnăveau și, la o examinare mai atentă, a descoperit că anumite microorganisme care trăiau în blana lor – aceleași

despre care se presupunea că nu există în număr mare în America – le transmiteau locuitorilor apartamentelor rickettsioză veziculoasă.

Niveluri similare de ignoranță s-au manifestat mult timp față de ființe mai mari, nu în ultimul rând față de unul dintre cele mai puțin înțelese animale întâlnite uneori în casele moderne: liliacul. Aproape nimănui nu îi plac liliicii și e păcat, pentru că liliicii fac mai mult bine decât rău. Consumă cantități enorme de insecte, în beneficiul recoltelor și oamenilor deopotrivă. Liliacul maroniu, cea mai comună specie din America, consumă până la șase sute de țânțari pe oră. Liliacul pitic – care cântărește mai puțin decât o monedă mică – aspiră trei mii de insecte în decursul plonjoanelor dintr-o noapte. Fără lilieci, ar exista mai multe musculițe în Scoția, mai mulți purici de nisip în America de Nord și mai multe friguri la tropice. Arborii din păduri ar fi roși în bucățele. Recoltele ar avea nevoie de mai multe pesticide. Lumea naturală ar deveni foarte tensionată. Liliicii sînt, de asemenea, cruciali pentru ciclul de viață al multor plante sălbatice, pentru că polenizează și răspîndesc semințe. *Carollia perspicillata* – un liliac minuscule din America de Sud – poate consuma până la 60.000 de semințe mici pe noapte. Răspîndirea semințelor de către o singură colonie de *Carollia perspicillata* – aproximativ 400 de lilieci – poate produce nouă milioane de răsaduri de pomi fructiferi pe an. Fără lilieci, acești copaci fructiferi nu ar exista. Liliicii sînt, de asemenea, cruciali pentru supraviețuirea în sălbăcie a avocadoului, balsei, bananierului, arborelui de pîine, cajuului, arborelui care produce cuișoare, smochinului, arborelui de guava, mangoului, piersicului și cactusului Saguaro, printre altele.

În lume există mai mulți lilieci decât ne dăm noi seama. De fapt, cam un sfert dintre toate speciile de mamifere – aproximativ unsprezece mii în total – sînt lilieci. Mărimea lor variază de la

liliacul cu nas de porc, la fel de mic ca un bondar, fiind, astfel, cel mai mic dintre toate mamiferele, pînă la magnificele vulpi zburătoare din Australia și Asia de Sud, care pot ajunge la o anvergură de aproape șase picioare.

Uneori, în trecut, s-a încercat valorificarea calităților speciale ale liliecilor. În al Doilea Război Mondial, armata americană a investit mult timp și bani într-un plan extraordinar de înarmare a liliecilor cu bombe incendiare și de eliberare a acestora din avion în număr mare – nu mai puțin de un milion odată – deasupra Japoniei. Se presupunea că liliecii își vor găsi adăpost sub streșini și acoperișuri, iar după puțin timp detonatoarele mici cu ceas se vor declanșa și bombele vor exploda, provocînd sute de mii de incendii.

Producerea de bombe și declanșatoare suficient de mici necesita multe experimente și ingeniozitate, dar în cele din urmă, în primăvara anului 1943, lucrul avansase suficient pentru ca în Muroc Lake, California, să aibă loc un test. E puțin spus că lucrurile nu au mers conform planului. În mod remarcabil pentru un experiment, liliecii erau într-adevăr înarmați cu bombe mici atunci cînd au fost eliberați, ceea ce nu s-a dovedit o idee bună. Liliecii nu au aterizat pe țintele desemnate, ci au distrus toate hangarele și mare parte din magaziile aeroportului din Muroc Lake, ca și mașina unui general. Raportul generalului asupra evenimentelor acelei zile trebuie să fi constituit o lectură interesantă. În orice caz, programul a fost anulat la puțin timp după aceea.

Un plan ceva mai puțin nesăbuit, dar în cele din urmă la fel de lipsit de succes, de a folosi liliecii a fost conceput de un anumit doctor Charles A.R. Campbell, de la Tulane University Medical School. Ideea lui Campbell era de a construi „turnuri de lilieci” imense, unde aceștia să își facă cuib și să se înmulțească, apoi să iasă și să

mănânce țînțari. Campbell credea că astfel se va reduce substanțial incidența malariei și, în plus, se va acumula guano în cantități suficiente pentru a fi vîndut. Mai multe astfel de turnuri au fost construite și unele dintre ele încă mai există, chiar dacă cu greu, însă ele nu au funcționat niciodată. Se pare că liliecilor nu le place să li se spună unde să trăiască.

În America, liliecii au fost chinuiți mulți ani de oficialii din domeniul sănătății publice din cauza unor preocupări exagerate – și uneori iraționale – că ei ar transmite rabia. Povestea a început în octombrie 1951, cînd o femeie anonimă din vestul Texasului, soția unui cultivator de bumbac, a dat de un liliac pe drumul de lîngă casa ei. A crezut că era mort, dar cînd s-a aplecat să îl privească mai bine, acesta a sărit și a mușcat-o de braț. Acest lucru era foarte neobișnuit. Toți liliecii americani sînt insectivori și nu se auzise ca ei să muște oameni. Ea și cu soțul ei au pansat rana – era doar o rană mică – și nu i-au mai dat atenție. Trei săptămîni mai tîrziu femeia a fost internată la un spital din Dallas, în stare de delir. Era „extrem de agitată” și incapabilă să vorbească sau să înghită. Privirea ei era plină de groază. Nu mai putea fi ajutată. Rabia poate fi tratată cu succes, însă numai dacă tratamentul este imediat. Odată ce apar simptomele, e prea tîrziu. După patru zile de suferință indescritibilă, femeia a intrat în comă și a murit.

După acest episod au început să apară cazuri izolate de oameni mușcați de lilieci turbați în alte locuri – doi în Pennsylvania, cîte unul în Massachusetts și California, alți doi în Texas. Toate acestea s-au întîmplat într-un interval de patru ani, deci nu a fost în nici un caz o epidemie, însă a provocat îngrijorare. În cele din urmă, în ziua de Anul Nou din 1956, un oficial din domeniul sănătății din Texas, doctorul George C. Menzies, a intrat într-un spital din Austin cu

simptome de rabie. Menzies studiase peșterile din centrul Texasului, căutînd probe de lilieci purtători de rabie, dar nu fusese mușcat sau expus în alt fel la această boală, din cîte se știa. Și totuși s-a infectat și, după doar două zile de spitalizare, a murit în modul hidos obișnuit, tulburat și îngrozit, cu ochii cît cepele.

Acest caz a fost relatat pe larg în presă și a generat un fel de isterie răzbunătoare. Oficialii de la cel mai înalt nivel au concluzionat că măsura urgentă și necesară era exterminarea. Liliecii au devenit ființele cu cei mai puțini prieteni din America. Au urmat ani de exterminare susținută, iar populațiile din multe locuri au înregistrat scăderi dramatice. Într-un caz, cea mai mare colonie de lilieci din lume, Eagle Creek, Arizona, a suferit o scădere a populației de la treizeci de milioane la trei mii, în doar cîtiva ani.

Merlin D. Tuttle, cea mai proeminentă autoritate americană în materie de lilieci și fondator al Bat Conservation International, o organizație pentru lilieci, relatează o poveste apărută în *The New Yorker* în 1988, despre un caz în care oficialii sănătății din Texas i-au spus unui fermier că, dacă nu omora liliecii dintr-o peșteră de pe terenul său, el, familia lui și animalele lor vor risca să contracteze rabia. La instrucțiunile autorităților, fermierul a stropit peștera cu kerosen și i-a dat foc. Explozia a omorât cam un sfert de milion de lilieci. Când Tuttle l-a intervievat ulterior pe fermier, l-a întrebat de cînd deținea familia lui acea proprietate. Cam de un secol, a răspuns fermierul. Și în tot acest timp, a continuat Tuttle, avuseseră vreodată probleme din cauza rabiei? Nu, a răspuns fermierul.

„Iar cînd i-am explicat valoarea liliecilor și ce făcuse, a cedat efectiv și a început să plîngă”, a spus Tuttle. De fapt, după cum a subliniat Tuttle, „mai mulți oameni mor anual din cauza intoxicației alimentare la picnicurile organizate de

biserici decât au murit în întreaga istorie din cauza contactului cu liliecii”.

Astăzi, liliecii se numără printre speciile aflate în pericol să dispară. Cam un sfert dintre speciile de lilieci sînt pe listele de atenție privitoare la dispariție – o proporție uimitor și înfricoșător de mare pentru o ființă atît de importantă –, iar peste patruzeci de specii se află chiar pe cale de dispariție. Deoarece liliecii sînt atît de solitari și adesea dificil de studiat, totalurile populațiilor lor rămîn în mare parte incerte. În Marea Britanie, de exemplu, nu se știe sigur dacă există șaptesprezece sau șaisprezece specii de lilieci. Autoritățile nu au suficiente probe pentru a decide dacă liliacul comun a dispărut sau doar a rămas într-un număr foarte mic.

Ceea ce *este* sigur e că situația s-ar putea afla pe punctul de a deveni mult mai gravă pretutindeni. La începutul anului 2006, o nouă boală fungică mortală numită sindromul nasului alb (deoarece albește perii din jurul nasurilor victimelor) a fost descoperită în rîndul liliecilor care hibernau într-o peșteră din New York. Boala ucide pînă la 95% din liliecii pe care îi infectează. Acum s-a răspîndit în alte șase state și cu siguranță se va răspîndi și mai departe. La sfîrșitul anului 2009, oamenii de știință încă nu știau ce anume face ca această ciupercă să își omoare gazda, cum se răspîndește, de unde provine sau cum poate fi oprită. Singura certitudine e că ciuperca este adaptată special să supraviețuiască în condiții de frig – o veste proastă pentru liliecii din mare parte a Americii de Nord, Europei și Asiei.

Multe ființe sînt atît de neînsemnate și adesea atît de puțin studiate, încît abia dacă le observăm dispariția. Marea Britanie a pierdut douăzeci de specii de fluturi de noapte în secolul XX, totuși nu a existat aproape nici un protest. Aproximativ 75% dintre speciile britanice de fluturi de noapte au suferit scăderi ale populației. Intensificarea

agriculturii și pesticidele mai puternice sînt printre cauzele probabile ale scăderii populației, dar de fapt nimeni nu știe cu certitudine. Speciile de fluturi au de suferit în mod similar, cel puțin opt populații aflîndu-se la un minimum istoric în Marea Britanie, din nou din motive care pot fi doar presupuse. Efectul de domino poate fi considerabil. Păsările sînt adesea periculos de dependente de populații sănătoase de fluturi nocturni și diurni. O singură familie de pițigoi albastru are nevoie de 15.000 de omizi într-un sezon. Prin urmare, scăderea populațiilor de insecte va însemna și scăderea populațiilor de păsări.

III

Trebuie spus că direcția în care evoluează populațiile nu este întotdeauna descendentă. Uneori se înregistrează explozii demografice, în moduri care fac istorie. Acest lucru nu a fost niciodată mai adevărat ca în 1873, cînd fermierii din vestul Statelor Unite și din cîmpiile Canadei au avut parte de o vizită devastatoare, cum nu se mai văzuse pînă atunci. De nicăieri au apărut roiuri de lăcuste *Melanoplus spretus* – mase mari și țîrîitoare de insecte mișcătoare și hămesite care au acoperit soarele și au devorat tot ce le-a ieșit în cale. Oriunde au aterizat roiurile, efectele au fost înfricoșătoare. Au curățat cîmpuri și livezi și au devorat aproape orice altceva pe care au aterizat. Au mîncat piele tăbăcită și pînză, rufele întinse pe sîrmă, lîna de pe spatele oilor vii, pînă și mînerile din lemn ale uneltelor. Un martor uluit a relatat că lăcustele se abătuseră în număr atît de mare, încît stinseseră un foc sănătos. Potrivit majorității martorilor, parcă venea sfîrșitul lumii. Zgomotul

era asurzitor. S-a estimat că un roi avea 2.800 de kilometri lungime și poate 170 de kilometri lățime. I-au trebuit cinci zile ca să treacă. Se consideră că acesta ar fi fost alcătuit din cel puțin 10 miliarde de insecte, dar alte estimări dau o cifră nu mai mică de 12,5 *trilioane*, cu o greutate cumulată de 27,5 milioane de tone. A fost, aproape sigur, cea mai mare adunătură de ființe vii văzută vreodată pe Pământ. Nimic nu le putea abate din drum. Când două roiuri se întâlneau, ele treceau unul prin celălalt și ieșeau de partea cealaltă cu efectivele intacte. Oricât au fost bătute cu lopețile sau stropite cu insecticid, acest fapt nu a avut nici un efect măsurabil.

Aceasta se întâmpla exact în momentul în care oamenii se mutau în număr foarte mare în vestul Statelor Unite și al Canadei, creînd un grînar nou pe marile câmpii. Populația din Nebraska, de exemplu, a crescut de la 28.000 la peste un milion de locuitori într-o singură generație. În total, patru milioane de ferme noi au fost create la vest de Mississippi în perioada de după Războiul Civil american, iar multe dintre aceste ferme aveau ipoteci mari pe case și pămînturi și credite pe echipamentele noi – secerători, batoze, combine și așa mai departe –, necesare cultivării la scară industrială. Sute de mii de alți oameni investiseră sume enorme în căi ferate, silozuri de cereale și companii de orice tip pentru a susține populațiile aflate în creștere explozivă în vest. Această invazie a desființat, practic, un număr copleșitor de gospodării.

La sfîrșitul verii, lăcustele au dispărut, iar o anumită doză de ușurare și speranță a început să apară. Dar optimismul a fost nejustificat. Lăcustele au revenit în următoarele trei veri, de fiecare dată în număr mai mare ca înainte. Ideea îngrijorătoare că viața în vest ar putea să devină imposibil de susținut a început să se răspîndească. Nu mai puțin alarmantă a fost ideea că lăcustele puteau să se

răspîndească spre est și să înceapă să devoreze pămînturile și mai fertile de acolo. În întreaga istorie a Americii nu a mai existat nici un alt moment atît de întunecat și de lipsit de speranță.

Apoi, totul a luat sfîrșit pur și simplu. În 1877, roiurile au fost mult mai mici și lăcustele au părut ciudat de letargice. În anul următor nu au mai venit deloc. Lăcusta *Melanoplus spretus* nu doar s-a retras, ci a dispărut complet. A fost un miracol. Ultimul exemplar viu a fost găsit în Canada în 1902. De atunci nu a mai fost văzut nici unul.

A fost nevoie de mai bine de un secol pentru ca oamenii de știință să înțeleagă ce se întîmplase, dar se pare că lăcustele se retrăgeau în fiecare iarnă ca să hiberneze și să se înmulțească în solurile argiloase din vecinătatea râurilor sinuoase de pe cîmpiile înalte de la est de Munții Stîncoși. S-a dovedit că acestea au fost tocmai locurile unde noile valuri de fermieri au transformat pămîntul arîndu-l și irigîndu-l – acțiuni care au ucis lăcustele și pupele lor în timp ce hibernau. Nu s-ar fi putut inventa un remediu mai eficient nici dacă s-ar fi cheltuit milioane de dolari și s-ar fi studiat cheștiunea mulți ani. Disparația nici unei specii nu poate fi numită vreodată un lucru bun, dar aceasta a fost probabil cea mai apropiată de ceva pozitiv.

Dacă lăcustele ar fi prosperat în continuare, lumea ar fi fost foarte diferită. Agricultura și comerțul global, popularea vestului și în cele din urmă soarta vechii noastre case parohiale, ca și aproape orice altceva în afară de aceste lucruri, legate de ele sau dintre ele ar fi fost profund remodelate în forme pe care cu greu ni le putem imagina. Fermierii americani din ultimul sfert al secolului al XIX-lea erau deja acaparați de o formă de populism furios care încuraja o ranchiună profundă față de bănci și marile companii, iar aceste sentimente aveau ecou în orașele mari, în special în rîndul imigranților nou-sosiți. Dacă

agricultura s-ar fi prăbușit astfel încât să producă greutate și foamete pe teritorii întinse, s-ar fi putut naște un elan copleșitor spre socialism. Cu siguranță că mulți și-au dorit cu înflăcărare un astfel de rezultat.

Desigur însă că, în schimb, lucrurile s-au liniștit, agricultura din vest și-a reluat expansiunea, America a devenit grâнарul lumii și zona rurală britanică a intrat multă vreme pe o pantă descendentă din care nu și-a revenit niciodată complet. Aceasta este o poveste la care vom ajunge la momentul potrivit, dar între timp să ieșim în grădină și să reflectăm la motivul pentru care cea mai mare parte din peisajul ei a fost și rămîne atît de plăcut privirii.

¹* Șobolanul de acoperiș mai este numit și șobolanul negru, spre deosebire de șobolanul cenușiu, dar numele sînt înșelătoare – culoarea blănii nu este un indicator de încredere –, astfel încît rodentologii evită acum mai întotdeauna acești termeni.

Capitolul 12

Grădina

I

În 1730, regina Carolina de Anspach, harnica soție a regelui George al II-lea, mereu doritoare să aducă îmbunătățiri, a făcut ceva destul de îndrăzneț. A comandat devierea micului râu Westbourne din Londra pentru a face un iaz mare în mijlocul Hyde Park. Iazul, numit Serpentine, încă există și este admirat de vizitatori, deși aproape nimeni nu își dă seama ce simbolistică istorică poartă această apă.

Acesta a fost primul iaz din lume făcut de mîna omului și conceput să nu pară a fi făcut astfel. E greu de imaginat în prezent cît de radical a fost acest pas. Anterior, toate apele artificiale erau riguros geometrice – fie rectangulare, în stilul oglinzilor de apă, fie circulare, precum Round Pond din învecinatele Kensington Gardens, construite cu doar doi ani mai înainte. Aceasta era o întindere artificială de apă, curbilinie și grațioasă, care se unduia seducător și arăta de parcă ar fi fost creația naturii, printr-un fericit accident. Oamenii erau încîntați de această simulare și se îngrămădeau să o admire. Familia regală era atît de încîntată, încît pentru o vreme a ținut pe Serpentine două iahturi supradimensionate, deși abia dacă aveau loc să vireze fără să se ciocnească.

Pentru regina Carolina a fost un rar triumf popular, deoarece ambițiile ei legate de grădinărit

erau adesea desconsiderate. În aceeași perioadă, ea și-a însușit două sute de acri din Hyde Park pentru terenul palatului Kensington, interzicând accesul cetățenilor particulari pe aleile înfrunzite cu excepția duminicilor, și atunci doar într-o anumită perioadă a anului și dacă arătau respectabil. Deloc surprinzător, aceasta a devenit o sursă de nemulțumire larg răspândită. De asemenea, a cochetat cu ideea de a face întregul parc St James privat și l-a întrebat pe prim-ministrul ei, Robert Walpole, cât ar costa această acțiune. „Doar o coroană, doamnă”, a răspuns acesta abia schițând un zîmbet.

Așadar, Serpentine a fost un succes imediat, iar meritul – cu siguranță pentru partea tehnică, probabil și pentru concepție – îi aparține unui personaj obscur pe nume Charles Bridgeman. De unde anume provenea acest om de geniu a fost întotdeauna un mister. A apărut în 1709, de nicăieri, cu un set de planuri semnate de un specialist pentru câteva lucrări de peisagistică propuse pentru palatul Blenheim. Totul în legătură cu el înainte de Blenheim este ipotetic: unde s-a născut, momentul și circumstanțele creșterii sale, unde și-a dobândit abilitățile remarcabile. Istoricii nu pot cădea de acord nici măcar dacă să îi scrie numele Bridgeman sau Bridgman. Totuși, timp de treizeci de ani după ce a apărut pe această scenă, s-a aflat peste tot unde a fost nevoie de peisagistică de înalt nivel. A lucrat cu toți arhitecții proeminenți – John Vanbrugh, William Kent, James Gibbs, Henry Flitcroft – la proiecte din întreaga Anglie. A proiectat și a amenajat Stowe, cea mai celebră grădină a momentului. A fost numit grădinar regal și a administrat grădinile de la Hampton Court, Windsor, Kew și toate parcurile de pe domeniul regal. A creat Richmond Gardens. A proiectat Round Pond și Serpentine. A supravegheat și a proiectat pe domenii din sudul Angliei. Oriunde trebuia făcută o lucrare

importantă de peisagistică, era și Bridgeman. Nu există nici un portret individual al lui, dar apare, destul de neașteptat, în a doua imagine din seria de tablouri a lui Hogarth *Cariera unui destrăbălat*, unde e unul dintre mai multe personaje, inclusiv un croitor, un instructor de dans și un jocheu, care trag de tînărul risipitor să își cheltuie banii pe ei^{1*}. Chiar și acolo însă, Bridgeman pare a nu fi în largul lui, ca și cum ar fi ajuns cumva în tabloul greșit.

Peisagistica era deja o afacere înfloritoare în Anglia atunci cînd a apărut Bridgeman. Pepiniera Brompton Park din Londra, care se afla pe un teren ocupat de marile muzee din South Kensington, acoperea o sută de acri și producea cantități enorme de arbuști, plante exotice și altă verdeață pentru reședințele impunătoare din întreaga țară. Dar acestea erau grădini foarte diferite de cele pe care le cunoaștem astăzi. De exemplu, erau colorate cumplit: aleile erau pline de pietriș colorat, statuile erau zugrăvite în nuanțe aprinse, plantele din straturi erau alese pentru intensitatea tonurilor lor. Nimic nu era natural sau modest. Arbuștii ornamentali erau tunși în forme fantasmagorice. Aleile și bordurile erau aliniate riguros și mărginite de tise și cimișiri tunși cu meticulozitate. Domnea formalitatea. Domeniile reședințelor impunătoare nu erau atît parcuri, cît exerciții de geometrie.

Deodată, toată această ordine și artificialitate a fost dată la o parte, iar moda a devenit să faci lucrurile să pară naturale. De unde a venit acest impuls nu e deloc simplu de spus. Începutul secolului al XVIII-lea a fost o perioadă în care aproape toți tinerii de origine privilegiată au făcut călătorii lungi în Europa. Practic fără excepție, ei se întorceau acasă plini de entuziasm față de ordinele formale ale lumii clasice, precum și de o dorință arzătoare de a le reproduce în peisajul englez. Din punct de vedere arhitectural, nu doreau

decît să copieze cu mîndrie și fără imaginație. În ceea ce privește terenurile însă, ei au respins rigiditatea și au început să construiască o lume exterioară de un tip complet nou. Pentru cei care cred că britanicii au geniul peisagisticii în sînge, aceasta a fost epoca ce a părut să le demonstreze convingerea.

Unul dintre eroii acestei mișcări a fost vechiul nostru prieten sir John Vanbrugh. Deoarece era autodidact, el a putut să aducă o perspectivă proaspătă în această chestiune. De exemplu, Vanbrugh a tratat amplasarea caselor sale cum nu o mai făcuse nici un alt arhitect. La castelul Howard, printre primele lucruri pe care le-a făcut a fost să rotească cu nouăzeci de grade clădirea pe axa ei, astfel încît să aibă o aliniere nord-sud, și nu est-vest, ca în primele planuri desenate de William Talman. Astfel, a dispărut ordonarea tradițională a arhitecturii caselor, cu priveliștile lor sumare asupra cîmpurilor ca un fel de preludiu vizual, însă noua aliniere oferea în schimb o integrare mai bună a casei în peisaj, iar ocupanții se bucurau de o priveliște infinit mai satisfăcătoare asupra lumii de afară. Aceasta a fost o răsturnare radicală a orientării tradiționale. Anterior, casele nu erau construite pentru a te bucura de priveliște. Ele *erau* priveliștea.

Pentru un efect sporit, Vanbrugh a introdus o altă caracteristică inspirată: construcții ieșite din comun, clădiri proiectate cu unicul scop de a completa o priveliște și de a oferi un loc plăcut asupra căruia să se oprească ochiul rătăcitor. Templul celor patru vînturi de la castelul Howard a fost prima sa astfel de construcție. La aceasta, Vanbrugh a adăugat cea mai ingenioasă și mai transformatoare inovație, gardul ascuns, un fel de palisadă concepută să separe partea privată a unui domeniu de părțile lui funcționale, fără intruziunea vizuală a unui zid sau gard viu. A fost o idee preluată de la fortificațiile militare franceze (unde

probabil că Vanbrugh le-a întâlnit pentru prima oară în timpul anilor petrecuți la închisoare). Acest tip de gard nu era numai un dispozitiv practic pentru a ține vitele la distanță de gazon, ci și un mod complet nou de a percepe lumea. Terenurile, grădina, parcul, domeniul – toate s-au integrat într-un continuum. Dintr-odată, partea atractivă a unei proprietăți nu mai trebuia să se termine la marginea gazonului. Putea să se prelungească spre orizont.

O practică mai puțin fericită introdusă de Vanbrugh împreună cu Carlisle la castelul Howard a fost aceea de a demola satele de pe domeniu și de a-i muta pe locuitori în altă parte, dacă se considera că erau insuficient de pitorești sau prea intruzivi. La castelul Howard, Vanbrugh a eliminat nu numai un sat existent, ci și o biserică și ruinele castelului de la care își lua numele noua reședință. În curînd, sate din întreaga țară erau demolate pentru a face loc unor reședințe mult mai extinse și unor priveliști neobstrucționate. Era aproape ca și cum o persoană bogată nu putea să înceapă să lucreze la o reședință măreață fără să disloce complet cel puțin cîteva zeci de vieți umile. Oliver Goldsmith a deplîns această practică într-un poem lung și sentimental, „The Deserted Village”, inspirat de o vizită la Nuneham Park din Oxfordshire, în timp ce primul conte de Harcourt demola un sat străvechi pentru a crea un spațiu mai pitoresc pentru noua sa reședință. Aici, cel puțin, soarta s-a răzbunat. După ce a terminat lucrul, contele a ieșit la plimbare pe domeniul său proaspăt reconfigurat, dar nu și-a amintit unde era puțul vechiului sat, a căzut în el și s-a înecat^{2*}.

Vanbrugh nu a inventat neapărat aceste lucruri. Horace Walpole, cel puțin, îi acorda lui Bridgeman meritul inventării gardului ascuns și, din cîte știm, se poate ca el să îi fi dat ideea lui Vanbrugh. Dar e la fel de posibil și ca Vanbrugh să îi fi dat lui ideea. Tot ce putem spune este că la

începutul anilor 1710 oamenii au avut dintr-odată o grămadă de idei despre cum să aducă îmbunătățiri peisajului, mai ales dându-i un aer mai natural. Un eveniment care pare să fi contribuit la asta a fost o furtună din 1711, care a doborât arbori în toată țara și i-a făcut pe foarte mulți oameni să observe, în mod evident pentru prima oară, cât de plăcut era decorul lăsat în urmă. În orice caz, oamenii au devenit dintr-odată neobișnuit de dedicați naturii.

Joseph Addison, eseistul, a devenit vocea acestei mișcări printr-o serie de articole din *Spectator* numită „The Pleasures of the Imagination”, în care sugera că natura oferă deja toată frumusețea pe care și-o poate dori cineva. Aceasta avea nevoie doar de puțină administrare sau, după cum a formulat în câteva rînduri celebre: „Un om poate să facă un peisaj plăcut din propriile posesiuni. Nu știu dacă sînt singurul de această opinie, dar, în ce mă privește, aș prefera să privesc un copac în toată bogăția și spendoarea crengilor și ramurilor sale, și nu atunci cînd este tuns și aranjat ca o figură geometrică” și dintr-odată lumea a părut să fie de acord cu el.

Posesorii de reședințe impunătoare de pretutindeni au urmat bucuroși aceste precepte, introducînd alei curbe și lacuri șerpuite, dar pentru o vreme ameliorările au fost preponderent arhitecturale. În întreaga țară, proprietarii bogați și-au înțesat domeniile cu grote, temple, turnuri de observație, ruine artificiale, obeliscuri, castele false, menajerii, oranjerii, panteoane, amfiteatre, exedre (ziduri curbate cu nișe pentru busturile unor personaje istorice), cîte un sanctuar al nimfelor și orice alte capricii arhitecturale le treceau prin minte. Acestea nu erau mofturi ornamentale, ci monumente solide. Mausoleul de la castelul Howard, proiectat de Nicholas Hawksmoor (și unde patronul lui Vanbrugh, al treilea conte, își petrece acum eternitatea), a fost la fel de mare și

de costisitor ca oricare dintre bisericile de la Londra ale lui Christopher Wren. Robert Adam a desenat un plan de înălțare a unui oraș roman complet fortificat, cu ruine pitorești și în întregime artificial, pe doisprezece acri de pajiști deluroase din Herefordshire, pur și simplu pentru a-i oferi unui nobil minor, lordul Harley, ceva distractiv la care să privească de la masa la care lua micul dejun. Acesta nu a fost construit niciodată, spre deosebire de alte artificii de o măreție uluitoare. Celebra pagodă de la Kew Gardens, avînd 163 de picioare înălțime, a fost multă vreme cea mai înaltă construcție din Anglia. Pînă în secolul al XIX-lea, a fost poleită somptuos și acoperită cu dragoni pictați – optzeci în total – și clopote clinchetitoare de alamă, dar acestea au fost vîndute de regele George al IV-lea pentru a-și diminua datoriile, astfel că ceea ce vedem astăzi este, de fapt, o carcasă despuiată. La un moment dat, pe terenul de la Kew Gardens existau alte nouăsprezece construcții fanteziste presărate peste tot, inclusiv o moschee turcă, un palat Alhambra, o catedrală gotică miniaturală și temple închinat lui Eol, Arethusa, Bellonei, lui Pan, păcii, solitudinii și soarelui – totul făcut astfel încît unii membri ai familiei regale să aibă de unde alege distracții cu care să își puncteze plimbările.

Pentru o vreme, a fost foarte la modă să construiești un ermitaj în care să instalezi și un eremit care să locuiască acolo. La Painshill, în Surrey, un bărbat a semnat un contract să trăiască șapte ani într-o izolare pitorească, respectînd tăcerea monastică, pentru 100 de lire pe an, dar a fost concediat după doar trei săptămîni, cînd a fost văzut consumînd alcool în crîșma locală. Un moșier din Lancashire a promis 50 de lire pe an pe viață oricui și-ar fi petrecut șapte ani într-un sălaș subteran de pe domeniul său fără să își taie unghiile, să se tundă sau să vorbească cu altcineva. O persoană a acceptat oferta și chiar a rezistat

patru ani, după care a decis că nu mai poate; din nefericire, nu se știe dacă a primit sau nu măcar o parte din pensie pentru străduința sa. Regina Carolina – cea cu Serpentine din Hyde Park – i-a cerut arhitectului William Kent să-i construiască un ermitaj la Richmond, în care a instalat un poet pe nume Stephen Duck, dar nici aceasta nu a avut succes, deoarece Duck a decis că nu îi plăcea tăcerea și nici să fie contemplat de necunoscuți, așa că a renunțat. Oarecum neverosimil, a devenit apoi pastor al unei biserici din Byfleet, în Surrey. Din păcate, pare să nu fi fost fericit acolo – pare să nu fi fost fericit nicăieri –, astfel că s-a înecat după ce s-a aruncat în Tamisa.

Expresia supremă a construcțiilor neobișnuite a fost fără îndoială cea din Chiswick, pe atunci un sat din vestul Londrei, unde al treilea conte de Burlington (și alt membru al clubului Kit-Cat) a construit Chiswick House, care nu era nicidecum o casă și nu a fost niciodată menită să fie locuită, ci un loc de contemplat artă și ascultat muzică, un fel de casă de vacanță apoteotică, construită pur și simplu la scara unui palat. Aceasta era clădirea din care, poate vă amintiți, cel de-al optulea duce de Devonshire a ieșit și a avut prima sa întâlnire fericită cu Joseph Paxton.

Între timp, Charles Bridgeman și succesorii lui refăceau intens peisaje întregi. La capodopera sa, Stowe din Buckinghamshire, totul a fost făcut la scară monumentală. Unul dintre gardurile ascunse se întindea pe 6,4 kilometri. Dealurile au fost remodelate, văile inundate, iar temple mărețe din marmură au fost presărate peste tot aproape neglijent. Stowe a fost diferită de tot ceea ce se construise vreodată. De exemplu, a fost una dintre primele atracții turistice adevărate ale lumii. A fost prima grădină din Marea Britanie care a atras vizitatori și prima care a avut un ghid propriu. A devenit atât de populară, încât în 1717 lordul

Cobham, proprietarul ei, a trebuit să cumpere un han din apropiere ca să cazeze vizitatorii.

În 1738, Bridgeman a murit și a fost succedat la puțin timp de o persoană atât de tânără încât nici măcar nu se născuse atunci când Bridgeman începuse să lucreze la Stowe. Numele tânărului era Lancelot Brown și a fost exact omul de care avea nevoie mișcarea peisagistică.

Povestea vieții lui Brown ne amintește de cea a lui Joseph Paxton. Amândoi au fost fii de mici fermieri, amândoi au fost deosebit de inteligenți și muncitori, amândoi au început să lucreze în peisagistică de mici și amândoi s-au distins rapid în slujba unor oameni bogați. În cazul lui Brown, povestea a început în Northumberland, unde tatăl său a fost arendaș pe un domeniu numit Kirkharle. Brown a intrat ca ucenic de grădinar acolo și a lucrat toți cei șapte ani, apoi a plecat din Northumberland și s-a mutat în sud, probabil în căutarea unei clime mai blânde pentru astmul său. Ce anume a făcut în următoarea perioadă a vieții sale nu se știe, dar trebuie să se fi remarcat, pentru că la puțin timp după moartea lui Charles Bridgeman, lordul Cobham l-a ales să fie noul grădinar-șef de la Stowe. Avea doar 24 de ani.

Brown s-a trezit la conducerea unui personal alcătuit din patruzeci de oameni, servind ca peisagist-șef și casier. Treptat, a preluat administrarea întregului domeniu, a proiectelor de construcție și a celor de peisagistică. Astfel și, fără îndoială, prin studiu suplimentar, a dobândit abilitățile necesare pentru a deveni un arhitect pe deplin competent. În 1749 lordul Cobham a murit, iar Brown a hotărât să devină independent. S-a mutat la Hammersmith, pe atunci un sat aflat la vest de Londra, și a început o carieră pe cont propriu. La vârsta de 35 de ani era pe punctul de a deveni omul pe care istoria îl cunoaște drept „Brown Posibilitate”³.

Viziunea sa era cuprinzătoare. Nu a făcut grădini, ci peisaje. Avea obiceiul ca, atunci când vedea un domeniu, să anunțe că are posibilități, dobîndindu-și astfel celebra poreclă. A existat mult timp tendința de a-l descrie pe Brown drept un simplu meșteșugar care aducea îmbunătățiri ne semnificative ce nu depășeau nivelul dispunerii arborilor în pîlcuri plăcute privirii. De fapt, nimeni nu a mutat mai mult pămînt și nu a operat la o scară mai mare decît Brown. Pentru a face Valea Grecească de la Stowe, lucrătorii lui au scos, cu roaba, 19.000 de metri cubi de pămînt și piatră și le-au împrăștiat în alte părți. La Heveningham, în Suffolk, a înălțat cu 12 picioare o pajiște mare. A fost dispus să mute copaci maturi și uneori și sate întregi. Pentru primul caz, a inventat o mașină cu roți care putea muta copaci pînă la 36 de picioare înălțime fără să le dăuneze – un artificiu horticol considerat aproape miraculos. A plantat zeci de mii de arbori – 91.000 într-un singur an în Longleat. A construit lacuri care acopereau sute de acri de teren agricol productiv (lucru care cu siguranță i-a pus pe gînduri pe unii dintre clienții săi). La palatul Blenheim, un pod magnific traversa un pîrîiaș neînsemnat; Brown l-a flancat cu lacuri și l-a făcut să fie splendid.

Vedea cu ochii minții exact cum puteau să arate peisajele peste o sută de ani. Cu mult înainte ca altcineva să se gîndească să o facă, a folosit aproape exclusiv arbori autohtoni. Astfel de tușe sînt cele care făceau ca peisajele sale să pară că au evoluat natural, cînd, de fapt, ele fuseseră proiectate pînă la ultima balegă. Brown a fost într-o mai mare măsură inginer și arhitect peisagist decît grădinar. A avut un talent special pentru „înșelarea privirii” – de exemplu, făcînd ca două lacuri aflate la niveluri diferite să pară a fi un singur lac mai mare. Brown a creat peisaje într-un fel „mai englezești” decît zona rurală pe care o înlocuiau și a făcut-o la o scară atît de copleșitoare

și de radicală, încît acum e nevoie de un anumit efort pentru a ne imagina cît de noi au fost ideile lui. El „a făcut loc”, după cum s-a exprimat el însuși. Poate că peisajul unei mari părți a Angliei de cîmpie de astăzi pare etern, dar el este în mare parte o creație a secolului al XVIII-lea, iar cel care l-a creat a fost Brown, mai mult decît oricine altcineva. Dacă asta înseamnă meșteșugit, atunci s-a făcut la scară grandioasă.

Brown a oferit servicii complete – proiectare, furnizarea plantelor, plantare, întreținere ulterioară. A muncit din greu și repede și astfel a fost capabil să gestioneze numeroase angajamente. Se spune că un tur energic de o oră al unui domeniu era tot ce avea nevoie pentru a crea un plan comprehensiv al amenajărilor. O bună parte din atractivitatea abordării lui Brown consta în faptul că era ieftină pe termen lung. Parcurile atent îngrijite, cu straturi de flori, horticultura ornamentală și kilometrii de arbuști tunși necesitau foarte multă întreținere. Peisajele lui Brown se îngrijeau, în mare parte, singure. Brown a avut și un simț practic deosebit. Acolo unde alții construiau temple, pagode și altare, el înălța clădiri care *semănau* cu niște construcții neobișnuite și extravagante, dar de fapt erau lăptării, canise sau locuințe pentru lucrătorii domeniului. Deoarece crescuse la o fermă, Brown chiar înțelegea activitatea acestora și introducea adesea schimbări care sporeau eficiența. Chiar dacă nu a fost un mare arhitect, a fost cu siguranță competent, înțelegînd drenajul, de exemplu, probabil mai bine decît oricare alt arhitect al vremii, grație muncii sale de peisagist. A fost un maestru al ingineriei solului cu mult înainte ca o astfel de disciplină să existe. Sub peisajele lui molcome pot exista, nevăzute, sisteme complexe de drenaj care au transformat mlaștini în pajiști și care le-ar fi păstrat astfel timp de 250 de ani. Ar fi putut la fel de bine să i se spună „Brown Drenajul”.

Lui Brown i s-au oferit o dată 1.000 de lire ca să schimbe înfățișarea unui domeniu din Irlanda, dar a refuzat, spunînd că încă nu schimbasese toată Anglia. În cele trei decenii de lucru pe cont propriu, a preluat aproximativ 170 de comenzi și a transformat astfel o bună parte din zona rurală engleză. De asemenea, s-a îmbogățit făcînd-o. La un deceniu de cînd devenise independent, cîștiga 15.000 de lire pe an, suficient ca să se situeze în primele rînduri ale clasei de mijloc în curs de formare.

Realizările lui nu au fost nicidecum admirate fără rezerve de toată lumea. Poetul Richard Owen Cambridge i-a declarat o dată lui Brown:

— Îmi doresc foarte sincer să mor înaintea dumneavoastră, domnule Brown.

— De ce? a întrebat Brown, surprins.

— Deoarece aş vrea să văd raiul înainte să îi aduceţi îmbunătăţiri, a răspuns Cambridge sec.

Artistul John Constable detesta lucrările lui Brown. „Nu este frumuseţe, pentru că nu este natură”, a declarat el. Dar cel mai devotat duşman al lui Brown a fost snobul sir William Chambers. Acesta respingea peisajele lui Brown ca fiind lipsite de imaginaţie, insistînd că acestea „se deosebesc foarte puţin de cîmpurile obişnuite”. Cu toate acestea, ideea lui Chambers de a aduce îmbunătăţiri unui peisaj consta în a-l acoperi cu clădiri lipsite de gust. El a fost cel care a proiectat pagoda, imitaţia de Alhambra şi celelalte artificii de la Kew. Chambers îl considera pe Brown aproape un ţăran, deoarece comportamentul şi felul lui de a vorbi nu erau rafinate, dar clienţii lui Brown îl adora. Unul dintre ei, lordul Exeter, ţinea un portret cu Brown în casă într-un loc în care îl putea vedea în fiecare zi. Brown pare să fi fost şi un om foarte cumsecade. Într-una dintre puţinele scrisori rămase de la el, acesta îi spune soţiei sale cum, despărţit de ea din cauza muncii, îşi petrece ziua purtînd conversaţii imaginare cu

ea, „care au același farmec, cu excepția scumpei tale companii, care va fi pentru totdeauna sincera și principala încântare, draga mea Biddy, a afectuosului tău soț”. Nu e rău deloc pentru cineva care nu beneficiase de o educație formală. Cu siguranță, acestea nu erau cuvintele unui țăran. A murit în 1783, la 66 de ani, și a fost foarte regretat de mulți.

II

Așa cum Brown Posibilitate respingea florile și arbuștii ornamentali, alții descopereau o splendidă abundență a unora noi. Perioada de cincizeci de ani de dinaintea și de după moartea lui Brown a marcat descoperiri fără precedent în lumea botanică. Goana după plante a devenit un motor considerabil atât al științei, cât și al comerțului.

Persoana despre care se poate afirma că a declanșat această goană a fost Joseph Banks, strălucitul botanist care l-a însoțit pe căpitanul James Cook în călătoria sa în Oceanul Pacific și dincolo de acesta, din 1768 pînă în 1771. Banks a umplut nava lui Cook cu specimene de plante – 30.000 în total –, inclusiv 1.400 de plante care nu mai fuseseră înregistrate, sporind dintr-o lovitură numărul de plante cunoscute în lume cu aproape un sfert. Aproape sigur ar fi descoperit și mai multe în a doua călătorie a lui Cook, dar Banks era nu doar strălucit, ci și răsfățat. A insistat să ia șaptesprezece servitori de data aceasta, inclusiv doi suflători la corn care să îl întrețină seara. Cook a protestat politicos, iar Banks a refuzat să meargă. În schimb, a finanțat o expediție privată în Islanda. Pe drum, grupul s-a oprit la Bay o' Skaill din Orkney și Banks a făcut săpături acolo, dar a trecut

cu vederea movila cu iarbă de deasupra sitului Skara Brae și astfel a ratat șansa de a adăuga una dintre cele mai mari descoperiri arheologice ale epocii la celelalte realizări ale sale, multe la număr.

Între timp, căutătorii de plante devotați se răspîndeau în lumea întreagă, nu în ultimul rînd în America de Nord, care s-a dovedit deosebit de productivă în materie de plante care nu erau numai minunate și interesante, ci și creșteau pe solul britanic. Primii europeni care au pătruns în interiorul Americii dinspre est nu căutau pămînturi pe care să se stabilească sau trecători către vest. Căutau plante pe care să le poată vinde și au descoperit nenumărate noi specii minunate – azaleea, ochiul-boului, camelia, catalpa, aliori, hortensia, rododendronul, mărită-mă-mamă, vița sălbatică, cireșul sălbatic și multe tipuri de ferigi, arbuști, arbori și plante agățătoare. Se puteau face averi prin descoperirea de noi plante și transportarea lor în siguranță în pepinierele din Europa, pentru reproducere. În scurt timp, pădurile din America de Nord au fost atît de pline de vînători de plante, încît este imposibil de știut acum cine și ce anume a descoperit. John Fraser, după care a fost numit bradul Fraser, a descoperit fie 44 de specii noi, fie 215, în funcție de istoria botanică pe care o luăm în considerare.

Pericolele vînătorii de plante erau considerabile. Joseph Paxton a trimis doi oameni în America de Nord ca să vadă ce puteau găsi; amîndoi s-au înecat atunci cînd barca lor supraîncărcată s-a răsturnat într-un rîu înspumat din Columbia Britanică. Fiul lui André Michaux, un vînător francez, a fost mutilat de un urs. În Hawaii, David Douglas, descoperitorul bradului Douglas, a căzut într-o capcană pentru animale într-un moment cu totul inoportun: aceasta era deja ocupată de un bivoli sălbatic, care l-a călcat în picioare pînă l-a omorît. Alții s-au rătăcit și au murit de foame, alții au murit de malarie, de febră

galbenă sau de alte boli ori au fost uciși de autohtonii suspicioși. Cei care au reușit, însă, au câștigat adesea averi considerabile – poate nici unul mai mult decât Robert Fortune, pe care l-am întâlnit ultima oară în capitolul 8, într-o călătorie periculoasă prin China, deghizat în localnic pentru a descoperi modul de producere a ceaiului. Faptul că el a introdus cultivarea ceaiului în India a salvat, poate, Imperiul Britanic, dar aducerea crizantemelor și a azaleelor în pepinierele britanice a fost cea care i-a permis să moară bogat.

Alții au fost mînați pur și simplu de aventură – uneori periculos de nechibzuită, se pare. Poate că cel mai remarcabil exemplu – și, la prima vedere, cel mai neverosimil – din această categorie au fost tinerii prieteni Alfred Russel Wallace și Henry Walter Bates, amîndoi fii de oameni de afaceri englezi cu mijloace modeste. Deși nici unul dintre ei nu fusese vreodată în străinătate, în 1848 au decis să călătorească în Amazonia, în căutare de specimene botanice. În scurt timp li s-au alăturat fratele lui Wallace, Herbert, și un alt amator pasionat, Richard Spruce, un învățător de pe domeniul castelului Howard din Yorkshire, care nu parcursese niciodată ceva mai dificil decât o pajiște englezească. Nici unul nu părea să fie măcar vag pregătit pentru viața la tropice, iar sărmanul Herbert a demonstrat acest lucru molipsindu-se de febră galbenă și murind aproape imediat după ce a debarcat. Ceilalți însă au perseverat, deși, din motive necunoscute, au ales să se despartă și să se îndrepte în direcții diferite.

Wallace s-a afundat în junglă de-a lungul lui Rio Negro și și-a petrecut următorii patru ani colectînd cu încăpăținare specimene. Provocările cu care s-a confruntat au fost nenumărate. Insectele i-au făcut viața un iad. Și-a spart ochelarii, de care depindea în mare măsură, în timpul unei întâlniri tensionate cu un cuib de viespi, și-a pierdut o cizmă într-un alt moment de

haos și pentru o vreme a șonticăit prin junglă pe jumătate încălțat. I-a uluit pe ghizii săi indieni conservând speciile în borcane cu *caxaca*, un alcool fermentat din trestie-de-zahăr, în loc să îl bea, așa cum ar fi făcut orice om rațional. Crezând că e nebun, indienii au luat restul de *caxaca* și s-au făcut nevăzuți în junglă. Nedescurajat – imposibil de descurajat –, Wallace a mers mai departe.

După patru ani, a ieșit epuizat și împleticindu-se din jungla înăbușitoare, cu hainele zdrențuite, tremurând și pe jumătate delirând din cauza unei febre recurente, dar având o colecție rară de speciile. În orașul-port brazilian Pará și-a luat bilet de întoarcere acasă pe o corabie numită *Helen*. În mijlocul Atlanticului însă, *Helen* a luat foc și Wallace a sărit într-o barcă de salvare, lăsând în urmă prețiosul lui bagaj. A privit cum corabia devorată de flăcări a dispărut printre valuri, luând comorile lui cu ea. Nedescurajat (în fine, poate doar puțin), Wallace și-a acordat un interval de convalescență, apoi a navigat la celălalt capăt al pământului, în Arhipelagul Malaezian, unde a cutreierat fără încetare timp de opt ani și a adunat un număr de speciile uluitor, 127.000, inclusiv 1.000 de insecte și 200 de specii de păsări neconsemnate până atunci, pe care a reușit să le transporte în siguranță în Anglia.

Bates, între timp, a rămas în America de Sud timp de șapte ani după plecarea lui Wallace, explorând Amazonul și afluenții lui mai ales cu barca, iar în cele din urmă a adus acasă aproape 15.000 de speciile de animale și insecte, ceea ce pare un număr modest în comparație cu cele 127.000 ale lui Wallace, dar aproximativ 8.000 dintre acestea – mai mult de jumătate, o proporție fenomenală – erau noi pentru știință.

Dar cel mai remarcabil dintre toți, în numeroase privințe, a fost Richard Spruce. Acesta a rămas în America de Sud timp de 18 ani, explorând zone nemaivizitate înainte de vreun

europăean și a adunat cantități vaste de informație, inclusiv glosarele a douăzeci și una de limbi indiene autohtone. Printre multe altele, el a descoperit un arbore de cauciuc de importanță comercială, speciile de coca din care se obține cocaina modernă și arborele de chinină din care este produsă chinina – timp de un secol singurul remediu eficient împotriva malariei și a altor friguri tropicale – și apa tonică aromată, esențială pentru un gin tonic bun.

Cînd, în cele din urmă, s-a întors în Yorkshire, a descoperit că toți banii pe care îi câștigase prin străduințele lui de douăzeci de ani fuseseră investiți prost de oamenii cărora li-i încredințase și că era sărac lipit. Sănătatea i-a fost atît de șubredă încît și-a petrecut următorii douăzeci și șapte de ani mai mult în pat, catalogîndu-și apatic descoperirile. Nu a găsit niciodată puterea de a-și scrie memoriile.

Mulțumită eforturilor acestor bărbați îndrăzneți și ale multor alora ca ei, numărul plantelor disponibile pentru parcurile englezești a crescut uimitor – de la aproximativ o mie în 1750 la mult peste douăzeci de mii o sută de ani mai tîrziu. Plantele exotice proaspăt descoperite au devenit enorm de apreciate. Un araucaria mic, un conifer decorativ descoperit în Chile în 1782, putea să coste 5 lire în 1840, aproximativ costul anual pentru angajarea unei servitoare. Plantele pentru straturi au devenit, de asemenea, o industrie de proporții. Toate acestea au imprimat un elan extraordinar grădinăritului amator.

Același efect l-a avut, într-un mod mai neașteptat, și extinderea căilor ferate. Acestea le-au permis oamenilor să se mute în suburbii îndepărtate și să facă naveta la locul de muncă. Suburbiile le-au oferit proprietarilor mai mult spațiu. Proprietățile mai spațioase au permis – de fapt, aproape că au impus – ca noua specie a

locuitorilor de suburbii să devină interesată de grădinărit.

Dar o altă schimbare a avut consecințe și mai profunde decît toate celelalte: apariția grădinăritului acasă de către femei. Catalizatorul a fost o femeie pe nume Jane Webb, care nu avea nici un fel de experiență în grădinărit și a cărei neverosimilă faimă s-a datorat unui roman prost în trei volume intitulat *The Mummy! A Tale of the Twenty-second Century*, pe care l-a publicat anonim în 1827, cînd avea doar 20 de ani. Descrierea pe care a făcut-o unei mașini de tuns iarba cu aburi l-a incitat (la modul serios) în asemenea măsură pe autorul de cărți de grădinărit John Claudius Loudon încît acesta a căutat-o ca să se împrietenească cu ea, crezînd că era bărbat. Loudon a fost și mai incitat cînd a descoperit că era femeie și a cerut-o în căsătorie imediat, deși la acel moment avea exact dublul vîrstei ei.

Jane a acceptat și astfel a început un parteneriat emoționant și productiv. John Claudius Loudon era deja un om cu o poziție importantă în lumea horticulturii. Născut la o fermă din Scoția în 1783, anul morții lui „Brown Posibilitate”, acesta își petrecuse tinerețea făcînd eforturi frenetice de autoperfecționare, învățînd singur șase limbi, inclusiv greaca și ebraica, și absorbînd din cărți cît de mult se putea ști despre botanică, horticultură, istorie naturală și orice altceva legat de plante. În 1804, la vîrsta de 21 de ani, a început să scrie un șir aparent nesfîrșit de cărți voluminoase cu titluri serioase și intimidante – *A Short Treatise on Several Improvements Recently Made in Hothouses* (Scurt tratat despre cîteva îmbunătățiri aduse recent serelor); *Observations on the Formation and Management of Useful and Ornamental Plantations* (Observații asupra formării și administrării plantațiilor utile și ornamentale); *The Different Modes of Cultivating the Pine-Apple* (Diferitele modalități de cultivare a

ananasului) –, toate vândute considerabil mai bine decât sugerează titlurile lor, de parcă ar și fi trebuit să se vîndă astfel. De asemenea, a editat, a scris în mare măsură și, practic, a produs de unul singur o serie de reviste populare de grădinărit – nu mai puțin de cinci concomitent – și toate acestea, trebuie remarcat, în ciuda faptului că a fost extraordinar de ghinionist în privința sănătății. Se pare că avea un talent deosebit de a se îmbolnăvi și de a dezvolta complicații înfricoșătoare. Brațul său drept, de exemplu, a trebuit să fie amputat ca urmare a unui acces grav de reumatism articular. În scurt timp i-a anchilozat un genunchi, rămînînd cu un șchiopătat permanent. Ca urmare a durerilor sale cronice, a devenit pentru o vreme dependent de laudanum. Pentru acest om, viața nu a fost întotdeauna ușoară.

Doamna Loudon a avut și mai mult succes decât soțul ei grație unei singure lucrări, *Practical Instructions in Gardening for Ladies* (*Instrucțiuni practice de grădinărit pentru doamne*), publicată în 1841, care s-a dovedit a fi extraordinar de oportună. A fost prima carte de orice tip care a încurajat femeile din clasele superioare să își murdărească mîinile și chiar să accepte un luciul abia perceptibil de transpirație. A fost ceva nou aproape pînă la erotism. Cartea insista că femeile puteau reuși să grădinărească independent de supravegherea masculină dacă respectau cîteva precauții practice – să lucreze constant, dar nu prea energic, folosind doar unelte ușoare, să nu stea niciodată pe pămîntul umed, din cauza emanațiilor nesănătoase care s-ar fi ridicat prin fustele lor. Cartea părea să presupună că cititoarea ei aproape că nu ieșise niciodată din casă, cu atît mai puțin să pună mîna pe o unealtă de grădinărit. Iată, de exemplu, cum explică doamna Loudon ce face o lopată:

Operațiunea săpatului, așa cum e efectuată de un grădinar, constă în înfigerea părții de fier a lopeții, care acționează ca o pană, perpendicular în pământ prin apăsarea cu piciorul, apoi folosirea cozii lungi drept pîrghie, pentru a ridica pământul desprins și a-l întoarce.

Întreaga carte e scrisă astfel, oferind detalii aproape dureroase despre cele mai banale și mai evidente acțiuni, cum ar fi care capăt al lopeții trebuie înfipt în pământ. Este, practic, de necitit acum și probabil că nu a fost o lectură grozavă nici atunci. Valoarea acestei cărți nu consta atît în ceea ce conținea, cît în ceea ce reprezenta: permisiunea de a ieși afară și de *a face* ceva. A apărut exact la momentul potrivit pentru a surprinde starea națiunii. În 1841, femeile din clasa de mijloc de pretutindeni erau plictisite pînă peste cap de constrîngerile vieții lor și recunoscătoare pentru orice sugestie de diversificare. *Gardening for Ladies* a continuat să se tipărească lucrativ tot restul secolului. Și chiar le-a încurajat pe femei să se murdărească pe mâini. Tot capitolul al doilea era dedicat bălegarului.

Pe lîngă atractivitatea sa ca activitate recreativă, dezvoltarea mișcării grădinăritului a mai avut un impuls, mai degrabă neașteptat, iar John Claudius Loudon a jucat, de asemenea, un rol central. Epoca a fost marcată puternic de epidemii de holeră și alte boli contagioase, care au făcut enorm de multe victime. Acest fapt nu i-a făcut neapărat pe oameni să vrea să grădinărească, dar a dus la o dorință generală de aer proaspăt și spații deschise, mai ales pe măsură ce a devenit tot mai evident faptul că cimitirele urbane erau în ansamblu sordide, suprapopulate și nesănătoase.

La mijlocul secolului al XIX-lea, Londra avea doar 218 acri de teren de locuri de înmormîntare. Oamenii erau înghesuiți în acestea într-o densitate aproape imposibil de imaginat. Atunci cînd poetul William Blake a murit, în 1827, a fost înmormîntat

la Bunhill Fields deasupra altor trei indivizi; ulterior, alți patru au fost așezați deasupra lui. Astfel, cimitirele londoneze puteau adăposti un număr uimitor de morți. În parohia bisericii St Marylebone se îngheșuiau o sută de mii de trupuri într-un cimitir de doar puțin peste un acru. Acolo unde acum se află National Gallery, în Trafalgar Square, era cimitirul modest al bisericii St Martin-in-the-Fields. Acesta conținea șaptezeci de mii de trupuri într-o zonă cam de mărimea unui teren modern de bowling, iar alte nenumărate mii erau înhumate în criptele dinăuntru. În 1859, când St Martin și-a anunțat intenția de a curăța criptele, naturalistul Frank Buckland s-a hotărât să găsească coșciugul marelui chirurg și anatomist John Hunter, astfel încât rămășițele lui să poată fi reînhumate la Westminster Abbey, și ne-a lăsat o relatare fascinantă despre ceea ce a găsit înăuntrul criptelor.

„După ce domnul Burstall a descuiat ușa masivă de stejar a cavoului nr. 3”, scria Buckland, „am îndreptat lumina felinarului nostru înăuntru și ce ni s-a arătat nu voi uita niciodată”. În penumbra deasă erau mii și mii de coșciuge amestecate și sparte, îngheșuite peste tot, ca și cum ar fi fost depozitate de un tsunami. Buckland a avut nevoie de șaisprezece zile de căutări atente ca să găsească ceea ce căuta. Din nefericire, nimeni nu a făcut eforturi similare pentru nici unul dintre celelalte coșciuge, care au fost transportate neglijent spre morminte anonime din alte cimitire. Drept consecință, locul rămășițelor pămîntești ale unui număr mare de personalități – fabricantul de mobilă Thomas Chippendale, amanta regală Nell Gwyn, omul de știință Robert Boyle, miniaturistul Nicholas Hilliard, tîlharul la drumul mare Jack Sheppard și primul Winston Churchill, tatăl primului duce de Marlborough, amintind doar cîtiva – rămîne astăzi necunoscut.

Multe biserici câștigau mare parte a veniturilor din înmormântări și nu erau dispuse să renunțe la o afacere atât de lucrativă. La capela baptistă Enon din Clement's Lane, în Holborn (unde funcționează în prezent London School of Economics), autoritățile bisericii au reușit să îngheșue în pivniță douăsprezece mii de trupuri în doar nouăsprezece ani. Deloc surprinzător, un asemenea volum de carne în descompunere crea mirosuri care nu puteau fi controlate prea bine. Rareori exista o slujbă la care să nu leșine câțiva enoriași. În cele din urmă, cei mai mulți au renunțat pur și simplu să mai vină, dar capela a primit în continuare trupuri spre înhumare. Parohul avea nevoie de venituri.

Locurile de înmormântare au devenit atât de pline, încât era aproape imposibil să întorci o lopată de pământ fără să scoți la lumină vreun membru în descompunere sau altă relicvă organică. Trupurile erau înhuate atât de neglijent și la o adâncime atât de mică încât adesea erau dezgropate de animale necrofage sau ieșeau în mod spontan la suprafață, așa cum ies pietrele pe câmp, și trebuiau să fie reînsmormântate. Rudele îndoliate din orașe nu stăteau aproape niciodată lângă groapă pentru a asista la înmormântare. Experiența era pur și simplu prea tulburătoare și, în plus, considerată periculoasă. Circulau multe relatări anecdotice despre oameni veniți la cimitir și doborâți de emanațiile rău mirositoare. Un oarecare doctor Walker a depus mărturie în cadrul unei investigații parlamentare că muncitorii din cimitire, înainte de a umbla la un coșciug, făceau o gaură în lateral, băgau un tub și ardeau gazele emanate – proces care putea să dureze douăzeci de minute, a relatat el. Cunoștea un om care nu respectase precauțiile obișnuite și care fusese doborât instantaneu – „ca lovit de o bombă” – de gazele dintr-un mormânt proaspăt. „A inhala acest gaz, înainte de a se dispersa în aerul atmosferic,

înseamnă moarte instantanee”, confirma comisia în raportul scris, adăugînd sumbru că „pînă și atunci cînd este mult diluat, produce boli care adesea duc la moarte”. Pînă mult spre sfîrșitul secolului, revista medicală *Lancet* publica din cînd în cînd relatări despre oameni copleșiți de aerul rău mirositor în timp ce vizitau cimitirele.

Soluția rațională la toate aceste mirosuri îngrozitoare li se părea multora a fi mutarea cu totul a cimitirelor în afara orașelor și transformarea lor în locuri asemănătoare parcurilor. Joseph Paxton a fost un susținător entuziast al acestei idei, dar cel care a sprijinit cel mai mult mișcarea a fost neobositul și omniprezentul John Claudius Loudon. În 1843, acesta a scris și a publicat *On the Laying Out, Planting, and Managing of Cemeteries; and on the Improvement of Churchyards* (*Despre dispunerea, plantarea și administrarea cimitirelor; și despre îmbunătățirea curților bisericilor*) – o carte neașteptat de oportună, cum s-a dovedit, dat fiind că înainte de sfîrșitul anului va avea nevoie el însuși de un cimitir. Loudon sublinia că una dintre problemele cimitirelor londoneze consta în faptul că acestea erau construite în principal pe soluri lutoase grele, care nu aveau scurgere bună și astfel favorizau stagnarea și descompunerea. Cimitirele din suburbii, sugera el, puteau fi amplasate pe soluri nisipoase sau cu pietriș, unde trupurile înhumate ar fi devenit, de fapt, compost sănătos. Plantarea multor arbori și arbuști nu numai că ar fi creat o atmosferă bucolică, ci ar fi și absorbit orice miasmă emanată din morminte și ar fi înlocuit aerul rău mirositor cu aer proaspăt. Loudon a proiectat trei astfel de noi modele de cimitir și le-a făcut imposibil de deosebit de parcuri. Din nefericire, nu a apucat să se odihnească veșnic în una din propriile creații deoarece, epuizat de muncă, a murit înainte ca acestea să fie construite, dar a fost înmormîntat în cimitirul Kensal Green,

din vestul Londrei, care fusese creat pe principii similare.

În ciuda tuturor așteptărilor, cimitirele au devenit parcuri. Oamenii se duceau acolo duminica după-amiaza nu numai ca să aducă un omagiu morților lor dragi, ci și ca să se plimbe, să ia aer și să facă picnicuri. Cimitirul Highgate din nordul Londrei, cu priveliștile deschise și monumentele impunătoare, a devenit o atracție turistică în sine. Oamenii care locuiau în apropiere și-au cumpărat chei de la poartă pentru a putea intra și ieși oricând doreau. Cel mai mare dintre toate a fost cimitirul Brookwood din Surrey, deschis în 1854 de compania London Necropolis and National Mausoleum, care a ajuns să conțină aproape un sfert de milion de trupuri în cei 2.000 de acri bucolici ai suprafeței sale. A devenit o afacere atât de mare încât compania avea o cale ferată privată între Londra și Brookwood, aflat la 37 de kilometri la vest, cu trei clase de servicii și două gări în Brookwood: una pentru anglicani și una pentru protestanți. Lucrătorii căii ferate o numeau afectuos „Expresul Țepenilor”. Acest serviciu a durat până în 1941, când bombardierele germane i-au dat o lovitură care s-a dovedit a fi mortală.

Treptat, autoritățile și-au dat seama că ceea ce se dorea de fapt nu erau cimitire care să arate ca parcurile, ci parcuri care să arate ca parcurile. În anul morții lui Loudon, un fenomen cu totul nou – parcul public – a apărut la Birkenhead, de cealaltă parte a râului Mersey de lângă Liverpool. Construit pe 125 de acri de maidan, a devenit un succes instantaneu și o minune foarte apreciată și aproape că se înțelege de la sine că a fost proiectat de veșnic harnicul, inventivul și seriosul Joseph Paxton.

Parcurile existau deja la acest moment, dar nu erau așa cum le cunoaștem astăzi. Printre altele,

erau în general exclusiviste. Pînă mult după începutul secolului al XIX-lea, doar oamenii din lumea bună și de rang înalt (plus, din cînd în cînd, un mic număr de curtezane îndrăznețe și nerușinate) erau acceptați în marile parcuri londoneze. Exista o „înțelegere tacită”, cum i se spune întotdeauna, că parcurile nu erau pentru oamenii din clasele de jos și nici măcar din cea de mijloc, oricum ar fi fost definite aceste ierarhii. Unele parcuri nici măcar nu se deranjau să fie discrete în această privință. Regent's Park a încasat o taxă de intrare pînă în 1853, tocmai pentru a descuraja oamenii obișnuiți să aglomereze aleile și „să coboare nivelul”. Oricum, în multe dintre noile orașe industriale nu exista nici un parc, astfel că oamenii care munceau nu aveau unde să se ducă pentru o gură de aer proaspăt și să se recreeze, în afara unei plimbări pe drumurile prăfuite care duceau din oraș spre zona rurală, iar oricine era suficient de nesăbuit ca să iasă de pe aceste drumuri pline de fâgașuri și să intre pe terenurile particulare – ca să admire priveliștea, să își golească vezica, să bea dintr-un pîrîu – putea foarte bine să se trezească cu piciorul prins într-o capcană de oțel. Era o epocă în care se practica deportarea oamenilor în Australia pentru braconaj și orice formă de încălcare a proprietății, oricît de mică sau nevinovată, era considerată automat drept infracțiune.

Așadar, ideea de a construi parcuri municipale pentru uzul gratuit al tuturor locuitorilor, indiferent de poziția lor socială, era aproape indescritibil de îmbucurătoare. Paxton a renunțat la aleile formale și la priveliștile ordonate pe care le adoptau în mod normal parcurile și a creat, în schimb, ceva mai natural și mai primitiv. Parcul Birkenhead trimitea cu gîndul la un domeniu privat, dar pentru uzul tuturor oamenilor. În primăvara lui 1851 (ce an!), un tînăr jurnalist și autor american pe nume Frederick Law Olmsted s-

a oprit, în timpul unei vacanțe în care se plimba prin nordul Angliei împreună cu doi prieteni, să cumpere provizii pentru prînz de la o brutărie din Birkenhead, iar brutarul i-a vorbit despre parc cu atîta entuziasm și mîndrie încît s-au hotărît să îl viziteze. Olmsted a fost încîntat. Calitatea designului peisajului „atinsese aici o perfecțiune la care nu visasem niciodată”, își amintea el în relatarea populară a călătoriei respective, *Walks and Talks of an American Farmer in England*. La acel moment, mulți locuitori din New York făceau presiuni pentru un parc public adecvat în oraș, iar acesta, s-a gîndit Olmsted, era exact parcul de care aveau ei nevoie. Nu avea cum să știe că, șase ani mai tîrziu, va proiecta el însuși acel parc.

Frederick Law Olmsted s-a născut în 1822 în Hartford, Connecticut, ca fiu al unui negustor prosper de galanterie, și și-a petrecut tinerețea trecînd de la o slujbă la alta. A lucrat pentru o firmă de textile, a plecat pe mare ca marinar, a administrat o mică fermă și, în cele din urmă, s-a îndreptat spre scris. După ce s-a întors din Anglia în America, s-a alăturat publicației pe atunci în fașă *The New York Times* și a plecat în turneu în statele din sud, producînd o serie de articole celebre care mai tîrziu au fost adunate într-o carte de succes, *The Cotton Kingdom*. A devenit un fel de „lipitoare” care socializa cu personaje precum Washington Irving, Henry Wadsworth Longfellow și William Makepeace Thackeray, cînd aceștia erau în oraș, și a devenit asociat al editurii Dix & Edwards. Pentru o vreme totul a părut că îi merge bine, apoi compania a suferit o serie de lovituri financiare, iar în 1857 – un an de depresiune economică și falimente bancare numeroase – s-a trezit dintr-odată falit și șomer.

Exact la acest moment, primăria New York-ului era pe cale să înceapă transformarea a 840 de acri de fînețe și tufișuri în mult așteptatul Central

Park. Era un loc imens, care se întindea pe aproape 4 kilometri lungime și 800 de metri lățime. Oarecum disperat, Olmsted s-a înscris la concursul pentru supraveghetor al forței de muncă și a câștigat. Avea 35 de ani și acesta nu era un pas înainte pentru el. Pentru cineva care se bucurase de atât de mult succes ca el, a deveni șef de echipă al unui parc public era o decădere umilitoare, mai ales că Central Park încă nu era un succes sigur. De pildă, la vremea respectivă nu avea o poziție centrală. Manhattanul „central” era încă la aproape 3,5 kilometri spre sud. Zona propusă pentru parc era un maidan nelocuit – un teren părăsit, de cariere abandonate și „mlaștini pestilențiale”, potrivit unui observator. Ideea că va deveni un loc plăcut popular părea aproape o ambiție ridicolă.

Încă nu fusese aprobat un proiect al parcului. 2.000 de dolari așteptau proiectul câștigător, iar Olmsted avea nevoie de acești bani. S-a asociat cu un tânăr arhitect britanic, de curînd sosit în America, pe nume Calvert Vaux, și a propus un plan^{4*}. Vaux era un personaj mic de statură, de doar 1,50 metri înălțime. Crescuse în Londra, ca fiu al unui doctor, dar emigrase în America în 1850, la puțin timp după ce primise autorizația. Olmsted avea pasiune și viziune, dar îi lipseau abilitățile de desenator, pe care le putea aduce Vaux. A fost începutul unui parteneriat de un imens succes. Pentru a satisface cerințele proiectului, toate propunerile trebuiau să includă anumite caracteristici – loc de defilare, terenuri de joacă, patinoar, cel puțin o grădină de flori și un turn de observație, printre destul de multe altele – și, de asemenea, trebuiau să includă patru străzi transversale din loc în loc, astfel încît parcul să nu devină un obstacol pentru traficul est-vest pe întreaga sa lungime. Ceea ce a distins proiectul lui Olmsted și Vaux, mai mult decît orice altceva, a fost decizia lor de a plasa străzile transversale în tranșee, sub cîmpul vizual, separîndu-le fizic de

vizitatorii parcului, care puteau să treacă în siguranță pe deasupra, pe poduri. „Aceasta avea, de asemenea, avantajul de a permite închiderea parcului pe timpul nopții fără întreruperea traficului”, scrie Witold Rybczynski în biografia lui Olmsted. Propunerea lor a fost singura care prezenta această caracteristică.

Este ușor să presupunem că a face un parc constă, în mare, doar din plantarea de arbori, crearea de alei, instalarea de bănci și săparea unui iaz. În realitate, Central Park a fost un proiect tehnic *enorm*. Peste 20.000 de butoaie de dinamită erau necesare pentru reconfigurarea terenului în conformitate cu specificațiile lui Olmsted și Vaux și aproape 400.000 de metri cubi de sol nou au fost aduși pentru a face pământul suficient de fertil pentru a fi plantat. La momentul de vîrf al construcției, în 1859, Central Park avea o forță de muncă de 3.600 de oameni. Parcul s-a deschis puțin cîte puțin, astfel că nu a avut o mare inaugurare. Multora li se părea dezordonat și derutant. Și e adevărat, Central Park are puține puncte de atracție dominante. După cum a afirmat Adam Gopnik: „Promenada nu e orientată spre nimic și nu duce într-un loc anume. Lacurile și iazurile sînt situate toate în locurile lor, fără a face parte dintr-un curs de apă continuu. Zonele principale nu sînt marcate îngrijit, ci se întrepătrund. Nu există o orientare clară, o luciditate familiară și liniștitoare. Central Park nu are un loc central”.

Dar oamenilor a ajuns să le placă oricum, iar în curînd Olmsted a primit comenzi din întreaga Americă. Acest lucru e surprinzător, deoarece Olmsted nu se pricepea să construiască tipul de parcuri pe care oamenii le doreau cu adevărat – și cu cît construia mai multe parcuri, cu atît mai evidentă a devenit această realitate. Olmsted era convins că toate relele vieții urbane se datorau aerului viciat și lipsei de exercițiu fizic, ceea ce

producea „o decădere prematură a vigoriei creierului”. Necesare pentru recuperarea sănătății, energiei și chiar a tonusului moral ale unor locuitori epuizați erau plimbările liniștite și reflecția calmă. Astfel că Olmsted respingea orice era zgomotos, energic sau distractiv. În mod special, nu dorea distracții precum grădinile zoologice sau lacurile navigabile – exact tipurile de distracție după care tânjeau utilizatorii parcurilor. A interzis jocul de baseball în parcul Franklin din Boston, precum și orice alte „recreații active”, cum le numea cu dispreț, pentru oricine în afara copiilor sub șaisprezece ani. Sărbătorile de 4 iulie erau pur și simplu interzise.

Oamenii au reacționat prin ignorarea regulilor, iar autoritățile parcului i-au tolerat făcându-se că nu observă, astfel că toate parcurile lui Olmsted au devenit locuri mult mai delectabile decât intenționase el, deși semnificativ mai restrictive decât parcurile Europei, cu berăriile lor animate și aleile puternic luminate.

Deși nu s-a apucat de peisagistică decât după maturitate, cariera lui Olmsted a fost uluitoare de productivă. A construit peste o sută de parcuri publice în toată America de Nord – în Detroit, Albany, Buffalo, Chicago, Newark, Hartford și Montreal. Deși Central Park este cea mai celebră creație a sa, mulți consideră Prospect Park din Brooklyn ca fiind capodopera lui. A executat, de asemenea, peste două sute de comenzi private pentru domenii și instituții de toate tipurile, inclusiv aproximativ cincizeci de campusuri universitare. Biltmore a fost ultimul proiect al lui Olmsted – și, de fapt, unul dintre ultimele sale acte raționale. La foarte puțin timp după aceea a fost cuprins de o demență progresivă și fără speranță de vindecare. Și-a petrecut ultimii cinci ani din viață la azilul McLean din Belmont, Massachusetts, al cărui teren, se înțelege de la sine, fusese amenajat de el.

III

Deși există pericole evidente în a face prea multe speculații despre stilul de viață adoptat de bunul reverend Marsham în casa lui parohială, ceva la care trebuie să fi visat, dacă nu chiar a avut, e o seră, deoarece serele erau noua mare găselniță a epocii. Inspirat de Palatul de Cristal al lui Joseph Paxton de la Londra și coincizând fericit cu oportuna eliminare a impozitelor pe geamuri, serele au apărut peste tot și s-au umplut cu noile și încântătoare specimene de plante care veneau în număr mare în Marea Britanie din întreaga lume. Însă transferul considerabil de animale și plante între continente nu a rămas fără consecințe. În vara anului 1863, un grădinar pasionat din Hammersmith, în vestul Londrei, a descoperit că o viță-de-vie prețioasă din sera lui se îmbolnăvise. Nu a reușit să identifice maladia, dar a observat că frunzele erau pline de gale din care ieșeau insecte de un tip pe care nu îl mai văzuse. A colectat câteva dintre ele și i le-a trimis lui John Obadiah Westwood, profesor de zoologie la Oxford și autoritate internațională în materie de insecte.

Din nefericire, identitatea proprietarului viței-de-vie s-a pierdut, dar acesta a fost o persoană importantă: primul om din Europa care a avut de suferit de pe urma infestării cu filoxera, o afidă minusculă, aproape invizibilă, care avea să devasteze în scurt timp industria vinului din Europa. Despre profesorul Westwood știm foarte multe însă. S-a născut în circumstanțe umile – tatăl lui era lăcătuș în Sheffield – și a fost un autodidact. A devenit principala autoritate din Marea Britanie nu doar în insecte – într-adevăr, nimeni nu îl putea egala în materie de expertiză entomologică –, ci și în scrieri anglo-saxone. În 1849, a fost numit primul profesor de zoologie la Oxford.

La aproape trei ani de la descoperirea filoxerei în Hammersmith, cultivatorii de vin din regiunea Bouches-du-Rhône de lângă Arles, în sudul Franței, au descoperit că vițele-de-vie se ofileau și mureau. În scurt timp, moartea viilor s-a răspândit în întreaga Franță. Proprietarii de podgorii erau neputincioși. Deoarece insectele infestau rădăcinile, primul semn de boală mortală era și primul semn în general. Fermierii nu puteau să scoată din pământ vițele-de-vie ca să vadă dacă filoxera era prezentă fără să le ucidă, astfel că trebuiau doar să aștepte și să spere. De cele mai multe ori, au fost dezamăgiți.

În decurs de cincisprezece ani au dispărut 40% din viile Franței. 80% au fost „reconstituite” prin altoirea de rădăcini americane. În mijlocul devastării generale existau zone restrânse și misterioase, de aparentă imunitate. Toată regiunea producătoare de șampanie a fost distrusă, cu excepția a două podgorii mici de lângă Reims, care nu se știe din ce motiv au rezistat cu succes infestării și încă produc struguri de șampanie din rădăcinile lor originale – singura astfel de șampanie din Franța.

Afidele filoxerei din Lumea Nouă ajunseseră în Europa aproape cu siguranță și anterior, dar trebuie să fi sosit moarte deja deoarece nu puteau supraviețui călătoriei îndelungate pe mare. Introducerea vapoarelor rapide cu aburi pe mare și a trenurilor și mai rapide pe uscat a însemnat sosirea micilor afide în formă, gata să cucerească teritorii noi.

Filoxera provenea din America și înăbușise toate tentativele de introducere a viței-de-vie europene pe pământ american – o chestiune care produsese consternare și disperare din New Orleansul francez până în Monticello-ul lui Thomas Jefferson, continuând apoi cu Ohio și zonele deluroase ale New York-ului. Vițele-de-vie americane erau imune la filoxeră, dar nu făceau

vin foarte bun. Apoi cineva și-a dat seama că, dacă se altoiau vițe-de-vie europene pe rădăcini americane, se obțineau vițe-de-vie care puteau rezista cu succes filoxerei. Întrebarea era dacă ele produceau un vin la fel de bun ca înainte.

În Franța, mulți proprietari de podgorii nu puteau suporta gândul de a-și corupe vițele-de-vie cu soiuri americane. Burgundia, temându-se că îndrăgitele și extrem de prețioasele ei rădăcini vor fi iremediabil compromise, a refuzat timp de paisprezece ani să permită rădăcinilor americane să întineze străvechile vițe-de-vie *grand crus*, chiar dacă acestea se sfrijeau și mureau pe fiecare deal. E aproape sigur că mulți cultivatori s-au apucat de ceva altoit ilicit, ceea ce se poate să fi salvat de la dispariție nobilele lor vițe-de-vie.

Dar vițele-de-vie franceze există încă grație rădăcinilor americane. Este imposibil să știm dacă vinurile sînt mai proaste acum decît erau înainte. Cele mai multe autorități cred că nu, dar o astfel de soluție disperată nu poate să nu alimenteze îndoielile persistente ale celor înclinați să le aibă. Ceea ce este cu siguranță adevărat e că vinurile de dinaintea filoxerei care au supraviețuit au căpătat o distincție ce i-a făcut pe oameni să se despartă de o parte însemnată a banilor lor, ca și a bunului-simț, în încercarea de a poseda ceva atît de imposibil de înlocuit. În 1985, Malcolm Forbes, editorul american, a plătit 156.450 de dolari pentru o sticlă de Chateau Lafite din 1787. Astfel, acest vin a devenit mult prea prețios pentru a fi băut, iar Forbes l-a expus într-o vitrină specială. Din nefericire, reflectoarele care iluminau artistic prețioasa sticlă au făcut ca bătrînul dop de plută să se contracte și să cadă înăuntru, cu un pleoscăit în valoare de 156.450 de dolari. Și mai nefericită a fost soarta unui Chateau Margaux din secolul al XVIII-lea, renumit pentru a-i fi aparținut lui Thomas Jefferson și evaluat, foarte precis, la 519.750 de dolari. În timp ce se lăuda cu achiziția

sa la un restaurant din New York, în 1989, William Sokolin, un comerciant de vinuri, a lovit din greșeală sticla de marginea unui cărucior de servit și a spart-o, transformînd într-o clipă cea mai scumpă sticlă de vin din lume în cea mai scumpă pată de pe covor din lume. Directorul restaurantului a înmuiat un deget în vin și a declarat că oricum nu mai era bun de băut.

IV

În timp ce Revoluția Industrială producea mașini minunate care transformau modul de viață al oamenilor (și uneori și al dăunătorilor), horticultura rămînea mult în urmă. Pînă mult după începutul secolului al XIX-lea, nimeni nu a știut nici măcar chestiuni elementare precum ce anume face plantele să crească. Toată lumea știa că solul are nevoie de fertilizatori, dar exista puțin consens privitor la explicația acestui fapt și la ce anume înseamnă un fertilizator eficient. Un sondaj din anii 1830 în rîndul fermierilor a arătat că printre fertilizatorii utilizați la acel moment se numărau rumegușul, penele, nisipul marin, peștii morți, cochiliile de stridii, zdrențele de lînă, cenușa, coarnele mărunțite, gudronul de cărbune, creta, ghipsul și semințele de bumbac. Unele dintre acestea funcționau mai bine decît ne-am aștepta – la urma urmei, fermierii nu erau proști –, dar nimeni nu le putea ierarhiza în ordinea eficienței sau spune în ce proporții funcționau cel mai bine. În consecință, tendința generală a producțiilor agricole era constant descendentă. Recoltele de porumb din statul New York au scăzut de la 30 de banițe pe acru în 1775 la abia un sfert din această cantitate jumătate de secol mai tîrziu. Cîțiva oameni de știință eminente, mai ales Nicholas-

Théodore de Saussure în Elveția, Justus Liebig în Germania și Humphry Davy în Anglia, au stabilit o relație între nitrogen și minerale, pe de o parte, și fertilitatea solului, pe de altă parte, dar cum anume se transformau primele în cea de-a doua era încă un subiect disputat, astfel că fermierii de aproape pretutindeni au presărat în continuare pe câmpurile lor amestecuri disperate și adesea inefficiente.

Apoi, în anii 1830, a apărut dintr-odată produsul miraculos pe care lumea îl așteptase: guanoul. Guanoul – găinațul de pasăre – fusese folosit în Perù de pe vremea incașilor, iar eficiența lui fusese remarcată apoi mereu de exploratori și călători, însă abia acum se gândise cineva să îl bage în saci și să îl vîndă fermierilor disperați din emisfera nordică. Însă odată ce guanoul a fost descoperit de străini, aceștia nu s-au mai săturat de el. Un strat de guano reenergiza câmpurile și creștea recolta cu pînă la 300%. Lumea a fost cuprinsă de ceea ce a ajuns să fie cunoscută drept „guanomanie”. Guanoul funcționa deoarece era plin de nitrogen, fosfor și nitrat de potasiu – care, înțimplător, erau și ingredientele esențiale ale prafului de pușcă. Acidul uric din guano era, de asemenea, foarte prețuit de fabricanții de vopsele, astfel că guanoul a ajuns să fie apreciat din direcții diferite. Dintr-odată, aproape că nu exista nimic pe lume pe care oamenii să și-l dorească mai mult.

Guanoul se găsea adesea din abundență acolo unde cuibăreau păsările marine. Multe insule stîncose erau pur și simplu sufocate de guano: nu era neobișnuit să existe depozite de 150 de picioare grosime. Unele insule din Pacific nu erau *nimic altceva decît* guano. Comerțul cu guano i-a îmbogățit pe mulți. Schroder, banca comercială britanică, a fost fondată în principal pe comerțul cu guano. Timp de treizeci de ani, Perù și-a cîștigat toată valuta străină din ambalarea și vînzarea de găinaț de pasăre către o lume recunoscătoare. Chile și Bolivia au intrat în război din cauza

pretențiilor referitoare la guano. Congresul american a introdus Guano Islands Act, o lege care permitea intereselor private să revendice ca teritoriu american insulele cu guano pe care le găseau și care nu erau deja revendicate. Statele Unite au dobândit peste cincizeci de insule.

Deși guanoul a făcut ca fermierii să aibă o viață mai bună, a avut un efect foarte grav asupra vieții urbane. A distrus piața excrementelor umane. Înainte, cei care goleau hazinele urbane vindeau aceste excremente fermierilor din apropierea orașelor. Aceasta contribuia la menținerea unor prețuri scăzute. Dar după 1847, piața pentru excrementele umane s-a prăbușit, astfel că vidanjarea a devenit o problemă care, de regulă, s-a rezolvat prin deversarea în cel mai apropiat râu, cu consecințe care, după cum vom vedea, vor avea nevoie de decenii la rând pentru a fi remediate.

Problema inevitabilă legată de guano consta în faptul că fusese nevoie de secole pentru a se acumula și de foarte puțin timp pentru a fi epuizat. O insulă din largul coastei africane, care conținea aproximativ 200.000 de tone de guano, a fost golită complet în doar puțin mai mult de un an. Prețurile au crescut vertiginos, ajungând la aproape 80 de dolari pe tonă. În 1850, fermierul obișnuit era deja pus în fața alegerii demoralizatoare de a cheltui aproximativ jumătate din venitul său pe guano sau de a privi cum se ofilesc câmpurile. În mod evident, era nevoie de un fertilizator chimic – ceva care să hrănească recolte în mod fiabil și economic. Exact în acest moment apare în povestea noastră un personaj ciudat pe nume John Bennet Lawes.

Lawes era fiul unui moșier bogat din Hertfordshire și încă din copilărie avea o pasiune pentru experimentele chimice. Transformase o cameră din casa familiei în laborator și își petrecea cea mai mare parte a timpului închis acolo. Cam prin 1840, când avea în jur de 25 de ani, a devenit

interesat de o ciudățenie a fertilizatorilor din făină de oase: făina de oase presărată pe anumite soluri precum turba și cele calcaroase sporea extraordinar recolta de napi, dar aceeași făină nu avea nici un efect pe solul lutos. Nimeni nu știa de ce. Lawes a început să efectueze experimente la ferma familiei, folosind diferite combinații de soluri, plante și bălegar pentru a încerca să dea de capăt problemei. Acesta a fost, practic, începutul agriculturii științifice. În 1843, anul în care a murit Loudon, Lawes a transformat o parte a fermei în Rothamstead Experimental Station – prima stație de cercetări agricole din lume.

Lawes era fascinat de fertilizatori și bălegar. Nimeni nu fusese vreodată mai interesat de acestea decât el. Nu exista nici un aspect al puterilor bălegarului care să nu îi incite fascinația. Își hrănea animalele cu diferite nutrețuri, apoi le studia excrementele, să vadă cum influențau recoltele. Scălda plantele în toate combinațiile de substanțe chimice la care se putea gândi, iar astfel a descoperit că fosfații minerali tratați cu acid făceau ca făina de oase să fie eficientă în toate solurile, deși nu știa de ce. (Răspunsul a venit mult mai târziu din altă parte, explicația fiind faptul că agentul fertilizator activ din oasele animale, fosfatul de calciu, este inert în soluri alcaline și are nevoie de acid pentru a se activa.) Cu toate acestea, Lawes a creat primul fertilizator chimic, pe care l-a numit superfosfat de calciu. Lumea se bucura de fertilizatorul de care avea nevoie cu disperare. Dăruirea lui față de muncă era atât de mare încât în luna de miere și-a dus mireasa într-un amplu turneu al zonelor industriale ale Tamisei și ale afluenților săi, în căutarea unui loc pentru o fabrică nouă. A murit în 1900, foarte bogat.

Toate aceste evoluții – apariția grădinăritului amator, extinderea suburbiilor, crearea fertilizatorilor puternici – au condus la o ultimă

evoluție spectaculoasă care a transformat aspectul lumii, dar care nu este observată aproape niciodată: apariția gazonului domestic.

Înainte de secolul al XIX-lea, gazoanele propriu-zise erau apanajul exclusiv al proprietarilor de reședințe impunătoare și al instituțiilor cu mult teren, din pricina costului întreținerii lor. Pentru cei care doreau să aibă un gazon cu iarbă existau doar două opțiuni. Prima era să țină o turmă de oi. Aceasta a fost opțiunea aleasă pentru Central Park din New York, care pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea a fost căminul unei turme de două sute de oi supravegheate de un păstor care locuia în clădirea numită acum Tavern-on-the-Green. Cealaltă opțiune era de a angaja o echipă specială de oameni care să își petreacă tot anotimpul călduros cosind, adunînd și transportînd iarba. Ambele opțiuni erau scumpe și nici una nu oferea un finisaj satisfăcător. Pînă și cel mai atent cosit gazon era, după standardele moderne, grosolan și inegal, iar un gazon păscut de oi arăta și mai rău. Este imposibil de știut ce opțiune a ales domnul Marsham, dar cum avea angajat un grădinar, James Barker, probabil că gazonul era cosit. În orice caz, este aproape sigur că arăta cam groaznic.

Există o mică posibilitate ca domnul Marsham să fi folosit un dispozitiv nou, incitant și oarecum îngrijorător: mașina de tuns iarbă. Aceasta era invenția unui oarecare Edwin Beard Budding, căruia, în 1830, în timp ce privea o mașină de tăiat materiale textile, i-a venit ideea de a întoarce mecanismul de tăiat pe o parte, de a-l băga într-un dispozitiv mai mic cu roți și mîner și de a-l folosi la tăiat iarba. Ținînd cont că nimeni nu se mai gîndise să tundă iarba, era un concept destul de nou. Și mai remarcabil era faptul că mașina lui Budding, așa cum a fost în cele din urmă brevetată, anticipa aspectul și funcționarea

mașinii moderne cilindrice într-o măsură uimitoare.

Se deosebea în doar două privințe esențiale. În primul rând, era extraordinar de grea și de dificil de manevrat. James Ferrabee & Co., producătorul mașinii lui Budding, promitea în prospect că proprietarii noii mașini – în mod interesant, nu grădinarii sau angajații domeniilor, ci proprietarii înșiși – vor descoperi că aceasta oferea „un exercițiu fizic amuzant, util și sănătos”, iar ilustrațiile înfățișau cumpărători fericiți folosind mașina pe o suprafață netedă ca și cum ar fi împins un cărucior de copil. În realitate, mașina lui Budding era epuizantă. Cel care o opera trebuia nu doar să cupleze un manșon și îl apuce cu putere, ci și să împingă mașina cu toată forța pentru a o face să se miște. Manevrarea ei într-o poziție nouă la capătul fiecărui rând abia dacă era posibilă fără ajutor.

Cealaltă problemă distinctivă a mașinii lui Budding era aceea că nu tăia foarte bine. Deoarece era atât de grea și de dezechilibrată, adesea lamele fie se învîrteau neajutorate deasupra ierbii, fie mușcau sălbatic din brazde. Lăsau în urmă iarbă tunsă uniform doar din loc în loc. Mașina era, de asemenea, scumpă. Prin urmare, nu s-a vândut în număr mare, iar Budding și Ferrabee s-au despărțit în scurt timp.

Alți fabricanți au preluat însă conceptul lui Budding și l-au îmbunătățit lent, dar perseverent. Principala problemă era greutatea. Fonta era extraordinar de grea. Pentru a rezolva acest aspect, multe dintre mașinile mecanice de tuns iarbă de la început erau proiectate să fie trase de cai. Un producător întreprinzător, compania Leyland Steam Power, a preluat ideea sugerată pentru prima oară de Jane Loudon în 1827 și a construit o mașină cu aburi de tuns iarba, dar aceasta s-a dovedit a fi atât de greoaie și de masivă – cântărea peste o tonă și jumătate –, încât aproape că nu

putea fi controlată și exista riscul de a trece prin garduri și garduri vii^{5*}. În cele din urmă, introducerea lanțului de transmisie simplu (împrumutat de la cealaltă minune a epocii, bicicleta) și noile oțeluri ușoare ale lui Henry Bessemer au făcut ca mica mașină de tuns iarba care trebuia împinsă manual să devină o propunere eficientă, exact ce avea nevoie grădina mică de suburbie. În ultimul sfert al secolului al XIX-lea, mașina de tuns iarba era deja o parte obișnuită a grădinăritului. Până și pe cele mai modeste proprietăți, un gazon frumos și bine tuns a devenit un ideal. Printre altele, reprezenta un mod de a anunța lumea că proprietarul era suficient de prosper încât să nu aibă nevoie să folosească spațiul pentru a cultiva legume pentru consumul propriu.

În afara faptului că a venit cu ideea inițială, Budding nu a mai avut de-a face cu mașinile de tuns iarba, dar a creat altă invenție care s-a dovedit benefică pentru umanitate: cheia reglabilă. Însă mașina lui de tuns iarba a fost cea care a schimbat pentru totdeauna lumea de sub picioarele noastre.

Pentru mulți oameni de astăzi, grădinăritul se referă la gazon și aproape la nimic altceva. În Statele Unite, gazonul ocupă o suprafață mai mare – 130.000 de kilometri pătrați – decât oricare cultură agricolă. Iarba de pe gazonul domestic vrea să facă ceea ce face iarba sălbatică în natură – și anume, să crească la o înălțime de aproximativ două picioare, să înflorească, să se usuce și să moară. Pentru a o menține scurtă, verde și în continuă creștere, ea trebuie manipulată destul de brutal și stropită cu o mulțime de lucruri. În vestul Statelor Unite, aproximativ 60% din apa de la robinet este folosită pentru stropirea gazonului. Și mai grav, cantitatea de erbicide și pesticide absorbită de gazon este de 35.000 de tone anual. Ironia este deci că cel mai neecologic lucru pe care

îl facem majoritatea dintre noi este să întreținem un gazon cât mai verde.

În această notă oarecum demoralizantă, să revenim la casă și la ultima cameră pe care o vom vizita înainte de a urca la etaj.

1* Tablourile urmăresc declinul unui tânăr bogat, astfel că e oarecum nimerit faptul că ele au fost deținute de William Beckford de la Fonthill Abbey, înaintea decăderii lui (și a casei sale).

2* *În secolul următor; Nuneham Park s-a remarcat pentru a doua oară. Într-o vizită din vara anului 1862, într-un grup care o includea pe Alice Liddell, fiica decanului colegiului Oxford, Christ Church, Charles Lutwidge Dodgson a început povestirile care au devenit Alice în țara minunilor.*

3. „Capability Brown”, în limba engleză (n. trad.).

4* Vaux avea, de asemenea, o carieră de succes independentă. Printre multe altele, a proiectat împreună cu alt englez, Jacob Wrey Mould, Muzeul American de Istorie Naturală, de lângă Central Park.

5* În cele din urmă, Leyland a abandonat motorul cu aburi și mașinile de tuns iarbă și a devenit interesat de noul motor cu combustie internă. A sfârșit prin a deveni British Leyland, producătorul de autovehicule.

Capitolul 13

Camera vineție

I

O numim camera vineție din unicul motiv că pereții erau zugrăviți în această culoare atunci când ne-am mutat în casă, iar întâmplarea a făcut ca numele să îi rămînă astfel. Nu putem ști cum numea reverendul Marsham această cameră. În planurile originale apare drept „drawing room” („salon”), apoi această încăpere vitală a fost mutată alături, în timpul reconfigurării care i-a lăsat pe servitori fără propusul „oficiu al lacheilor” și i-a oferit, în schimb, domnului Marsham o sufragerie spațioasă. Indiferent de denumirea ei, această cameră a fost în mod evident gîndită ca un fel de salon, probabil pentru primirea oaspeților preferați. Este posibil ca domnul Marsham să o fi numit bibliotecă, deoarece o porțiune de perete este plină cu rafturi încastate, din podea pînă în tavan, suficient de mari pentru a conține aproximativ 600 de cărți, un număr respectabil pentru un om de profesia sa la vremea respectivă. În 1851, cărțile erau deja larg accesibile, dar edițiile de lux rămîneau scumpe, astfel că, dacă rafturile domnului Marsham conțineau o colecție de volume în piele de vițel prelucrată, probabil că acestea ar fi fost un motiv suficient pentru a-i da camerei numele de bibliotecă.

Domnul Marsham pare să fi acordat multă grijă acestei camere. Mulurile cornișei, cadrul de lemn al căminului și rafturile sînt toate într-un stil

clasic oarecum exuberant care trădează cheltuiala și selectarea atentă. Caietele cu tipare din secolului al XIX-lea le ofereau proprietarilor un spectru aproape infinit de motive armonioase, cu denumiri ezoterice – ciubuc, mulură, croșetă, scoție, cavetă, denticul, spirală desfășurată, chiar și o „cimază lesbiană” și alte două sute cel puțin – cu care se puteau individualiza suprafețele proeminente din lemn sau ipsos, iar domnul Marsham a ales din belșug, optînd pentru un chenar din muluri sferice pentru tocul ușii, coloane canelate la ferestre, o cortină din panglici fluturînd în fața căminului și o reprezentare impunătoare de jumătăți de emisfere alternative într-un stil numit echină în jurul tavanului.

Un asemenea elan decorativ era, de fapt, demodat la acel moment, făcîndu-l pe domnul Marsham un fel de adept al stilului rustic, dar acum îi putem fi recunoscători, deoarece stilurile clasice pe care le-a selectat ne duc în linie dreaptă spre cel mai influent arhitect din istorie – întîmplător, el însuși un adept al stilului rustic – și mai departe către două dintre cele mai interesante case construite vreodată, în America, într-un stil rustic. Așadar, acesta este, de fapt, un capitol despre stilul arhitectural dintr-un decor domestic și despre cîțiva provinciali care au schimbat lumea. Se referă în trecere și la cărți – într-un mod care nu este inadecvat, sperăm, pentru un capitol ce pleacă de la o cameră care se poate să fi fost sau nu bibliotecă odată.

Pentru povestea modului în care caracteristicile stilistice ale camerei vineții și mare parte a tuturor celorlalte construcții din restul lumii au ajuns să arate așa cum arată, trebuie să părăsim Norfolkul și Anglia și să ajungem pe cîmpiile însoțite din nordul Italiei și în plăcutul și străvechiul oraș Vicenza, aflat la jumătatea drumului dintre Verona și Veneția, în regiunea

Veneto. La prima vedere, Vicenza pare să semene cu oricare alt oraș de aceeași mărime din nordul Italiei, dar aproape toți vizitatorii sînt cuprinși de un sentiment ciudat de familiaritate. La fiecare colț găsim clădiri pe care simțim, într-un mod aproape straniu, că le-am mai văzut.

Într-un fel, chiar așa și este, pentru că aceste clădiri au fost modelele tuturor celorlalte clădiri importante din întreaga lume occidentală: Luvrul, Casa Albă, palatul Buckingham, New York Public Library, National Gallery of Art din Washington și nenumărate alte bănci, secții de poliție, tribunale, biserici, muzee, spitale, școli, reședințe impunătoare și case modeste. Palazzo Barbarano și Villa Piovene împart în mod evident același ADN arhitectural cu New York Stock Exchange, Bank of England și Reichstagul din Berlin, printre multe altele. Villa Capra, aflată pe o coastă de deal de la marginea orașului, trimite cu gîndul la o sută de construcții cu cupolă, de la Templul celor patru vînturi de la castelul Howard al lui Vanbrugh pînă la Jefferson Memorial din Washington. Villa Chiericati, cu porticul ei surprinzător cu fronton triumphiular și patru coloane grave, nu este *asemănătoare* Casei Albe, ci *este* Casa Albă, dar într-un mod ciudat transferată în ceea ce este în continuare o fermă funcțională, la mică distanță de marginea de est a orașului.

Persoana responsabilă pentru toată această previziune arhitecturală a fost un pietrar pe nume Andrea di Pietro della Gondola, care, în 1524, la vîrsta de nici șaisprezece ani, a sosit la Vicenza din Padova sa natală. Acolo s-a împrietenit cu un aristocrat influent, Giangiorgio Trissino. Dacă nu ar fi existat această întîlnire fericită, probabil că tînărul și-ar fi petrecut viața ca cioplitor de piatră prăfuit, cu un talent neînțeles, iar lumea noastră ar arăta foarte diferit. Din fericire pentru posteritate, Trissino a întrezărit la acest băiat un anumit talent care merita încurajat. L-a luat la el în casă, l-a

școlit în matematică și geometrie, l-a dus la Roma să vadă marile clădiri ale Antichității și i-a pus la dispoziție toate celelalte avantaje posibile pentru a deveni cel mai mare, mai încrezător și mai neașteptat de influent arhitect al epocii sale. Între timp, Trissino i-a dat și numele după care îl cunoaștem cu toții: Palladio, după Pallas Atena, zeița înțelepciunii din Grecia antică. (Mă simt ciudat de dator să notez că relația lor pare să fi fost cu totul platonice. Trissino era un crai bine-cunoscut, iar tânărul lui zidar avea o căsnicie fericită și avea să devină tatăl a cinci copii. Lui Trissino pur și simplu i-a plăcut foarte mult de Palladio. Se pare că cei mai mulți oameni din viața lui Palladio l-au plăcut, de asemenea.)

Astfel, sub tutela celui mai în vârstă, Palladio a devenit arhitect – un pas neobișnuit pentru cineva de originea lui, deoarece la acel moment arhitecții își începeau în mod normal cariera ca artiști, nu ca meșteșugari. Palladio nu a pictat, nu a sculptat și nu a desenat; doar a proiectat clădiri. Dar pregătirea lui practică de zidar i-a oferit un avantaj neprețuit: i-a permis să dobândească o înțelegere profundă a construcțiilor și, potrivit lui Witold Rybczynski, să înțeleagă nu numai cum se construiesc clădirile, ci și ce anume sînt ele.

Palladio a fost un caz clasic de talent potrivit la momentul și locul potrivit. Renumita călătorie a lui Vasco da Gama în India, cu un sfert de secol mai devreme, eliminase monopolul Veneției ca pol european al comerțului cu mirodenii, subminându-i dominația comercială, iar prosperitatea migra în interiorul continentului. Dintr-odată a apărut o nouă specie de nobili fermieri care aveau atât bogăție, cât și ambiții arhitectonice, iar Palladio a știut exact cum să profite de situație. A început să construiască la Vicenza și în districtul din jur cele mai frumoase și mai plăcute case clădite vreodată. Geniul lui specific a constatat în capacitatea de a proiecta clădiri ce respectau idealurile clasice,

fiind însă mai plăcute și mai primitoare, mai confortabile și mai îndrăznețe decât formele sobre străvechi din care derivau. A fost o revigorare a idealurilor clasice care avea să placă lumii foarte mult.

Palladio nu a proiectat multe structuri – câteva palazzo-uri, patru biserici, o mănăstire, o bazilică, două poduri și treizeci de vile, dintre care doar șaptesprezece mai există astăzi. Dintre cele treisprezece care lipsesc, patru nu au fost terminate niciodată, șapte au fost distruse, una nu a fost construită niciodată și una nu se găsește din motive necunoscute. Numită Villa Ragona, în cazul în care a fost construită, nu a fost găsită niciodată.

Metodele lui Palladio se bazau pe respectarea riguroasă a regulilor și erau modelate după preceptele lui Vitruviu, un arhitect roman din secolul I î.e.n. Vitruviu nu a fost neapărat un arhitect remarcabil. De fapt, a fost mai degrabă un inginer militar. Ceea ce îl face valoros pentru istorie este faptul că scrierile lui au supraviețuit – singura lucrare de arhitectură din Antichitatea clasică aflată în această situație. Un singur exemplar al lucrării despre arhitectură a lui Vitruviu a fost găsit pe un raft al unei mănăstiri din Elveția, în 1415. Vitruviu a consemnat reguli extrem de clare referitoare la proporții, ordini, forme, materiale și orice altceva putea fi cuantificat. Formulele dominau totul în lumea lui. Spațiul dintre coloanele dintr-un șir, de pildă, nu putea fi lăsat pe seama instinctului sau a aproximării, ci era dictat de formule stricte, menite să confere o armonie automată și fiabilă. Acestea puteau fi amănunțor de specifice. De pildă:

Înălțimea oricărei camere dreptunghiulare trebuie calculată prin însumarea lungimii și lățimii ei măsurate, scăderea unei jumătăți din acest total și folosirea rezultatului pentru înălțime. Dar în cazul unei exedre sau *oecus*, înălțimea trebuie adusă la o dată și jumătate lățimea... Înălțimea

tabliniului la buiandrug trebuie să fie cu o optime mai mare decât lăţimea. Plafonul trebuie să depăşească această înălţime cu o treime din lăţime. Vestibulul în cazul atriumurilor mai mici trebuie să aibă două treimi, iar în cazul celor mai mari o jumătate din lăţimea tabliniului... Busturile strămoşilor, cu ornamentele lor, trebuie să fie aşezate la o înălţime care corespunde lăţimii firidelor. Lăţimea şi înălţimea proporţionale ale uşilor pot fi stabilite, dacă sînt dorice, în manieră dorică, iar dacă sînt ionice, în manieră ionică, potrivit regulilor de simetrie date pentru arcade în Cartea a patra.

Urmîndu-l pe Vitruviu, Palladio considera că toate încăperile trebuie să aibă una din şapte forme elementare – circulară, pătrată sau cinci tipuri de paralelipiped dreptunghic – şi că trebuie întotdeauna să fie construite la anumite proporţii. Sufrageriile, de exemplu, trebuiau să aibă o lungime de două ori mai mare decât lăţimea. Numai aceste forme erau adecvate spaţiilor plăcute, deşi nu ne-a oferit şi o explicaţie. (Şi, dacă veni vorba, nici Vitruviu.) De fapt, însă, Palladio şi-a respectat propriile reguli doar cam în jumătate dintre cazuri. Oricum, unele dintre regulile lui sînt îndoielnice. Ideea unei ierarhii a tipurilor de coloane – cele corintice întotdeauna deasupra celor ionice, iar acestea întotdeauna deasupra celor dorice – pare a fi invenţia lui Sebastiano Serlio, un contemporan al lui Palladio. Regula nu este menţionată de Vitruviu. Palladio a comis, de asemenea, o eroare fundamentală. A pus un portic cu coloane la fiecare vilă pe care a construit-o, fără să ştie că acestea se găseau doar la templele romane, şi niciodată la case. Acesta este, probabil, cel mai copiat element al său, fiind totuşi, din perspectiva acurateţii, complet eronat. Dar s-ar putea să fie cea mai fericită eroare din istoria arhitecturii.

Reședința lui Thomas Jefferson, Monticello

Dacă ar fi construit doar câteva case frumoase în jurul Vicenței, numele lui Palladio nu ar fi devenit niciodată celebru. Ceea ce l-a făcut celebru a fost o carte publicată în 1570, spre sfârșitul vieții sale. Intitulată *I Quattro Libri dell'architettura* („Cele patru cărți ale arhitecturii”), aceasta este în aceeași măsură o carte de planuri de nivel și elevații, o declarație de principii și o colecție de sfaturi practice. E plină de reguli și detalii – „Despre înălțimea camerelor”, „Despre dimensiunile ușilor și ferestrelor” –, dar și de sfaturi utile. (De exemplu: nu puneți ferestrele prea aproape de colțuri, deoarece slăbesc structura de ansamblu.) A fost cartea perfectă pentru amatorii nobili.

Primul și cel mai mare adept al lui Palladio din lumea anglofonă a fost Inigo Jones, designer de teatru și arhitect autodidact, care a descoperit opera lui Palladio într-o vizită în Italia la douăzeci de ani după moartea acestuia și s-a îndrăgostit de ea pînă la obsesie. A cumpărat toate desenele lui Palladio pe care a reușit să le găsească – vreo două sute în total –, a învățat să vorbească italiană și chiar și-a format semnătura după cea a lui Palladio. La întoarcerea în Anglia, a început să construiască clădiri în stilul lui Palladio ori de câte

ori a avut ocazia. Prima a fost Queen's House din Greenwich, ridicată în 1616. Pentru ochiul modern, este un bloc pătrat mai degrabă anost care amintește de secția centrală de poliție dintr-un oraș din Midwest, dar în Anglia Stuarților era uluitor de vioaie și de modernă. Toate clădirile din țară au părut dintr-odată că aparțin altei epoci, mai pompoase.

„Palladianismul” a început să fie asociat mai ales cu – și în mare parte imposibil de distins de – perioada georgiană. Această epocă de ordine arhitecturală a început în 1714 odată cu ascensiunea la tron a lui George I și a durat de-a lungul domniilor altor trei George și fiului unui George, William al IV-lea, a cărui moarte în 1837 a adus-o pe regina Victoria și o nouă eră dinastică. În practică, desigur că situația nu a fost la fel de exactă. Stilul arhitectural nu se schimbă doar pentru că moare un monarh. Și nici nu se menține la fel pe parcursul unei dinastii îndelungate.

Deoarece perioada georgiană a durat atât de mult, diverse rafinamente și prelucrări arhitecturale au apărut și fie s-au pierdut, fie s-au dezvoltat independent, astfel că uneori e imposibil să facem distincții semnificative între neoclasicism, regență, Renaștere italiană, Renaștere grecească și alți termeni meniți să denote un anumit stil, estetică sau interval de timp. În America, „georgian” a devenit o etichetă neatrăgătoare după independență (de fapt, nu fusese agreată prea mult nici înainte), astfel că a fost creat termenul „colonial” pentru clădirile de dinaintea independenței și „federal” pentru cele construite ulterior.

Ceea ce aveau în comun toate aceste stiluri era un atașament față de idealurile clasice, adică reguli stricte, iar acesta nu era întotdeauna un lucru pozitiv. Regulile însemnau că uneori arhitecții nu trebuiau să gândească mai deloc. Mereworth, o reședință impunătoare din Kent proiectată de

Colen Campbell, este doar o copie a Villei Capra a lui Palladio, de fapt – doar cupola este cumva modificată –, iar multe altele nu sînt cu mult mai originale. „Fidelitatea față de canon era ceea ce conta”, după cum observa Alain de Botton în *The Architecture of Happiness*. Deși au fost construite anumite clădiri splendide în stilul lui Palladio – Chiswick House, construcția neobișnuită și supradimensionată din vestul Londrei a lordului Burlington, ne vine imediat în minte –, efectul de ansamblu în timp a fost repetitiv și cam rigid. După cum observa istoricul arhitecturii Nikolaus Pevsner, „nu e ușor să separi mental diferitele vile și case de țară construite în acea perioadă”.

Așadar, există o anumită satisfacție în ideea că poate cele mai interesante și mai originale două case ale epocii în stil palladin au fost construite nu în Europa de arhitecți pregătiți, ci pe un tărîm îndepărtat, de amatori. Și încă ce amatori!

II

În toamna anului 1769, pe vîrful unui deal al piemontului din Virginia, pe ceea ce atunci era ultima frontieră a lumii civilizate, un tînăr a început să înalțe casa visurilor sale. Această întreprindere avea să îi consume peste o jumătate de secol din viață și aproape toate resursele, iar el nu avea să o vadă niciodată terminată. Numele lui era Thomas Jefferson. Casa era Monticello.

Nu mai existase o astfel de casă. Era, aproape literalmente, ultima casă din lume. În fața ei se întindea un continent neexplorat. În spatele ei se afla toată lumea cunoscută. Poate că nimic nu spune mai mult despre Jefferson și casa lui decît faptul că aceasta stă cu spatele la Lumea Veche și cu fața la pustiul necunoscut al celei Noi.

Cu adevărat distinctiv la Monticello era faptul că fusese construită pe vârful unui deal. În secolul al XVIII-lea oamenii nu făceau așa ceva, din motive practice întemeiate. Jefferson și-a creat numeroase dezavantaje construind în acel loc. Printre altele, a trebuit să traseze un drum pînă în vîrf, apoi să defrișeze și să niveleze acri de creastă pietroasă – două sarcini enorme. De asemenea, avea de înfruntat în permanență problema aprovizionării cu apă. Apa este întotdeauna o problemă pe vârful unui deal, de vreme ce prin natura ei aceasta curge la vale, astfel încît puțurile au trebuit să fie săpate la o adîncime neobișnuit de mare. Chiar și așa, acestea secau în medie o dată la cinci ani, iar apa trebuia adusă sus cu căruța. Fulgerul constituia, de asemenea, o îngrijorare perpetuă, deoarece casa reprezenta cel mai înalt punct pe o distanță de kilometri întregi.

Monticello este Villa Capra a lui Palladio, dar reinterpretată, construită cu materiale diferite și plasată pe alt continent – splendid de originală, dar și fidelă originalului. Epoca Iluminismului era momentul perfect pentru idealurile palladine. Era o perioadă intens științifică în care se credea că totul, inclusiv frumusețea și aprecierea ei, putea fi redus la principii științifice. Întrucît caietul de planuri al lui Palladio era și un abecedar potrivit pentru arhitecții amatori, autorul ei a devenit, în mod practic, dar și spiritual, indispensabil unui om precum Jefferson. Cam 450 de manuale de arhitectură au fost redactate în jumătatea de secol de dinainte ca Jefferson să se apuce să lucreze la Monticello, astfel că avea de unde să aleagă, dar Palladio era cel căruia îi era devotat. „Palladio e Biblia”, scria el cu simplitate.

Cînd a început să construiască Monticello, Jefferson nu fusese niciodată într-un oraș mai mare decît Williamsburg, capitala colonială, unde frecventase The College of William and Mary, iar Williamsburg, cu aproximativ 2.000 de locuitori,

nu era nici pe departe o metropolă. Deși mai târziu a călătorit în Italia, nu a văzut niciodată Villa Capra și aproape cu siguranță că aceasta l-ar fi uluit, deoarece Villa Capra este enormă în comparație cu Monticello. Deși ambele arată foarte asemănător în ilustrații, versiunea lui Palladio este construită la o scară ce face Monticello să pară aproape o casă de vacanță. Asta se datorează parțial faptului că zonele de serviciu ale reședinței Monticello – dependințele, cum li se spune – sînt construite în panta dealului și nu pot fi văzute din casă și din grădină. O mare parte a domeniului Monticello este, practic, sub pămînt.

Astăzi, cei care vizitează Monticello văd o casă pe care Jefferson nu a văzut-o niciodată, ci la care doar a visat. Nu a fost terminată niciodată în timpul vieții sale și nici măcar nu a ajuns într-o formă foarte bună. Timp de 54 de ani, Jefferson a locuit într-un șantier de construcții. „A înălța și a demola sînt două dintre principalele mele distracții”, remarcă el voios, ceea ce era foarte potrivit, deoarece nu se oprea niciodată din reparat și cîrpit. Deoarece lucrul se prelungea atît de mult, unele părți din Monticello se deteriorau vizibil, în timp ce altele erau încă în construcție.

Multe aspecte ale planurilor lui Jefferson erau dificile. Acoperișul era un adevărat coșmar pentru un constructor, deoarece implica îmbinări inutile de complicate ale coamelor cu versanți. „Acesta era un sector în care Jefferson era cu siguranță mai mult amator decît profesionist”, mi-a spus Bob Self, custodele specializat în arhitectură de la Monticello, în timp ce îmi făcea turul domeniului. „Planul era perfect în regulă, numai că mult mai complicat decît ar fi trebuit să fie.”

Ca arhitect, Jefferson era meticulos pînă la bizarerie. Unele dintre planurile lui precizau măsuri cu șapte zecimale. Self mi-a arătat o măsură straniu de precisă de 4,8238832 centimetri. „Nimeni, nici măcar acum, nu ar putea măsura

ceva pînă la acest nivel de exactitate”, mi-a spus el. „Vorbim de milionimi dintr-un centimetru. Presupun că era doar un fel de exercițiu intelectual. Nu are cum să fie altceva.”

Cea mai ciudată trăsătură a clădirii sînt cele două case ale scărilor. Jefferson considera scările o irosire a spațiului, astfel că le-a făcut de doar 65 de centimetri lățime și foarte abrupte – „mai mult scară mobilă decît casă a scărilor”, după cum s-a exprimat un vizitator. Scările erau atît de înguste și de răsucite, încît aproape orice trebuia urcat la etaj, inclusiv toate bagajele vizitatorilor cu excepția celor mai mici, trebuia suit cu un troliu și băgat pe fereastră. Scările erau înfundate atît de adînc în casă încît nici un pic de lumină naturală nu ajungea la ele, astfel că erau nu doar abrupte, ci și amenințător de întunecoase. A le parcurge, mai ales la coborîre, este chiar și acum o experiență foarte solicitantă. Din cauza pericolului, vizitatorilor nu li se permite să urce la etajul unu sau doi, astfel că mare parte din Monticello este, dintr-o nefericită necesitate, inaccesibil. (Acest spațiu este folosit mai ales pentru birouri.) Acest lucru înseamnă că vizitatorii nu pot să vadă cea mai plăcută cameră din casă – camera cerului, cum o numea Jefferson, care ocupă spațiul de sub cupolă. Cu pereții săi galbeni și podeaua verde, adierile răcoroase și priveliștile impresionante, camera ar constitui un birou, un atelier sau un refugiu de orice fel perfect. Dar a fost întotdeauna dificil de ajuns la ea, iar pe vremea lui Jefferson era inutilizabilă cam o treime din an deoarece nu exista o modalitate eficientă de a o încălzi. În consecință, a devenit o mansardă folosită pentru depozitare.

În alte privințe, casa era o minune. Cupola, trăsătura definitorie a reședinței Monticello, a trebuit să fie construită într-o modalitate ciudată pentru a se potrivi cu pereții portanți existenți în spate. „Astfel că, deși pare complet regulată”, mi-a

spus Self, „nu este. Toată povestea a fost un mare exercițiu de calcul. Lonjeroanele care o susțin sînt toate de lungimi diferite, dar trebuie să acopere aceeași rază a cercului, astfel că planul era plin de sinusuri și cosinusuri. Puțini oameni ar fi putut să urce cupola aceea acolo”. Alte elemente decorative erau cu generații înaintea vremii lor. Printre altele, Jefferson a prevăzut casa cu treisprezece lucarne, astfel că aceasta este neobișnuit de luminoasă și de spațioasă.

Afară, pe terasă, Self mi-a arătat un cadran solar sferic foarte frumos ce se afla în grădină, pe care Jefferson îl făcuse el însuși. „Nu este doar un exemplu extraordinar de măiestrie”, a spus Self, „dar nu putea fi construit fără o înțelegere temeinică a astronomiei. Este uimitor cît timp și cîtă disponibilitate a avut pentru a acumula noi cunoștințe”.

Monticello a devenit faimos pentru ciudățeniile lui inedite – un ascensor utilitar încorporat într-un șemineu, toalete interioare, un aparat numit poligraf care folosea două stilouri pentru a face o copie a fiecărei scrisori scrise cu ajutorul său. Un element al construcției, o pereche de uși care se deschideau cînd doar una – oricare dintre ele – era împinsă, i-a fermecat și i-a deconcertat pe experți timp de un secol și jumătate. Abia cînd mecanismul interior a fost dezvăluit, în timpul reamenajărilor din anii 1950, cei care lucrau la renovare au descoperit că ușile erau legate invizibil printr-un ax și roți de transmisie pe sub podea – un aranjament destul de simplu, după cum s-a dovedit, dar uimitor, întrucît reprezenta multă cheltuială și inițiativă pentru cruțarea unui efort minim.

Jefferson era uluitor de energic. Se lăuda că în 50 de ani soarele nu îl prinsese niciodată în pat și a irosit foarte puține clipe din cei 83 de ani ai săi. Era obsedat de consemnarea faptelor. Avea șapte

agende aflate simultan în uz și în fiecare dintre acestea consemna cele mai microscopice detalii ale vieții cotidiene. Nota amănunțit vremea din fiecare zi, calendarele migrației păsărilor, datele la care îmboboceau florile. Pe lângă faptul că a păstrat copii ale celor 18.000 de scrisori pe care le scrisese, precum și pe cele 5.000 primite, le-a și înscris sîrguincios într-un „Registru epistolar”, care are el însuși peste 650 de pagini. Ținea o evidență a fiecărui cent cîștigat și cheltuit. Consemna cîte boabe de mazăre sînt necesare pentru a umple un vas de jumătate de litru. Ținea inventare complete și individuale ale sclavilor lui, consemnînd într-o manieră neobișnuit de exhaustivă modul în care aceștia erau tratați, precum și posesiile lor.

Și totuși, în mod ciudat, nu ținea un jurnal sau un inventar al domeniului Monticello. „În mod bizar, știm mai multe despre casa lui Jefferson de la Paris decît despre aceasta, mi-a spus Susan Stein, curatoarea-șefă, cînd am vizitat Monticello. „Nu știm ce fel de covoare avea în majoritatea camerelor și nu putem fi întotdeauna siguri în privința foarte multor dotări. Știm că reședința avea două toalete interioare, dar nu știm cine avea dreptul să le folosească sau ce foloseau pe post de hîrtie igienică. Aceste lucruri nu sînt consemnate.” Astfel că, în ce-l privește pe Jefferson, sîntem în poziția ciudată de a ști totul referitor la cele aproximativ 250 de plante comestibile pe care le cultiva (el le-a clasificat în funcție de partea destinată consumului: rădăcinile, fructele sau frunzele), dar surprinzător de puțin despre numeroase aspecte ale vieții sale din interiorul casei.

Casa a fost întotdeauna extraordinar de extravagantă. În 1771, atunci cînd Jefferson și-a adus mireasa, pe Martha, la Monticello, trecuseră deja trei ani de la începerea lucrărilor și se vedea imediat că aceasta era casa *lui*. Biroul lui privat, de

exemplu, era de aproape două ori mai mare decât sufrageria și dormitorul conjugal împreună. Lucrurile din casă erau concepute să satisfacă nevoile și capriciile lui. Putea, de exemplu, să verifice direcția și viteza vântului din cinci locuri din casă – lucru pe care doamna Jefferson nu și-l dorea cu prea multă pasiune.

După moartea timpurie a Marthei, după doar zece ani de căsnicie, casa a devenit și mai evident a lui. Oaspeților nu li se permitea accesul în nici una dintre zonele private ale casei – ceea ce însemna cea mai mare parte a ei – decât însoțiți. Cei care doreau să răsfoiască volumele din bibliotecă trebuiau să aștepte ca domnul Jefferson să îi conducă personal.

Dintre toate omisiunile enigmatice ale consemnărilor ținute de Jefferson, poate cel mai surprinzător este faptul că nu ținea o evidență a cărților sale și nu avea habar câte anume posedă. Lui Jefferson îi plăceau foarte mult cărțile și avea marele noroc de a trăi într-o generație în care acestea deveneau ceva obișnuit. Până relativ recent, cărțile fuseseră foarte rare. În 1757, când tatăl lui Jefferson a murit, el a lăsat o bibliotecă de 42 de cărți, cifră considerată destul de impresionantă. O bibliotecă de 400 de cărți – câte a lăsat John Harvard la moartea sa – era considerată atât de enormă încât Harvard College a fost numit după el. De-a lungul vieții sale, Harvard achiziționase cărți într-un ritm de aproximativ 12 pe an. Pe parcursul vieții *lui*, Jefferson a cumpărat cărți într-un ritm de aproximativ 12 pe lună, acumulând în medie câte 1.000 în fiecare deceniu.

Fără cărțile sale, Thomas Jefferson nu ar fi putut fi Thomas Jefferson. Pentru cineva ca el, care trăia aproape de frontieră, departe de experiența reală, cărțile erau ghiduri esențiale pentru modul în care ar putea fi trăită viața și nici una nu i-a oferit mai multă inspirație, satisfacție și învățătură utilă decât *I Quattro Libri*.

III

Din cauza constrîngerilor financiare și a nesfîrșitelor ajustări, Monticello nu și-a arătat niciodată întreaga splendoare, nici măcar pe aproape. În 1802, cînd o anumită doamnă Anna Maria Thornton a venit în vizită, a fost șocată să descopere că încă trebuia să intre pășind pe scînduri nesigure. La acest moment Jefferson lucra deja la casă de 30 de ani. „Deși eram pregătită să văd o casă neterminată, nu am putut să nu fiu izbită de... posomorala ei generală”, se minuna ea în jurnal. Pe Jefferson însuși nu l-au deranjat niciodată prea mult inconvenientele. „Acum trăim într-un cuptor de cărămidă”, îi scria el fericit unui prieten la un moment dat. De asemenea, Jefferson nu era cel mai bun îngrijitor. În clima înăbușitoare din Virginia, lemnul exterior trebuie revopsit cel puțin o dată la cinci ani. Din cîte ne putem da seama, Jefferson nu l-a revopsit niciodată. Termitele au început să roadă lemnăria de rezistență aproape imediat ce aceasta a fost înălțată, iar putregaiul uscat s-a instalat și el rapid.

Jefferson avea permanent dificultăți financiare, dar el era vinovatul pentru ele. Era un cheltuitor extraordinar. În 1790, cînd s-a întors după cinci ani petrecuți în Franța, a adus cu el o navă plină cu mobilă și bunuri casnice – cinci sobe, 57 de scaune, oglinzi asortate, canapele și sfeșnice, o cafetieră proiectată de el însuși, ceasuri de perete, așternuturi, veselă de toate tipurile, 145 de suluri de tapet, un stoc de lămpi Argand, patru grătare pentru vafe și multe altele –, suficient pentru a umple 86 de lăzi mari. În plus, a adus acasă o trăsură. A dispus ca toate acestea să fie livrate la reședința lui din Philadelphia, pe atunci capitala țării, și s-a apucat imediat să cumpere altele.

Deși el însuși era un ascet – Jefferson se îmbrăca mai puțin prezentabil decât propriii servitori –, cheltuia sume colosale pe mâncare și băutură. În timpul primului său mandat de președinte a cheltuit 7.500 de dolari – echivalentul a aproximativ 120.000 de dolari la valoarea de astăzi – doar pe vin. Pe parcursul unei perioade de opt ani, a cumpărat nu mai puțin de 20.000 de sticle de vin. Chiar și la vârsta de 82 de ani și împovărat fără speranță de datorii, „încă mai comanda Muscat de Riversalle în loturi de 150 de sticle”, după cum nota un biograf cu mirare nedisimulată.

Multe dintre ciudățeniile reședinței Monticello se datorează limitelor lucrătorilor lui Jefferson. A trebuit să se mulțumească cu un stil doric simplu pentru coloanele exterioare, deoarece nu putea găsi pe nimeni cu suficiente abilități pentru a realiza ceva mai complex. Dar cea mai mare problemă dintre toate, în ceea ce privește atât cheltuiala, cât și frustrarea, era lipsa materialelor locale. Merită să ne oprim o clipă pentru a ne gândi la dificultățile cu care se confruntau coloniștii americani în încercarea lor de a clădi o civilizație pe un țărm lipsit de infrastructură.

Filozofia imperială britanică era că America trebuia să ofere materii prime la prețuri rezonabile și să ia în schimb produse finite. Acest sistem era consacrat printr-o serie de legi cunoscute drept Legile Navigației, care stipulau că toate produsele destinate Lumii Noi trebuiau fie să provină din Marea Britanie, fie să o tranziteze în drumul lor, chiar dacă ele fuseseră produse, să zicem, în Indiile de Vest și ajungeau să traverseze inutil Atlanticul de două ori. Acest aranjament era de o ineficiență nebunească, dar încântător și lucrativ pentru comercianții și fabricanții englezi, care, practic, aveau la dispoziție un continent aflat în creștere rapidă. În ajunul revoluției, America *era* efectiv piața de export a Marii Britanii. Ea prelua

80% din exporturile britanice de pânză, 76% din exporturile de cuie, 60% din fierul forjat și aproape jumătate din toată sticla vândută în străinătate. În termeni generali, America importa anual 15.000 de kilograme de mătase, 11.000 de kilograme de sare și peste 130.000 de căciuli din blană de castor, printre multe altele. Multe dintre aceste lucruri – nu în ultimul rând căciulile de castor – erau făcute din materiale provenite din America și s-ar fi putut produce cu ușurință în fabrici americane – o idee care nu le-a scăpat americanilor.

Piața internă mică a Americii și problemele de distribuție pe o suprafață atât de mare însemnau că americanii nu puteau să concureze nici atunci când îndrăzneau să încerce. Mai multe companii producătoare de sticlă destul de serioase au fost fondate la începutul secolului al XVIII-lea, iar unele chiar au prosperat temporar, dar la momentul revoluției nici un produs de sticlă nu era fabricat în colonii. În majoritatea gospodăriilor, o fereastră spartă rămânea spartă. Sticla era atât de rară, încât imigranții erau sfătuiți să își aducă propriile geamuri cu ei. Fierul, de asemenea, era veșnic în stocuri limitate. Hîrtia era adesea atât de rară încât practic aproape nu exista. Doar cele mai elementare produse de ceramică erau făcute în America – căni, vase de lut și altele asemănătoare; orice era de calitate, cum ar fi porțelanurile, trebuia să vină din (sau, și mai costisitor, prin) Marea Britanie. Pentru Jefferson sau alți plantatori din Virginia problema era agravată de absența orașelor. Era mai ușor să comunici cu Londra decât cu celelalte colonii.

Consecința acestor lucruri era că, practic, totul trebuia să fie comandat printr-un agent îndepărtat. Fiecare dorință trebuia anunțată în detalii exhaustive, dar pînă la urmă trebuia să te încrezi în judecata și devotamentul onest al unui necunoscut. Riscul unei dezamăgiri era enorm. O

comandă obișnuită din partea lui George Washington (de data aceasta în 1757) ne ajută să ghicim într-o anumită măsură nenumăratele lucruri pe care americanii nu le puteau produce pentru ei înșiși. Washington solicita trei kilograme de tutun de prizat, două duzini de periute de dinți cu burete, douăzeci de pachete de sare, douăzeci de kilograme de stafide și migdale, o duzină de scaune de mahon, două mese („de jumătate de metru pătrat când sînt întinse, dar să poată fi unite”), o roată mare de brînză de Cheshire, niște marmură pentru un șemineu, o anumită cantitate de papier mâché și tapet, un butoiăș de cidru, douăzeci de kilograme de lumînări, douăzeci de căpățîni de zahăr și 250 de panouri de sticlă, printre multe altele.

„N.B. Să fie împachetate cu grijă”, a adăugat el pe un ton ușor dojenitor, dar inutil, deoarece aproape la fiecare livrare bunurile erau sparte, stricate sau lipseau. După ce așteptai cea mai mare parte a anului, să zicem, douăzeci de geamuri doar ca să descoperi că zece dintre ele sînt sparte, iar celelalte au dimensiunea greșită, pînă și cele mai stoice temperamente aveau tendința de a ceda.

Din punctul de vedere al negustorilor și agenților, comenzile erau uneori ambigue și derutante. O comandă a lui Washington îl instruia pe agentul acestuia de la Londra să achiziționeze „două Lyonuri după Lyonul antic din Italia”. Agentul a presupus corect că Washington se referea la statui, dar nu putea decît să ghicească tipul și mărimea acestora. De vreme ce Washington nici măcar nu se apropiase vreodată de Italia, este posibil ca el însuși să nu fi fost foarte sigur. Scrisorile lui Washington către agenția lui de la Londra, Robert Cary & Co., solicitau constant bunuri care erau „la modă” și „după ultimul gust” sau „pe deplin frumoase și de bonton”, dar scrisorile lui de răspuns indicau faptul că rareori considera că le și obținuse.

Pînă și cel mai atent trasate instrucțiuni erau periculos de susceptibile de a fi interpretate greșit. Edwin Tunis relatează povestea unui bărbat care a atașat comenzii sale un desen cu blazonul familiei, pe care îl voia marcat pe serviciul de masă. Pentru a se asigura că instrucțiunile lui erau înțelese perfect, a adăugat o săgeată îngroșată pentru a sublinia un anumit detaliu. Cînd au sosit farfuriile, spre oroarea lui, omul a descoperit că săgeata fusese copiată atent pe fiecare articol.

Era ușor – iar pentru mulți agenți irezistibil de tentant – de trimis americanilor hainele și mobilele nevîndute deoarece nu mai erau la modă în Anglia. „Nici nu poți să-ți imaginezi ce gunoaie poți găsi în cele mai bune magazine”, îi scria unei prietene din țară o vizitatoare engleză pe nume Margaret Hall. Un slogan voios al fabricilor englezești devenise: „E destul de bun pentru America”. Prețurile umflate constituiau o suspiciune constantă. După o livrare, Washington i-a scris furios lui Cary că multe dintre produsele livrate aveau „o calitate scăzută, dar nu și un preț pe măsură, căci în această privință depășesc cu mult tot ce am cumpărat eu vreodată”.

Neglijența agenților și negustorilor aproape că îi scotea din minți pe americani. Colonelul John Tayloe a comandat, în timp ce construia celebra Octagon House din Washington, un șemineu de la fabrica Coade din Londra, a așteptat cam un an să îi fie livrat și nu a putut decît să bombănească neputincios atunci cînd a deschis lada și a descoperit că uitaseră să împacheteze consola șemineului. În loc să aștepte să vină consola, a pus un tîmplar american de încredere să îi facă una din lemn. Șemineul – și acum cu consolă de lemn – rămîne unul dintre puținele articole din America produse în fabrica Coade.

Din cauza dificultăților de livrare, proprietarii de plantații nu aveau adesea multe opțiuni în afară de a-și fabrica propriile produse. Jefferson și-a

făcut singur cărămizile – în total aproximativ 650.000 –, dar aceasta era o treabă dificilă, din cauză că doar aproximativ jumătate din ele erau utilizabile, deoarece căldura era inegală în cuptorul lui improvizat. A început, de asemenea, să își fabrice propriile cuie. Pe măsură ce tensiunile din relația cu Marea Britanie sporeau, situația a devenit și mai dificilă. În 1774, Congresul Continental a adoptat un acord împotriva importurilor. Jefferson a descoperit, spre dezamăgirea lui, că 14 perechi de ferestre glisante foarte scumpe, pe care le comandase din Anglia și de care chiar avea nevoie, nu mai puteau ajunge la el.

Această suprimare a liberului schimb l-a înfuriat foarte tare pe economistul scoțian Adam Smith (a cărui *Avuție a națiunilor* apăruse, nu întâmplător, în același an în care America și-a declarat independența), dar nici pe departe la fel de mult pe cât i-a înfuriat pe americani, care detestau prin natura lor ideea de a fi ținuti la nesfârșit ca piață captivă. Ar fi o exagerare să spunem că exasperarea produsă de comerț a fost cauza revoluției americane, dar aceasta a fost cu siguranță o componentă importantă.

IV

În timp ce Thomas Jefferson meșterea la nesfârșit la Monticello, la 190 de kilometri spre nord-est colegul și concetățeanul lui virginian George Washington se confrunta cu obstacole și lovituri similare și reacționa cu același tip de geniu adaptativ, prin reconstruirea reședinței Mount Vernon, de pe plantația sa aflată pe malurile fluviului Potomac, lângă orașul Washington de astăzi. (Apropierea nu este o coincidență. Lui

Washington i s-a dat sarcina de a alege un loc pentru o nouă capitală a țării, iar el a ales unul la care să se poată ajunge ușor cu trăsura de la plantația sa.)

Atunci când Washington s-a mutat la Mount Vernon, în 1754, după moartea fratelui său vitreg Lawrence, aceasta era o fermă modestă cu opt camere. Washington și-a petrecut următorii 30 de ani reconstruind-o și extinzând-o pînă la dimensiunile unui conac impunător cu 20 de camere – toate elegant proporționate și minunat finisate (după multe dintre ideile lui Palladio). În tinerețe, Washington s-a bucurat de o călătorie scurtă în Barbados, dar altfel nu a părăsit niciodată „țara tînără și împădurită”, cum a numit-o el odată. Și totuși, un oaspete venit la Mount Vernon a fost izbit de rafinamentul său, de parcă Washington ar fi vizitat marile case și grădini ale Europei și ar fi ales cu grijă cele mai frumoase aspecte ale tuturor.

Se preocupa de fiecare detaliu. În cursul războiului revoluționar, vreme de opt ani, cu toate grijile și preocupările luptei, a scris acasă săptămînal ca să întrebe cum merg lucrurile și să emită instrucțiuni noi sau modificate pentru vreun element de design. Șeful de șantier al lui Washington se întreba, pe bună dreptate, dacă era momentul potrivit pentru a investi bani și energie într-o casă pe care dușmanul putea să o captureze și să o distrugă oricînd. Washington a petrecut mare parte a războiului împotmolit în luptele din nord, lăsînd propria parte a țării expusă atacului. Din fericire, britanicii nu au ajuns niciodată la Mount Vernon. Dacă ar fi ajuns, aproape sigur ar fi răpit-o pe doamna Washington și ar fi incendiat casa și domeniul.

În ciuda riscurilor, Washington a perseverat. De fapt, Mount Vernon și-a dobîndit două dintre cele mai îndrăznețe caracteristici arhitectonice ale sale în 1777, în cea mai dificilă perioadă din timpul războiului: cupola și veranda deschisă din

față, cu coloanele ei rectangulare distinctive care acoperă toată fațada de est a casei. Veranda era proiectată chiar de Washington și era lovitura lui de maestru. „Pînă în ziua de azi”, scrie Stewart Brand, „acesta a rămas unul dintre locurile cele mai plăcute din America în care poți sta pur și simplu”. Și cupola a fost ideea lui Washington. Aceasta nu doar adăuga o bonetă elegantă acoperișului, dar servea și ca dispozitiv de aerisit foarte eficient, captînd briza din zonă și îndreptînd-o spre corpul casei.

„Veranda este un mod cu adevărat ingenios de a menține casa umbrită și răcoroasă și de a face fațada atrăgătoare”, mi-a spus Dennis Pogue, directorul asociat a căruia sarcină este conservarea reședinței Mount Vernon, atunci cînd am vizitat-o. „Era un arhitect mult, mult mai bun decît se consideră aproape întotdeauna.”

Deoarece făcea încontinuu adăugiri la structura existentă, Washington trebuia să facă în permanență compromisuri. Din motive de structură, a trebuit să aleagă între a reface o mare parte a interiorului și a renunța la simetrie pentru partea din spate a casei – aceasta fiind latura pe care o vedeau prima oară vizitatorii cînd soseau. A ales să renunțe la simetrie. „A fost un lucru foarte curajos și neobișnuit în epoca aceea, dar Washington a fost întotdeauna pragmatic”, spune Pogue. „A preferat un plan interior rațional în detrimentul unei simetrii exterioare impuse. Spera ca oamenii să nu observe.” Din experiența lui Pogue, cam jumătate dintre vizitatori nu observă. Trebuie spus că lipsa simetriei nu e deosebit de stridentă, deși oricui prețuiește echilibrul îi este greu să nu observe modul în care cupola și frontonul se abat cu jumătate de metru de la aliniere.

Neavînd piatră de construcție de nici un tip, Washington a placat fațada casei cu scînduri de lemn, teșite atent la margini ca să arate ca blocurile

de piatră și vopsite pentru a ascunde nodurile și fibrele. În timp ce vopseaua încă se usca, pe scânduri era suflat încet nisip, pentru a le oferi o textură granuloasă, ca de piatră. Iluzia era atât de reușită încât chiar și acum ghizii le arată vizitatorilor adevărata natură a clădirii ciocănind cu degetul în ea.

Washington nu a apucat să petreacă mult timp bucurându-se de Mount Vernon și chiar și când era acasă nu prea avea liniște. Una dintre convențiile epocii era de a hrăni și a caza orice persoană cu aspect respectabil care se prezenta la ușă. Washington era hărțuit de oaspeți – într-un an a avut 677 –, iar mulți dintre aceștia au stat mai mult de o noapte.

Washington a murit în 1799, la doar doi ani după ce s-a retras din activitate, iar Mount Vernon a intrat într-un lung declin. La mijlocul secolului următor era deja practic în paragină. Moștenitorii lui Washington au oferit-o națiunii la un preț rezonabil, dar Congresul nu a considerat că rolul său include și administrarea reședințelor foștilor președinți și a refuzat să ofere fondurile. În 1853, o femeie pe nume Louisa Dalton Bird Cunningham a fost atât de îngrozită de starea casei, în timpul unei călătorii cu un vas de pasageri pe Potomac, încât a înființat o fundație, The Mount Vernon Ladies' Association, care a cumpărat casa și a început lunga și eroica ei restaurare. Fundația încă se îngrijește de casă, cu inteligență și afecțiune. Și mai miraculoasă, în felul său, este supraviețuirea priveliștii fără egal către fluviul Potomac. În anii 1950 a fost dezvăluit un plan de construire a unei enorme rafinării de petrol pe malul opus. O membră a Congresului din Ohio, Frances Payne Bolton, a intervenit cu succes și a reușit să salveze pentru posteritate 21 de kilometri pătrați de teren inundabil din Maryland, astfel încât astăzi priveliștea rămîne la fel de agreabilă și de

satisfăcătoare precum era pe vremea lui Washington.

Monticello a avut de suferit în mod similar după moartea lui Jefferson, deși, de fapt, era deja destul de neîngrijită. Un vizitator șocat din 1815 a consemnat că aproape toate scaunele erau uzate și că din ele ieșeau bucăți de căptușeală. Atunci când Jefferson a murit la vârsta de 83 de ani, pe 4 iulie 1826 – exact la 50 de ani de la semnarea Declarației de Independență –, avea datorii de peste 100.000 de dolari, o sumă colosală, iar Monticello arăta jalnic.

Neputînd să își permită cheltuielile considerabile de întreținere a casei, fiica lui Jefferson a scos-o la vînzare pentru 70.000 de dolari, dar nu a existat nici un cumpărător. În cele din urmă, casa a fost vîndută pentru doar 7.000 de dolari unui bărbat pe nume James Barclay, care a încercat să o transforme într-o fermă de viermi de mătase. Inițiativa a eșuat lamentabil. Barclay a fugit în Țara Sfîntă să facă muncă de misionariat, iar casa a rămas în paragină. Printre scîndurile podelei creșteau buruieni. Ușile căzuseră. Prin camerele pustii se plimbau vacile. Celebrul bust al lui Voltaire de Houdon a fost găsit aruncat pe un cîmp. În 1836, la doar zece ani de la moartea lui Jefferson, Monticello a fost cumpărat pentru 2.500 de dolari – o sumă neînsemnată pentru o asemenea casă, chiar și atunci – de un personaj neverosimil pe nume Uriah Phillips Levy. Aproape totul la Levy făcea din el un proprietar neobișnuit al unui domeniu virginian, dar aproape totul era neobișnuit la el, oricum. De pildă, Levy era un ofițer de marină evreu – singurul din Marina americană. Era, de asemenea, dificil și indisciplinat – trăsături pe care superiorii lui preferau să nu le vadă la nici un ofițer de marină, dar care mai și alimentau prejudecățile antisemite la care erau deja predispuși. În cariera sa, Levy a

fost judecat de cinci ori de curtea marțială și de cinci ori a fost exonerat. La fel de important pentru vecinii lui era faptul că provenea din New York. Un yankeu evreu nu avea prea mulți prieteni în Virginia. Când a izbucnit războiul civil, Monticello a fost confiscat de guvernul confederat, iar Levy a fugit la Washington, cel mai apropiat refugiu sigur. A apelat la ajutorul președintelui Lincoln, iar acesta, cu o justă apreciere a adecvării, l-a numit în consiliul curții marțiale federale.

Familia Levy a deținut Monticello timp de 90 de ani – mult mai mult decât a deținut-o Jefferson însuși. Fără ei, casa nu ar fi supraviețuit niciodată. În 1923, au vândut Monticello pentru 500.000 de dolari nou formatei Thomas Jefferson Memorial Foundation, care a demarat un lung program de renovare. Lucrările au fost terminate abia în 1954. La aproape 200 de ani după ce Jefferson începuse să lucreze la ea, Monticello devenise în sfârșit casa pe care și-o dorise el.

Dacă Thomas Jefferson și George Washington ar fi fost doar proprietari de plantație care au construit case interesante, aceasta ar fi fost o realizare suficient de importantă, dar, de fapt, bineînțeles că între timp ei au făcut și o revoluție politică, au purtat un război îndelungat, au creat și au servit neobosit o nouă națiune și și-au petrecut ani de zile departe de casă. În ciuda acestor distrageri și lipsiți de pregătirea sau materialele necesare, ei au reușit să construiască două dintre cele mai satisfăcătoare case construite vreodată. Aceasta chiar este o mare realizare.

Celebrele dispozitive de la Monticello – micile sale lifturi utilitare, ușile cu acționare dublă și altele asemănătoare – au fost uneori minimalizate ca inovații năstrușnice, dar, de fapt, ele au anticipat cu aproximativ 150 de ani dragostea americanilor pentru aparate care crușă efortul și au făcut din Monticello nu doar cea mai

stilată casă construită vreodată în America, ci și prima casă modernă. Însă Mount Vernon a fost cea mai influentă dintre cele două. A devenit modelul din care au derivat nenumărate alte case, precum și bănci, moteluri, restaurante și alte atracții rapide de la marginea drumului. Probabil nici o altă construcție din America nu a fost copiată la scară mai largă – aproape întotdeauna, din păcate, cu un anumit kitsch viguros, dar asta nu este deloc vina lui Washington și, fără îndoială, este nedrept pentru reputația lui. Nu întâmplător, el a fost primul care a introdus în America gardurile ascunse și poate să pretindă în mod rezonabil că este părintele gazonului american; printre toate celelalte lucruri pe care le-a făcut, a dedicat ani de eforturi meticuloase încercării de a crea terenul de sport perfect, iar astfel a devenit autoritatea cea mai proeminentă din Lumea Nouă în ceea ce privește semințele de iarbă și iarba.

Este remarcabil faptul că mai puțin de un secol a despărțit existența dusă de Jefferson și Washington într-o sălbăticie lipsită de infrastructură de America din *Gilded Age*, care a dominat lumea. Probabil că nu există moment al istoriei în care viața cotidiană să se fi schimbat mai radical și pe o scară mai largă decât cei 74 de ani ce s-au scurs de la moartea lui Thomas Jefferson din 1826 și pînă la începutul secolului următor – întâmplător, aproape exact aceiași ani care au marcat limitele vieții liniștite și lipsite de evenimente pe care o ducea domnul Marsham în Anglia.

Există un mic post-scriptum la toate acestea. În vara anului 1814, britanicii au incendiat clădirea Capitoliului american (un act de vandalism care l-a înfuriat în asemenea măsură pe Jefferson, încît a vrut să trimită agenți americani la Londra să dea foc clădirilor de referință de acolo) și, odată cu ea, Biblioteca Congresului. Jefferson și-a oferit

imediat, cu generozitate, propria bibliotecă națiunii „în orice termeni consideră de cuviință Congresul”. Jefferson credea că are aproximativ 10.000 de cărți, dar, atunci când o delegație a guvernului federal a venit să cerceteze colecția, a descoperit că cifra era de fapt 6.487. Mai rău, atunci când au aruncat o privire la titluri, nu au mai fost siguri că le doreau. Li se părea că multe dintre ele acopereau teme care nu ar fi de nici un folos Congresului, cum ar fi arhitectura, producerea vinului, gastronomia, filozofia și arta. Cam un sfert erau în limbi străine, „care nu pot fi citite”, a consemnat aspru delegația, în timp ce multe altele erau de o „natură imorală și contrară religiei”. În cele din urmă, membrii Congresului i-au alocat lui Jefferson 23.900 de dolari pentru bibliotecă – semnificativ mai puțin de jumătate din valoarea ei – și au preluat-o cu o oarecare ranchiună. După cum era de așteptat, Jefferson a început imediat să construiască o nouă bibliotecă și a strâns cam 1.000 de cărți noi pînă la momentul morții sale din deceniul următor.

Congresul poate că nu a fost recunoscător pentru un asemenea chilipir, dar această achiziție a oferit noilor State Unite cea mai rafinată bibliotecă guvernamentală din lume și a redefinit complet rolul unei astfel de biblioteci. Înainte, bibliotecile guvernamentale fuseseră simple săli destinate informării, cu scopuri strict utilitare, dar aceasta avea să fie o colecție cuprinzătoare și universală – un concept cu totul diferit.

Astăzi, Biblioteca Congresului este cea mai mare bibliotecă din lume, cu peste 115 milioane de cărți și articole conexe. Din nefericire, contribuția lui Jefferson nu a durat mult. La 36 de ani de la achiziționarea bibliotecii sale, dimineața devreme în Ajunul Crăciunului, un coș de fum de la Biblioteca Congresului s-a aprins. Deoarece era devreme și zi de sărbătoare, nu se afla nimeni prin preajmă ca să observe incendiul sau să îi limiteze

răspîndirea. Cînd focul a fost descoperit și înăbușit, cea mai mare parte a colecției era deja distrusă, inclusiv prețiosul exemplar al lui Jefferson din *I Quattro Libri*.

Anul incendiului, se înțelege aproape de la sine, era 1851.

Capitolul 14

Scările

I

Ajungem acum la cea mai periculoasă parte a casei – de fapt, unul dintre cele mai riscante medii de pretutindeni: scările. Nimeni nu știe exact cât de periculoase sînt scările, deoarece statisticile sînt curios de deficitare. Multe țări țin evidențe ale accidentelor soldate cu moartea sau vătămarea corporală suferite în cădere, dar nu și a ceea ce a provocat de la bun început căderea. Astfel, în Statele Unite, de exemplu, se știe că în fiecare an aproximativ 12.000 de oameni cad la pămînt și nu se mai ridică, dar nu se știe dacă asta se întîmplă pentru că au căzut din copac, de pe un acoperiș sau de pe veranda din spate. În Marea Britanie, pînă în 2002 s-a ținut o evidență destul de scrupuloasă a căderilor pe scări, dar apoi Departamentul pentru Comerț și Industrie a decis că urmărirea acestor lucruri era o extravagantă pe care nu și-o mai putea permite, ceea ce pare o economie destul de prost gîndită, date fiind costurile ridicate pe care societatea le suportă din pricina rănilor provocate prin cădere. Ultimul set de cifre indica faptul că în acel an uluitorul număr de 306.166 de britanici au căzut pe scări, rănindu-se suficient de serios pentru a avea nevoie de îngrijiri medicale, deci este evident că e vorba despre ceva mai mult decît o chestiune neînsemnată.

John A. Templer de la MIT, autorul definitivului (și, trebuie spus, aproape singurului)

text academic asupra acestui subiect, *The Staircase: Studies of Hazards, Falls and Safer Design*, sugerează că, probabil, toate cifrele referitoare la răniurile provocate prin cădere sînt grav subestimate. Chiar și în cazul celor mai conservatoare calcule însă, scările ocupă locul al doilea printre cele mai răspîndite cauze ale morții accidentale, e mult în urma accidentelor de mașină, dar depășind cu mult înecurile, arsurile și alte nenorociri la fel de sinistre. Dacă luăm în considerare cît de mult plătește societatea prin orele de muncă pierdute și presiunea pusă pe sistemele de sănătate din pricina acestor căderi, este curios că nu sînt studiate mai atent. Imense cantități de bani și timp birocratic sînt investite pentru prevenirea, studierea, reglementarea și asigurarea incendiilor, dar aproape deloc pentru înțelegerea sau prevenirea căderilor.

Oricine se împiedică pe scări la un moment dat. S-a calculat că sîntem predispuși să ratăm o treaptă o dată la fiecare 2.222 de ocazii în care folosim scările, să suferim un accident minor o dată la fiecare 63.000 de utilizări, un accident dureros la fiecare 734.000 și să avem nevoie de îngrijire spitalicească o dată la fiecare 3.616.667 de utilizări.

84% dintre oamenii care mor în urma căderilor pe scări în casă au 65 de ani sau mai mult. Aceasta nu atît din cauză că bătrînii ar fi mai neglijenți pe scări, ci din cauză că nu se recuperează suficient după aceea. Copiii, din fericire, mor doar foarte rar în urma căderilor pe scări, deși gospodăriile cu copii mici au de departe cele mai mari rate ale răniurilor, parte din cauza utilizării intense a scărilor, parte din cauza lucrurilor uimitoare pe care copiii le lasă pe trepte. Oamenii necăsătoriți sînt mai predispuși să cadă decît cei căsătoriți, iar oamenii care au fost căsătoriți cad mai des decît ambele categorii menționate. Oamenii în formă fizică bună cad mai

des decît cei care nu sînt în formă, în mare parte deoarece sar mult mai mult și nu coboară la fel de atent și cu la fel de multe opriri pentru odihnă precum cei rotofei sau infirmi.

Cel mai bun indicator al riscului personal este dacă ai căzut mult în trecut. Predispoziția la accidentare este un aspect controversat în rîndul celor care studiază cauzele accidentărilor pe scări, dar ea pare a fi reală. Aproximativ 4% dintre persoanele rănite prin cădere pe scări au mai fost rănite într-o căzătură pe scări în trecut.

Oamenii cad în moduri diferite în țări diferite. O persoană din Japonia, de exemplu, este mult mai predispusă să se rănească prin cădere pe scări la birou, la magazin sau în gară decît cineva din Statele Unite. Asta nu din cauză că japonezii utilizează scările într-un mod mai neglijent, ci pur și simplu din cauză că americanii nu folosesc mult scările în spațiile publice. Ei se bazează pe comoditatea și siguranța lifturilor și scărilor rulante. Rănirile pe scări în America au loc predominant în casă – aproape singurul loc în care mulți americani utilizează regulat scările. Din același motiv, femeile sînt mult mai predispuse să cadă pe scări decît bărbații; ele utilizează scările mai mult, mai ales acasă, unde căderile au loc cel mai frecvent.

Cînd cădem pe scări, avem tendința de a ne autoînvinovăți și în general de a pune căderea pe seama neglijenței sau neatenției. De fapt, designul influențează semnificativ probabilitatea de a cădea și durerea pe care o vom simți cînd ne vom opri din rostogolit. Proasta iluminare, absența balustradei, modelele derutante ale treptelor, înălțimea neobișnuit de mare sau de mică a acestora, treptele neobișnuit de late sau de înguste și palierele care întrerup ritmul urcării sau coborîrii sînt principalele erori de design care duc la accidente.

Potrivit lui Templer, siguranța scărilor nu constituie o singură problemă, ci două: „evitarea circumstanțelor care provoacă accidente și proiectarea unor scări care să minimizeze rănirea dacă are loc un accident”. El consemnează faptul că într-o gară din New York (nu precizează care) marginile scărilor au fost acoperite cu o suprafață anti-alunecare cu un model care le făcea dificil de distins. În șase săptămîni, peste 1.400 de oameni – o cifră cu adevărat uluitoare – au căzut pe aceste scări, moment în care problema a fost rezolvată.

Scările încorporează trei elemente geometrice: înălțimea, lățimea și panta. Înălțimea este distanța dintre trepte, lățimea este treapta propriu-zisă (tehnice vorbind, distanța dintre bordurile a două trepte succesive, măsurată orizontal), iar panta este înclinația generală a scării. Oamenii au o toleranță destul de redusă pentru diferite pante. Tot ce depășește 45 de grade este inconfortabil și solicitant de urcat, iar tot ce are sub 27 de grade este plictisitor de lent. Este surprinzător de greu să parcurgem trepte care nu au suficientă pantă, astfel că zona noastră de confort este redusă. O problemă inevitabilă a scărilor este faptul că ele trebuie să ducă oamenii în siguranță în ambele direcții, în timp ce mecanica locomoției solicită posturi diferite pentru fiecare direcție. (Cînd urcăm, ne aplecăm spre scări, dar la coborîre ne menținem centrul de greutate în spate, ca și cum am folosi o frînă.) Astfel, scările care sînt sigure și confortabile la urcare pot să nu fie la fel de bune pentru coborîre și viceversa. Printre altele, dimensiunea bordurii care iese în afara unei trepte poate influența efectiv probabilitatea unui accident. Într-o lume perfectă, scările ar trebui să-și schimbe ușor forma în funcție de direcția urmată de utilizator: în sus sau în jos. În practică, orice scară este un compromis.

Haideți să privim o cădere cu încetinitorul. Coborîrea unei scări este, într-un fel, o cădere

controlată. Ne propulsăm corpul înainte și în jos într-un mod care ar fi evident periculos dacă nu am fi cu totul stăpîni pe situație. Pentru creier, problema constă în a distinge momentul în care o coborîre încetează a fi controlată și începe să fie un fel de haos nedorit. Creierul uman reacționează foarte rapid la pericol și dezordine, dar totuși este nevoie de o fracțiune de secundă – 190 de milisecunde, ca să fim exacti – pentru ca reflexele să intervină și pentru ca mintea să asimileze faptul că ceva nu este în ordine (tocmai am călcat pe un skateboard, să zicem) și să se pregătească pentru o aterizare complicată. În timpul acestui interval extrem de scurt, corpul va coborî, în medie, cu încă 20 de centimetri – în general, prea mult pentru o aterizare grațioasă. Dacă acest eveniment are loc la capătul de jos al scării, atingem podeaua printr-o zdruncinătură neplăcută – mai mult un afront la adresa demnității noastre decît altceva. Dar dacă are loc mai sus, picioarele noastre pur și simplu nu vor reuși să facă față în mod elegant și nu ne rămîne decît să sperăm că ne putem agăța de balustradă – sau că *există* o balustradă. Un studiu din anul 1958 a descoperit că în trei sferturi din totalitatea căderilor pe scări nu era disponibilă o balustradă în punctul inițial al căderii.

Cele două momente în care este nevoie de atenție deosebită pe scări sînt la începutul și la sfîrșitul urcării. Atunci părem a fi cel mai neatenți. Nu mai puțin de o treime din totalitatea accidentelor pe scări au loc pe prima sau pe ultima treaptă, iar două treimi au loc pe primele sau ultimele *trei* trepte. Cea mai periculoasă situație dintre toate este existența unei singure trepte într-un loc neașteptat. Aproape la fel de periculoase sînt scările cu patru sau mai puține trepte. Acestea par să inspire o încredere exagerată.

Fapt deloc surprinzător, a coborî scările este mult mai periculos decît a le urca. Peste 90% din răniri au loc în timpul coborîrii. Șansele de a suferi

o cădere „gravă” sînt de 57% pe scările drepte, dar numai 37% pe scările cu coturi. Și palierele trebuie să aibă o anumită dimensiune – lățimea unei trepte plus lățimea unui pas este considerată a fi potrivită – ca să nu întrerupă ritmul utilizatorului scării. Un ritm întrerupt este preludiul unei căderi.

O lungă perioadă s-a admis faptul că oamenii care urcă și coboară pe trepte apreciază că sînt capabili să facă asta într-un anumit ritm și că acest instinct ar putea fi satisfăcut mai ușor cu ajutorul treptelor late la urcările scurte și al treptelor înguste la cele mai abrupte. Autorii clasici din domeniul arhitecturii însă au surprinzător de puține lucruri de spus despre designul scărilor. Vitruviu sugera doar că scările ar trebui să fie bine iluminate. Preocuparea lui nu era de a reduce riscul căderilor, ci de a evita ca oamenii care mergeau în direcții opuse să se ciocnească (ceea ce ne amintește din nou cît de întunecoasă putea fi lumea ce a precedat apariția electricității). Abia spre sfîrșitul secolului al XVII-lea un francez pe nume François Blondel a creat o formulă care definea matematic relația dintre înălțimea și lățimea treptei. Mai exact, el sugera ca, pentru fiecare unitate adăugată pe înălțime, lățimea treptei să scadă cu două unități. Formula a fost larg adoptată și chiar și acum, după mai bine de 300 de ani, este păstrată cu sfințenie în multe coduri de construcție, chiar dacă nu funcționează prea bine – sau chiar deloc – pentru scări care sînt fie neobișnuit de înalte, fie neobișnuit de joase.

În epoca modernă, cel care a luat cel mai în serios designul scărilor a fost, în mod surprinzător, Frederick Law Olmsted. Deși nimic din munca lui nu îi cerea să o facă, Olmsted a măsurat timp de nouă ani cu meticulozitate – uneori obsesiv – înălțimea și lățimea treptelor, în încercarea de a ajunge la o formulă care să asigure scărilor confort și siguranță în ambele direcții. Constatările lui au

fost convertite în două ecuații de un matematician pe nume Ernest Irving Freeze. Iată-le:

$$\hat{I} = 9 - \sqrt{7(L-8)(L-2)}$$

și

$$L = 5 + \sqrt{\frac{1}{7}(9 - \hat{I})^2 + 9}$$

Prima, mi s-a spus, este pentru cazul în care lățimea este fixă, iar a doua pentru cazul în care nu este fixă.

În epoca noastră, Templer sugerează că înălțimea ar trebui să fie între 16 și 18,3 centimetri, iar lățimea nu ar trebui să fie niciodată mai mică de 23 de centimetri, dar, de fapt, ar trebui să fie mai degrabă 25,5 centimetri, însă dacă privim în jur vom vedea că există variații enorme. Potrivit *Encyclopaedia Britannica*, treptele americane tind să fie în general puțin mai înalte, față de unitatea de lățime, decât cele britanice, iar cele europene și mai înalte, dar nu se dau și cifre.

În ceea ce privește istoria scărilor nu sînt prea multe de spus. Nimeni nu știe unde și cînd au apărut scările, nici măcar aproximativ. Este posibil însă ca primele scări să nu fi fost menite să îi ducă pe oameni în sus, la un etaj superior, după cum ne-am putea aștepta, ci mai degrabă *în jos*, în mine. În 2004 au fost descoperite, la 100 de metri sub pămînt, într-o mină de sare din Epoca Bronzului din Hallstatt, în Austria, cele mai vechi scări de lemn găsite pînă acum, datînd cam din urmă cu 3.000 de ani. Este posibil să fi fost primul mediu în care capacitatea de a urca și coborî doar cu picioarele (spre deosebire de o scară verticală, unde e nevoie și de mîini) a constituit un avantaj evident și necesar, de vreme ce astfel ambele brațe rămîneau libere pentru a căra poveri grele.

Merită să amintim în treacăt o curiozitate lingvistică. Ca substantive, „etaj”¹ și „parter”² constituie noutăți surprinzător de recente ale limbii engleze. „Etaj” este consemnat în engleză abia în 1842 (într-un roman intitulat *Handy Andy*, scris de Samuel Lover), iar „parter” este întâlnit pentru prima oară în anul următor, într-o scrisoare a lui Jane Carlyle. În ambele cazuri, contextele demonstrează clar existența anterioară a cuvîntului – Jane Carlyle nu era nicidecum o creatoare de cuvinte –, dar nici o altă consemnare scrisă nu a fost găsită deocamdată. Rezultatul este că, pentru cel puțin trei secole, oamenii au trăit la mai multe etaje, dar nu au avut nici un mod convenabil de a exprima acest lucru.

II

Dacă tot discutăm despre modul în care casele noastre ne pot face rău, ne-am putea opri o clipă pe palier pentru a lua în considerare alt element arhitectonic care s-a dovedit de-a lungul istoriei fatal pentru un număr uimitor de mare de oameni: pereții sau, mai exact, lucrurile care ajung pe pereți, și anume zugrăveala și tapetul. Pentru o foarte lungă perioadă, ambele au fost, în diverse moduri, deosebit de nocive.

Să ne gândim la tapet, un bun care devenea popular în casele obișnuite în momentul în care domnul Marsham și-a construit casa parohială. Multă vreme, tapetul fusese foarte scump. Fusese impozitat considerabil timp de mai bine de un secol, dar necesita și foarte multă muncă pentru a fi produs. Era făcut nu din pastă de lemn, ci din zdrențe vechi. Sortarea zdrențelor era o muncă murdară, care îi expunea pe cei ce o făceau la o

serie de boli infecțioase. Pînă la inventarea unei mașini care putea să producă bucăți continue de hîrtie, în 1802, mărimea maximă a fiecărei coli era de aproximativ 65 de centimetri, ceea ce însemna că hîrtia trebuia îmbinată cu multă pricepere și grijă. Contesa de Suffolk a plătit 42 de lire pentru a tapeta o singură cameră, într-o vreme (după 1750) în care închirierea unei case bune din Londra costa doar 12 lire pe an. Tapetul produs prin lipirea unor smocuri de lînă vopsită pe hîrtie a devenit extraordinar de modern după 1750, dar a prezentat pericole suplimentare pentru cei implicați în fabricarea lui, deoarece adezivii erau adesea toxici.

Atunci cînd taxa pe tapet a fost în sfîrșit anulată, în 1830, utilizarea tapetului și-a luat avînt cu adevărat (sau poate ar trebui să spun că a progresat cu adevărat). Numărul rolelor vîndute în Marea Britanie a sărit de la un milion în 1830 la 30 de milioane în 1870 și abia atunci tapetul a început cu adevărat să îmbolnăvească foarte mulți oameni. De la început, tapetul a fost colorat cu pigmenți care foloseau doze mari de arsenic, plumb și antimoniu, dar după 1775 a fost înmuiat în mod frecvent într-un compus deosebit de periculos numit arsenit de cupru, inventat de marele, dar extraordinar de nefericitul chimist suedez Karl Scheele^{3*}. Culoarea acestuia a fost atît de populară, încît a devenit cunoscută drept verdele lui Scheele. Mai tîrziu, prin adăugarea acetatului de cupru, a fost rafinată într-o nuanță și mai verde, cunoscută drept verde smarald. Acesta era folosit pentru colorarea a tot felul de lucruri – cărți de joc, lumînări, stofe pentru haine și perdele și chiar anumite alimente. Dar era popular mai ales pentru tapete. Acest lucru era periculos nu doar pentru cei care le fabricau sau le aplicau, ci și pentru cei care trăiau apoi în preajma lor.

La sfîrșitul secolului al XIX-lea, 80% dintre tapetele englezești conțineau deja arsenic, adesea

în cantități semnificative. Un mare entuziast al lor era designerul William Morris, care nu doar că iubea nuanțele tari de verde arsenic, dar era și în consiliul executiv al unei companii din Devon (în care și investise masiv) care producea vopsele pe bază de arsenic. Mai ales atunci când exista umezeală – iar în casele englezești rareori nu exista – tapetul emana un miros de stătut, ciudat, care amintea multora de usturoi. Oamenii au observat că în dormitoarele cu tapet verde de obicei nu existau ploșnițe. De asemenea, s-a sugerat că tapetele otrăvitoare ar putea explica de ce schimbarea aerului era adesea atât de benefică pentru bolnavii cronici. O astfel de victimă a fost Frederick Law Olmsted, un om pe care s-ar părea că îl întâlnim mult mai des decât ne-am așteptat. Acesta pare să fi suferit în 1893 o otrăvire cu arsenic cauzată de tapetul din dormitor, exact atunci când oamenii începeau în sfârșit să își dea seama ce anume îi făcea să cadă la pat, și a avut nevoie de o vară întreagă pentru convalescență – în altă cameră.

Și vopselele erau surprinzător de periculoase. Fabricarea vopselelor implica amestecarea multor produse toxice – mai ales plumb, arsenic și chinovar (un văr al mercurului). Zugravii sufereau în mod obișnuit de o boală vagă, dar generalizată, numită colicile zugravilor, care erau, practic, o otrăvire cu plumb căreia i se dăduse un nume mai frumos^{4**}. Zugravii cumpărau alb de plumb în calupuri pe care le transformau în pulbere, de obicei rostogolind în mod repetat o bilă de fier peste el. Astfel rămânea o grămadă de praf pe degetele lor și în aer, iar acest praf era foarte toxic. Printre diferitele simptome la care zugravii erau predispuși se numărau paralizia, tremuratur, tusea, moleșeala, melancolia, lipsa poftei de mâncare, halucinațiile și orbirea. Una dintre ciudățeniile otrăvirii cu plumb este că aceasta produce o hipertrofie a retinei care le face pe unele victime

să vadă halouri în jurul obiectelor – un efect pe care Vincent van Gogh l-a exploatat într-un mod bine-cunoscut în tablourile sale. Probabil că a suferit el însuși de otrăvire cu plumb, cum se întâmpla adesea cu artiștii. Unul dintre cei îmbolnăviți grav de albul de plumb a fost James McNeill Whistler, care a folosit foarte mult din această substanță în crearea tabloului în mărime naturală *Fata albă*.

Astăzi, vopseaua cu plumb este interzisă aproape pretutindeni, cu excepția câtorva aplicații foarte precise, dar este mult regretată de conservatori, deoarece oferea o profunzime a culorii și o atmosferă delicată pe care vopselele moderne nu le pot egala. Vopseaua cu plumb arată bine în special pe lemn.

Zugrăvitul implica, de asemenea, multe probleme de delimitare. Acordarea permisiunii de a face anumite lucruri era foarte complicată în Anglia, din pricina sistemului de bresle meșteșugărești, ceea ce însemna că unii lucrători puteau aplica vopsea, alții puteau aplica vopsea cu clei, iar alții nu puteau aplica nici un fel de vopsea. Zugravii făceau cea mai mare parte a zugrăvitului, cum era și de așteptat, dar tencuitorii aveau dreptul să aplice vopsea cu clei (un fel de vopsea subțire) pentru a tencui pereții – dar numai câteva nuanțe. Instalatorii și geamgiii, în schimb, puteau aplica vopsele în ulei, dar nu și vopsea cu clei. Motivul e oarecum incert, dar se leagă, probabil, de faptul că cercevelele erau făcute adesea din plumb – un material în care erau specializați atât instalatorii, cât și geamgiii.

Vopseaua cu clei era făcută dintr-un amestec de var și clei. Avea un finisaj mai catifelat și mai fin, ideal pentru suprafețele tencuite. La mijlocul secolului al XVIII-lea, vopselele cu clei acopereau deja în mod curent pereții și plafoanele, iar vopselele mai grele cu ulei acopereau lemnăria. Vopselele cu ulei erau o problemă mai complexă.

Ele constau dintr-o bază (de obicei carbonat de plumb sau „alb de plumb”), un pigment pentru culoare, un liant precum uleiul de in și agenți de îngroșare precum ceara sau săpunul, ceea ce este puțin surprinzător, deoarece vopselele cu ulei din secolul al XVIII-lea erau deja destul de lipicioase și dificil de aplicat – „ca și cum ai întinde smoală cu o mătură”, după cum spunea scriitorul David Owen. Abia atunci când cineva a descoperit că adăugarea terebentinei, un diluant natural distilat din seva pinilor, făcea vopseaua mai ușor de aplicat zugrăvitul a devenit mai ușor, în toate sensurile. Terebentina oferea vopselei și un finisaj mat, iar la sfârșitul secolului al XVIII-lea acesta a devenit un aspect la modă.

Uleiul de in era ingredientul magic din vopsea, deoarece o întărea, transformînd-o într-o peliculă dură – practic, făcea vopseaua să fie vopsea. Uleiul de in este stors din semințele inului, planta din care se face pînză. Singurul lui dezavantaj major e faptul că este extrem de inflamabil – o cutie cu ulei de in ar putea, în anumite condiții, să izbucnească spontan în flăcări –, astfel că, aproape sigur, acesta a fost sursa multor incendii domestice devastatoare. Trebuia folosit cu precauții speciale în prezența focului deschis.

Cel mai elementar finisaj dintre toate era varul, aplicat de regulă în zonele mai puțin însemnate, cum ar fi camerele de serviciu sau zona în care locuiau servitorii. Varul era doar un amestec de var nestins și apă (uneori amestecat și cu seu, pentru a spori aderența); nu rezista mult, dar avea beneficiul practic de a acționa ca dezinfectant. În ciuda denumirii sale⁵, era adesea pigmentat (chiar dacă slab) cu coloranți.

Zugrăvitul presupunea competențe speciale deoarece zugravii își măcinau singuri coloranții și își amestecau singuri vopselele – cu alte cuvinte, își creau propriile culori – și în general o făceau în

mare secret, pentru a-și păstra un avantaj comercial față de rivalii lor. (Dacă adăugăm rășini în uleiul de in, obținem lac în loc de pigment. Zugravii făceau și lacul în mare secret.) Vopseaua trebuia amestecată în cantități mici și folosită toată odată, astfel că abilitatea de a face tranșe asemănătoare de la o zi la alta era un adevărat talent. Zugravii trebuiau, de asemenea, să aplice mai multe straturi, dat fiind că și cele mai bune vopsele aveau o opacitate redusă. În general, era nevoie de cel puțin cinci straturi pentru a acoperi un perete. Așadar, zugrăvitul era un demers important, perturbator și destul de tehnic.

Pigmenții variau foarte mult ca preț. Culorile mai anoste, cum ar fi albul spălăcit sau culoarea pietrei, puteau fi cumpărate cu opt sau zece penny kilogramul. Nuanțele de albastru și galben erau de două sau trei ori mai scumpe și, astfel, erau de obicei folosite numai de clasa de mijloc sau de cea superioară. Smalțul, o nuanță de albastru făcută cu sticlă pisată care crea un efect de sclipire, și azuritul, făcut dintr-o piatră semiprețioasă, erau și mai scumpe. Cea mai scumpă dintre toate era o culoare obținută prin atîrnarea unor benzi de aramă deasupra unui lighean plin cu balebă de cal și oțet și raderea apoi a aramei oxidate. Este vorba despre același proces care înverzește cupolele și statuile de aramă – însă mai rapid și mai comercial – și prin care se obținea „cel mai delicat verde crud din lume”, după cum se exprima cu entuziasm un admirator din secolul al XVIII-lea. O cameră zugrăvită în această culoare producea un „ah” apreciativ din partea vizitatorilor.

Cînd vopselele au devenit populare, oamenii le-au dorit cît mai vii posibil. Culorile cumiți pe care le asociem cu perioada georgiană în Marea Britanie sau cu perioada colonială în America sînt o consecință a estompării în timp, și nu a conservatorismului decorativ. În 1979, cînd la Mount Vernon a început un program de

rezugrăvire a interioarelor în culorile originale, „oamenii au venit și pur și simplu au țipat la noi”, mi-a spus zîmbind Dennis Pogue, curatorul, cînd am fost în vizită. „Ne-au spus că transformăm Mount Vernon în ceva colorat țipător. Aveau dreptate – asta făceam. Dar doar din cauză că așa fusese inițial. Multor oameni le-a fost greu să accepte că am făcut o restaurare fidelă.

Chiar și acum, cataloagele vopselelor în stil colonial arată aproape întotdeauna culori estompate din acea perioadă. În realitate, culorile erau întotdeauna destul de tari și uneori aproape șocante. Cu cît o culoare era mai bogată, cu atît sporeau șansele de a-ți fi admirată casa. Printre altele, culorile bogate denotau cheltuială, de vreme ce era nevoie de foarte mulți pigmenți pentru a le obține. De asemenea, nu trebuie să uităm că aceste culori erau adesea văzute la lumina lumînărilor, astfel că trebuiau să fie mai puternice pentru a avea vreun impact la lumină slabă.”

Efectul se repetă acum la Monticello, unde cîteva camere au cele mai vii nuanțe de galben și verde. Dintr-odată, George Washington și Thomas Jefferson par a avea instinctele decorative ale unor hipioți. De fapt, însă, în comparație cu ce a urmat, ei au fost excesiv de reținuți.

Atunci cînd au apărut pe piață primele vopsele gata preparate, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, oamenii au început să le aplice cu un fel de frenezie sălbatică. A devenit la modă nu doar să ai culori puternice și strălucitoare în casă, ci și să ai nu mai puțin de șapte sau opt culori într-o cameră.

Dacă ne-am uita mai atent însă, am fi surprinși să constatăm că două culori fundamentale nu existau deloc pe vremea domnului Marsham: un alb intens și un negru intens. Cel mai strălucitor alb disponibil era mai degrabă un alburiu șters și, chiar dacă nuanțele de alb s-au îmbunătățit pe parcursul secolului al XIX-lea, abia în anii 1940,

odată cu adăugarea dioxidului de titan în vopsele, au devenit disponibile nuanțe de alb cu adevărat puternice și durabile. Absența unei vopsele albe intense ar fi fost cu atât mai evidentă în New England la început, deoarece puritanii nu doar că nu aveau nici un fel de vopsea albă, dar oricum nu credeau în zugrăvit. (Considerau că e ostentativ.) Așadar, toate acele biserici albe strălucitoare pe care le asociem cu orașele din New England sînt în realitate un fenomen relativ recent.

De asemenea, din paleta zugravului lipsea un negru puternic. Vopseaua neagră permanentă, distilată din smoală și gudron, nu a devenit larg disponibilă decît spre sfîrșitul secolului al XIX-lea. Așadar, toate ușile de la intrare, balustradele, porțile, felinarele, gurile de canalizare, burlanele și alte obiecte negre și strălucitoare care constituie o caracteristică atât de definitorie a străzilor Londrei de astăzi sînt, de fapt, destul de recente. Dacă ar fi să ne întoarcem în timp în Londra lui Dickens, una dintre cele mai uimitoare diferențe care ne-ar întâmpina ar fi absența suprafețelor vopsite în negru. Pe vremea lui Dickens, aproape toată feronerie era verde, albastru-deschis sau gri șters.

Acum putem urca scările spre o cameră care poate că nu a ucis niciodată pe nimeni, dar care a adăpostit, probabil, mai mult suferință și disperare decît toate celelalte camere ale casei la un loc.

1. „Upstairs”, în limba engleză, însemnînd literal „pe scări în sus” (n. trad.).
2. „Downstairs”, în limba engleză, însemnînd literal „pe scări în jos” (n. trad.).
- 3* Scheele a descoperit în mod independent opt elemente – clorul, fluorul, manganul, bariul, molibdenul, tungstenul, azotul și oxigenul –, dar nu i s-a recunoscut meritul pentru nici unul dintre ele în timpul vieții sale. Avea nefericitul obicei de a gusta toate substanțele cu care lucra, ca modalitate de a se familiariza cu proprietățile lor, și în cele din urmă această practică i-a venit de hac. În 1786, a fost găsit prăbușit pe masa

lui de lucru, mort din cauza unei supradoze accidentale din cine știe ce compus chimic.

4** Deși pericolele plumbului erau cunoscute de mult timp, acesta a fost folosit în continuare în multe produse, mult după începutul secolului XX. Mîncarea era ambalată în conserve sudate cu plumb. Apa era adesea înmagazinată în rezervoare căptușite cu plumb. Fructele erau stropite cu plumb, ca pesticid. Plumbul era folosit pînă și la producerea tuburilor de pastă de dinți. A fost interzis în Statele Unite pentru vopselele domestice în 1978, iar în Marea Britanie în 1992. Deși plumbul a fost eliminat din majoritatea produselor de consum, el se acumulează în atmosferă în continuare din cauza utilizării industriale. O persoană obișnuită are în prezent de 625 de ori mai mult plumb în organism decît cineva de acum 50 de ani.

5. „Whitewash”, în limba engleză, însemnînd „apă albă” (n. trad.).

Capitolul 15

Dormitorul

I

Dormitorul este un loc ciudat. Nu există nici un spațiu al casei în care petrecem mai mult timp făcînd atît de pușin, cît se poate de tăcut și inconștient, decît acesta, și totuși, în dormitor se petrec multe dintre cele mai profunde și persistente nenorociri ale vieții. Dacă ești pe moarte sau bolnav, epuizat, disfuncțional sexual, trist, copleșit de anxietate, prea deprimat pentru a înfrunta lumea sau lipsit de stăpînire de sine sau bucurie, probabil că te afli în dormitor. Așa a fost de secole, dar cam pe cînd reverendul Marsham își construia casa, o dimensiune cu totul nouă a fost adăugată vieții din spatele ușii dormitorului: frica. Oamenii nu mai găsiseră pînă atunci atîtea modalități de a-și face griji într-un spațiu mic și izolat cum au găsit victorienii în dormitoarele lor.

Paturile au devenit o sursă aparte de neliniște. Se pare că pînă și cei mai curați oameni deveneau o masă aburindă de toxine atunci cînd se stingeau lumina. „Apa eliminată prin respirație”, explica Shirley Forster Murphy în *Our Homes and How to Make them Healthy* (1883), „este plină de impurități de origine animală; ea se condensează pe pereții interiori ai clădirilor, se scurge în șiroaie fetide și... se infiltrează în pereți”, provocînd daune grave, dar de natură neprecizată. De ce nu provoca aceste daune de la bun început, atunci cînd se afla în interiorul corpului, nu se explica

niciodată și nici nu se lua în considerare. Era suficient să se știe că a respira noaptea era o practică degenerată.

Pentru cuplurile căsătorite erau recomandate paturi separate, nu doar pentru evitarea fiorului rușinos al atingerii accidentale, ci și pentru a reduce amestecarea impurităților personale. După cum explica grav o autoritate medicală: „Aerul care înconjoară corpul sub așternuturi este extrem de impur, fiind impregnat cu substanțele otrăvitoare care au ieșit prin porii pielii”. Un doctor estima că pînă la 40% din decesele din America se datorau expunerii cronice la aerul nesănătos în timpul somnului.

Iar la paturi era mult de muncă. Întoarcerea și baterea saltelelor erau o corvoadă regulată – și grea. O saltea cu pene obișnuită conținea 20 de kilograme de pene. Pernele mici și cele mari adăugau cam încă pe atît, iar toate acestea trebuiau golite din cînd în cînd pentru a aerisi penele, pentru că altfel începeau să pută. Mulți oameni aveau cîrduri de gîște, pe care le jumuleau pentru a avea așternuturi proaspete probabil de trei ori pe an (o treabă care trebuie să fi fost la fel de exasperantă pentru servitori precum era și pentru gîște). O saltea de pene înfoiată poate că arăta divin, dar ocupanții se trezeau că se scufundă într-un șanț tare și lipsit de aer dintre niște dîmburi umflate. Suportul era o plasă din frînghii, care puteau fi strînse cu o cheie atunci cînd începeau să se lase, dar care nu ofereau prea mult confort la nici un grad de tensiune. Saltelele cu arcuri au fost inventate în 1865, dar la început nu erau fiabile, deoarece spirele se răsuceau uneori, punîndu-l pe ocupant în fața pericolului real de a fi înțepat de propriul său pat.

O carte americană populară din secolul al XIX-lea, *Goodholme's Cyclopedia*, împărțea saltelele în funcție de zece niveluri de confort. Acestea erau, în ordine descrescătoare:

Puf
Pene
Lână
Smocuri de lână
Păr
Bumbac
Așchii de lemn
Alge marine
Rumeguș
Paie

Atunci cînd așchiile de lemn și rumegușul ajung într-o listă a primelor zece materiale pe care se poate dormi, ne dăm seama că avem de-a face cu o epocă dură. Saltelele erau adăposturi nu doar pentru ploșnițe, purici și molii (căror le plac foarte mult penele vechi, atunci cînd pot să ajungă la ele), ci și pentru șoareci și șobolani. Foșnetele furișe pe sub plapumă au fost un acompaniament neplăcut al somnului multor oameni.

Copiii care erau puși să doarmă în paturi culisante joase, aproape de podea, erau predispuși la o mai mare familiarizare și intimitate cu șobolanii mustăcioși. Oriunde existau oameni, existau și șobolani. O americană pe nume Eliza Ann Summers povestea în 1867 cum ea și sora ei luau în fiecare noapte în pat brațe întregi de pantofi pe care să-i arunce în șobolanii care fugeau pe podea. Susanna Augusta Fenimore Cooper, fiica lui James Fenimore Cooper, spunea că nu a uitat și nici nu a reușit să depășească vreodată experiența șobolanilor care alergau peste patul ei din copilărie.

Thomas Tryon, autorul unei cărți din 1683 despre cum să ai o sănătate înfloritoare, se plîngea că „excrementele necurate și scîrboase” de pe pene atrăgeau insectele. El sugera, în schimb, paie, multe paie. De asemenea, credea (cu o anumită îndreptățire) că penele erau de obicei contaminate

cu materii fecale de la păsările stresate și nefericite de pe care erau jumulate.

În mod tradițional, umplutura cea mai obișnuită și mai simplă erau paie, ale căror înțepături prin pînza saltelei constituiau un chin bine cunoscut, dar adesea oamenii foloseau orice puteau. În casa copilăriei lui Abraham Lincoln erau folosite pănuși uscate de porumb, o opțiune care trebuie să fi fost pe cît de zgomotoscîrțitoare, pe atît de inconfortabilă. Dacă nu îți puteai permite pene, lîna sau părul de cal erau alternative mai ieftine, dar în general acestea miroseau. De asemenea, lîna se infesta adesea cu molii. Singurul remediu sigur era să scoți lîna și să o fierbi, un proces obositor. În casele mai sărace, de stîlpul patului era atîrnat uneori bălegar de vacă, crezîndu-se că acesta alunga moliile. În climatele calde, insectele care intrau vara pe fereastră erau supărătoare și periculoase. În jurul paturilor erau atîrnate uneori plase, dar întotdeauna cu o anumită neliniște, deoarece toate plasele erau extrem de inflamabile. Un vizitator al statului New York din anii 1790 relata cum gazdele lui, într-o tentativă bine intenționată de fumigare, i-au umplut camera de fum exact înainte de culcare, lăsîndu-l să-și caute pe pipăite drumul spre pat, printr-o ceață sufocantă. Plasele de sîrmă pentru ținerea insectelor la distanță au fost inventate de timpuriu – Jefferson avea astfel de plase la Monticello –, dar nu se prea foloseau deoarece erau scumpe.

Mult timp de-a lungul istoriei patul a fost, pentru mulți proprietari, cel mai valoros lucru pe care îl dețineau. Pe vremea lui William Shakespeare, de exemplu, un pat cu baldachin acceptabil costa 5 lire, jumătate din salariul anual al unui profesor obișnuit. Deoarece erau obiecte atît de prețuite, cel mai bun pat era de obicei ținut la parter, uneori în sufragerie, unde putea fi arătat cu mîndrie vizitatorilor sau văzut de trecători prin fereastra deschisă. În general, astfel de paturi erau

din principiu rezervate vizitatorilor cu adevărat importanți, dar în practică nu erau folosite aproape niciodată, ceea ce oferă o altă perspectivă asupra celebrei clauze din testamentul lui Shakespeare prin care acesta îi lăsa al doilea cel mai bun pat al său soției, Anne. Aceasta a fost adesea interpretată ca o insultă, când, de fapt, al doilea cel mai bun pat era aproape sigur cel conjugal și, prin urmare, cel cu semnificațiile cele mai tandre. De ce a ales Shakespeare să menționeze acest pat în mod special este alt mister, de vreme ce Anne, în mod normal, ar fi moștenit toate paturile din gospodărie, dar nu era cîtuși de puțin vorba despre insulta evidentă în care au transformat-o anumite interpretări.

Intimitatea era un concept foarte diferit pe vremuri. În hanuri, paturile comune au rămas un lucru obișnuit pînă în secolul al XIX-lea, iar jurnalele conțin adesea observații în care autorul se plînge cum a fost dezamăgit să descopere că un necunoscut ajuns tîrziu se suie în pat alături de el. Benjamin Franklin și John Adams au fost nevoiți să împartă un pat la un han din New Brunswick, New Jersey, în 1776, petrecînd noaptea ținîndu-se aproape fără să doarmă, ciorovăindu-se dacă să deschidă fereastra sau nu.

Chiar și acasă era cu totul obișnuit ca un servitor să doarmă la picioarele patului stăpînului, indiferent ce ar fi făcut stăpînul în pat. Documentele arată clar că intendentul și șambelanul regelui Henric al V-lea erau amîndoi prezenți atunci cînd acesta s-a culcat cu Catherine de Valois. Jurnalele lui Samuel Pepys arată că o servitoare dormea pe podeaua dormitorului lui și al soției sale și că el o privea ca pe un fel de alarmă vie împotriva hoților. În astfel de circumstanțe, perdelele din jurul patului ofereau o oarecare intimitate și, de asemenea, atenuau curenții de aer, dar au ajuns să fie considerate tot mai mult niște

depozite nesănătoase de praf și insecte. Perdelele din jurul patului puteau constitui și un risc de incendiu – un considerent deloc neimportant, în condițiile în care totul în dormitor, de la rogojinile de papură de pe podea pînă la acoperișul de stuf de deasupra, era foarte inflamabil. Aproape toate cărțile despre gospodărie avertizau împotriva cititului la lumînare în pat, dar mulți făceau asta oricum.

În una din lucrările sale, John Aubrey, istoricul din secolul al XVII-lea, relatează o anecdotă referitoare la căsătoria fiicei lui Thomas More, Margaret, cu un bărbat pe nume William Roper. În această poveste, Roper îl vizitează într-o dimineață pe More și îi spune că dorește să ia de soție pe una dintre fiicele lui – oricare dintre ele era bună. Prin urmare, More îl duce pe Roper în dormitor, unde fiicele lui dormeau într-un pat culisant tras de sub patul părinților. Aplecîndu-se, More apucă îndemînat „un colț al cearșafului și îl dă brusc la o parte”, relatează Aubrey debordînd de încîntare lubrică, dezvelind fetele care erau, practic, goale. Protestînd somnoroase față de acest deranj, fetele se rostogolesc pe burtă, iar sir William, după o clipă de reflecție plină de admirație, declară că a văzut ambele părți și bate ușor cu bastonul pe fundul lui Margaret, fiica de 16 ani. „Ăsta era tot deranjul cînd curtai pe cineva”, scrie Aubrey cu evidentă admirație.

Oricît de adevărat sau neadevărat ar fi acest episod – și merită să amintim că Aubrey scria la mai bine de un secol de la întîmplare –, ceea ce este clar e că nimănui de pe vremea sa nu i se părea ciudat că fetele mari ale lui More dormeau lîngă patul părinților.

Adevărata problemă legată de paturi, cu siguranță pînă în perioada victoriană, a constatat în faptul că acestea erau inseparabile de cea mai tulburătoare activitate, sexul. În cadrul căsătoriei,

desigur că sexul era uneori necesar. În populara și influenta ei carte *What a Young Woman Ought to Know* (*Ce ar trebui să știe o tânără femeie*), Mary Wood-Allen le asigura pe tinerele ei cititoare că era acceptabil să participe la intimitatea fizică în cadrul căsătoriei, atît timp cît aceasta se făcea „fără cea mai mică fărîmă de dorință sexuală”. Se considera că dispozițiile și gîndurile mamei în momentul concepției și de-a lungul sarcinii afectau fătul în cel mai profund și iremediabil mod. Partenerii erau sfătuiți să nu facă sex decît dacă erau „în deplină rezonanță” unul cu celălalt la acel moment, de teamă să nu conceapă un copil ratat.

Pentru a evita în general excitația, femeilor li se recomanda să ia mult aer, să evite distracțiile stimulatoare precum cititul și jocul de cărți și, mai presus de orice, să nu își folosească niciodată creierul mai mult decît era strict necesar. Educarea lor nu era doar, pur și simplu, o irosire a timpului și a resurselor, ci și un lucru rău și periculos pentru delicata lor constituție. În 1865, John Ruskin opina într-un eseu că femeile trebuiau educate exact atît cît să le fie de folos practic soților lor, dar nu mai mult. Pînă și americana Catherine Beecher, care, după standardele epocii, era o feministă radicală, susținea cu înflăcărare că femeilor trebuie să li se acorde drepturi depline și egale la educație, atît timp cît se recunoștea că ele au nevoie de un timp suplimentar pentru a se coafa.

Pentru bărbați, principala și preocupanta provocare era să nu verse o picătură de lichid seminal în afara legămîntului sacru al căsătoriei – și nici acolo prea mult, dacă se putea. După cum explica o autoritate, lichidul seminal îmbogățește sîngele și revigora creierul atunci cînd era reținut în trup în mod nobil. Consecința eliminării ilicite a acestui elixir natural însemna că mintea și trupul rămîneau efectiv slăbite, astfel încît pînă și în cadrul căsătoriei trebuia să fii econom cu spermatozoizii, deoarece sexul mai frecvent

producea spermă „moleșită”, ceea ce ducea la progenituri apatice. Un act sexual pe lună era recomandat ca fiind frecvența maximă sigură.

Masturbarea era, desigur, complet exclusă. Consecințele bine-cunoscute ale masturbării acopereau, practic, toate stările indezirabile cunoscute de știința medicală, inclusiv nebunia și moartea prematură. Cei care se profanau pe ei înșiși – „ființe tremurînde, palide, nenorocite și cu picioare scheletice care se tîrăsc pe pămînt”, după cum îi descria un cronicar – erau de compătimit. „Fiecare act de autoprofanare este un cutremur – o explozie – un atac cerebral paralizant și mortal”, declara un altul. Studiile de caz explicau în termeni elocvenți riscurile. Un doctor pe nume Samuel Tissot descria cum unul dintre pacienții săi saliva încontinuu, cum din nas îi curgea un sînge apos și cum „defeca în pat fără să-și dea seama”. Aceste ultime cinci cuvinte erau în mod special zdrobitoare.

Cel mai rău era faptul că dependența de masturbare avea să se transmită automat progeniturilor, astfel încît fiecare incident de plăcere vicioasă nu doar înmuia creierul cuiva, ci mai și submina vitalitatea generațiilor încă nenăscute. Cea mai minuțioasă analiză a riscurilor sexuale, ca să nu mai pomenim de titlul cît se poate de cuprinzător, era oferită de sir William Acton în *The Functions and Disorders of the Reproductive Organs, in Childhood, Youth, Adult Age, and Advanced Life, Considered in Their Physiological, Social and Moral Relations* (Funcțiile și tulburările organelor reproducătoare, în copilărie, adolescență, la vîrsta adultă și matură, examinate în relațiile lor fiziologice, sociale și morale), publicată prima oară în 1857. El a fost cel care a decis că masturbarea va duce la orbire. De asemenea, este responsabil pentru afirmația citată adeseori: „Aș spune că majoritatea

femeilor nu prea sînt afectate de senzații sexuale de nici un tip”.

Astfel de credințe au dominat o perioadă uimitor de îndelungată. „Mulți dintre pacienții mei mi-au spus că primul lor act de masturbare a avut loc în timp ce asistau la o reprezentație muzicală”, relatează grav și poate puțin neverosimil doctorul William Robinson, într-o lucrare din 1916 asupra disfuncțiilor sexuale.

Din fericire, exista știința care putea veni în ajutor. Un remediu descris de Mary Roach în *Bank: The Curious Coupling of Sex and Science* (*Acuplarea: curioasa împreunare a sexului și științei*) era „inelul cu țepi pentru penis”, creat în anii 1850, care se pune pe penis la culcare (sau chiar tot timpul) și era prevăzut cu dinți de metal care intrau în orice penis care se dilata ireverențios peste o anumită marjă foarte restrînsă de abatere permisibilă. Alte dispozitive foloseau curenți electrici pentru a-l aduce pe subiect într-o stare de trezie uimită, dar penitentă.

Trebuie remarcat că nu toată lumea avea aceste convingeri conservatoare. Încă din 1836, o autoritate medicală din Franța pe nume François Lallemand a publicat un studiu în trei volume care echivala sexul frecvent cu o sănătate robustă. Aceasta l-a impresionat atît de mult pe un expert medical scoțian pe nume George Drysdale, încît a formulat o filozofie a iubirii libere și a sexului dezinhibat numită *Physical, Sexual and Natural Religion* (*Religia fizică, sexuală și naturală*). Publicată în 1855, aceasta s-a vîndut în 90.000 de exemplare și a fost tradusă în 11 limbi, „inclusiv maghiară”, după cum remarcă *Dictionary of National Biography* cu obișnuitul și fermecătorul său accent pus pe detalii inutile. În mod evident, exista un *anumit* tip de dorință pentru o mai mare libertate sexuală în societate. Din nefericire, societatea în ansamblul său mai avea încă aproximativ un secol pînă la a o satisface.

Într-o astfel de atmosferă confuză și permanent tensionată, nu este de mirare că pentru mulți oameni sexul reușit era o aspirație irealizabilă – iar cazul lui John Ruskin însuși este cel mai impresionant dintre toate. În 1848, când marele critic de artă s-a căsătorit cu Euphemia „Effie” Chalmers Gray, în vîrstă de 19 ani, lucrurile au pornit prost și nu și-au mai revenit apoi. Căsătoria nu a fost consumată niciodată. După cum relatea soția sa ulterior, Ruskin i-a mărturisit că „el își imaginase că femeile erau foarte diferite de cum a văzut că sînt eu și că motivul pentru care nu a făcut din mine soția sa a fost că persoana mea l-a dezgustat încă din prima seară...”.

Nemaiputînd, în cele din urmă, să suporte (sau, de fapt, vrînd să suporte mult mai mult, dar cu altcineva), Effie a intentat un proces în anulare împotriva lui Ruskin, ale cărui detalii au devenit o excitație plăcută pentru pasionații presei populare din multe țări, după care a fugit cu artistul John Everett Millais, cu care a trăit fericită și a avut opt copii. Momentul fugii sale cu Millais a fost nefericit, deoarece Millais era angajat atunci să picteze un portret al lui Ruskin. Om de onoare, Ruskin a continuat să pozeze pentru Millais, dar cei doi nu și-au mai vorbit niciodată. Simpatizanții lui Ruskin, care erau mulți, au reacționat la acest scandal prefăcîndu-se că nu există. La 1900, întregul episod fusese șters din registru atît de eficient, încît W.G. Collingwood a putut, fără a se jena cîtuși de puțin, să scrie *The Life of John Ruskin* fără să facă aluzie la faptul că Ruskin fusese căsătorit vreodată, cu atît mai puțin că se năpustise afară din cameră la vederea părului pubian feminin.

Ruskin nu a depășit niciodată felul său pudibond de a fi și nici nu a dat vreun semn că ar fi vrut să o facă. După moartea lui J.M.W. Turner – în 1851 – a primit sarcina de a examina lucrările

lăsate națiunii de marele artist și a descoperit mai multe acuarele de o exuberantă natură erotică. Oripilat, Ruskin a decis că acestea nu putuseră fi create decât „într-o anumită stare de nebunie” și, pentru binele națiunii, le-a distrus pe aproape toate, lipsind posteritatea de câteva lucrări neprețuite.

Evadarea lui Effie Ruskin din nefericita sa căsnicie a fost atît norocoasă, cît și neobișnuită, deoarece acțiunile de divorț, ca orice altceva avea legătură cu căsătoria, erau privite prin prisma unor prejudecăți ce înclinau copleșitor în favoarea bărbaților. Pentru a obține un divorț în Anglia victoriană, un bărbat nu trebuia decât să arate că soția lui se culcase cu alt bărbat. O femeie însă trebuia să demonstreze că soțul ei își agravase infidelitatea prin comiterea unui incest, prin acte de zoofilie sau alte păcate tenebroase și de neiertat, dintr-o listă foarte scurtă. Pînă în 1857, un divorț însemna că femeia avea să își piardă toate posesiunile și, de asemenea, în general avea să își piardă copiii. De fapt, prin lege o femeie nu avea nici un drept – nici drept la proprietate, nici drept la exprimare, nici libertăți de orice fel în afara celor pe care soțul ei decidea să i le acorde. Potrivit marelui teoretician juridic William Blackstone, la momentul căsătoriei o femeie renunța la „propria ei ființă sau existență legală”. O soție nu avea nici o personalitate juridică.

Unele țări erau puțin mai liberale decât altele. În mod excepțional, în Franța o femeie putea divorța de un bărbat doar pe motiv de adulter, deși numai cu condiția ca infidelitatea să se fi produs în căminul conjugal. În Anglia însă, standardele erau brutal de nedrepte. Într-un caz bine-cunoscut, o femeie pe nume Martha Robinson a fost bătută și abuzată fizic ani de zile de un soț crud și instabil psihic. În cele din urmă, acesta a infectat-o cu gonoree și apoi a otrăvit-o pînă aproape că a omorît-o, turnîndu-i în mîncare prafuri împotriva

bolilor venerice fără ca ea să știe. Cu sănătatea și starea de spirit ruinate, femeia a intentat divorț. Judecătorul a ascultat atent argumentele, apoi a respins cauza și a trimis-o pe doamna Robinson acasă, sfătuind-o să încerce să fie mai răbdătoare.

Chiar și atunci când lucrurile mergeau bine era dificil să fii femeie, deoarece feminitatea era automat considerată a fi o stare patologică. Există o credință, mai mult sau mai puțin universală, conform căreia după pubertate femeile erau aproape permanent bolnave sau pe punctul de a se îmbolnăvi. Dezvoltarea sînilor, a uterului și a întregului aparat reproducător „seacă energia din rezerva limitată pe care o posedă fiecare individ”, după cum se exprima o autoritate în domeniu. Menstruația era descrisă în lucrările medicale ca și cum ar fi fost un act lunar de neglijență intenționată. „De fiecare dată când există durere reală în orice etapă a ciclului lunar, e din cauză că ceva nu este corect în ce privește îmbrăcămintea, dieta sau deprinderile personale și sociale ale persoanei”, scria un observator (desigur, bărbat).

Dureroasa ironie este că femeile *erau* în mod frecvent bolnave deoarece considerentele buneicuviițe nu le permiteau o îngrijire medicală adecvată. În 1856, atunci când o tânără gospodină din Boston de proveniență respectabilă i-a mărturisit înlăcrimată doctorului ei că se trezește uneori gîndindu-se involuntar la alți bărbați decît soțul ei, doctorul i-a recomandat o serie de măsuri de urgență severe, printre care se numărau băi și clisme reci, eliminarea oricărui stimulent, inclusiv mîncărurile condimentate și literatura ușoară, precum și curățarea minuțioasă a vaginului cu borax. Literatura ușoară era considerată în mod obișnuit ca fiind responsabilă pentru promovarea gîndurilor morbide și a unei înclinații spre isterie. După cum rezuma grav un autor: „Citirea romanelor de dragoste de către fetele tinere tinde să ducă, prin excitarea organelor trupesti, la

dezvoltarea prematură a acestora, iar copilul devine din punct de vedere fizic femeie cu luni sau chiar ani înaintea momentului cuvenit”.

Judith Flanders relatează că, în 1892, unui bărbat care și-a dus soția la un control oftalmologic i s-a spus că problema era prolapsul uterin și că vederea ei avea să rămână afectată pînă cînd avea să facă histerectomie.

Un medic nu își permitea să se apropie de problemele reproductive ale femeilor altfel decît prin generalizări largi. Aceasta putea să aibă consecințe medicale grave, deoarece nici un doctor nu putea efectua o examinare ginecologică adecvată. În cazuri extreme, el putea să pipăie ușor pe sub o pătură, într-o cameră întunecoasă, dar asta era ceva cu totul excepțional. De cele mai multe ori, femeilor care aveau orice problemă medicală între gît și genunchi li se cerea să indice pe un manechin zona afectată, ele roșind jenate.

În 1852, un doctor american cita ca pe un motiv de mîndrie faptul că „femeile preferă să suporte cele mai mari pericole și dureri decît să renunțe la acele scrupule ale pudorii care împiedică explorarea deplină a bolilor lor”. Unii doctori erau împotriva nașterii cu focepsul pe motiv că aceasta permitea femeilor cu pelvis mic să aducă pe lume copii, transmițîndu-și astfel inferioritatea fiicelor lor.

Consecința inevitabilă a tuturor acestora consta în faptul că ignoranța privitoare la anatomia și fiziologia feminină în rîndul doctorilor era aproape medievală. Analele medicinei nu au un exemplu mai bun de credulitate profesională decît celebrul caz al lui Mary Toft, o crescătoare de iepuri analfabetă din Godalming, în Surrey, care a reușit, timp de mai multe săptămîni din toamna anului 1726, să convingă mai multe autorități medicale, inclusiv doi medici ai curții regale, că dădea naștere unor iepuri. Chestiunea a devenit subiect de senzație la scară națională. Mai mulți

doctori au asistat la aceste nașteri și s-au declarat complet uluiți. Abia atunci când alt doctor al regelui, un german pe nume Cyriacus Ahlers, a investigat lucrurile mai atent și a declarat că întreaga chestiune era o farsă, Toft și-a recunoscut în sfârșit înșelătoria. A fost închisă scurtă vreme pentru escrocherie, dar apoi a fost trimisă înapoi în Godalming, după care nimeni nu a mai auzit de ea vreodată.

Însă mai era mult pînă la înțelegerea anatomiei și fiziologiei feminine. În 1878, *British Medical Journal* încă mai putea să publice o corespondență însuflețită despre posibilitatea ca atingerea unei femei aflate la menstruație să ducă la alterarea unei bucăți de șuncă. Judith Flanders notează că un doctor britanic a fost radiat din registrul medical deoarece consemnase în scris că o schimbare a coloritului din jurul vaginului la scurt timp după concepție constituie un indiciu util al sarcinii. Concluzia era pe deplin validă; problema era că acest lucru putea fi constatat doar privind. Doctorului nu i s-a mai permis să profeseze niciodată. Între timp, în America, James Platt White, un ginecolog respectat, a fost exclus din Asociația Medicilor Americani deoarece le permisesse studenților săi să observe o femeie care naștea – cu acordul acesteia.

În acest context, acțiunile unui chirurg pe nume Isaac Baker Brown au devenit cu atît mai extraordinare. Într-o epocă în care doctorii nu se apropiiau, în mod normal, la mai mult de o lungime de braț de zona reproducătoare a femeii și nu prea aveau habar ce ar fi descoperit dacă ar fi făcut-o, Baker Brown a devenit un pionier al chirurgiei ginecologice. Din nefericire, era motivat aproape exclusiv de idei bolnave. Era convins, mai ales, că aproape toate maladiile femeilor erau rezultatul „excitării periferice a nervului pudic centrat pe clitoris”. Mai direct spus, el credea că femeile se masturbau, iar aceasta era cauza nebuniei,

epilepsiei, catalepsiei, isteriei, insomniei și a nenumărate alte tulburări nervoase. Soluția era îndepărtarea chirurgicală a clitorisului, eliminându-se astfel posibilitatea oricărei excitații neînfrinate. De asemenea, a ajuns la convingerea că ovarele erau în principal niște organe rele și că era mai bine fără ele. De vreme ce nimeni nu mai încercase pînă atunci să extirpe ovarele, era o operație deosebit de delicată și riscantă. Primele trei paciente ale lui Baker Brown au murit pe masa de operație. Neînfricat, a efectuat cea de-a patra operație experimentală pe nimeni altcineva decît sora lui. Aceasta a supraviețuit.

Cînd s-a descoperit că de ani de zile extirpa clitorisurile femeilor fără ca ele să fi știut dinainte sau fără să-și fi dat acordul, reacția comunității medicale a fost rapidă și furioasă. În 1867, Baker Brown a fost exclus din Societatea Obstetrică din Londra, ceea ce a pus capăt în mod efectiv posibilității lui de a profesa. Partea pozitivă a fost că doctorii au acceptat în sfîrșit că era timpul să devină preocupați din punct de vedere științific de părțile intime ale pacienților de sex feminin. Astfel, în mod ironic, prin faptul că era un doctor atît de prost și o ființă umană atît de îngrozitoare, Baker Brown a făcut mai mult decît oricine altcineva pentru aducerea studiului și a practicii în medicina femeilor la standardele moderne.

II

Trebuie spus că exista un motiv foarte solid pentru a fi temător față de sex în epoca premodernă: sifilisul. Nu mai existase niciodată o boală atît de înfricoșătoare, cel puțin pentru acel segment ghinionist al populației afectate de ceea ce este cunoscut drept sifilis terțiar. Aceasta este o

experiență de care chiar nu ne-am dori să avem parte. Sifilisul făcea din sex o sperietoare. Pentru mulți oameni, părea a fi un mesaj clar de la Dumnezeu că sexul în afara căsătoriei provoacă răzbunarea divină.

După cum am văzut, sifilisul exista de mult timp. Încă din 1495, la doar trei ani de la călătoria lui Cristofor Columb care a adus sifilisul în Europa, unor soldați italieni le-au apărut bube „ca boabele de mei” peste tot pe față și pe corp, descriere considerată a fi prima referință medicală la sifilis din Europa. Se răspîndea rapid – atît de rapid, încît oamenii nu puteau cădea de acord de unde venea. Prima consemnare a afecțiunii în limba engleză se face sub numele de „boala franceză”, în 1503. În alte părți era cunoscut drept boala spaniolă, umorile celtice, varicela napolitană sau, poate cel mai elocvent apelativ, „boala creștină”. „Sifilis” a apărut într-o poezie a italianului Hieronymus Fracastorius în 1530 (în poezia sa, Sifilis este numele unui păstor care ia boala), dar nu apare în engleză decît în 1718.

Sifilisul a fost pentru o lungă perioadă o boală deosebit de supărătoare, din cauza modului în care apărea și evolua, în trei stadii, fiecare etapă fiind mai gravă decît cea anterioară. Primul stadiu se prezenta de regulă sub forma unui șancru genital, urît, dar nedureros. Acesta era urmat după un timp de un stadiu secund, care implica orice de la dureri difuze sau intense pînă la căderea părului. Ca și sifilisul din primul stadiu, acesta lua sfîrșit de la sine după aproximativ o lună, fie că era tratat sau nu. Pentru două treimi dintre suferinzii de sifilis, asta era tot. Boala se termina. Pentru cealaltă treime nefericită însă, adevărata groază abia acum începea. Infecția rămînea latentă pentru nu mai puțin de 20 de ani, după care erupea în sifilis terțiar. Acesta este stadiul prin care nimeni nu vrea să treacă. Roade corpul și distruge oasele și țesuturile, fără oprire sau milă. În mod frecvent,

cădeau nasurile. (Pentru o vreme, Londra a avut un „Club al celor fără nas”.) Gura poate să își piardă palatul. Moartea celulelor nervoase poate să transforme victima într-o epavă împleticită. Simptomele variază, dar fiecare dintre ele este oribil. În ciuda pericolului, oamenii își asumau riscurile într-o măsură uimitoare. James Boswell a contractat boli venerice de 19 ori în 30 de ani.

Tratamentele pentru sifilis erau drastice. La început, se injecta o soluție de plumb în vezică, prin uretră. Apoi mercurul a devenit medicamentul preferat, și a rămas astfel pînă în secolul XX, cînd au fost inventate primele antibiotice. Fiind toxic, mercurul producea tot felul de simptome – oasele deveneau spongioase, dinții cădeau –, dar nu exista alternativă. Axioma acelei vremi era „o noapte cu Venus și o viață întreagă cu Mercur”. Și totuși, mercurul nu vindeca de fapt boala, ci doar atenua cele mai rele simptome, în timp ce producea altele.

Poate că nimic nu ne desparte mai mult de trecut decît gradul uluitor al ineficienței – și adeseori al caracterului șocant de neplăcut – tratamentelor medicale de odinioară. Doctorii erau pierduți în fața bolilor, cu excepția unei serii restrînse dintre acestea. Adesea, tratamentele lor nu făceau altceva decît să înrăutățească situația. Din multe puncte de vedere, cei mai norocoși erau cei care sufereau în intimitate și își reveneau fără intervenție medicală.

Cea mai rea consecință dintre toate era, din motive evidente, să trebuiască să te supui unei operații. În secolele dinaintea anesteziei au fost încercate multe modalități de alinare a durerii. O metodă era să iei sînge pacientului pînă acesta ajungea în pragul leșinului. Alta era injectarea unei infuzii de tutun în rect (ceea ce, în cel mai rău caz, trebuie să le fi dat pacienților un alt subiect la care să se gîndească). Cel mai comun tratament era administrarea de opiacee, mai ales sub formă de

laudanum, dar nici măcar cele mai generoase doze nu puteau ascunde durerea adevărată.

În timpul amputărilor, membrele erau de regulă îndepărtate în mai puțin de un minut, astfel încît cel mai traumatizant chin lua sfîrșit rapid, dar apoi vasele trebuiau legate și rănilor suturate, așadar rămînea un interval considerabil pentru durerea de durată. Șmecheria era să lucrezi rapid. Cînd Samuel Pepys a suferit o litotomie – îndepărtarea unei pietre la rinichi – în 1658, chirurgul a avut nevoie de doar 50 de secunde ca să pătrundă înăuntru, să găsească și să extragă o piatră cam de mărimea unei mingi de tenis. (Mai exact, o minge de tenis din secolul al XVII-lea, mai mică decît cele moderne, dar totuși o sferă de dimensiuni considerabile.) Pepys a fost extrem de norocos, după cum subliniază Liza Picard, deoarece operația lui a fost prima pe care o făcea chirurgul în ziua respectivă, astfel încît instrumentele erau destul de curate. În ciuda rapidității operației, Pepys a avut nevoie de peste o lună ca să-și revină.

Procedurile mai complicate erau aproape incredibil de epuizante. Ele sînt suficient de dureroase și cînd citim acum despre ele, dar cum o fi fost să le suporti pur și simplu nu ne putem imagina. În 1806, pe cînd locuia la Paris, romanciera Fanny Burney a început să simtă o durere la sînul drept, care a devenit treptat atît de severă încît nu își mai putea ridica brațul. Problema a fost diagnosticată drept cancer mamar, iar recomandarea a fost să facă mastectomie. Sarcina i-a fost atribuită unui chirurg renumit pe nume Baron Larrey, a cărui faimă se baza nu atît pe talentul său de a salva vieți, cît pe viteza sa fulgerătoare. Ulterior avea să devină celebru pentru executarea a 200 de amputări în 24 de ore, după bătălia de la Borodino din anul 1812.

Modul în care Burney relatează această experiență este aproape insuportabil de înfiorător,

tocmai din cauza calmului cu care povestește ororile prin care a trecut. Aproape la fel de rău ca experiența în sine a fost chinul așteptării acesteia. Pe măsură ce zilele treceau, anxietatea așteptării a devenit aproape zdrobitoare, agravându-se atunci când a aflat, în dimineața zilei stabilite, că chirurgul avea să întârzie câteva ore. Burney scrie în jurnalul ei: „Am umblat dintr-o parte în alta pînă cînd mi-am potolit toate emoțiile și am devenit, treptat, aproape idioată – amorțită, fără sentimente sau conștiință – și am rămas astfel pînă cînd ceasul a bătut ora trei”.

La acel moment, a auzit cum sosesc patru trăsură, una după alta. După cîteva momente, șapte bărbați gravi, îmbrăcați în negru au intrat în cameră. Lui Burney i s-a dat de băut ceva care să-i calmeze nervii – nu a consemnat ce anume, dar vinul amestecat cu laudanum era oferta obișnuită. Un pat a fost adus în mijlocul camerei; pe el au fost puse așternuturi vechi, ca să nu se strice o saltea sau niște cearceafuri bune.

„Atunci am început să tremur violent”, scrie Burney, „mai mult de silă și oroare față de pregătiri decît față de durere... M-am suit așadar, fără să fiu rugată, pe pat, iar domnul Dubois m-a așezat pe saltea și mi-a așternut o batistă de chembrică pe față. Aceasta era însă transparentă și am văzut prin ea că patul a fost imediat înconjurat de cei șapte bărbați și de asistenta mea. Am refuzat să fiu ținută; dar atunci cînd am văzut, strălucind prin chembrică, sclipirea oțelului lustruit, am închis ochii...”. Aflînd că intenționau să îi îndepărteze întregul sîn, Burney s-a abandonat unei „groaze care depășește orice descriere”. În timp ce cuțitul o tăia, a scos „un țipăt care a continuat cu intermitențe pe toată durata inciziei – și aproape că mă minunez că nu îmi mai răsună încă în urechi, atît de înfiorător a fost chinul. Cînd a fost făcută plaga, iar cuțitul a fost retras, durerea părea aceeași... dar cînd am simțit din nou

instrumentul – descriind o curbă – tăind în răspăr, dacă pot să spun astfel, în timp ce carnea rezista într-un mod atât de energic încît s-a opus și a obosit mîna celui care opera și care a fost obligat să schimbe dreapta cu stînga – atunci, într-adevăr, am crezut că trebuie să fi murit. Nu am mai încercat să deschid ochii”.

Dar operația a continuat. În timp ce chirurgul extrăgea țesutul bolnav, Burney simțea și auzea hîrșitul lamei pe sternul ei. Întreaga procedură a durat 17 minute și jumătate, iar ea a avut nevoie de luni de zile ca să își revină. Dar operația i-a salvat viața. A mai trăit 29 de ani după aceea, iar cancerul nu a reapărut niciodată.

Fapt deloc surprinzător, oamenii erau uneori determinați de durere și de o precauție firească față de doctori să încerce remedii extreme la domiciliu. Gouverneur Morris, unul dintre semnatarii Declarației de Independență, s-a omorît băgîndu-și un os de balenă în penis, în încercarea de a elimina un blocaj urinar.

Apariția anestezicelor chirurgicale în anii 1840 foarte adesea nu atât elimina chinul tratamentelor medicale, cît îl amîna. Chirurgii încă nu se spălau pe mîini și nu își curățau instrumentele, astfel încît mulți dintre pacienții lor supraviețuiau operațiilor doar ca să moară din cauza unui chin mai îndelungat și insuportabil, provocat de infecție. Aceasta era atribuită de regulă „sîngelui otrăvit”. Atunci cînd președintele James A. Garfield a fost împușcat în 1881, nu glonțul a fost cel care l-a ucis, ci doctorii care și-au băgat degetele nespălate în rană. Deoarece anestezicele încurajau înmulțirea procedurilor chirurgicale, probabil că, de fapt, a existat o considerabilă creștere a durerii și suferinței *după* apariția anestezicelor.

Chiar și fără intervențiile supărătoare ale chirurgilor, existau suficiente moduri de a muri în lumea premodernă. La primăria Londrei, lista

morților pentru anul 1758 înregistrează 17.576 de decese cu peste 80 de cauze. Majoritatea deceselor, după cum era de așteptat, se datorau variolei, frigurilor, tuberculozei sau bătrâneții, dar printre cauzele mai diverse se numărau:

- înecat cu grăsime 1
- mîncărime 2
- mort prin înghețare 2
- erizipel 4
- letargie 4
- roșu în gît 5
- viermi 6
- sinucideri 30
- boala franceză 46
- lunatici 72
- înecați 109
- gangrenă 154
- dinți 644

Cum anume i-au ucis „dinții” pe atît de mulți va rămîne inevitabil un mister pentru totdeauna. Oricare ar fi fost cauzele efective ale morții, este evident că decesul era un act banal, iar oamenii se așteptau ca acesta să vină din aproape orice direcție. Lista morților din Boston din aceeași perioadă arată oameni care mureau din cauze neașteptate precum „băutul de apă rece”, „stagnarea fluidelor”, „friguri nervoase” și „spaimă”. Este de asemenea interesant că multe dintre cele mai previzibile forme de moarte apăreau doar rareori. Dintre cei aproape 17.600 de oameni ale căror morți au fost înregistrate în Londra în 1758, doar 14 au fost executați, 5 au fost uciși și 4 au murit de foame.

Cu atît de multe vieți scurtate prematur, și căsătoriile din lumea preindustrială aveau tendința de a fi scurte. În secolele al XV-lea și al XVI-lea, căsătoria dura în medie doar zece ani, înainte ca unul dintre parteneri să decedeze. Se presupune

adesea că, deoarece oamenii mureau tineri, se și căsătoreau tineri pentru a valorifica la maximum viața scurtă care îi aștepta. În realitate, se pare că nu era așa. Printre altele, oamenii considerau că durata firească a vieții – cea la care erau îndreptățiți teoretic – erau cei 70 de ani biblici. Doar că nu mulți dintre ei ajungeau acolo. În sprijinul afirmației că oamenii se căsătoreau tineri, aproape întotdeauna este citată vârsta fragedă a personajelor principale din *Romeo și Julieta* de Shakespeare – Julieta are doar 13 ani, Romeo – puțin mai mult. Lăsând la o parte considerentul că personajele erau fictive și neputându-se dovedi aproape nimic, ceea ce se trece cu vederea întotdeauna este faptul că, în poemul lui Arthur Brooke pe care Shakespeare și-a bazat povestea, personajele aveau de fapt 16 ani. De ce le-a redus Shakespeare vârstele este imposibil de știut, cum e și mare parte din ce a făcut el. În orice caz, vârstele fragede din Shakespeare nu sînt susținute de dovezile documentare din lumea reală.

În anii 1960, istoricul Peter Laslett de la Stanford a studiat cu atenție documentele britanice referitoare la căsătorie și a descoperit că în nici o perioadă din trecutul documentat oamenii nu s-au căsătorit în mod regulat la vârste foarte timpurii. Între anii 1619 și 1660, de exemplu, 85% dintre femei aveau 19 ani sau mai mult cînd s-au căsătorit; doar una dintr-o mie avea 13 ani sau mai puțin. Vârsta medie la căsătorie pentru mirese era de 23 de ani și șapte luni, iar pentru bărbați era de aproape 28 de ani – nu foarte diferite de vârstele de astăzi. Faptul că William Shakespeare însuși s-a căsătorit la 18 ani era neobișnuit, în timp ce soția lui, Anne, era neobișnuit de în vîrstă, avînd 26 de ani. Majoritatea căsătoriilor cu adevărat timpurii erau formalități cunoscute drept *espousals de futuro*, mai mult declarații ale unor intenții viitoare decît permisiunea de a sări în pat.

Adevărat este că existau mult mai mulți văduvi și văduve și că aceștia se căsătoreau mai des și mai repede după pierderea suferită. Pentru femei, era adeseori vorba despre o necesitate economică. Pentru bărbați, era dorința de a fi îngrijiți. Pe scurt, era adeseori un considerent practic și emoțional în aceeași măsură. Un sat cercetat de Laslett avea, în 1688, 72 de bărbați căsătoriți, dintre care 13 fuseseră căsătoriți de două ori, trei fuseseră căsătoriți de trei ori, trei de patru ori și unul de cinci ori, toți ca rezultat al văduviei. În total, aproximativ un sfert dintre căsătorii erau recăsătoriri în urma doliului, iar aceste proporții au rămas neschimbate pînă în primii ani ai secolului XX.

Cu atît de mulți oameni care mureau, doliul a devenit o parte centrală a vieții majorității oamenilor. Maeștrii doliului au fost, desigur, victorienii. Nici un popor nu a fost vreodată atașat într-un mod mai morbid de moarte și nu a găsit modalități mai complicate de a o marca. Maestra neîntrecută a fost Victoria însăși. După ce iubitul ei prinț Albert a murit în decembrie 1861, ceasurile din dormitorul lui au fost oprite la minutul morții sale, 10.50 seara, dar la porunca reginei camera lui a fost îngrijită în continuare ca și cum el ar fi fost doar temporar absent, și nu îngropat permanent în mausoleul aflat de cealaltă parte a domeniului. Un valet îi pregătea hainele în fiecare zi, iar în cameră erau aduse la orele convenite săpun, prosoape și apă caldă, care apoi erau luate de acolo.

La toate nivelurile societății, regulile doliului erau stricte și epuizant de detaliate. Fiecare permutare posibilă a relațiilor era luată în considerare și reglementată. Dacă, de exemplu, regretatul dispărut era un unchi prin alianță, după el trebuia ținut doliu timp de două luni dacă soția lui îi supraviețuise, însă doar o lună dacă fusese necăsătorit sau văduv. La fel era întregul canon al relațiilor. Nici măcar nu era necesar să-i fi

cunoscut pe cei după care țineai doliu. Dacă soțul cuiva mai fusese căsătorit și rămăsese văduv – o situație destul de obișnuită –, iar o rudă apropiată a primei lui soții murea, a doua soție trebuia să se dedice unui „doliu complementar” – un fel de doliu prin delegație, în numele partenerei anterioare decedate.

Cît timp și în ce fel anume erau purtate hainele de doliu se stabilea cu o precizie la fel de meticuloasă prin gradul doliului respectiv. Văduvele, deja înfășurate în kilograme de postav negru subțire, trebuiau în plus să se drapeze în crep negru, un fel de mătase încrêțită. Crepul era aspru, foșnitor și era exasperant de greu să-l păstrezi într-o formă bună. Picăturile de ploaie lăsaus Pete alburii pe crep acolo unde cădeau, iar crepul, la rîndul lui, păta materialul sau pielea de dedesubt. O pată de crep distrugea orice stofă atinsă și era aproape imposibil de scos de pe piele. Cantitatea de crep purtată era dictată strict de trecerea timpului. Puteai să-ți dai seama dintr-o privire de cît timp era văduvă o femeie după cît de mult crep avea la fiecare mîneacă. După doi ani, o văduvă trecea într-o fază cunoscută drept „semidoliu”, în care putea începe să poarte gri sau mov-deschis, atît timp cît acestea nu erau introduse prea brusc.

Servitorii trebuiau să țină doliu după decesul stăpînilor lor, iar cînd murea un monarh era decretată o perioadă de doliu național. După ce regina Victoria a decedat în 1901, lumea a rămas consternată, deoarece trecuseră peste 60 de ani de la ultimul deces regal și nimeni nu putea să cadă de acord cu privire la doliul ce se cuvenea a fi ținut după moartea unui monarh atît de longeviv, într-o epocă atît de nouă.

Ca și cum victorienii nu aveau deja suficiente motive de îngrijorare, ei au ajuns să aibă anumite anxietăți ciudate față de moarte. Frica de îngroparea prematură a devenit larg răspîndită – o

teamă pe care Edgar Allan Poe a exploatat-o cu efecte impresionante în povestirea cu același titlu din 1844. Catalepsia, o stare de paralizie în care victima doar *pare* moartă, în timp ce este, de fapt, pe deplin conștientă, a devenit boala temută a vremii. Ziarele și revistele populare abundau în povești cu oameni care sufereau efectele ei imobilizante. Un caz bine-cunoscut a fost cel al lui Eleanor Markham din statul New York, care a fost pe punctul de a fi îngropată în iulie 1894, când din coșciugul ei au început să se audă zgomote. Capacul a fost ridicat, iar domnișoara Markham a strigat: „Dumnezeule, mă îngropați de vie!”.

Ea le-a spus salvatorilor ei: „Am fost conștientă tot timpul cât ați făcut pregătiri pentru îngroparea mea. Oroarea situației mele este dincolo de orice descriere. Auzeam tot ce se întâmpla, pînă și șoaptele de dincolo de uși”. Dar oricît s-ar fi forțat să strige, spunea ea, nu avea puterea de a scoate nici un sunet. Potrivit unei relatări, din 1.200 de trupuri exhumate în New York dintr-un motiv sau altul între anii 1860 și 1880, șase prezentau semne de zbatere după îngropare. Atunci cînd naturalistul Frank Buckland s-a dus să caute la Londra coșciugul anatomistului John Hunter la biserica St Martin-in-the-Fields, a relatat că găsise trei coșciuge care prezentau probe clare că cel aflat în interior se agitase (sau cel puțin asta era convingerea lui). Anecdotele despre îngropări premature erau numeroase. Un corespondent al revistei populare *Notes and Queries* a oferit în 1858 următorul exemplu:

Un fabricant bogat pe nume Oppelt a murit cu aproximativ 15 ani în urmă în Reichenberg, în Austria, iar în cimitir a fost construită o criptă care să adăpostească trupurile văduvei și copiilor lui. Văduva a murit cu aproximativ o lună în urmă și a fost dusă la același cavou; dar, atunci cînd au intrat în cavou, coșciugul soțului ei a fost găsit deschis și gol, iar

scheletul a fost descoperit într-un colț al criptei, în poziție șezândă.

Timp de cel puțin o generație, astfel de povești au devenit obișnuite chiar și în periodicele serioase. Atît de mulți oameni au ajuns obsedați de frica morbidă că vor fi îngropați înainte să le sosească ceasul, încît a fost inventat și un cuvînt pentru a o desemna – *tafofobia*. Romancierul Wilkie Collins pune în fiecare seară pe noptieră o scrisoare conținînd instrucțiuni pentru testele care dorea să îi fie efectuate, încît să existe certitudinea că a murit în somn, în cazul în care cineva l-ar fi găsit mort. Alții ordonau să li se taie capul sau să li se scoată inima înainte de înmormîntare, ca să rezolve problema confortabil (dacă acesta este cuvîntul potrivit) și să nu existe nici un dubiu. Un autor a propus construirea unor „săli de așteptare funerară”, în care cei dispăruți puteau fi ținuți cîteva zile, pentru ca toți să fie siguri că erau cu adevărat morți, și nu doar neobișnuit de țepeni. Un alt autor cu mai mult spirit întreprinzător a conceput un dispozitiv ce permitea unei persoane care se trezea în coșciug să tragă de o sfoară, care deschidea un tub pentru respirat și, simultan, declanșa o sonerie și făcea ca un steag aflat la nivelul pămîntului să înceapă să filfie. În 1899, a fost înființată în Marea Britanie o Asociație pentru Prevenirea Îngropării Premature, iar în anul următor a luat naștere o societate americană. Ambele societăți sugerau o serie de teste riguroase care trebuiau efectuate de medicii curanți înainte ca aceștia să declare cu siguranță o persoană ca fiind moartă – unul dintre acestea era aplicarea unui fier încins pe pielea decedatului, pentru a vedea dacă se bășică – și multe astfel de teste chiar au fost incorporate pentru o vreme în programa școlilor de medicină.

Un alt motiv serios de îngrijorare era jefuirea mormintelor – și nu fără temei, deoarece cererea

de trupuri proaspete era considerabilă în secolul al XIX-lea. Doar în Londra existau 23 de școli de medicină și anatomie, fiecare necesitînd o aprovizionare constantă cu cadavre. Pînă la adoptarea Legii Anatomiei, în 1832, doar criminalii executați puteau fi folosiți pentru experimente și disecții, iar execuțiile în Anglia erau mult mai rare decît se presupune de obicei. În 1831, un an obișnuit, 1.600 de oameni au fost condamnați la moarte în Anglia, însă doar 52 au fost executați. Așadar, cererea de trupuri era cu mult peste ceea ce se putea oferi în mod legal. În consecință, jefuirea mormintelor a devenit o afacere irezistibil de tentantă, mai ales că furtul unui trup era, grație unui curios capriciu legal, un delict minor, și nu o infracțiune gravă. Într-o perioadă în care un lucrător bine plătit putea să cîștige o liră sterlină pe săptămînă, un trup proaspăt putea să aducă opt sau zece lire, iar uneori nu mai puțin de douăzeci și, cel puțin la început, fără prea multe riscuri, atît timp cît vinovații aveau grijă să ia doar trupurile și nu și lințoliul, coșciugul sau obiectele comemorative, pentru care *puteau* fi acuzați de infracțiune.

Ceea ce anima piața nu era numai interesul morbid față de disecție. Înaintea apariției anestezicelor, chirurgii aveau cu adevărat nevoie să cunoască îndeaproape trupul. Nu poți scormoni netulburat printre artere și organe în timp ce pacientul strigă în agonie, iar din el țîșnește sînge. Viteza era esențială, iar partea esențială a vitezei era cunoașterea, care putea veni doar odată cu multă practică asiduă pe morți. Și, desigur, din cauza lipsei refrigerării carnea începea să se strice rapid, astfel încît nevoia de livrări noi era constantă.

Pentru a-i descuraja pe hoți, săracii mai ales păstrau adesea trupurile celor dragi care muriseră pînă cînd acestea începeau să putrezească și își pierdeau valoarea. *Report on the Sanitary*

Condition of the Labouring Classes of Great Britain (Raport asupra condiției sanitare a claselor muncitoare ale Marii Britanii) al lui Edwin Chadwick era plin de detalii înspăimântătoare și șocante despre această practică. În unele districte, spunea el, familiile obișnuiau să țină mortul în camera din față timp de o săptămână sau mai mult, în timp ce aștepta ca putrefacția să se instaleze bine. Nu era neobișnuit, spunea el, să descoperi viermi care cădeau pe covor și copii mici care se jucau printre ei. Duhoarea, fapt deloc surprinzător, era puternică.

Cimitirele și-au îmbunătățit la rîndul lor siguranța angajînd paznici înarmați. Aceasta creștea riscul de a fi prins și bătut, așa că unii „oameni ai învierii”, cum li se spunea în popor, au trecut la crimă, aceasta fiind mai sigură. Cei mai cunoscuți și dedicați au fost William Burke și William Hare, emigranți irlandezi din Edinburgh care au ucis cel puțin 15 oameni în mai puțin de un an, începînd cu noiembrie 1827. Metoda lor era crudă și eficientă. Se împrieteneau cu pierde-vară melancolici, îi îmbătau și îi sufocau, solidul Burke stînd pe pieptul victimei, iar Hare astupîndu-i gura. Trupurile erau duse de îndată profesorului Robert Knox, care le plătea între 7 și 14 lire pentru fiecare cadavru proaspăt și roz. Knox trebuie să-și fi dat seama că ceva extrem de dubios se întîmpla – doi alcoolici irlandezi apăreau cu un șir de cadavre foarte proaspete, toți oamenii aceia părăind să fi murit liniștit –, dar susținea că nu era treaba lui să pună întrebări. A fost larg condamnat pentru amestecul lui în această afacere, dar nu a fost niciodată pus sub acuzare sau pedepsit. Hare a scăpat de spînzurătoare oferindu-se să depună mărturie împotriva prietenului și partenerului său, ceea ce s-a dovedit a fi inutil, deoarece Burke a făcut mărturisiri complete și a fost spînzurat. Trupul său a fost livrat altei școli de anatomie pentru disecție, iar bucăți din pielea lui au fost

conservate și oferite ani de zile ca suveniruri vizitatorilor speciali.

Hare a petrecut doar câteva luni la închisoare, apoi a fost eliberat, dar soarta lui nu a fost fericită. Și-a găsit o slujbă la un cuptor de var, unde colegii lui l-au recunoscut și l-au băgat cu fața într-un morman de var nestins, orbindu-l definitiv. Se crede că și-a petrecut ultimii ani ca cerșetor vagabond. Unele relatări susțineau că se întorsese în Irlanda, altele îl plasau în America, dar cât a trăit și unde a fost îngropat nu se știe.

Toate acestea au dat un mare avânt unei metode alternative de a scăpa de cadavre, surprinzător de controversată în secolul al XIX-lea: incinerarea. Mișcarea pentru incinerare nu avea nimic de-a face cu religia sau spiritualitatea. Era vorba doar de inventarea unei modalități practice de a te descotorosi de multe cadavre într-o manieră curată, eficientă și nepoluantă. Sir Henry Thompson, fondatorul Societății pentru Incinerare din Anglia, a demonstrat eficiența cuptoarelor sale incinerînd un cal în Woking, în 1874. Demonstrația a funcționat perfect, dar a stîrnit proteste în rîndul celor care se opuneau emoțional ideii de a arde un cal sau oricare alt animal. În Dorset, un oarecare căpitan Hanham a construit un crematoriu propriu, pe care l-a folosit foarte eficient pentru a scăpa de soția și de mama lui, sfidînd legea. Alții, temîndu-se să nu fie arestați, îi trimiteau pe cei dragi în țări în care incinerarea era legală. Charles Wentworth Dilke, scriitorul și omul politic care a fost unul dintre fondatorii publicației *Gardener's Chronicle*, împreună cu Joseph Paxton, a trimis-o în 1874 pe răposata lui soție la Dresda pentru a fi incinerată, după ce aceasta murise la naștere. Un alt exponent timpuriu a fost Augustus Pitt Rivers, unul dintre arheologii de seamă ai secolului al XIX-lea, care nu numai că dorea să fie incinerat el însuși, ci insista ca și soția sa să fie incinerată, în ciuda obiecțiilor continue ale

acesteia. „La naiba, femeie, o să *arzi*”, îi declara el de fiecare dată cînd ea ridica această problemă. Pitt Rivers a murit în 1900 și a fost incinerat, chiar dacă incinerarea încă nu era legală. Soția lui i-a supraviețuit însă și a primit liniștita îngropăciune pe care și-o dorise întotdeauna.

În Marea Britanie, pe ansamblu, opoziția a rămas adînc înrădăcinată pentru o perioadă îndelungată. Mulți considerau că distrugerea intenționată a unui cadavru ar fi imorală. Alții invocau considerente practice. O idee susținută adesea de oponenți era că incinerarea ar distruge probele în cazurile de crimă. De asemenea, mișcarea nu era deloc ajutată de faptul că unul dintre principalii ei susținători era, practic, nebun. Numele lui era William Price. Era doctor într-o zonă rurală galeză, cunoscut pentru numeroasele sale excentricități. Era druid, vegetarian și cartist militant; refuza să poarte ciorapi sau să atingă monede. La 80 și ceva de ani, a făcut un copil cu menajera lui și l-a botezat Iisus Hristos. Cînd copilul a murit, la începutul anului 1884, Price a decis ca acesta să fie incinerat pe un rug ridicat pe terenul său. Atunci cînd sătenii au văzut flăcările și s-au dus să cerceteze, l-au găsit pe Price, îmbrăcat în druid, dansînd în jurul focului și recitînd incantații ciudate. Indignați și nervoși, aceștia s-au apropiat să-l împiedice, iar în agitația creată Price a smuls din foc copilul pe jumătate ars și s-a refugiat cu el în casă, unde l-a ținut într-o cutie sub patul lui pînă cînd a fost arestat, după cîteva zile. Price a fost judecat, dar a fost eliberat după ce judecătorul a decis că nimic din ce făcuse el nu era infracțional, de vreme ce copilul nu fusese incinerat cu adevărat. Totuși, Price a făcut un foarte mare deserviciu cauzei incinerării.

În timp ce incinerarea a devenit o practică obișnuită în alte părți, în Marea Britanie nu a fost legalizată decît în 1902, exact la timp pentru ca

domnul Marsham al nostru să poată opta pentru ea
dacă dorea. Nu a dorit.

Capitolul 16

Baia

I

N-ar fi deloc ușor să găsim afirmații asupra igienei mai greșite sau, cel puțin, mai incomplete decât opiniile celebrului critic de arhitectură Lewis Mumford din clasică sa lucrare *The City in History* (*Orașul în istorie*), publicată în 1961:

Timp de mii de ani, locuitorii orașelor au suportat condiții sanitare deficitare și adeseori de-a dreptul abjecte, tăvălindu-se în gunoaiele și murdăria pe care, fără îndoială, aveau capacitatea de a le îndepărta, deoarece sarcina ocazională de a le arunca nu putea fi mai detestabilă decât faptul de a umbla și a respira în prezența constantă a unor astfel de mizerii. Dacă cineva ar putea să explice satisfăcător indiferența față de murdăria și mirosurile care sînt respingătoare pentru multe animale, chiar și pentru porci, care fac efortul de a se păstra pe sine și culcușurile lor curate, acela ar putea să aibă și un indiciu asupra naturii lente și intermitente a progreselor tehnologice din cele cinci milenii ce au urmat creării orașelor.

De fapt, după cum am văzut deja cînd am vorbit despre Skara Brae, din Orkney, oamenii s-au ocupat de mizerie, gunoaie și reziduuri, adesea în mod surprinzător de eficient, o foarte lungă perioadă – iar Skara Brae nu este nicidecum un exemplu unic. O casă construită în urmă cu 4.500 de ani în Valea Indului, într-un loc numit Mahenjo-Daro, avea un excelent sistem de jgheaburi pentru

gunoaie prin care reziduurile erau eliminate din zona de locuit și aruncate la o groapă de gunoi. Vechiul Babilon avea instalații domestice și sistem de canalizare. Locuitorii din Minos aveau apă curentă, căzi de baie și alte mijloace de confort civilizatoare, cu peste 3.500 de ani în urmă. Pe scurt, curățenia și, în general, îngrijirea trupului au fost importante în multe culturi pentru o perioadă atât de îndelungată, încât nu știm de unde să începem.

Vechii greci erau pasionați de îmbăiere. Le plăcea foarte mult să se dezbrace – „gymnasium” înseamnă „locul celor goi” – și să transpire sănătos, și aveau obiceiul de a-și încheia exercițiile fizice zilnice cu o baie comună. Dar acestea erau în primul rând scaldări igienice. Pentru ei, îmbăierea era o activitate energică, ceva ce trebuia terminat rapid. Îmbăierea cu adevărat serioasă – cea prelungită – începe odată cu Roma. Nimeni nu s-a mai îmbăiat vreodată cu atîta devoțiune și precizie ca romanii.

Romanii iubeau pur și simplu apa – o casă din Pompeii avea 30 de robinete –, iar rețeaua lor de apeducte oferea orașelor principale apă proaspătă din belșug. Nivelul debitului ajungea chiar la 1.350 de litri pe locuitor pe zi, de șapte sau opt ori mai mult decît are nevoie în medie un locuitor al Romei de astăzi.

Pentru romani, băile erau mai mult decît un simplu loc în care să te cureți. Erau un refugiu zilnic, o distracție, un mod de viață. Băile romane aveau biblioteci, magazine, săli pentru exerciții fizice, bărbieri, cosmeticieni, terenuri de tenis, bufeturi și bordeluri. Ele erau folosite de oameni din toate clasele sociale. „Era obișnuit ca, atunci cînd făceai cunoștință cu cineva, să îl întrebi unde face baie”, scrie Katherine Ashenburg în scripitoarea ei istorie a curățeniei, *The Dirt on Clean*. Unele băi romane erau construite de-a dreptul la scara unor palate. Marile băi ale lui

Caracalla puteau primi 1.600 de oameni în același timp; în cele ale lui Dioclețian încăpeau 3.000.

Un roman care făcea baie străbătea împrôșcînd și gîfîind o serie de bazine încălzite diferit – din *frigidarium*, aflat la un capăt al scalei termice, spre *calidarium*, la celălalt. Pe drum, se oprea în *unctorium* (sau *unctuarium*) pentru a fi uns cu ulei aromat, apoi trecea în *laconium*, sau camera de aburi, unde, după ce transpira bine, uleiurile erau înlăturate cu un instrument de îndepărtat mizeria și alte impurități numit strigil. Toate acestea erau făcute într-o ordine ritualică, deși istoricii nu sînt cu totul de acord cu privire la succesiunea etapelor, poate din cauză că specificul diferea de la un loc la altul și de la o perioadă la alta. Există multe lucruri pe care nu le știm despre romani și despre obiceiurile lor de îmbăiere – dacă sclavii se îmbăiau împreună cu cetățenii liberi, sau cît de des și de îndelung se îmbăiau oamenii, sau cu ce grad de entuziasm. Romanii înșiși își exprimau uneori neliniștea cu privire la starea apei și la ce descopereau plutind pe ea, ceea ce nu sugerează că ar fi fost neapărat atît de nerăbdători să plonjeze în apă pe cît presupunem noi de obicei că erau.

Se pare totuși că pentru o mare parte a epocii romane băile au fost marcate de o anumită etichetă rigidă, care impunea o conformare sănătoasă, dar că, odată cu trecerea timpului, viața la băi – ca și viața la Roma în general – a devenit tot mai zburdalnică și a ajuns să fie obișnuit ca bărbații și femeile să facă baie în comun și, fapt posibil dar deloc sigur, ca femeile să facă baie împreună cu sclavii de sex masculin. Nimeni nu știe cu adevărat ce făceau romanii acolo, dar, orice ar fi fost, nu prea era pe placul creștinilor timpurii. Aceștia considerau băile romane licențioase și depravate – murdare din punct de vedere moral, dacă nu și igienic.

Creștinismul a fost întotdeauna curios de reținut față de curățenie și a creat încă de timpuriu o tradiție ciudată care echivala sfințenia cu murdăria. Când Sfântul Thomas Becket a murit în 1170, cei care l-au pregătit au observat aprobator că lenjeria lui „fremăta de păduchi”. De-a lungul întregii perioade medievale, o modalitate aproape garantată de a dobândi onoarea durabilă era să faci un legământ că nu te vei spăla. Mulți oameni au mers pe jos din Anglia pînă la Pămîntul Sfînt, dar atunci cînd un călugăr pe nume Godric a făcut călătoria fără să se ude măcar o dată a devenit, aproape inevitabil, Sfîntul Godric.

Apoi, în Evul Mediu, răspîndirea ciumei i-a făcut pe oameni să se gîndească mai bine la atitudinea lor față de igienă și la ce anume ar fi putut face pentru a-și reduce vulnerabilitatea la epidemii. Din nefericire, oamenii de pretutindeni au ajuns exact la concluzia greșită. Toate mințile luminate au căzut de acord că îmbăierea deschide porii epidermei și încurajează vaporii mortali să invadeze corpul. Cea mai bună strategie era să astupi porii cu murdărie. În următorii 600 de ani, cei mai mulți oameni nu s-au spălat și nici măcar nu s-au udat, dacă era posibil – și, în consecință, au plătit un preț supărător. Infecțiile au devenit parte a vieții zilnice. Furunculele au devenit ceva obișnuit. Erupțiile și iritațiile erau la ordinea zilei. Mai toată lumea avea mîncărimi aproape tot timpul. Disconfortul era permanent, bolile grave erau acceptate cu resemnare.

Boli devastatoare au apărut, au ucis milioane de oameni, apoi, adesea, au dispărut misterios. Cea mai celebră a fost ciuma (de fapt, era vorba de două boli: ciuma bubonică, numită astfel din cauza umflăturilor care le apăreau victimelor în gît, în zona inghinală sau la axile, și ciuma pneumonică, și mai mortală și mai contagioasă, care distrugea sistemul respirator), dar existau multe altele. Epidemii de „febra transpirației”, o boală despre

care încă nu știm aproape nimic, au existat în 1485, 1508, 1517 și 1528, omorînd mii de oameni, după care boala a dispărut și nu s-a mai înregistrat niciodată (sau, cel puțin, nu încă). A fost urmată, în anii 1550, de altă febră ciudată – „febra nouă” – care „a făcut ravagii groaznice în întreg regatul și a omorît un număr mult prea mare de oameni de tot felul, dar mai ales gentilemani și oameni cu multă stare”, după cum observa un contemporan. Între acestea și uneori în paralel cu ele existau epidemii de ergotism, cauzat de o infecție fungică a boabelor de secară. Cei care ingerau boabe de secară intoxicate sufereau de delir, crize, febră, pierderea cunoștinței și, în cele din urmă, în multe cazuri, mureau.

Cea mai periculoasă boală dintre toate, deoarece era atît de răspîndită și de devastatoare, era variola. Se înregistrau două tipuri principale de variolă: cea comună și cea hemoragică. Ambele erau rele, dar cea hemoragică (implicînd atît pustule pe piele, cît și sîngerare internă) era mai dureroasă și mai mortală, ucigînd 90% dintre cei infectați, aproape dublu față de rata variolei comune. Pînă în secolul al XVIII-lea, cînd a apărut vaccinarea, variola a ucis 400.000 de oameni pe an în Europa de la vest de Rusia. Nici o altă boală nu se poate compara cu variola din acest punct de vedere.

Pentru supraviețuitori, variola era o boală de o versatilitate crudă, lăsîndu-i pe mulți dintre ei orbi sau cu cicatrici oribile, dar pe alții nevătămați. Existase de mii de ani, dar nu s-a răspîndit în Europa decît la începutul secolului al XVI-lea. Prima apariție consemnată a bolii în Anglia datează din 1518. O criză de variolă începea cu apariția bruscă a febrei, însoțită de dureri surde și ascuțite și de sete puternică. Cam prin a treia zi, de obicei, pustulele începeau să apară și să se răspîndească pe trup, într-un număr care varia de la o victimă la alta. Cea mai rea veste era să afli că o

persoană apropiată era „deosebit de plină”. În cele mai rele cazuri, victima devenea, practic, o mare pustulă. Acest stadiu era însoțit din nou de febră mare, iar pustulele se spărgeau, eliberând un puroi rău mirositor. Dacă victima le supraviețuia, atunci de regulă supraviețuia bolii. Dar problemele ei nu luau nicidecum sfârșit. Pustulele se cicatrizau și începeau să dea mîncărimi cît se poate de chinuitoare. Abia după ce cădeau cojile victima putea să știe dacă avea să rămînă cu semne sau cît de serioase erau cicatricile lăsate. Regina Elisabeta era cît pe ce să moară de variolă în tinerețe, dar și-a revenit complet și fără cicatrici. Prietena ei, lady Mary Sidney, care o îngrijise, nu a fost la fel de norocoasă. „Am lăsat-o o doamnă de o frumusețe deplină”, scria soțul ei, „iar cînd m-am întors am găsit-o atît de odioasă cît putuse să o facă variola”. Ducesa de Richmond, care a pozat pentru silueta Britanniei de pe moneda englezească de un penny, a fost desfigurată în mod similar, un secol mai tîrziu.

Variola a avut, de asemenea, un rol important în tratamentul altor boli. Eliminarea puroiului a dus la convingerea că trupul încerca să scape de otrăvuri, astfel că victimelor variolei li se lua mult sînge, erau purgate, li se deschideau arterele și erau făcute să transpire – remedii care în curînd au fost aplicate în tot felul de boli și care aproape întotdeauna doar înrăutățeau situația.

Evident, nu toate aceste maladii îngrozitoare erau legate direct de spălat, dar oamenii nu știau acest lucru și nici nu le păsa. Deși toată lumea știa că sifilisul se transmitea prin contact sexual, care, desigur, putea să aibă loc oriunde, acesta a devenit indisolubil asociat cu băile publice. În general, prostituatelor li se interzicea să se apropie la mai mult de 100 de pași de o baie publică, iar în cele din urmă băile publice din Europa au fost închise de tot. Odată ce acestea au dispărut, cei mai mulți oameni au pierdut obiceiul de a se spăla – ceea ce

nu înseamnă că mulți dintre ei îl aveau dinainte. Spălatul nu era necunoscut, ci doar puțin selectiv. „Spală-te pe mâini adesea, pe picioare rareori și pe cap niciodată” era un proverb englezesc răspândit. Regina Elisabeta spunea, într-un citat amintit adesea, că făcea baie conștiincios o dată pe lună, „fie că avea nevoie sau nu”. În 1653, John Evelyn, autorul de jurnal, a consemnat o decizie ezitantă de a-și spăla părul anual. Robert Hooke, omul de știință, se spăla pe picioare adeseori (deoarece i se părea că asta îl liniștește), dar pare să nu fi petrecut prea mult timp udându-se deasupra gleznelor. În jurnalul pe care l-a ținut timp de nouă ani și jumătate, Samuel Pepys pomenește o singură dată faptul că soția lui a făcut baie. În Franța, regele Ludovic al XIII-lea a scăpat neîmbăiat aproape pînă la cea de-a șaptea aniversare a sa, în 1608.

Atunci cînd apa era totuși utilizată, aceasta se făcea de obicei în scopuri pur medicinale. În anii 1570, Bath și Buxton erau deja stațiuni populare, dar chiar și atunci oamenii erau sceptici. „Îmi pare că nu poate fi curat ca atît de multe trupuri să intre împreună în aceeași apă”, nota Pepys în vara anului 1668, în timp ce medita la experiența stațiunilor. Și totuși, a descoperit că îi place și a petrecut două ore în apă la prima sa imersiune, apoi a plătit pe cineva să îl care în camera lui, învelit într-un cearșaf.

Cînd europenii au început să viziteze Lumea Nouă în număr mare, ajunseseră să miroasă de obicei foarte urît, încît indienii remarcău aproape întotdeauna cît de rău duhneau. Însă nimic nu îi uluia mai tare pe indieni decît obiceiul europenilor de a-și sufla nasul într-o batistă frumoasă, de a o împături atent și de a o pune în buzunar, ca și cum ar fi fost un suvenir prețios.

Nu există nici o îndoială că *anumite* standarde de curățenie se impuneau. Atunci cînd un observator de la curtea regelui Iacob I a văzut că acesta nu se apropia niciodată de apă decît pentru

a-și mînji vîrfurile degetelor cu un șervet umed, a consemnat dezgustat acest lucru. Și trebuie să remarcăm că oamenii care chiar erau murdari erau renumiți pentru asta, printre ei putînd să-i includem pe al unsprezecelea duce de Norfolk, care se opunea atît de violent săpunului și apei încît servitorii lui trebuiau să aștepte pînă cînd era mort de beat ca să-l spele bine, pe Thomas Paine, pamfletistul, al cărui trup era o neîntrepută acumulare de murdărie, și chiar pe rafinatul James Boswell, al cărui miros corporal era pentru mulți un motiv de uluire, într-o epocă în care asta însemna cu siguranță ceva. Dar pînă și Boswell a fost șocat de contemporanul său, marchizul d'Argens, care a purtat aceeași cămașă de corp mulți ani, iar atunci cînd, în sfîrșit, a fost convins să o dea jos, aceasta se lipise atît de tare de el „încît împreună cu ea s-au desprins și bucăți de piele”. Pentru unii, însă, murdăria devenise un fel de laudă. Aristocratica lady Mary Wortley Montagu, una dintre primele mari călătore, era atît de mizerabilă încît, după ce i-a strîns mîna, unei noi cunoștințe, i-a scăpat o remarcă referitoare la cît de murdară era. „Ce ați spune dacă mi-ați vedea picioarele?”, a răspuns senină lady Mary. Mulți oameni deveniseră atît de puțin obișnuiți cu expunerea la apă în cantități mari, încît simpla posibilitate îi înspăimînta sincer. În 1798 încă, atunci cînd Henry Drinker, un locuitor de seamă din Philadelphia, a instalat un duș în grădină, soția lui, Elizabeth, a amînat un an să-l folosească, explicînd că „nu m-am mai udat peste tot dintr-odată de 28 de ani”.

În secolul al XVIII-lea, cea mai sigură metodă ca să ai parte de o baie era să fii nebun. Atunci abia dacă te mai scoteau din apă. În 1701, sir John Floyer a început să susțină ideea băilor reci ca tratament pentru un mare număr de boli. Teoria lui era că scufundarea unui corp în apă rece

producea o senzație de „groază și surpriză” ce revigora simțurile amorțite și epuizate.

Benjamin Franklin a încercat altă cale. În anii petrecuți la Londra, acesta obișnuia să facă „băi de aer”, stînd dezbrăcat în fața unei ferestre deschise de la etaj. Asta nu avea cum să-l facă mai curat, dar pare să nu-i fi făcut nici un rău și, cel puțin, trebuie să le fi dat vecinilor un subiect de discuție. Ciudat de popular era, de asemenea, „spălatul uscat” – te frecai cu o perie pentru a-ți deschide porii și, poate, pentru a îndepărta păduchii. Mulți oameni credeau că pînza de în are calități speciale de absorbire a murdăriei de pe piele. După cum spunea Katherine Ashenburg, „aceștia «se spălau» schimbîndu-și cămașa”. Cei mai mulți însă combăteau murdăria și mirosurile fie acoperindu-le cu cosmetice și parfumuri, fie pur și simplu ignorîndu-le. Acolo unde put toți, nu pute nimeni.

Dar apoi, dintr-odată, apa a început să fie la modă, deși încă în scop medicinal. În 1702, regina Anne s-a dus la Bath pentru a-și trata guta, ceea ce a sporit foarte mult prestigiul și reputația curativă ale stațiunii, deși problemele Annei chiar nu aveau nimic de-a face cu apa, avînd în schimb totul de-a face cu mîncatul excesiv. În curînd, orașe-stațiuni au început să se ivească peste tot – Harrogate, Cheltenham, Llandrindod Wells în Țara Galilor. Dar orașele de coastă pretindeau că apele cu adevărat curative erau cele ale mării – deși, în mod curios, doar cele aflate exact în imediata apropiere a localităților lor. Scarborough, de pe coasta din Yorkshire, garanta că apele sale ofereau alinare împotriva „apoplexiei, epilepsiei, catalepsiei, amețelilor, gălbănării, melancoliei ipohondrice și vînturilor”.

Cel mai celebru pionier al tratamentelor cu apă a fost doctorul Richard Russell care, în 1750, a scris în limba latină o carte despre proprietățile curative ale apei de mare, tradusă patru ani mai târziu ca *A Dissertation Concerning the Use of*

Sea-Water in Diseases of the Glands (Disertație cu privire la utilizarea apei de mare în bolile glandelor). Cartea lui Russell recomanda apa de mare ca pe un tratament eficace pentru un mare număr de tulburări, de la gută și reumatism pînă la congestia creierului. Suferinzii trebuiau nu doar să se scufunde în apa de mare, ci să o și bea în cantități mari. Russell și-a deschis un cabinet în satul de pescari Brighthelmstone, pe coasta din Sussex, și a avut atît de mult succes, încît orașelul a crescut și a tot crescut pînă s-a metamorfozat în Brighton, cea mai la modă stațiune de pe malul mării din lume, la vremea ei. Russell a fost poreclit „inventatorul mării”.

La început, mulți făceau baie goi (scandalizîndu-i adesea pe cei care aveau tendința de a privi insistent, uneori cu ajutorul unui telescop), iar cei mai pudici se acopereau, uneori periculos, cu mantii grele. Adevăratul scandal a apărut odată cu săracii, care adesea se dezbrăcau pe plajă „în număr promiscuu de mare” și apoi în apă pentru a face ceea ce pentru mulți dintre ei chiar era singura baie din an. În beneficiul pudorii au fost inventate mașini de îmbăiat. Acestea erau simple cărucioare ce puteau fi împinse în apă, cu uși și trepte care permiteau clientului să intre în apă discret și în siguranță. O mare parte a efectelor benefice ale îmbăiatului în mare nu constau atît în imersiune, cît în frecatul viguros cu bucăți de flanelă uscată după aceea.

Viitorul Brightonului a fost asigurat pentru totdeauna atunci cînd, în septembrie 1783, imediat după ce revoluția americană s-a terminat prin semnarea Tratatului de la Paris, prințul de Wales a vizitat pentru prima oară stațiunea. Spera să găsească o oarecare alinare pentru glandele inflamate ale gâtului, ceea ce s-a și întîmplat. I-a plăcut atît de mult, încît și-a construit imediat un pavilion exotic acolo. Prințul și-a instalat o baie privată umplută cu apă de mare, astfel încît să nu

trebuiască să se expună privirii oamenilor obișnuiți în timp ce își făcea tratamentele.

Căutînd și el intimitate, George al III-lea s-a dus la Weymouth, un port liniștit aflat mai la vest, în Dorset, dar a fost dezamăgit să găsească pe plajă mii de simpatizanți care așteptau să urmărească prima sa baie. Cînd a intrat în apă, înfășurat într-o robă voluminoasă din serj albastru, o orchestră ascunsă într-o mașină de îmbăiat din apropiere a început să cînte *God Save the King*. Totuși, regelui îi plăceau foarte mult călătoriile la Weymouth, unde a mers aproape anual, pînă cînd nebunia din ce în ce mai gravă nu l-a mai lăsat să apară în public.

Romancierul și medicul Tobias Smollett, care avea probleme la plămîni, a mutat această practică la Marea Mediterană. Se ducea să înoate zilnic la Nisa, spre uimirea localnicilor. „Li se părea foarte ciudat ca un bărbat aparent tuberculos să plonjeze în mare, mai ales cînd vremea era atît de rece; iar unii doctori au prognosticat o moarte imediată”, scria un contemporan al său. De fapt, practica a prins, iar cartea de călătorie a lui Smollett, *Travels through France and Italy* (1766), a avut un rol important în crearea Rivierei.

Nu a durat mult pînă cînd șarlatanii și-au dat seama că din îmbăiere se puteau scoate bani buni. Unul dintre cei mai de succes a fost James Graham (1745-1794). Doctor autodeclarat, calificat doar de propria sa bravadă, Graham a avut un succes enorm în Bath și Londra în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Folosea magneti, baterii și alte aparate zăngănitore pentru a vindeca pacienții de un mare număr de tulburări, dar mai ales de cele care cauzau neîmplinirea sexuală, cum ar fi impotența și frigiditatea. A dus îmbăiatul medicinal la un nou nivel, seducător și erotic, oferindu-le clienților săi băi în lapte, băi cu masaj și băi de noroi – sau băi de pămînt, cum le spunea el –, toate acestea într-un decor teatral care

includea muzică, statui clasice, aer parfumat și amfitrioane îmbrăcate sumar, despre una dintre ele spunându-se că era Emma Lyon, viitoarea lady Hamilton și amantă a lordului Nelson. Pentru cei ale căror probleme nu răspundeau la aceste servicii seducătoare, Graham punea la dispoziție un „pat celest” enorm și puternic electrificat, la prețul de 50 de lire pe noapte. Saltelele erau umplute cu petale de trandafir și mirodenii.

Din nefericire, Graham a fost amețit de propriul succes și a început să se laude într-un mod pe care pînă și cei mai devotați susținători ai săi îl găseau insuportabil. Și-a intitulat o prelegere „Cum să trăiești multe săptămîni, luni sau ani fără să mănînci absolut nimic”, iar în alta le garanta ascultătorilor că vor trăi sănătoși pînă la 150 de ani. Pe măsură ce pretențiile lui deveneau tot mai absurde, afacerea a început să șchiopăteze, apoi a intrat într-un declin abrupt. În 1782, bunurile sale au fost confiscate pentru plata datoriilor, acesta fiind și sfîrșitul lui James Graham.

În prezent, Graham este portretizat ca un impostor grotesc, și în mare parte cu siguranță că și era, dar merită să ne amintim că multe dintre convingerile lui – băile reci, mîncarea simplă, paturile tari, ferestrele deschise larg pentru a umple dormitoarele cu aer rece sănătos și, mai cu seamă, o persistentă oroare față de masturbare – au devenit constante îndrăgite ale vieții englezești, care au durat mult după scurtul interval al celestei lui importanțe.

Pe măsură ce oamenii se adaptau ideii că se puteau uda în siguranță din cînd în cînd, vechile teorii despre igiena personală au fost răsturnate brusc. Acum, în loc să fie rău să ai pielea roz și porii deschiși, s-a instalat convingerea că pielea era de fapt un minunat ventilator – că dioxidul de carbon și alte substanțe toxice inhalate erau eliminate *prin* piele, iar dacă porii erau blocați de

praf sau alte acumulări străvechi, toxinele naturale erau închise înăuntru, acumulându-se periculos. Acesta era motivul pentru care oamenii murdari – marii nespălați ai lui Thackeray – se îmbolnăveau adesea. Porii lor înfundați îi ucideau. Într-o demonstrație elocventă, un doctor a arătat cum un cal uns peste tot cu smoală a început imediat să se simtă slăbit și a murit într-un mod demn de milă. (De fapt, problema calului nu avea legătură cu respirația, ci cu reglarea temperaturii, deși desigur că din punctul de vedere al calului distincția era doar academică.)

Însă spălatul doar de dragul de a fi curat și de a mirosi frumos s-a încetățenit remarcabil de lent. Atunci când John Wesley, fondatorul metodismului, a creat într-o predică din 1778 expresia „Curățenia este dumnezeiască”, el se referea la haine curate, nu la un trup curat. În ce privește curățenia corporală, el recomanda doar „bărbieritul frecvent și spălarea picioarelor”. Atunci când tânărul Karl Marx s-a dus la colegiu, în anii 1830, neliniștita sa mamă i-a dat instrucțiuni stricte referitoare la igienă și i-a ordonat mai ales să „se spele săptămânal cu buretele și săpunul”. La momentul Marii Expoziții, situația era în mod evident în schimbare. Expoziția prezenta peste 700 de săpunuri și parfumuri, ceea ce trebuie să fi reflectat un anumit nivel al cererii, iar doi ani mai târziu curățenia a primit un alt impuls oportun când guvernul a anulat, în sfârșit, străvechea taxă pe săpun. Chiar și așa, în 1861 un doctor englez încă mai scria o carte cu titlul *Baths and How to Take Them* (Băile și cum să le facem).

Ceea ce i-a făcut cu adevărat pe victorienii să adopte îmbăiatul a fost însă înțelegerea faptului că acesta putea fi o pedeapsă splendidă. Victorienii aveau un fel de instinct al autochinuirii, iar apa a devenit o modalitate perfectă de a-l face evident. Multe jurnale consemnează modul în care oamenii trebuiau să spargă gheața din ligheane pentru a-și

face abluțiunile de dimineață, iar reverendul Francis Kilvert observa cu plăcere cât de zimțată era gheața care atârna de marginea căzii sale de baie și cum îi zgîria pielea, în timp ce se îmbăia voios în dimineața de Crăciun din 1870. Dușurile ofereau, de asemenea, posibilități de pedepsire și erau adesea concepute să fie cât mai puternice. Un tip timpuriu de duș era atît de îngrozitor, încît utilizatorii trebuiau să-și pună o cască protectoare înainte de a intra sub el, ca să nu fie bătuți măr de propriile instalații.

II

Probabil că nici un alt cuvînt din limba engleză nu a suferit mai multe transformări decît „toaletă” (*toilet*). Inițial, în jurul anului 1540, era folosit pentru a denumi un tip de pînză, cuvînt încă folosit pentru a descrie un fel de pînză de in. Apoi a devenit o pînză care se folosea pe măsuta de toaletă. Apoi a desemnat articolele de pe măsuta de toaletă. Apoi a devenit chiar măsuta de toaletă, apoi actul îmbrăcării, apoi actul de a primi vizitatori în timpul îmbrăcării, apoi camera de îmbrăcat, apoi orice tip de încăpere privată de lîngă un dormitor, apoi o cameră utilizată în scopul spălării și satisfacerii nevoilor fiziologice și, în cele din urmă, closetul însuși. Astfel se explică de ce în engleză „apă de toaletă” poate să descrie ceva cu care te tamponezi bucuros pe față și, în același timp, „apa dintr-o toaletă”.

Garderobe, un cuvînt acum dispărut din limba engleză, a trecut printr-o transformare similară, dar puțin mai compactă. O combinație între „a proteja” și „haină”¹, cuvîntul a desemnat la început o cameră de depozitare, apoi orice

cameră privată, apoi (temporar) un dormitor și, în sfârșit, o privată. Cu toate acestea, adesea privatele numai private nu erau. Romanilor le plăcea în mod deosebit combinația dintre evacuare și conversație. Latrinele lor publice aveau în general 20 de locuri sau chiar mai multe aflate unul lângă altul, iar oamenii le foloseau cu aceeași naturalețe cu care călătorim astăzi cu autobuzul. (Pentru a răspunde unei întrebări inevitabile, pe podeaua din fața fiecărui șir de locuri era un canal cu apă curgătoare; pentru a se șterge, utilizatorii înmuiau în apă un burete legat de un băț.) Statul confortabil alături de necunoscuți a durat mult după începutul timpurilor moderne. Hampton Court conținea o „Mare sală a ușurării”, care putea primi 14 utilizatori în același timp. Carol al II-lea al Angliei lua întotdeauna cu sine doi însoțitori atunci când se ducea la closet. Mount Vernon, casa lui George Washington, are o privată cu două locuri unul lângă altul, conservată cu afecțiune.

Multă vreme, englezii s-au remarcat în mod deosebit printr-o lipsă a preocupării față de intimitatea evacuării. Giacomo Casanova, aventurierul italian, observa în cursul unei vizite la Londra cât de frecvent vedea persoane „ușurându-se” în văzul celorlalți, de-a lungul drumurilor sau pe clădiri. Pepys notează în jurnalul său cum soția lui se lăsa pe vine pe drum „ca să-și facă treaba”.

„Veceu”² datează din 1755 și, inițial, însemna locul în care se efectuau clismele regale. Începând cu 1770, francezii au numit toaleta interioară *un lieu à l'anglaise*, adică „un loc englezesc”. La Monticello, Thomas Jefferson a instalat trei private interioare – probabil primele din America – care incorporau canale de aerisire. După standardele lui Jefferson (sau chiar după orice standarde), acestea nu erau avansate tehnologic: excrementele cădeau pur și simplu într-un recipient colector, care era golit de sclavi. Cu toate acestea, la Casa Albă – sau Casa Președintelui, cum era atunci – Jefferson a

instalat în 1801 trei dintre primele toalete cu apă curentă din lume. Acestea erau alimentate de rezervoare cu apă de ploaie instalate la mansardă.

Reverendul Henry Moule, un vicar din Dorset, a inventat la mijlocul secolului al XIX-lea closetul cu pământ. Acesta era, practic, o toaletă care încorporează un rezervor umplut cu pământ uscat care, la acționarea unei manete, elibera o doză de sol în receptacul, mascând mirosul și vederea reziduurilor. Closetele cu pământ au fost foarte apreciate o vreme, mai ales în zonele rurale, dar au fost depășite rapid de toaletele cu apă curentă, care nu doar acopereau excrementele, ci le îndepărtau printr-un jet de apă. Cel puțin, o făceau atunci când funcționau bine, ceea ce la început nu se întâmpla întotdeauna, și nici măcar adesea.

Cei mai mulți oameni au continuat să utilizeze oalele de noapte, pe care le țineau într-un dulap din dormitor. Vizitatorii străini erau adesea îngroziți de obiceiul englezesc de a ține în dulapuri și bufeturi din sufragerie oalele de noapte, pe care bărbații le scoteau și le foloseau imediat ce femeile se retrăgeau. Unele camere erau dotate și cu „scaunul necesar” aflat într-un colț. Un vizitator francez la Philadelphia, Moreau de Saint-Méry, a observat cu uimire cum un bărbat a scos florile dintr-o vază și a urinat înăuntru. Un alt vizitator francez cam din aceeași perioadă a relatat că a cerut o oală de noapte pentru dormitorul său, la care i s-a spus să facă pe fereastră, ca toți ceilalți. Când el a insistat să i se dea *ceva* în care să-și facă treaba, gazda, uluită, i-a adus un ceainic, dar i-a amintit pe un ton ferm că avea nevoie de el dimineața, pentru micul dejun.

Cea mai remarcabilă caracteristică a anecdotelor referitoare la practicile legate de toaletă este aceea că implică întotdeauna – chiar întotdeauna – oameni dintr-o țară care sînt îngroziți de obiceiurile unor oameni din altă țară. Existau la fel de multe plîngerii referitoare la

obiceiurile de evacuare ale francezilor ca și cele pe care francezii le formulau la adresa altora. Una veche de secole era că în Franța „se urina adesea în șemineuri”. Francezii erau, de asemenea, acuzați în mod frecvent că se ușurează pe scări, „un obicei care încă putea fi întâlnit la Versailles în secolul al XVIII-lea”, scrie Mark Girouard în *Life in the French Country House (Viața în casa de țară din Franța)*. Era mândria curții de la Versailles că avea 100 de băi și 300 de toalete mobile, dar acestea erau ciudat de puțin utilizate, iar în 1715 un edict îi asigura pe locatari și vizitatori că, începând cu acel moment, coridoarele aveau să fie curățate săptămînal de fecale.

Majoritatea apelor reziduale se scurgeau în haznale, dar acestea erau de regulă neglijate, iar conținutul lor se infiltra adesea în rezervele de apă din apropiere. În cel mai rău caz, debordau. Samuel Pepys a consemnat o astfel de întâmplare în jurnalul său: „Coborînd în pivniță... bag piciorul într-un morman mare de rahat... de unde îmi dau seama că privata domnului Turner este plină și se revarsă în pivnița mea, ceea ce mă supără”.

Cei care goleau haznalele erau numiți vidanjori, iar dacă a existat vreodată o modalitate mai puțin dezirabilă de a-ți cîștiga pîinea, ea ne este încă necunoscută. Vidanjorii lucrau în echipe de cîte trei sau patru. Un bărbat – cel mai tînăr, putem presupune – era coborît în puț, pentru a pune excrementele în găleată. Al doilea stătea la marginea puțului, pentru a ridica și coborî gălețile, iar al treilea și al patrulea cărau gălețile la căruța care aștepta. Munca vidanjorilor era nu doar neplăcută, ci și periculoasă. Lucrătorii se confruntau cu riscul de asfixiere și chiar de explozie, de vreme ce lucrau la lumina felinarelor în medii pline de gaze. *Gentleman's Magazine* relatează în 1753 cazul unui vidanjor care intrase în privata de la subsolul unei crîșme londoneze, fiind

doborât aproape imediat de aerul urât mirositor. „A strigat după ajutor și a căzut imediat cu fața înainte”, relatează un martor. Un coleg care a sărit în ajutorul lui a fost și el doborât. Alți doi bărbați au coborât în subsol, dar nu au putut intra din cauza aerului urât mirositor, deși au reușit să deschidă puțin ușa, lăsând să iasă gazele cele mai rele. În momentul în care salvatorii au putut să îi tragă afară pe cei doi bărbați, unul era mort, iar celălalt nu mai putea fi ajutat.

Deoarece vidanjorii cereau prețuri mari, haznalele din districtele sărace erau rareori golite și debordau frecvent – lucru deloc surprinzător, dată fiind presiunea exercitată asupra unei haznale medii de oraș. Aglomerația din multe districte ale Londrei era aproape inimaginabilă. În St Giles, cea mai infamă mahala a Londrei – scena lui *Gin Lane* de Hogarth –, 54.000 de oameni se înghesuiau pe doar câteva străzi. După o numărătoare, 1.100 de oameni trăiau în 27 de clădiri de pe o alee; adică peste 40 de oameni pentru o singură locuință. În Spitalfields, mai la est, ofițerii de poliție au găsit 63 de indivizi care trăiau într-o singură locuință. Casa avea nouă paturi – unul la fiecare șapte ocupanți.

Asemenea mase de oameni produceau, în mod firesc, cantități enorme de excremente – mult mai mult decât putea să încapă în orice sistem de haznale. Într-un raport obișnuit, un inspector consemna vizita la două case din St Giles, ale căror pivnițe erau pline de excremente umane cu o adâncime de un metru. Afară, continua inspectorul, în curte era un strat de 15 centimetri de excremente. Pentru ca locatarii să poată traversa curtea, fuseseră așezate cărămizi pe care aceștia să calce.

La Leeds, în anii 1830, la o inspectare a districtelor sărace s-a descoperit că multe străzi erau „inundate de ape reziduale”; o stradă, care adăpostea 176 de familii, nu mai fusese curățată de

15 ani. În Liverpool, nu mai puțin de o șesime din populație trăia în pivnițe întunecoase, în care apa reziduală se putea infiltra foarte ușor. Și reziduurile umane erau, cu siguranță, doar o mică parte din mormanele imense de mizerii produse în orașele aglomerate și în curs de industrializare rapidă. În Londra, Tamisa absorbea orice nu era dorit: carne stricăță, deșeuri, pisici și câini morți, resturi de mâncare, resturi industriale, fecale umane și multe altele. Zilnic erau duse animale la Smithfield Market, pentru a fi transformate în biftecuri și cotlete de oaie; într-un an obișnuit, acestea lăsau 40.000 de tone de balebă pe drum, în plus, bineînțeles, față de reziduurile câinilor, cailor, gîștelor, rațelor, găinilor și porcilor scormonitori care erau ținuți pe lîngă casă. Fabricanții de lipici, tăbăcarii, vopsitorii, lumînărarii, întreprinderile chimice de orice tip, toate adăugau reziduurile proprii la oceanul mocirlei zilnice. Mare parte din aceste resturi în descompunere își găseau în cele din urmă drumul spre Tamisa, de unde se spera că marea le va duce în mare. Dar, desigur, marea circulă în ambele direcții, iar marea care ducea reziduurile înspre mare aducea o mare parte a lor înapoi, cînd se întorcea. Fluviul era un „flux neîncetat de gunoi lichid”, după cum s-a exprimat un observator. Smollett scria în *Humphry Clinker* că „excrementele umane sînt partea cea mai puțin murdară”, deoarece fluviul conținea și „toate medicamentele, mineralele și otrăvurile folosite în industrie și manufactură, îmbogățite cu cadavre de animale și oameni aflate în descompunere și amestecate cu toate spălăturile căzilor de baie, cotețelor de câini și canalizării publice”. Tamisa a devenit atît de plină de substanțe nocive, încît, atunci cînd într-un tunel ce se săpa la Rotherhithe a apărut o infiltrație, prima substanță care a apărut prin breșă nu a fost apă din fluviu, ci gaze concentrate, care au fost aprinse de felinarele minerilor, punîndu-i pe aceștia în situația absurdă

și disperată de a încerca să fugă de apele și de norii de gaz aprins care se apropiau.

Apele care alimentau Tamisa erau adesea mai contaminate decât aceasta. Rîul Fleet era în 1831 „aproape înțepenit din cauza mizeriei solidificate”. Pînă și Serpentine din Hyde Park a devenit treptat atît de puturos, încît vizitatorii parcului stăteau cu fața în direcția din care bătea vîntul. În anii 1860, un strat de reziduuri gros de 4,5 metri a fost dragat de pe fund.

În toată această situație a intervenit ceva care, în mod neașteptat, s-a dovedit a fi un dezastru: toaleta cu apă curentă. Toaletele cu apă curentă de un anumit tip existau deja de ceva timp. Prima dintre ele a fost construită de John Harington, finul reginei Elisabeta. Atunci cînd Harington i-a demonstrat acesteia cum funcționa invenția sa, în 1597, ea s-a arătat foarte încîntată și a pus imediat ca toaleta să fie instalată la palatul Richmond. Dar era o noutate cu mult înaintea vremii ei și au mai trecut aproape 200 de ani pînă cînd Joseph Bramah, tîmplar și lăcătuș, a brevetat prima toaletă modernă cu apă curentă, în 1778. Aceasta a avut un succes limitat. Multe altele au urmat. Dar primele toalete adesea nu funcționau bine. Uneori produceau rezultate nedorite, umplînd și mai mult camera cu materiile de care proprietarul îngrozit sperase foarte mult să scape. Pînă la inventarea cotului în formă de U și a decantorului de apă – mica rezervă de apă ce revine în partea de jos a closetului după ce se trage apa –, fiecare vas de toaletă se comporta ca un canal de acces al mirosurilor haznalei și canalizării. Mirosurile emanate puteau fi insuportabile, mai ales cînd vremea era caldă.

Această problemă a fost rezolvată de unul dintre cele mai mari și, cu siguranță, unul dintre cele mai potrivite nume din istorie, cel al lui Thomas Crapper³ (1837-1910), născut într-o familie săracă din Yorkshire și despre care se

spune că a plecat pe jos spre Londra la 11 ani. Acolo a devenit ucenic de instalator în Chelsea. Crapper a inventat toaleta clasică, încă obișnuită în prezent în Marea Britanie, cu un rezervor suspendat acționat prin tragerea unui lanț. Numită Dispozitiv Marlboro de Eliminare Silențioasă a Reziduurilor prin Apă, aceasta era curată, asigurată împotriva scurgerilor, lipsită de mirosuri și minunat de fiabilă, iar fabricarea ei a făcut din Crapper un om foarte bogat și atât de celebru, încât se presupune adesea că el și-a împrumutat numele termenului argotic „rahat”⁴ și multelor sale forme derivate. De fapt, *crap* în sensul său excretiv este un cuvânt foarte vechi, iar *crapper* cu sensul de toaletă este un americanism care nu apare în *Oxford English Dictionary* înainte de 1922. Se pare că numele lui Crapper a fost doar o coincidență fericită.

Evenimentul crucial pentru toaletele cu apă curentă a fost Marea Expoziție, unde acestea au devenit una dintre principalele atracții. Peste 800.000 de oameni au suportat răbdător cozile lungi pentru a testa toaletele cu apă curentă – o noutate pentru cei mai mulți dintre ei – și au fost atât de încântați de zgomotul și de vârtejul curățător al apei, încât s-au grăbit să și le instaleze acasă. Probabil că nici un articol de consum scump din istorie nu s-a răspândit mai rapid. La mijlocul anilor 1850, aproximativ 200.000 de astfel de toalete erau în funcțiune în Londra.

Din nefericire, sistemul de canalizare al Londrei era conceput doar pentru drenarea apei de ploaie și nu putea face față unui potop constant de reziduuri solide. Canalele se umpleau cu o mocirlă densă și vâscoasă care nu mai curgea. Au fost angajați oameni care să găsească blocajele și să le elimine. O altă profesiune legată de canale presupunea să scormonești în nămolul din canale sau de pe malurile fetide ale râurilor, căutând bijuterii pierdute sau câte o lingură de argint. Cei

care făceau asta câștigau destul de bine, pînă la urmă, dar era o meserie periculoasă. Aerul din canale putea fi mortal. De vreme ce rețeaua de canale era vastă și necartografiată, existau multe relatări despre astfel de căutători care se rătăceau și nu mai reușeau să găsească ieșirea. Mulți au fost atacați și devorați de șobolani – sau, cel puțin, așa se zvonea.

Epidemiile ucigașe erau frecvente în lumea prost igienizată de dinaintea descoperirii antibioticelor. Se estimează că epidemia de holeră din 1832 a lăsat în urma ei 60.000 de britanici morți. Ea a fost urmată de o epidemie de gripă în 1837-1838 și de alte izbucniri ale holerei în 1848, 1854 și 1867. Între și în timpul acestor atacuri la adresa liniștii națiunii apăreau epidemii mortale de febră tifoidă, febră reumatică, scarlatină, difterie și variolă, printre multe altele. Doar febra tifoidă a ucis cel puțin 1.500 de oameni pe an între 1850 și 1870. Tusea convulsivă a ucis aproximativ 10.000 de copii pe an între 1840 și 1910. Pojarul a ucis și mai mulți. Pe scurt, existau nenumărate moduri de a muri în secolul al XIX-lea.

Holera nu a provocat o spaimă foarte mare la început, întrucît se credea în mod cu totul rușinos că boala îi afectează mai ales pe săraci. În secolul al XIX-lea, o filozofie de viață acceptată aproape pretutindeni susținea că săracii erau săraci deoarece se nășteau astfel. Deși despre unii oameni sărmani se putea afirma că nu-și meritau soarta, cei mai mulți erau prin natura lor „imprudenți, nehibzuiți și necumpătați și avînd o aviditate obișnuită pentru satisfacerea senzuală”, după cum rezuma concis un raport guvernamental. Pînă și Friedrich Engels, un observator mult mai empatic decît majoritatea, putea să scrie în *Die Lage des arbeitenden Klasse in England* (*Situația clasei muncitoare din Anglia*): „Caracterul facil al irlandezului, grosolănia lui care îl plasează doar puțin deasupra sălbaticilor, disprețul lui pentru

orice desfătare umană, la care propria sa grosolănie îl face incapabil de a lua parte, mizeria și sărăcia lui, totul favorizează alcoolismul”.

Prin urmare, în 1832, când oamenii din centrele aglomerate ale orașelor au început să moară în număr mare din cauza unei boli noi aduse din India și numite holeră, s-a considerat în general că acesta era unul dintre acele lucruri nefericite care li se întâmplă săracilor din când în când. Holera a devenit cunoscută drept „ciuma săracului”. În New York, peste 40% dintre victime erau imigranți irlandezi săraci. Și negrii erau afectați în mod disproporționat. Comisia medicală a statului New York chiar a declarat că boala se limitează la săracii desfrânați și că „decurge în întregime din obiceiurile lor de viață”.

Dar apoi holera a început să lovească și oamenii din cartierele prospere și, foarte rapid, teroarea a devenit generală. Oamenii nu mai fuseseră atât de speriați de o boală de la Moartea Neagră. Trăsătura distinctivă a holerei era rapiditatea. Simptomele – diaree și vomă violente, crampe chinuitoare, dureri de cap copleșitoare – se instalau imediat. Rata mortalității era de 50% și uneori chiar mai mare, însă ceea ce îi înspăimînta pe oameni era rapiditatea evoluției bolii – trecerea rapidă de la sănătate perfectă la agonie bruscă, delir și moarte. Să vezi o persoană apropiată sănătoasă la micul dejun și moartă la ora cinei era o experiență îngrozitoare.

Alte boli nenoroceau, de fapt, mai multe vieți. În general, cei care supraviețuiau holerei își reveneau complet, spre deosebire de victimele scarlatinei, care rămîneau adeseori surde sau cu creierul afectat, sau de cei suferinzi de variolă, care puteau fi desfigurați îngrozitor. Totuși, doar holera a devenit o obsesie națională. Între 1845 și 1856, au fost publicate peste 700 de cărți despre holeră în limba engleză. Ceea ce îi îngrijora mai ales pe oameni era faptul că nu știau ce anume o

provoca sau cum putea fi evitată. „Ce este holera?”, întreba *Lancet* în 1853. „Este o ciupercă, o insectă, o miasmă, o perturbare electrică, un deficit de ozon, o secreție morbidă a canalului intestinal? Nu știm nimic.”

Cea mai răspîndită convingere era că holera și alte boli groaznice proveneau din aerul impur. Se considera că orice era stricat sau urît mirositor – canale, cadavrele din cimitire, vegetația descompusă, exalațiile umane – producea boli și era potențial mortal. „Mirosurile malarioase se dezlănțuie invizibile pe străzi”, scria un cronicar, ceva mai pitoresc, la mijlocul secolului. „Otrava din atmosferă, factorul caustic și ordurile gazoase răcnesc tare și nu cruță pe nimeni, iar la fiecare respirație trecătorii își umplu plămîinii cu noroi de canal și putreziciune vaporizate și descompuse.” Igienistul-șef din Liverpool calcula în 1844 cu precizie încrezătoare amploarea efectivă a daunelor, raportînd Parlamentului: „Prin simpla acțiune a plămînilor locuitorilor din Liverpool, un strat de aer suficient pentru a acoperi întreaga suprafață a orașului pe o înălțime de un metru devine în fiecare zi impropriu pentru scopul respirației”.

Cel mai devotat și influent adept al teoriei miasmei a fost Edwin Chadwick, secretar al Comisiei Guvernamentale pentru Săraci și autor al unui *Report on the Sanitary Condition of the Labouring Population of Great Britain* (Raport asupra condiției sanitare a populației lucrătoare a Marii Britanii), care a devenit un bestseller oarecum neașteptat în 1842. Convingerea fundamentală a lui Chadwick era că, dacă scăpai de mirosuri, scăpai și de boală. „Mirosul înseamnă boală”, explica el în cadrul unei investigații parlamentare. Dorința lui era să curețe cartierele sărace și locuințele din ele, nu pentru a face condițiile mai plăcute pentru locuitori, ci pur și simplu pentru a scăpa de mirosuri.

Chadwick era un personaj pasional și grav, foarte înclinat către invidii mărunte și certuri pentru posturi. Avînd pregătire de avocat, și-a petrecut mare parte a vieții lucrînd în diverse comisii regale: pentru îmbunătățirea legilor pentru săraci, pentru condițiile din fabrici, pentru nivelul de igienă al orașelor, pentru prevenirea deceselor evitabile, pentru reorganizarea înregistrării nașterilor, deceselor și căsătoriilor. Aproape nimeni nu îl plăcea. Contribuția sa la legea săracilor din 1834, care introducea un sistem național de *workhouses*⁵ aproape penale prin natura lor, i-a adus un larg dispreț în rîndul clasei muncitoare – „cel mai nepopular individ din întregul Regat Unit”, potrivit unui biograf. Pîna și familia lui părea să nu aibă nici un fel de afecțiune față de el. Mama lui Chadwick murise cînd acesta era mic, iar tatăl său se recăsătorise și își întemeiase o nouă familie în vestul Angliei. În cele din urmă, această a doua familie a emigrat în Brooklyn și se pare că nu au mai avut nimic de-a face unii cu alții. Unul dintre copiii din a doua căsătorie era Henry Chadwick, a cărui carieră a mers într-o direcție cu totul diferită. A devenit jurnalist sportiv și promotor energic și timpuriu al baseballului profesionist. Chiar este descris uneori ca părinte al variantei moderne a jocului. A instituit buletinul jucătorului, statistica jocului, media aruncătorului, media eseurilor pe repriză și multe alte subtilități statistice după care se dau în vînt pasionații de baseball. Motivul pentru care statistica baseballului și cea a cricketului sînt atît de izbitor de similare constă în faptul că Henry Chadwick a modelat-o pe prima după cea de-a doua^{6*}.

Teoria miasmei avea un singur defect major: era complet lipsită de fundament. Din nefericire, un singur om a înțeles acest lucru, dar nu a reușit să îi facă și pe ceilalți să înțeleagă. Numele lui era John Snow.

Snow s-a născut la York, în 1813, în circumstanțe modeste – tatăl lui era un muncitor obișnuit – și, indiferent cât de mult i-ar fi putut colora acest fapt viața din punct de vedere social, i-a prins bine în ceea ce privește înțelegerea și compasiunea, deoarece a fost aproape singura autoritate medicală care nu i-a învinovățit pe săraci pentru bolile lor, ci a înțeles modul în care condițiile lor de trai îi făceau vulnerabili față de influențe pe care nu le puteau controla. Nimeni nu mai fusese pînă atunci atît de lipsit de prejudecăți în studiul epidemiologiei.

Snow a studiat medicina în Newcastle, dar s-a stabilit la Londra. Acolo a devenit unul dintre anesteziștii proeminenți ai vremii sale, într-o perioadă în care anestezia era încă un domeniu îngrijorător de speculativ. Rareori a fost cuvîntul „practică” mai potrivit pentru a reda strădaniile unui doctor. Chiar și în prezent, anestezia este o operațiune delicată, dar la începuturile sale, atunci cînd dozele se bazau doar pe intuiție și presupuneri pline pe speranță, coma, moartea și alte consecințe groaznice erau cît se poate de obișnuite. În 1853, Snow a fost chemat să îi administreze cloroform reginei Victoria, în timp ce aceasta intrase în travaliu la a opta ei sarcină. Utilizarea cloroformului era foarte neașteptată, deoarece acesta nu era doar nou – fusese descoperit cu doar șase ani în urmă de un doctor din Edinburgh –, ci și categoric periculos. Mulți oameni muriseră după ce le fusese administrat cloroform. A-l folosi doar pentru a o ajuta pe regină să facă față durerilor nașterii era, din perspectiva majorității doctorilor, extraordinar de imprudent. Revista *Lancet* a relatat această chestiune ca pe un zvon îngrijorător și s-a declarat uluită că un doctor calificat și-ar putea asuma astfel de riscuri în privința personajului regal în alte circumstanțe decît o urgență. Și totuși, Snow nu a părut să aibă nici o ezitare în a administra cloroform atunci sau mai tîrziu, deși

știa din experiență riscurile anesteziei. În aprilie 1857, de exemplu, a omorât un pacient experimentând pe el un nou tip de anestezic, amilena, și estimând greșit doza tolerabilă. Exact o săptămână mai târziu, îi administra din nou cloroform reginei.

Atunci când nu îi ajuta pe oameni să își piardă cunoștința înaintea intervențiilor chirurgicale, Snow petrecea mult timp încercând să înțeleagă de unde proveneau bolile. Se întreba mai ales de ce holera devasta anumite cartiere, iar pe altele le cruța. În Southwark, rata deceselor cauzate de holeră era de șase ori mai mare decât în Lambethul vecin. Dacă holera era provocată de aerul rău, atunci de ce oamenii din cartiere învecinate, care respirau același aer, înregistrau rate ale infectării atât de discrepante? În plus, dacă holera era răspândită de miros, atunci cei care aveau de-a face direct cu mirosurile urâte – căutătorii în canale, curățătorii de canale, vidanatorii și alții care își câștigau existența lucrând printre excrementele umane – ar fi trebuit să fie cele mai frecvente victime. Dar nu erau. După epidemia din 1848, Snow nu a reușit să găsească nici măcar un curățător de canale care să fi murit.

Realizarea durabilă a lui Snow a fost nu doar că a înțeles cauza holerei, ci și că a adunat probe într-o manieră științifică riguroasă. A întocmit hărți cât se poate de îngrijite care arătau distribuția exactă a locurilor în care trăiau victimele holerei. Au rezultat tipare contrariante. De exemplu, spitalul Bethlehem, renumitul azil de nebuni, nu înregistra nici o victimă, în timp ce oamenii de pe străzile alăturate, în toate direcțiile, se îmbolnăviseră într-un număr alarmant. Diferența era că spitalul avea sursă de apă proprie, dintr-un puț săpat în pământ, iar ceilalți oameni luau apă din fântânile publice. În același mod, oamenii din Lambeth beau apă adusă din izvoare curate aflate în afara orașului, în timp ce locuitorii

Southwarkului învecinat luau apă direct din Tamisa poluată.

Snow și-a anunțat descoperirile într-un articol apărut în 1849, *On the Mode of Communication of Cholera (Despre modul de transmitere a holerei)*, care demonstra o legătură clară între holeră și apa contaminată cu fecale umane. Este unul dintre cele mai importante documente din istoria statisticii, sănătății publice, demografiei și medicinei legale – pe scurt, unul dintre cele mai importante documente ale secolului al XIX-lea. Nimeni nu l-a ascultat, iar epidemiile au continuat să apară.

În 1854, o epidemie deosebit de virulentă a lovit cartierul Soho. Într-un singur cartier din jurul Broad Street, peste 500 de oameni au murit în zece zile, ceea ce a transformat-o, după cum observa Snow, în probabil cel mai devastator caz de mortalitate subită din istorie, mai rău chiar și decât marea ciumă. Cifra ar fi fost și mai mare dacă din cartier nu ar fi fugit atât de mulți oameni.

Tiparele deceselor prezentau anumite anomalii ce nedumereau. Una dintre victime a murit în Hampstead, iar alta în Islington – ambele aflate la kilometri distanță. Snow s-a dus la locuințele victimelor și a pus întrebări rudelor și vecinilor. S-a dovedit că victimei din Hampstead îi plăcea apa din Broad Street – îi plăcea atât de mult, încât puneă să îi fie adusă acasă în mod regulat – și că băuse din ea cu puțin timp înainte să se îmbolnăvească. Victima din Islington era nepoata ei, care venise în vizită și băuse și ea puțină apă.

Snow a reușit să-i convingă pe membrii consiliului parohial să înlăture maneta unei pompe de apă de pe Broad Street, și ulterior decese cauzate de holeră au încetat în cartier – cel puțin, așa susțin rapoartele. De fapt, epidemia începea să se diminueze în perioada în care a fost înlăturată maneta, în mare parte datorită faptului că mulți oameni părăsiseră zona.

În ciuda multiplelor probe, concluziile lui Snow erau încă respinse. Atunci cînd Snow a apărut în fața unei comisii parlamentare speciale, președintelui acesteia, sir Benjamin Hall, i-a fost imposibil să accepte constatările lui. Hall l-a întrebat pe Snow pe un ton consternat: „Ar trebui oare Comisia să înțeleagă, dacă luăm cazul cazanelor de fiert oase, că, indiferent cît de urît ar fi mirosul efluviilor care vin de la atelierele de fiert oase, dumneavoastră considerați totuși că aceasta nu prejudiciază cu nimic sănătatea locuitorilor acelu district?”.

„Aceasta este opinia mea”, a răspuns Snow, dar, din nefericire, atitudinea sa, întotdeauna rezervată, a fost mai puțin directă decît concluziile sale, iar autoritățile le-au respins în continuare.

Este dificil de apreciat acum cît de radicale și de nedorite erau vederile lui Snow. Multe autorități îl detestau efectiv din cauza lor. *Lancet* a ajuns la concluzia că Snow era prizonierul intereselor de afaceri ale unor oameni care doreau să umple în continuare aerul cu „vapori pestilențiali, miasme și orori dezgustătoare de orice tip” și să se îmbogățească prin otrăvirea vecinilor lor. „După o atentă investigare”, a conchis ancheta parlamentară, „nu vedem nici un motiv pentru care am adopta această convingere”.

În cele din urmă, inevitabilul s-a produs. În vara anului 1858, Londra a suferit de pe urma unei combinații de caniculă și secetă, cînd reziduurile s-au acumulat și nu au mai fost îndepărtate. Temperaturile au depășit 33°C și s-au menținut astfel – o situație neobișnuită pentru Londra. Rezultatul a fost „Marea Duhoare”, după cum a numit-o *The Times*. Tamisa a devenit atît de otrăvitoare, încît aproape nimeni nu mai putea sta lîngă ea. „Oricine inhalează această duhoare nu o mai poate uita”, scria un ziar. Perdelele noului Palat al Parlamentului au fost trase bine și înmuiate într-o soluție de clorură de var, pentru a

atenua mirosurile ucigătoare, dar rezultatul a fost un soi de panică. Ședințele parlamentare au trebuit să fie suspendate. Potrivit lui Stephen Halliday, unii membri au încercat să se aventureze în bibliotecă, care dădea spre fluviu, „dar au fost siliți imediat să se retragă, fiecare dintre ei cu o batistă la nas”.

Snow nu a apucat să-și vadă ideile reabilitate. A murit brusc din cauza unui atac cerebral în toiuul Marii Duhori, fără să știe că într-o zi avea să fie considerat un erou. Avea doar 45 de ani. La momentul respectiv, moartea sa aproape că nu a fost remarcată.

Din fericire, un alt personaj eroic era pe punctul de a intra în scenă – Joseph Bazalgette. Întimplător, Bazalgette lucra într-un birou aflat imediat după colț în apropiere de locuința lui Snow, deși, din câte se știe, cei doi nu s-au întâlnit niciodată. Bazalgette era un bărbat foarte scund și slab ca un țir, dar compensa statura sa de jocheu printr-o mustață spectaculos de stufoasă, care îi ajungea efectiv de la o ureche la alta. Ca și celălalt mare inginer victorian, Isambard Kingdom Brunel, avea origini franceze, chiar dacă familia sa se stabilise în Anglia de 35 de ani atunci când s-a născut Joseph, în 1819. Tatăl său era comandor în Marina Regală, iar Bazalgette a crescut într-o atmosferă privilegiată, fiind educat de profesori particulari și oferindu-i-se toate avantajele în viață.

Inapt pentru cariera militară din cauza staturii sale de spiriduș, Bazalgette s-a pregătit ca inginer de căi ferate, dar în 1849, la vârsta de 30 de ani, s-a angajat la Comisia Metropolitană pentru Canalizare, unde a ajuns în curînd la poziția de inginer-șef. Igienizarea nu a avut niciodată un mai mare campion. Nimic referitor la canalizare și eliminarea reziduurilor nu scăpa atenției sale. Îngrijorat că în Londra nu existau aproape deloc toalete publice, a conceput un plan de instalare a acestora în puncte importante din întregul oraș.

Bazalgette a calculat că, prin colectarea urinei și vânzarea ei ca produs industrial (urina stătută era esențială pentru procesarea alaunului, printre altele), fiecare pisoar putea produce 48 de lire pe an, un profit foarte frumos. Acest plan nu a fost adoptat niciodată, dar a inculcat convingerea generală că, în materie de canalizare, Joseph Bazalgette era omul la care trebuia să se apeleze.

După Marea Duhoare, a devenit evident că sistemul de canalizare al Londrei trebuia reconstruit, iar sarcina i-a fost încredințată lui Bazalgette. Provocarea era formidabilă. Bazalgette trebuia să introducă într-un oraș enorm de aglomerat 1.900 de kilometri de tuneluri care să dureze pe termen nedefinit, să transporte fiecare particulă a reziduurilor produse de trei milioane de oameni și să poată suporta o extindere viitoare de dimensiuni necunoscute. Bazalgette trebuia să cumpere teren, să negocieze drepturi de trecere, să procure și să distribuie materiale și să dirijeze mase de lucrători. Simplul fapt de a estima amploarea fiecărui aspect al acestei sarcini era epuizant. Tunelele necesitau 318 milioane de cărămizi, precum și excavarea și redistribuirea a 2,65 milioane de metri cubi de pământ. Toate acestea trebuiau realizate cu un buget de doar 3 milioane de lire.

Bazalgette a întrecut în mod strălucit toate așteptările. În procesul de construire a noului sistem de canalizare, el a transformat 5,6 kilometri de mal în digurile Chelsea, Albert și Victoria (în acestea intrând o mare parte a pământului dislocat). Aceste noi îndiguiuri nu doar ofereau spațiu pentru un mare canal colector – un fel de autostradă a canalizării –, ci lăsau și suficient loc dedesubt pentru o nouă linie de metrou și pentru conducte de gaz și alte utilități, iar deasupra pentru o nouă șosea de decongestionare a traficului. În total, Bazalgette a recuperat 52 de acri de teren, pe care a amplasat parcuri și zone de promenadă. O

caracteristică întâmplătoare a îndiguirilor era că îngustau fluviul și accelerau curgerea lui, ameliorându-i capacitatea de a se curăța singur. E greu de găsit undeva un alt proiect de inginerie care să fi oferit o gamă mai largă de îmbunătățiri – pentru sănătatea publică, transport, gestionarea traficului, recreere și gestionarea fluviului. Acesta este sistemul care drenează Londra și astăzi. Cu excepția parcurilor orașului, cheiurile create prin îndiguire rămân unele dintre cele mai plăcute locuri din Londra.

Din cauza fondurilor sale limitate, Bazalgette și-a permis să ducă sistemul de canalizare doar pînă la marginea estică a metropolei, într-o zonă numită Barking Reach. Acolo, conducte de evacuare imense deversau zilnic în Tamisa 650 de mii de tone de ape menajere brute, vîscoase și foarte urît mirositoare. Barking se afla, totuși, la 30 de kilometri de mare, după cum repetau neîncetat oamenii dezamăgiți și nefericiți care locuiau de-a lungul acestor 30 de kilometri, dar mareele erau suficient de puternice pentru a transporta în siguranță (chiar dacă nu întotdeauna fără mirosuri) spre mare cea mai mare parte a deversărilor și pentru a face astfel încît în Londra să nu mai existe niciodată vreo epidemie datorată canalizării.

Noile canale de evacuare au jucat însă un rol nefericit în cea mai mare tragedie petrecută vreodată pe Tamisa. În septembrie 1878, un vas de agrement numit *Princess Alice*, plin pînă la refuz de turiști, se întorcea spre Londra după o călătorie de o zi la malul mării, cînd, lîngă Barking, s-a ciocnit de un alt vas, exact în locul și în momentul în care cele două conducte gigantice de evacuare intrau în acțiune. *Princess Alice* s-a scufundat în mai puțin de cinci minute. Aproape 800 de oameni s-au înecat în mocirla sufocantă a deversărilor. Pînă și celor care puteau să înoate le-a fost aproape imposibil să înainteze prin murdăria cleioasă. Zile

întregi după aceea, încă mai apăreau trupuri la suprafață. *The Times* relatează că multe erau atît de umflate de bacterii gazoase, încît nu încăpeau în coșciuge normale.

În 1876, Robert Koch, pe atunci un medic de țară necunoscut din Germania, a identificat microbul responsabil pentru antrax, *Bacillus anthracis*. Șapte ani mai tîrziu, a identificat *Vibrio cholerae*, un alt bacil, drept cauză a holerei. În sfîrșit, existau probe că microorganisme individuale provocau anumite boli. Este uimitor, dacă ne gîndim că avem lumină electrică și telefoane cam tot de atîta vreme de cînd știm că germeniiucid oameni. Edwin Chadwick nu a crezut niciodată acest lucru și a continuat de-a lungul întregii sale vieți să propună modalități de eliminare a mirosurilor pentru a asigura sănătatea oamenilor. Una dintre ultimele și cele mai ciudate propuneri ale sale a fost să se construiască peste tot în Londra o serie de turnuri modelate după noul Turn Eiffel din Paris. În viziunea sa, turnurile ar fi acționat ca niște ventilatoare puternice, atrăgînd aer proaspăt și sănătos de la înălțime și pompîndu-l în jos, la nivelul solului. A murit în vara lui 1890 cu convingerea implacabilă că epidemiile erau cauzate de vaporii atmosferici.

Între timp, Bazalgette a trecut la alte proiecte. A construit unele dintre cele mai frumoase poduri ale Londrei, în Hammersmith, Battersea și Putney, și a trasat prin inima Londrei mai multe străzi noi și îndrăznețe, concepute să decongestioneze aglomerația, inclusiv Charing Cross Road și Shaftesbury Avenue. Spre sfîrșitul vieții a fost făcut cavaler, dar nu a primit niciodată cu adevărat recunoașterea pe care o merita. Inginerii de canalizare rareori primesc recunoașterea pe care o merită. Este comemorat printr-o statuie modestă aflată pe cheiul Victoria, lîngă Tamisa. A murit la cîteva luni după Chadwick.

III

În America, situația era mai complicată decât în Anglia. Cei care călătoreau în America de Nord erau adesea frapați că acolo epidemiile tindeau să fie mai rare și mai blânde. Exista un motiv întemeiat pentru această situație: comunitățile americane erau în general mai curate. Asta nu atât deoarece americanii ar fi fost mai pretențioși în deprinderile lor, cât deoarece comunitățile lor erau mai deschise și mai spațioase, creînd mai puține șanse de contaminare și infectare. În același timp însă, oamenii din Lumea Nouă aveau câteva boli în plus cu care să se lupte, iar unele dintre acestea erau complet misterioase. Una dintre ele era „boala laptelui”. Uneori, oamenii care consumau lapte începeau să delireze și mureau rapid – mama lui Abraham Lincoln a fost o astfel de victimă –, dar laptele infectat avea același gust și același miros ca și cel obișnuit și nimeni nu știa care era agentul contaminant. Abia cu mult după începutul secolului al XIX-lea cineva a dedus, în sfârșit, că acesta provenea de la vaci care păscuseră o plantă numită ochii-păpușii, inofensivă pentru vaci, dar care făcea laptele toxic.

Încă și mai mortale și mai temute erau frigurile galbene. Această boală virală se numea astfel deoarece pielea victimelor devenea adesea gălbuie. Simptomele adevărate însă erau febră mare și voma neagră. Frigurile galbene au ajuns în America la bordul vaselor care transportau sclavi din Africa. Primul caz s-a înregistrat în Barbados, în 1647. Era o boală groaznică. Un doctor care o contractase spunea că se simte „ca și cum aș avea trei sau patru cârlige prinse de globul fiecărui ochi și cineva din spatele meu ar trage puternic de ei ca să îi scoată din orbite și să îi ducă în spatele capului”. Nimeni nu știa care era cauza bolii, dar exista o impresie generală – mai mult un instinct

decît o certitudine intelectuală – că apa urît mirositoare era cauza problemelor.

În anii 1790, un imigrant englez erou pe nume Benjamin Latrobe a demarat o lungă campanie de curățare a surselor de apă. Latrobe se afla în America doar din cauza unei nenorociri personale. Era un arhitect și inginer de succes în Anglia, cînd, în 1793, soția lui a murit la naștere. Devastat, Latrobe s-a hotărît să emigreze în America, țara natală a mamei sale, pentru a încerca să-și refacă viața. O vreme, a fost singurul arhitect și inginer de formație din țară și în această calitate a obținut multe comenzi importante, de la clădirea Bank of Pennsylvania din Philadelphia pînă la clădirea Capitoliului din Washington.

Însă principala lui convingere era că apa murdară omora mii de oameni. După o epidemie devastatoare de friguri galbene în Philadelphia, el a convins autoritățile să asaneze mlaștinile din oraș și să aducă apă curată și proaspătă din afara granițelor orașului. Schimbările au avut un efect miraculos, iar frigurile galbene nu au mai revenit niciodată cu asemenea intensitate. Latrobe și-a mutat activitatea în altă parte și, în mod ironic, în timp ce lucra în New Orleans, în 1820, s-a îmbolnăvit de friguri galbene și a murit.

Acolo unde orașele nu reușeau să îmbunătățească sursele de apă erau impuse amenzi severe. Pînă în jurul anului 1800, toată apa proaspătă din Manhattan provenea dintr-un singur iaz mizerabil – nu foarte diferit de o „canalizare obișnuită”, potrivit unui contemporan – din sudul Manhattanului, cunoscut drept Iazul Colector. Dar situația s-a înrăutățit atunci cînd populația a crescut brusc, după construirea canalului Erie. În anii 1830, deja, s-a estimat că în fiecare zi treceau prin canalele de scurgere 100 de tone de excremente, adesea cu efecte contaminante asupra puțurilor din apropiere. Apa din New York era în general, și adesea vizibil, poluată și nepotabilă. În

1832, New Yorkul a avut nu doar o epidemie de holeră, ci și una de friguri galbene. Împreună, acestea au făcut de patru ori mai multe victime decât în Philadelphia, cu sursele ei de apă mai curate. Dubla epidemie a acționat ca un imbold pentru New York, așa cum Marea Duhoare motivase Londra, și în 1837 au început lucrările la apeductul Croton, care, după ce a fost terminat în 1842, a început să furnizeze orașului apă curată și sănătoasă.

Dar America era cu adevărat înaintea restului lumii în ce privește instalarea băilor private. Principala forță motrice nu au fost proprietarii particulari, ci hotelurile. Primul hotel din lume care a oferit o baie pentru fiecare cameră a fost Mount Vernon din stațiunea Cape May, din New Jersey. Asta se întâmpla în 1853 și era cu mult înaintea vremii sale, încât avea să mai treacă încă o jumătate de secol pînă cînd alte hoteluri au oferit o astfel de extravaganță. Însă băile deveneau tot mai mult standard în hoteluri – chiar dacă erau mai degrabă comune, la capătul coridorului, decât private, în fiecare cameră –, mai întîi în Statele Unite, apoi tot mai mult în Europa, iar hotelierii care nu luat în seamă această tendință au plătit un preț considerabil.

Nicăieri nu a fost demonstrat acest lucru într-o manieră mai memorabilă decât la vastul și, altfel, splendidul hotel Midland de la gara St Pancras din Londra. Proiectat de marele George Gilbert Scott, care a fost și responsabil pentru Albert Memorial, Midland trebuia să fie cel mai magnific hotel din lume atunci cînd s-a deschis, în 1873. Costase echivalentul a 300 de milioane de lire, la valoarea de astăzi, și era o minune în aproape toate privințele. Din nefericire – de fapt, în mod uimitor –, Scott prevăzuse doar patru băi, care trebuiau împărțite între 600 de dormitoare. Hotelul a fost un eșec aproape din ziua deschiderii.

În casele particulare, construirea băilor a avut și susținători, și contestatari. Pînă destul de tîrziu în secolul al XIX-lea, multe case aveau instalații în bucătărie și poate într-o toaletă de la parter, dar nu aveau o baie propriu-zisă, deoarece nu exista suficientă presiune în țevi pentru a urca apa la etaj. În Europa, chiar și atunci cînd presiunea o permitea, cei bogați se dovedeau neașteptat de reticenți în a introduce băile în viața lor. „Băile sînt pentru servitori”, pufnea un aristocrat englez. Sau, cum a răspuns superior ducele de Doudeauville, din Franța, atunci cînd a fost întrebat dacă își va pune instalații în noua sa casă: „Nu construiesc un hotel”. În schimb, americanii țineau mult mai mult la satisfacțiile oferite de apa caldă și closetele cu apă curentă. Atunci cînd baronul presei William Randolph Hearst a cumpărat St Donat, un castel galez, primul lucru pe care l-a făcut a fost să instaleze 32 de băi.

La început, băile nu erau decorate mai mult decît am decora încăperea în care se află centrala termică, astfel că aveau doar un caracter utilitar. În casele existente, băile trebuiau inserate unde se putea. De obicei, ele luau locul unui dormitor, dar uneori erau înghesuite în firide sau alte colțuri ciudate. În casa parohială din Whatfield, în Suffolk, baia a fost pusă pur și simplu în spatele unui paravan, în holul din față de la parter. În general, dimensiunile căzilor, toaletelor și chiuvetelor variaua extrem de mult. O cadă din Lanhydrock House din Cornwall era atît de mare, încît era nevoie de o scară ca să urci în ea. Altele, prevăzute cu duș, arătau de parcă erau proiectate să spele un cal.

Problemele tehnice au încetinit, de asemenea, răspîndirea băilor. Să torni o cadă de baie care să nu fie nici prea groasă, nici prea grea era o problemă surprinzător de dificilă. Era mai ușor, din anumite puncte de vedere, să construiești un pod din fontă decît o cadă din fontă. Exista, de

asemenea, problema de a oferi căzii un finisaj care să nu se ciobească, să nu se păteze, să nu se fisureze cu crăpături fine ca niște fire de păr și să nu se tocească pur și simplu. Apa caldă s-a dovedit a fi un mediu extraordinar de coroziv. Căzile de zinc, aramă și fontă arătau splendid când erau noi, dar nu-și puteau menține finisajul. Abia când a fost inventat emailul de porțelan, în jurul anului 1910, căzile au devenit durabile și atrăgătoare. Procesul presupunea pulverizarea unui amestec de pulberi pe fontă și coacerea repetată, pînă cînd dobîndea o sclipire de porțelan. Emailurile de porțelan nu erau, de fapt, nici porțelan, nici email, ci un strat vitros – practic, un tip de sticlă. Suprafețele căzilor emailate ar fi destul de transparente dacă în compusul de emailare nu ar fi adăugați înălbitori sau alți coloranți.

În sfîrșit, lumea avea căzi care arătau bine timp îndelungat. Dar erau încă extrem de scumpe. Doar o cadă putea să coste 200 de dolari în 1910 – un preț ce depășea cu mult posibilitățile majorității gospodăriilor. Dar, pe măsură ce producătorii și-au îmbunătățit procesele de producție în masă, prețurile au scăzut și în 1940 un american putea să cumpere un întreg set de baie – chiuvetă, cadă și toaletă – cu doar 70 de dolari, un preț pe care aproape toată lumea și-l putea permite.

În alte părți însă, băile au rămas un lux. În Europa, o mare parte a problemei era lipsa spațiului pentru amplasarea băii. În 1954, doar o reședință franceză din zece avea duș sau cadă. În Marea Britanie, jurnalista Katharine Whitehorn își amintea că, la sfîrșitul anilor 1950, ei și colegilor ei de la *Woman's Own* încă nu li se permitea să scrie articole despre băi, deoarece prea puține case britanice aveau așa ceva, iar astfel de articole ar fi accentuat invidia.

În ceea ce privește vechea casă parohială, aceasta nu avea nici o baie în 1851, ceea ce, desigur, nu constituie o surpriză. Cu toate acestea,

arhitectul, mereu fascinantul Edward Tull, a prevăzut o toaletă⁷ – o noutate destul de mare în 1851. Și mai inedit era locul în care a ales să o pună: pe palierul scării principale, în spatele unui paravan subțire. În afara faptului că toaleta se afla într-un loc ciudat și destul de nepotrivit, paravanul avea și efectul de a acoperi fereastra, lăsând scările învăluite într-un întuneric permanent.

Absența oricăror țevi de evacuare din planurile exteriorului casei sugerează că e posibil ca Tull să nu se fi gândit prea mult la acest aspect. Oricum, e o chestiune pur teoretică, de vreme ce toaleta nu a fost construită niciodată.

- ^{1.} „Guard” și „robe”, în limba engleză (n. trad.).
- ^{2.} „Water closet”, în limba engleză (n. trad.).
- ^{3.} „Crapper”, termen argotic pentru toaletă în limba engleză (n. trad.).
- ^{4.} „Crap”, în limba engleză (n. trad.).
- ^{5.} „Workhouse” desemnează, în Anglia și Țara Galilor, un loc unde celor incapabili să se întrețină li se oferea găzduire și loc de muncă, pînă în 1948 (n. trad.).
- ^{6*} Ar mai fi totuși ceva de spus. James Chadwick, tatăl celor doi, fusese anterior profesor în Manchester, unde îi predase lui John Dalton, despre care se consideră în general că a descoperit atomul. Apoi, ca jurnalist radical, a plecat la Paris, unde a locuit o vreme împreună cu Thomas Paine. Așadar, deși el însuși nu a fost un om de o importanță deosebită, a servit ca legătură directă între Thomas Paine și Revoluția Franceză, descoperirea atomului, sistemul de canalizare din Londra și începuturile baseballului profesionist.
- ^{7.} „Water closet”, în limba engleză (n. trad.).

Capitolul 17

Camera de toaletă

I

Spre sfârșitul lunii septembrie a anului 1991, doi excursioniști germani, Helmut și Erika Simon din Nürnberg, își croiau drum pe lângă un ghețar din Alpii Tirolezi de Sud, printr-un loc numit Trecătoarea Tisenjoch, la granița dintre Austria și Italia, când au dat de un trup uman care ieșea din gheață la marginea ghețarului. Corpul era piele și os, complet emaciat, însă intact.

Soții Simon au făcut un ocol de trei kilometri și jumătate pînă la o cabană montană locuită din Similaun, pentru a anunța ce descoperiseră. A fost chemată poliția, dar cînd aceasta a sosit, a devenit imediat evident că nu era un caz de competența ei, ci a specialiștilor în preistorie. Alături de trup erau obiecte personale – topor de aramă, cuțit de cremene, săgeți și tolă – care îl asociau cu o epocă mult mai timpurie, mai primitivă.

Datarea ulterioară cu radiocarbon a arătat că bărbatul murise cu peste 5.000 de ani în urmă. A fost poreclit imediat Ötzi, după cea mai apropiată vale mare, Ötztal; alții i-au spus Omul Ghețarilor. Ötzi avea nu numai un set complet de instrumente, ci și haine. Niciodată nu mai fusese făcută o descoperire atît de completă și de veche.

Contrar presupunerii obișnuite, trupurile care cad în ghețari nu apar aproape niciodată la capătul ghețarului într-o stare de conservare impecabilă. Ghețarii macină și învîrt cu o forță lentă, dar

brutală, și toate trupurile din interiorul lor sînt, în general, zdrobite în molecule. Foarte rar, ele sînt întinse pe lungimi extraordinare, ca niște personaje de desen animat aplatizate de un bulldozer. Dacă la trup nu ajunge nici un pic de oxigen, acesta poate să sufere un proces numit saponificare, prin care carnea se transformă într-o substanță ceroasă urît mirositoare, numită ceară de mormînt. Astfel de trupuri arată straniu, ca și cum ar fi fost sculptate în săpun, și își pierd orice contur inteligibil.

Trupul lui Ötzi a fost conservat foarte bine datorită unei combinații de circumstanțe neobișnuit de favorabile. În primul rînd, Ötzi a murit în aer liber, într-o zi uscată, dar cu temperatură în scădere rapidă: practic, a fost uscat prin înghețare. Apoi a fost acoperit de o serie de ninsori uscate și ușoare și probabil că a rămas în acea stare perfect înghețată ani de zile pînă să îl revendice treptat ghețarul. Chiar și atunci, a rămas într-o bulboană aflată la margine, care l-a salvat – și, fapt nu mai puțin important, i-a salvat bunurile – de la a fi împrăștiat și zdrobit. Dacă Ötzi ar fi murit cu cîțiva pași mai aproape de ghețar sau puțin mai jos pe pantă, pe burniță ori pe soare, sau aproape în orice alte circumstanțe, acum nu ar mai fi printre noi. Oricît de obișnuit ar fi fost Ötzi în timpul vieții, după moarte a devenit unul dintre cele mai extraordinare cadavre.

Ceea ce îl face pe Ötzi deosebit de incitant este faptul că nu a fost descoperit într-un mormînt, cu obiecte personale aranjate cu grijă în jurul lui, ci că a fost găsit așa cum era în timpul vieții, cu obiectele de fiecare zi pe care le avea asupra lui atunci cînd a murit. Nimic similar nu mai fusese descoperit vreodată și a fost aproape complet distrus în patru zile de eforturi de recuperare prea exuberante. Trecătorilor și privitorilor li se permitea să taie pe rînd gheața care conținea trupul. Un voluntar bine intenționat a luat un băț și a încercat să sape cu el, dar bățul s-a rupt în două.

„Bățul”, relatează *National Geographic*, „s-a dovedit a fi o parte din cadrul din lemn de alun și zadă al rucsacului Omului ghețarilor”. Pe scurt, voluntarii încercau să excaveze cadavrul folosind propriile lui artefacte neprețuite.

Poliția austriacă s-a ocupat de caz, transportând imediat trupul, după degajarea lui, într-o cameră frigorifică din Innsbruck. Dar o investigație ulterioară prin GPS a demonstrat că, de fapt, Ötzi se afla pe teritoriul italian atunci când a fost descoperit și, după unele ciorovăieli juridice, austriecilor li s-a impus să cedeze prețiosul trup, iar Ötzi a fost transportat cu mașina, prin Trecătoarea Brenner, în Italia.

Astăzi, Ötzi zace pe o lespede dintr-o cameră frigorifică a muzeului de arheologie din Bolzano, un oraș germanofon din nordul Italiei. Pielea lui are culoarea legăturilor de piele de calitate și e întinsă pe oase și aderă de ele. Fața lui are o expresie foarte apropiată de resemnarea obosită. De când a fost adus de pe munte în urmă cu aproape 20 de ani, Ötzi a devenit ființa umană cea mai studiată din punct de vedere medico-legal din istorie. Oamenii de știință au putut să determine multe dintre detaliile vieții sale cu o precizie uimitoare. Au putut vedea, cu microscopul electronic, că în ziua morții lui consumase carne de ibex și cerb, pâine făcută dintr-un soi de grâu numit alac și unele plante neidentificate. Din particulele de polen recuperate din colonul și plămânii săi au fost în măsură să deducă faptul că murise primăvara și că își începuse ziua în valea de dedesubt. Prin studierea oligoelementelor izotopice prezente în dinții săi, au putut chiar să stabilească ce mîncase în copilărie și, prin urmare, unde copilărise și au conchis că crescuse în Valea Eisack, aflată acum în Italia, apoi s-a mutat într-o vale numită Vinschgau, aflată mai la vest, lângă granița actuală cu Elveția. Cea mai mare surpriză dintre toate a fost vârsta lui: cel puțin 40 de ani, dar

posibil chiar 53, ceea ce îl făcea extrem de bătrîn pentru perioada respectivă. Dar existau și multe lucruri pe care specialiștii nu le puteau explica, inclusiv felul în care murise și ce căuta la aproximativ 3.000 de metri deasupra nivelului mării la momentul morții sale. Arcul lui era neîntins și construit doar pe jumătate, iar cele mai multe săgeți nu aveau pene, fiind astfel inutile, și totuși, dintr-un oarecare motiv le luase cu el.

În mod normal, la muzeele mici de arheologie din orașe de provincie îndepărtate nu se opresc prea mulți oameni, dar muzeul din Bolzano e plin de vizitatori pe tot parcursul anului, iar magazinul de suveniruri face un comerț înfloritor cu suveniruri cu Ötzi. Vizitatorii stau la coadă ca să îl studieze printr-o fereastră mică. Stă întins pe spate, dezbrăcat, pe o lespede de sticlă. Pielea lui maronie sclipește din cauza vaporilor cu rol conservant cu care este stropit în permanență. De fapt, nu există nimic distinctiv la Ötzi. Este o ființă umană complet normală, chiar dacă una neobișnuit de bătrînă și de bine conservată. Ceea ce este extraordinar sînt numeroasele lui bunuri. Ele sînt echivalentul material al călătoriei în timp.

Ötzi avea multe lucruri – încălțări, haine, două recipiente din coajă de mestecăn, teacă pentru cuțit, topor, băț de arc, tolă și săgeți, diverse unelte mici, niște fructe de pădure, o bucată de carne de capră de munte și două cocoloașe sferice de ciuperci de mestecăn, fiecare de mărimea unei nuci mari și legată atent cu tendoane. Unul dintre recipiente conținea tăciuni aprinși înveliți în frunze de arțar, pentru a face focul. Această diversitate de obiecte personale era unică. Unele articole erau, așa-zicînd, cu adevărat unice prin faptul că nu fuseseră imaginate vreodată, cu atît mai puțin văzute. Ciuperca de mestecăn reprezenta, mai ales, un mister deoarece era în mod evident prețuită, dar nu se știe ca ea să fie bună la ceva.

Echipamentul lui includea 18 tipuri diferite de lemn – o diversitate remarcabilă. Cea mai surprinzătoare unealtă era toporul. Avea lamă de aramă și aparținea tipului cunoscut drept topor Remedello, după un loc din Italia unde fusese găsit primul exemplar. Dar toporul lui Ötzi era cu sute de ani mai vechi decât cel mai vechi topor Remedello. „Era”, potrivit unui observator, „ca și cum mormîntul unui războinic medieval ar fi dat la iveală o pușcă modernă”. Toporul a schimbat periodizarea Epocii Aramei din Europa cu nu mai puțin de 1.000 de ani.

Dar adevărata revelație și emoție o reprezentau hainele. Înainte de Ötzi nu aveam nici o idee – sau, pentru a fi mai preciși, aveam doar idei – despre cum se îmbrăcau oamenii din Epoca Pietrei. Materialele care supraviețuiseră erau doar fragmente. Aici avem o ținută completă din piei și blănuri de la o varietate impresionantă de animale – cerb, urs, capră de munte, capră și vită. De asemenea, avea asupra lui un dreptunghi din iarbă împletită lung de un metru. Acesta putea să fi fost un fel de pelerină de ploaie, dar putea să fi fost la fel de bine și saltea de dormit. Din nou, nimic asemănător nu mai fusese văzut sau imaginat.

Ötzi purta jambiere de blană prinse cu benzi din piele de o curea legată în talie, care le făcea să semene în mod straniu – aproape comic – cu acel tip de ciorapi de nailon cu jartiere pe care frumusețile de la Hollywood le purtau în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Nimeni nu prevăzuse nici pe departe o astfel de ținută. Purta o bucată de piele de capră în jurul coapselor și o căciulă din blană de urs brun – probabil un fel de trofeu de vânătoare. Trebuie să fi fost foarte călduroasă și elegantă. Restul echipamentului său era făcut mai ales din piele și blană de cerb. Foarte puține articole proveneau de la animale domestice, contrar așteptărilor.

Cea mai mare surpriză au fost cizmele. Arătau de-a dreptul ca două cuiburi de pasăre așezate pe tălpi din piele întărită de urs și păreau dezamăgitor de prost concepute și insuficiente. Intrigat, un expert ceh în anatomia piciorului și pantofi pe nume Václav Patek a creat cu atenție o copie a perechii, folosind exact același design și aceleași materiale, apoi le-a testat într-o plimbare pe munte. Erau, a relatat el cu anumită uluire, „mai confortabile și mai eficiente” decât orice ghete moderne pe care le purtase el vreodată. Priza pe piatra alunecoasă era mai bună decât a cauciucului modern și era aproape imposibil să faci bășici în ele. Erau, mai presus de orice, extrem de eficiente împotriva frigului.

În ciuda tuturor investigațiilor medico-legale, au trecut zece ani pînă cînd cineva a observat că în umărul stîng al lui Ötzi era înfipt un vîrf de săgeată. O examinare mai atentă a arătat că hainele și armele lui erau stropite cu sîngele a patru alți oameni. S-a dovedit că Ötzi fusese ucis într-o confruntare violentă. De ce l-au fugărit urmăritorii lui pe un munte înalt este o întrebare la care nu e ușor de răspuns, nici măcar speculativ. Și mai misterios este motivul pentru care ucigașii lui nu i-au luat bunurile. Articolele personale ale lui Ötzi, în special toporul, erau cu adevărat valoroase. Și totuși, după ce în mod evident l-au urmărit o distanță lungă și s-au angajat într-o luptă de aproape deosebit de sîngeroasă cu el – e clar că este nevoie de foarte multe lovituri pentru a face patru oameni să sîngereze –, aceștia l-au lăsat unde căzuse, fără să se atingă de bunurile lui. Desigur, e un noroc pentru noi că au procedat astfel, deoarece obiectele lui personale oferă răspunsuri la tot felul de întrebări altfel imposibil de rezolvat, cu excepția celei care pare menită să ne chinuie pentru totdeauna de acum înainte – și anume, ce se întîmpla oare acolo sus?

Sîntem în camera de toaletă¹ – sau, cel puțin, ceea ce se numea cameră de toaletă în planurile originale ale lui Edward Tull. Una dintre numeroasele curiozități arhitectonice ale lui Tull este că nu a asigurat un acces direct între camera de toaletă și dormitorul domnului Marsham de alături; în schimb, ambele duc, separat, spre coridorul de la etaj. Așadar, pentru a-și schimba hainele, domnul Marsham ar fi trebuit să iasă din dormitor, să parcurgă cîțiva pași pînă la camera de toaletă – o modalitate destul de ciudată de a proceda, dacă ne amintim că la doar cîțiva pași distanță era „Dormitorul servitoarelor”, cu alte cuvinte, al domnișoarei Worm, loiala celibatară. Un astfel de aranjament ar fi garantat aproape sigur întâlniri ocazionale, ceea ce, putem presupune, ar fi fost stînjenitor. Dar poate că totuși nu. O ciudățenie în sine e cît de comod de apropiate erau dormitoarele lor, ținînd cont de cît de riguroasă era delimitarea domeniilor în timpul zilei. Este, fără îndoială, o gospodărie greu de înțeles.

În orice caz, domnul Marsham pare să se fi răzgîndit, deoarece în casă, așa cum a fost ea construită, camera de toaletă și dormitorul sînt, de fapt, legate. Camera de toaletă este acum, și probabil a fost mare parte a secolului, o baie. Dar încă ne mai îmbrăcăm uneori acolo, ceea ce este foarte potrivit, deoarece lungă și cu adevărat misterioasă istorie a îmbrăcatului este subiectul căruia i-a venit rîndul să îl discutăm aici.

De cînd se îmbracă oamenii este o întrebare la care nu e deloc ușor de răspuns. Tot ce se poate spune este că în urmă cu aproximativ 40.000 de ani, după o perioadă extrem de lungă în care oamenii nu au făcut aproape nimic în afară de a procrea și a supraviețui, au apărut din beznă oamenii cu creier mare și comportament modern cunoscuți de obicei drept Cro-Magnon (după o

peșteră din regiunea Dordogne, din Franța, unde au fost descoperiți prima oară) și că printre acești oameni noi a existat o minte ingenioasă care a venit cu una dintre cele mai mari și mai subestimate invenții din istorie: firul de ață. Ața este minunat de elementară. Constă pur și simplu din două fibre puse una lângă alta și răsucite împreună. Aceasta realizează două lucruri: creează o coardă puternică și permite alcătuirea unor corzi lungi din fibre scurte. Imaginați-vă unde am fi fără ață. Nu ar exista nici pânză, nici haine, nici ață de undiță, năvod, capcană cu laț, funie, curea, frînghie de legat vitele, catapultă, arc cu săgeți și mii de alte lucruri utile. Elizabeth Wayland Barber, istoric al textilelor, nu exagera deloc cînd o numea „arma care a permis rasei umane să cucerească pămîntul”.

În mod tradițional, cele mai răspîndite două fibre au fost inul și cînepa. Inul era popular deoarece planta de in este înaltă – de pînă la 1,20 metri – și crește rapid. Inul poate fi semănat într-o lună și recoltat luna următoare. Dezavantajul e că prepararea lui este dificilă și solicitantă. Aproximativ 20 de acțiuni diferite sînt necesare pentru a separa fibrele de tulpinile lor lemnoase și a le înmuia suficient prin rotire. Aceste acțiuni au nume ezoterice precum melițat, topit, bătut și dărăcit, dar, practic, ele implică lovirea, decojirea, înmuierea și separarea prin alte mijloace a fibrei flexibile din interior, numită și filament, de tulpina ei lemnoasă.

Rezultatul tuturor acestor eforturi era o țesătură solidă și adaptabilă: pînza de in. Deși avem tendința de a ne gândi la pînza de in ca fiind albă ca zăpada, nuanța ei naturală este maro. Ca să se albească, trebuie să fie decolorată la soare, un proces lent care poate dura multe luni. Materialul de calitate mai slabă era lăsat nealbit și transformat în pânză groasă sau pânză de sac. Principalul dezavantaj al pînzei de in e că nu

suportă bine vopsitul, astfel că nu există multe modalități de a face din el un material incitant.

Cînepa era, în linii mari, similară cu inul, dar mai grosieră și nu la fel de confortabil de purtat, astfel încît era de obicei folosită pentru obiecte precum frînghiile și velele. Are însă avantajul compensator considerabil că o putem fuma pentru a ne ameți, fapt despre care Barber crede că ar explica prevalența și răspîndirea ei rapidă în vechime. Ca s-o spunem pe șleau, oamenilor din vechime le plăcea foarte, foarte mult cînepa și o cultivau mai mult decît le trebuia pentru frînghii și vele.

Dar principalul material folosit pentru haine în Evul Mediu era lîna, mult mai călduroasă și mai rezistentă decît cînepa. Însă fibrele de lîna sînt scurte și trebuie să fi fost dificil de lucrat, mai ales ținînd cont că oile de pe timpuri erau ființe surprinzător de puțin lînoase. Lîna lor, de fapt, era la început un substrat pufos aflat sub șuvițe de păr încîlcit. Pentru a transforma oile în mormanele de lîna pe care le cunoaștem și le prețuim astăzi a fost nevoie de secole de selecție atentă. Mai mult, la început lîna nu era tunsă, ci smulsă dureros. Nu e de mirare că oile sînt atît de sperioase atunci cînd au oameni prin preajmă.

Chiar și atunci cînd oamenii medievali ajungeau să aibă în față o grămadă de lîna, munca lor de fapt abia începea. Pentru a o transforma în țesătură era nevoie de spălare, pieptănare, cardare, dărăcire, urzire, încleiere și împîslire, printre multe alte procese. Împîslirea consta în baterea și băgarea la apă a țesăturii; încleierea presupunea aplicarea unui verniu. Pieptănarea fibrelor pentru a le netezi crea o țesătură rezistentă, dar relativ rigidă: un camgarn. Pentru a înmuia lîna erau folosiți piepteni de cardare care făceau fibrele mai înfoiate. Uneori, în amestec se puneă păr de nevăstuică, hermelină sau alte animale, pentru a face țesătura finită mai lucioasă.

A patra țesătură principală era mătasea, un lux rar care valora, la propriu, greutatea sa în aur. Descrierile infraționalității din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea se opresc aproape întotdeauna asupra modului în care infractorii erau închiși sau deportați în Australia pentru furtul unei batiste, al unui pachet de dantelă sau al unui alt fleac aparent, dar, de fapt, acestea erau adesea articole de mare valoare. O pereche de ciorapi de mătase costa 5 lire, iar un pachet de dantelă putea ajunge la 20 de lire – suficient pentru a trăi ani de zile și o pierdere extrem de serioasă pentru orice proprietar de magazin. O mantie de mătase costa 50 de lire – cu mult peste mijloacele tuturor în afara nobilimii celei mai înalte. Cei mai mulți dintre posesorii de mătase o aveau sub formă de panglici și alte obiecte decorative. Chinezii păzeau cu ferocitate secretele producerii mătăsii; pedeapsa pentru exportarea unei singure semințe de dud era executarea. Cel puțin în ceea ce privește nordul Europei, nu ar fi trebuit să-și facă atâtea griji, deoarece duzii erau prea sensibili la îngheț ca să le meargă bine acolo. Marea Britanie a încercat din greu timp de 100 de ani să producă mătase și uneori a obținut rezultate bune, dar în cele din urmă nu a putut compensa dezavantajul iernilor grele periodice.

Cu aceste câteva materiale și unele elemente decorative precum penele sau blana de hermină, oamenii reușeau să creeze costume minunate – în asemenea măsură încât în secolul al XIV-lea conducătorii au considerat necesar să introducă ceea ce este cunoscut drept legile somptuare, prin care se limita ce anume puteau purta oamenii. Legile somptuare stipulau cu o precizie fantastică ce materiale și ce culori ale țesăturii putea purta o persoană. Pe vremea lui Shakespeare, o persoană cu un venit de 20 de lire pe an își putea permite să poarte un pieptar din satin, dar nu și o mantie din satin, în timp ce o persoană care câștiga 100 de lire

pe an nu avea nici o restricție la satin, dar putea purta catifea doar sub formă de pieptar și doar dacă aceasta nu era purpurie sau albastră – culori rezervate oamenilor cu statut și mai înalt. Existau restricții și în ce privește cantitatea de stofă care se putea folosi pentru un anumit articol de îmbrăcăminte, dacă acesta putea fi purtat plisat sau drept și așa mai departe. Atunci când Shakespeare și colegii lui actori au intrat sub patronajul regelui Iacob I, în 1603, unul dintre beneficii era că primeau și aveau voie să poarte 1,3 metri de stofă stacojie – o onoare considerabilă pentru cineva care avea o profesie atât de îndoielnică precum actoria.

Legile somptuare au fost adoptate în parte pentru a-i menține pe oameni în interiorul clasei lor, dar în parte și pentru binele industriei naționale, de vreme ce ele erau adesea formulate pentru a scădea importul de materiale străine. Din același motiv, o vreme a existat o Lege a Bonetelor, menită să îi ajute pe producătorii naționali de bonete să traverseze o perioadă de criză, care le cerea oamenilor să poarte bonete în loc de căciuli. Din motive obscure, puritanii nu puteau suporta legea și erau adesea amendați pentru sfidarea ei. Dar, în ansamblu, legile somptuare nu au fost aplicate foarte strict. Diverse restricții vestimentare au fost înscrise în legi din 1337, 1363, 1463, 1483, 1510, 1533 și 1554, dar documentele arată că ele nu au fost niciodată riguros aplicate. Au fost abrogate complet în 1604.

Pentru orice om înclinat spre rațiune, moda este adesea aproape imposibil de înțeles. De-a lungul multor perioade ale istoriei – probabil al celor mai multe – ar putea părea că scopul modei a fost să îi facă pe oameni să pară cât mai ridicoli. Dacă îi putea face să se simtă și cât mai puțin confortabil, triumful era cu atât mai mare.

Să te îmbraci cît mai puțin practic era un mod de a arăta că nu erai nevoit să depui efort fizic. De-a lungul istoriei, în multe culturi, acest lucru a fost, în general, mult mai important decît confortul. În secolul al XVI-lea, ca să luăm doar un exemplu, a ajuns la modă scrobeala. Rezultatul a fost magnificul guler încrețit. Gulerile cu adevărat enorme făceau mîncatul aproape imposibil și au impus crearea unor linguri speciale cu mîner lung, pentru ca mesenii să poată duce mîncarea la gură. Dar pentru mulți experiența trebuie să fi presupus un picurat exasperant și o senzație generală de foame în timpul meselor.

Pînă și cele mai simple lucruri erau caracterizate de o splendidă lipsă de sens. Atunci cînd au apărut nasturii, în jurul anului 1650, oamenii nu se mai săturau de ei și îi plasau într-o abundență decorativă pe spatele, gulerul și mînecele hainelor, unde de fapt nu făceau nimic. O relievă a lor este rîndul scurt de nasturi fără sens care încă mai sînt plasați în partea de jos a mînețelor sacoului, lîngă manșetă. Aceștia au fost dintotdeauna pur decorativi, neavînd niciodată vreun rost, și totuși, după 350 de ani, îi punem acolo în continuare ca și cum ar constitui cea mai serioasă necesitate.

Poate că cel mai irațional act de modă a fost obiceiul masculin de a purta perucă, ce a durat 150 de ani. Samuel Pepys era, ca în privința atît de multor lucruri, în avangardă, consemnînd cu o anumită neliniște achiziționarea unei peruci în 1663, cînd acestea nu erau încă un lucru obișnuit. Era o asemenea noutate, încît se temea că oamenii vor rîde de el la biserică și a fost foarte ușurat, și puțin mîndru, să constate că nu au făcut-o. De asemenea, își făcea griji, pe bună dreptate, că părul perucilor ar putea proveni de la victimele ciumei. Probabil că nimic nu spune mai multe despre puterea modei decît faptul că Pepys a continuat să poarte peruci chiar cînd se întreba dacă acestea l-ar putea ucide.

Perucile puteau fi făcute din aproape orice – păr uman, păr de cal, fibre de bumbac, păr de capră, mătase. Un fabricant făcea reclamă unui model realizat din sîrmă subțire. Existau multe stiluri – umflate, tapate, de campanie, argintii, Ramillies, conopidă, cu fundă maro, tapate cu vîrf și altele, toate denotînd anumite diferențe cruciale de lungime a pletelor și elasticitate a cîrlionților. O perucă completă costa 50 de lire, iar perucile erau atît de valoroase, încît adesea erau lăsate moștenire. Cu cît mai substanțială era peruca, cu atît mai înaltă era treapta socială pe care te situai. Perucile erau, de asemenea, unul dintre primele lucruri pe care le furau hoții. Ridicolul celor supradimensionate nu a scăpat umoriștilor. În *The Relapse*, Vanbrugh îl pune pe unul dintre personajele sale, un peruchier, să se laude cu o perucă „atît de lungă și de plină de păr, încît ți-ar putea servi drept căciulă și mantie pentru orice vreme”.

Toate perucile produceau mîncărimi și erau incomfortabile și călduroase, mai ales vara. Pentru a le face mai ușor de suportat, mulți bărbați se rădeau pe cap, astfel că am fi surprinși dacă i-am vedea pe mulți dintre cei celebri în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea așa cum îi vedea soțiile lor la prima oră a dimineții. Era o situație bizară. Timp de un secol și jumătate, bărbații s-au descotorosit de propriul lor păr, care era absolut confortabil, și și-au acoperit în schimb capetele cu ceva străin și *in*confortabil. Foarte adesea, chiar propriul lor păr era transformat în perucă. Oamenii care nu își puteau permite o perucă încercau să-și facă părul să *arate* ca o perucă.

Perucile erau greu de întreținut. Aproximativ o dată pe săptămînă ele trebuiau trimise la remodelat buclele pe bigudiuri încălzite și, eventual, pentru a fi coapte în cuptor. Începînd de prin anul 1700, din motive care nu aveau nimic de-

a face cu bunul-simț sau cu simțul practic, a devenit necesar să îți așterni zilnic pe cap o ninsoare de pudră albă. Principalul agent de pudrare era făina obișnuită. Atunci când recolta de grâu a fost proastă în Franța anilor 1770, au izbucnit pretutindeni războaie după ce oamenii și-au dat seama că rezervele scăzute de făină nu erau coapte pentru a se face pâine, ci erau folosite pentru pudrarea capetelor privilegiate ale aristocraților. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, pudra pentru păr era frecvent colorată – albastrul și rozul erau deosebit de populare – și, de asemenea, parfumată.

Pudrarea se putea face în timp ce peruca era așezată pe un suport de lemn, dar exista un larg consens că maximul de eleganță se obținea prin pudrarea perucii după era pusă pe cap. Această procedură impunea ca proprietarul să își pună peruca, să își acopere umerii și partea de sus a corpului cu o pânză și să își bage capul într-o pîlnie de carton (pentru a evita sufocarea) în timp ce servitorul sau „frizerul” înarmat cu foale distribuia nori de pudră deasupra capului său. Cîțiva oameni mai pretențioși au mers și mai departe. Un oarecare prinț Raunitz angajase patru valeți care pulverizau patru nori de pudră, fiecare avînd altă culoare, prin care prințul defila elegant pentru a obține exact efectul dorit. Aflînd asta, lordul Effingham a angajat cinci frizeri francezi doar ca să aibă grijă de părul său; lordul Scarborough a angajat șase.

Apoi, brusc, perucile s-au demodat. Disperați, peruchierii i-au cerut regelui George al III-lea să facă obligatorie purtarea perucii de către bărbați, dar regele a refuzat. La începutul secolului al XIX-lea nimeni nu le mai voia, iar perucile au devenit cîrpe de praf. Astăzi ele mai supraviețuiesc doar în anumite tribunale din Marea Britanie și Commonwealth. Perucile judiciare din prezent sînt făcute din păr de cal și mi se spune că ar costa în

jur de 600 de lire. Pentru a evita aspectul de produs nou – despre care mulți avocați se tem că ar sugera lipsa de experiență –, perucile noi sînt de obicei înmuiate în ceai, pentru a li se da un aspect învechit adecvat.

Între timp, femeile au dus purtarea perucii la un alt nivel, la propriu – înălțîndu-și părul pe un schelet de sîrmă. Amestecînd lînă unsă cu grăsime și păr de cal cu propriul lor păr, se puteau atinge înălțimi cu adevărat monumentale. Perucile feminine se înălțau uneori pînă la 75 de centimetri, făcînd ca o purtătoare obișnuită să aibă 2,25 metri. Cînd se duceau la întîlniri, femeile trebuiau adesea să stea așezate pe podeaua trăsurilor sau să călătorească cu capul scos pe fereastră. Cel puțin două decese au fost atribuite faptului că părul femeilor luase foc după ce atinsese un candelabru.

Părul femeilor a devenit atît de complicat, încît a generat un întreg vocabular nou, și atît de ornamentat, încît anumite bucle sau porțiuni de bucle aveau nume – *frivolité, des migraines, l'insurgent, monte l'r haut, sorti, frelange, flandon, burgoigne, choux, crouche, berger, confident* și multe altele. Din cauza volumului de muncă necesar, nu era neobișnuit ca femeile să își lase părul neatins luni în șir, adăugînd doar din cînd în cînd puțină pastă pentru a ține totul la un loc, bine cimentat. Multe dormeau cu gîtul pe blocuri speciale de lemn pentru a-și ține coafurile la înălțime, neatînse. O consecință a lipsei spălatului era că părul lor roia adesea de insecte, în special gărgărițe. Se spune că o femeie a avortat atunci cînd a descoperit că la etajul ei superior își făcuseră cuib șoareci.

Apogeul coafurilor impozante ale femeilor a fost anii 1790, cînd bărbații renunțau deja la peruci. În general, perucile femeilor erau împodobite cu panglici și pene, dar uneori cu obiecte mai elaborate. În istoria vanității scrisă de el însuși, John Woodforde menționează o femeie

care avea macheta unui vas complet, cu vele și tun, ce plutea pe valurile coafurii ei, ca și cum ar fi protejat-o de invazii.

În aceeași perioadă, a devenit la modă să porți alunițe false, cunoscute drept *mouches*². Treptat, acești mici plasturi artificiali au început să prindă forme, de exemplu stea sau semilună, fiind purtați pe față, gât și umeri. Este amintită o doamnă care afișa o trăsură și șase cai galopând pe obrazii ei. La apogeul acestei mode, oamenii purtau o supraabundență de *mouches*, pînă cînd trebuie să fi arătat ca și cum ar fi fost plini de muște. Plasturii erau purtați atît de femei, cît și de bărbați și se spunea că reflectau înclinațiile politice ale persoanei în funcție de cum erau purtați, pe obrazul drept (whig) sau stîng (tory). În mod similar, o inimă pe obrazul drept semnala faptul că purtătorul era căsătorit, iar pe cel stîng – că el sau ea era logodit(ă). Alunițele au devenit atît de complicate și de variate, încît au generat și un întreg vocabular, astfel că o aluniță pe bărbie era cunoscută drept o *silencieuse*, una pe nas era numită *l'impudente* sau *l'effrontée*, una în mijlocul frunții era *majestueuse* și tot așa, pe întreg chipul. În anii 1780, demonstrînd că ridicolul creativ chiar nu cunoștea limite, a devenit pentru scurt timp la modă purtarea unor sprîncene false făcute din blană de șoarece.

Cel puțin, plasturii nu erau toxici și au fost timp de secole aproape singurul articol de înfrumusețare care nu era astfel. În Anglia a existat o îndelungată tradiție a autootrăvirii în numele frumuseții. Pupilele puteau fi dilatate atrăgător cu cîteva picături de beladonă. Cea mai periculoasă dintre toate era ceruza, o pastă făcută din alb de plumb și cunoscută în mod curent drept „vopsea”. Ceruza era foarte populară. Femeile cu cicatrici de variolă și-o aplicau ca un fel de mortar, pentru a

umple găurile, dar chiar și multe femei lipsite de defecte o foloseau pentru a obține o minunată paloare fantomatică. Ceruza a rămas populară o perioadă remarcabil de lungă. Prima referire la ea ca articol cosmetic apare în 1519, când a fost consemnat faptul că femeile din lumea bună „își vopsesc fața, gâtul și sînii cu ceruză”, iar în 1754 un periodic, *Connoisseur*, încă se mai minuna că „fiecare doamnă pe care o întâlnești este mînjită cu alifie de ceruză și ipsos”. Ceruza avea trei dezavantaje principale: se crăpa atunci când purtătoarea zîmbea sau se strîmbea, după cîteva ore devenea gri și, dacă era folosită suficient de mult timp, putea și să ucidă. În cel mai bun caz, putea să cauzeze umflarea dureroasă a ochilor și căderea dinților. Se spune că cel puțin două frumuseți celebre, curtezana Kitty Fisher și mondena Maria Gunning, contesă de Coventry, au murit prin otrăvire cu ceruză, ambele la mai puțin de 30 de ani, dar nimeni nu are cum să ghicească cîți au fost cei cărora li s-a scurtat viața sau li s-a zdruncinat constituția din cauza pasiunii pentru ceruză.

Poțiunile toxice erau de asemenea populare. Mult după începutul secolului al XIX-lea, multe femei consumau încă un amestec numit Soluția lui Fowler, care de fapt era doar arsenic diluat, pentru a-și îmbunătăți aspectul tenului. Soția lui Dante Gabriel Rossetti, Elizabeth Siddal (cunoscută mai ales ca model al Ofeliei înecate din tabloul lui John Everett Millais), a fost o adeptă devotată a amestecului, care aproape sigur a contribuit la moartea sa timpurie, în 1862^{3*}.

Și bărbații purtau machiaj, iar pentru aproximativ un secol au avut tendința de a afișa o efeminare șocantă, uneori în cele mai neașteptate circumstanțe. Fratele lui Ludovic al XIV-lea, ducele de Orléans, „în ciuda faptului că era unul dintre cei mai celebri sodomiți din istorie”, în formularea uimitor de directă a lui Nancy Mitford, era un soldat curajos, dar neortodox. Sosea pe

cîmpul de luptă „vopsit, pudrat, cu genele lipite unele de altele, plin de panglici și diamante”, scrie Mitford în *The Sun King*. „Nu purta niciodată pălărie, de teamă să nu îi turtească peruca. Odată intrat în acțiune, era curajos ca un leu, înspăimîntat doar de efectul pe care l-ar fi putut avea soarele sau praful asupra tenului său.” Și femeile, și bărbații își împodobeau părul cu pene și își legau panglici de fiecare buclă săltăreață. Unii bărbați au început să poarte pantofi cu toc – nu pantofi cu platformă greoi, ci pantofi cu toc subțire și ascuțit, de pînă la 15 centimetri înălțime – și manșoane de blană în care își încălzeau mîinile. Unii purtau umbrelă vara. Aproape toți se scăldau în parfum. Au devenit cunoscuți drept macaroane, după un fel de mîncare întîlnit prima oară în călătoriile din Italia.

Prin urmare, e curios că oamenii care, de fapt, au impus anumite limite acestor obiceiuri – anume tribul vestimentar rival al dandy-ilor – au ajuns să fie asociați în conștiința populară cu excesele vestimentare. Nimic nu poate fi mai fals în materie de vestimentație masculină, iar chintesența acestei splendori reținute a fost George „Beau” Brummell, care a trăit între 1778 și 1840. Brummell nu a fost bogat, talentat sau înzestrat cu inteligență. Doar se îmbrăca mai bine decît oricine altcineva dinaintea sa. Nu mai pitoresc sau mai extravagant, ci pur și simplu mai îngrijit.

Brummell s-a născut în circumstanțe destul de privilegiate în Downing Street, tatăl său fiind lordul North, un consilier respectat al prim-ministrului. Brummell a urmat cursuri la Eton și, pentru scurt timp, la Oxford, apoi s-a angajat în armată, în regimentul prințului de Wales, regimentul 10 husari. Dacă avea vreo aptitudine pentru comandă în luptă, nu și-a testat-o niciodată; funcția sa era, practic, de a arăta bine în uniformă și de a acționa ca un fel de însoțitor și asistent al

prințului la reuniunile formale. În consecință, el și prințul au devenit prieteni apropiați.

Brummell locuia în Mayfair și, timp de câțiva ani, în casa lui s-a desfășurat unul dintre cele mai neverosimile ritualuri din istoria Londrei – o procesiune de bărbați adulți de rang foarte înalt care soseau în fiecare după-amiază ca să îl privească cum se îmbracă. Printre cei care asistau regulat se numărau prințul de Wales, trei duci, un marchiz, doi conți și dramaturgul Richard Brinsley Sheridan. Aceștia stăteau și priveau într-o tăcere respectuoasă cum Brummell își începea procesul zilnic de ferchezuire printr-o îmbăiere. În general, era considerat un lucru uimitor să faci baie în fiecare zi – „și cu întreg trupul”, după cum adăuga un martor, cu o uluire suplimentară. Mai mult, făcea baie în apă *fierbinte*. Uneori adăuga lapte, ceea ce a generat o modă în sine, deși nu cu totul fericită. Când s-a aflat că sfrijitul și avarul marchiz de Queensberry, care locuia în apropiere, avea și el obiceiul de a face băi în lapte, vânzările de lapte din cartier s-au prăbușit, deoarece se zvonea că acesta revindea laptele după ce se cufundase în el cu pielea lui aspră și decrepită.

Îmbrăcămintea dandy-ilor era reținută într-un mod studiat. Hainele lui Brummell se limitau aproape în întregime la trei culori simple: alb, galben-închis și negru albastrui. Ceea ce îi distingea pe dandy nu era bogăția penajului lor, ci grija cu care își compuneau ținuta. Totul era să obțină linia perfectă. Petreceau ore întregi asigurându-se că fiecare dungă și pliu erau perfecte, imposibil de îndreptat. Un vizitator care sosise acasă la Brummell și văzuse podeaua plină de eșarfe l-a întrebat odată pe Robinson, mult încercatul valet al acestuia, ce se întâmpla. „Acestea”, a oftat Robinson, „sînt eșecurile noastre”. Dandy-i se îmbrăcau și se reîmbrăcau la nesfârșit. Într-o zi obișnuită purtau cel puțin trei cămăși și două perechi de pantaloni, patru sau

cinci cravate, două veste, mai multe perechi de ciorapi și un mic teanc de batiste.

O parte a modei era dictată de corpolența crescîndă a prințului de Wales (sau „prințul de Whales”⁴, cum i se spunea zeflemitor pe la spate). În momentul în care a împlinit 30 de ani, prințul atinsese dimensiuni atît de mari, încît trebuia să fie strîns puternic într-un corset – „o Bastilie din balene”, ca să folosim cuvintele cuiva căruia i se îngăduise să-l vadă – pe care însoțitorii lui îl numeau plini de tact „cureaua”. Întregul procedeu împingea grăsimea părții de sus a corpului său spre gît, ca pasta de dinți care iese din tub, astfel încît gulerele foarte înalte la modă la vremea respectivă erau un fel de minicorset suplimentar, menit să ascundă abundența de guși și faldurile flasce ale gîtului.

Articolul vestimentar prin care dandy-i ieșeau în evidență, la propriu, erau pantalonii. Aceștia erau adesea cît se poate de mulați și revelatori, mai ales că erau purtați fără lenjerie de corp. După seara în care îl văzuse pe contele d’Orsay, Jane Carlyle nota în jurnalul ei, poate cam emoționată, că pantalonii contelui erau „de culoarea pielii și strînși ca o mănășă”. Acest stil se baza pe pantalonii de călărie ai regimentului lui Brummell. Hainele erau croite cu o coadă la spate, dar în față erau decupate astfel încît să încadreze perfect bazinul. Era pentru prima oară în istorie cînd vestimentația bărbaților era concepută intenționat astfel încît să fie mai sexy decît cea a doamnelor.

Se pare că Brummell ar fi putut avea aproape orice doamnă pe care ar fi dorit-o și, de asemenea, mulți bărbați, dar dacă acest lucru s-a întîmplat sau nu este incitant de incert. Pe baza probelor, se pare că Brummell era asexual; nu cunoaștem nici o relație, cu un bărbat sau cu o femeie, în care să se fi implicat și care să fi presupus un alt tip de contact decît cel dintre auri. În mod curios pentru un bărbat renumit pentru aspectul său, nu știm cum

arăta. Există patru reprezentări cunoscute ale sale, dar ele sînt surprinzător de diferite una de cealaltă, astfel încît e imposibil de spus care dintre acestea este cu adevărat cea mai fidelă, dacă nu cumva toate sînt greșite.

Căderea în dizgrație a lui Brummell a fost bruscă și ireversibilă. El și prințul de Wales s-au certat și au încetat să-și mai vorbească. La un eveniment social, prințul l-a ignorat ostentativ pe Brummell, vorbind în schimb cu însoțitorul acestuia. În timp ce prințul se îndepărta, Brummell s-a întors spre însoțitorul său și a făcut una dintre cele mai nechibzuite remarci celebre din istoria socială. „Cine-i prietenul tău gras?”, a întrebat el.

O astfel de insultă însemna sinuciderea socială. La puțin timp după aceea, Brummell a fost copleșit de datorii și a fugit în Franța. Și-a petrecut ultimele două decenii și jumătate din viață trăind în sărăcie, în mare parte în Calais, cuprins treptat de demență, dar arătînd întotdeauna senzațional, în stilul său reținut și îngrijit.

II

Pe cînd Beau Brummell domina scena vestimentară din Londra și nu numai, o altă țesătură începea să transforme lumea, și mai ales lumea manufacturilor: bumbacul. Cu greu am putea supraestima locul acestuia în istorie.

Bumbacul este acum un material atît de banal, încît uităm că odată a fost extrem de prețios – mai valoros decît mătasea. Apoi, în secolul al XVII-lea, Compania Indiilor de Est a început să importe pînză de bumbac brută din India (din orașul Calicut) și, dintr-odată, bumbacul a devenit accesibil. Pînza de bumbac brută desemna pe atunci cretoane, museline, percaluri și alte țesături

viu colorate, care provocau o înimăginabilă încântare în rîndul consumatorilor occidentali, deoarece erau lejere și ușor de spălat, iar culorile nu ieșeau. Cu toate că și în Egipt se cultiva bumbac, India domina comerțul, după cum ne amintesc nenumăratele cuvinte intrate în limba engleză prin intermediul comerțului: *khaki* (kaki), *dungarees* (stambă), *gingham* (pînză cadrilată), *muslin* (muselină), *pyjamas* (pijama), *shawl* (șal) și așa mai departe.

Abundența bumbacului indian îi încînta pe consumatori, dar nu și pe producători. Neputînd să concureze cu această țesătură-minune, lucrătorii textile europeni au cerut în mod agresiv protecție aproape pretutindeni, și aproape pretutindeni au primit-o. Importul de țesături finite din bumbac a fost interzis în mare parte a Europei, de-a lungul întregului secol al XVIII-lea.

Bumbacul brut putea totuși să fie importat, ceea ce oferea un stimulent important pentru industria textilă britanică de a-l exploata. Problema consta în faptul că bumbacul era foarte dificil de tors și de țesut, astfel încît oamenii și-au îndreptat atenția spre rezolvarea acestor două probleme. Soluția cu care au venit se numește Revoluția Industrială.

Transformarea baloților de bumbac pufos în produse utilizabile precum cearșafurile sau blugii implică două operațiuni fundamentale: torsul și țesutul. Torsul este procesul de transformare a fibrelor scurte de bumbac în mosoare lungi de fir prin adăugarea treptată de fibre și răsucirea lor – exact procesul amintit cînd am vorbit despre ață. Țesutul se efectuează prin încrucișarea a două seturi de fire sau fibre în unghi drept, pentru a forma o plasă. Aparatul care face asta e războiul de țesut. Tot ce face el este să țină un set de fire strîns, astfel încît al doilea set să poată fi introdus prin primul, pentru a obține o țesătură. Setul fix de fire se numește urzeală. Al doilea, cel activ, se numește

bătătură. Prin încrucișarea firelor orizontale cu cele verticale obținem o pânză. Majoritatea materialelor de fiecare zi din gospodărie – cearșafuri, batiste și altele asemenea – sînt încă făcute din acest tip simplu și fundamental de țesătură.

Torsul și țesutul erau industrii artizanale care asigurau subzistența multora. În mod tradițional, torsul era munca femeilor, iar țesutul, munca bărbaților. Însă torsul dura mult mai mult decît țesutul, și diferența a crescut și mai mult după 1733, cînd John Kay, un tînăr din Lancashire, a inventat suveica mobilă – prima dintre inovațiile revoluționare de care avea nevoie această industrie. Suveica mobilă a lui Kay dubla viteza la care se putea țese. Torcătoarele, deja incapabile să țină pasul, rămîneau tot mai mult în urmă, astfel încît de-a lungul lanțului de aprovizionare apăreau probleme, ceea ce ducea la presiuni economice enorme pentru toți cei implicați.

Potrivit versiunii tradiționale a poveștii, torcătoarele și țesătorii deopotrivă au ajuns atît de furioși pe Kay, încît i-au atacat casa, iar el a trebuit să fugă în Franța, unde a murit sărac. Povestea este repetată chiar și în prezent în majoritatea istoriilor, cu o „fervoare dogmatică”, ca să folosim cuvintele istoricului industriei Peter Willis, dar, de fapt, Willis insistă că nu este deloc adevărată. Kay a murit într-adevăr sărac, însă numai din cauză că nu și-a gestionat bine viața. El și-a propus să producă el însuși mașinile și să le închirieze proprietarilor de filaturi, dar a fixat o chirie atît de mare, încît nimeni nu voia s-o plătească. În schimb, aparatul său era piratat la scară largă, iar el și-a cheltuit toate economiile în procese pentru a obține despăgubiri, fără succes. În cele din urmă a plecat în Franța, sperînd – în van – să aibă mai mult succes acolo. A mai trăit încă aproape 50 de ani după invenția sa. Nu a fost niciodată atacat sau alungat.

Avea să mai treacă încă o generație pînă cînd cineva avea să găsească o soluție la problema torsului, iar aceasta a venit dintr-o direcție neașteptată. În 1764, un țesător analfabet din Lancashire pe nume James Hargreaves a produs un dispozitiv simplu și ingenios numit roata de tors, care făcea munca a zece torcători, prin incorporarea de fusuri multiple. Despre Hargreaves nu se știe prea multe, doar că s-a născut și a crescut în Lancashire, s-a căsătorit de tînr și a avut 12 copii. Nu există nici o reprezentare cunoscută a sa. A fost cel mai sărac și mai ghinionist dintre personajele importante ale începuturilor Revoluției Industriale. Spre deosebire de Kay, Hargreaves chiar *a avut* probleme. O gloată de localnici furioși a venit acasă la el și i-a incendiat 20 de roți de tors pe jumătate terminate și majoritatea uneltelor – o pierdere gravă, care aduce la disperare un om sărac –, astfel că, o perioadă suficient de lungă, Hargreaves a încetat să mai facă roți de tors și s-a apucat de contabilitate.

Mașina lui Hargreaves nu arată impresionant în ilustrații – consta practic din zece mosoare prinse pe un cadru, cu o roată care le făcea să se învîrtă –, dar a schimbat perspectivele industriale ale Marii Britanii. În mod mai puțin fericit, a grăbit și introducerea muncii executate de copii, deoarece copiii, mai mici și mai agili decît adulții, puteau să repare în timpul funcționării firele rupte și alte defecte asemănătoare, în cele mai inaccesibile zone ale roții.

Înainte de invenția sa, lucrătorii casnici torceau anual 225 de tone de bumbac în Anglia, de mîină. În 1785, grație mașinii lui Hargreaves și variantelor îmbunătățite care i-au urmat, cifra a ajuns la 7.200 de tone. Însă Hargreaves nu a beneficiat de prosperitatea adusă de mașina sa, în mare parte din cauza mașinațiunilor lui Richard

Arkwright, cel mai puțin agreabil și inventiv, dar cel mai de succes dintre toate personajele începuturilor Revoluției Industriale.

Ca și Kay și Hargreaves, Arkwright era din Lancashire – unde ar fi fost Revoluția Industrială fără cei din Lancashire? – și se născuse în 1732 în Preston, deci era cu 11 ani mai tânăr decât Hargreaves și cu aproape 30 mai tânăr decât Kay. (Să ne amintim că Revoluția Industrială nu a fost un eveniment apărut brusc, ci o desfășurare graduală de progrese tehnologice înregistrate de-a lungul mai multor vieți și în numeroase domenii diferite.) Înainte să devină industriaș, Arkwright a fost cârciumar, peruchier și bărbier-felcer, specializat în extracții dentare și luarea de sânge în cazul celor care nu se simțeau bine. Pare să fi devenit interesat de producția de textile datorită prieteniei cu un alt John Kay – acesta fiind un ceasornicar neînruit cu acel John Kay care inventase suveica mobilă – și cu ajutorul acestuia a început să adune mașinile și componentele necesare pentru a aduce întregul proces de producție a pânzei sub același acoperiș. Arkwright nu era un om preocupat de multe scrupule. A furat elementele roții de tors de la Hargreaves fără ezitări sau remușcări (ca să nu mai vorbim de plată), s-a eschivat de la contracte de afaceri și și-a abandonat prietenii și partenerii de afaceri de fiecare dată când acest lucru părea sigur sau profitabil.

Avea un talent autentic pentru îmbunătățiri mecanice, dar adevăratul său geniu consta în transformarea posibilităților în realitate. Era un organizator – de fapt, un hărțuitor – foarte, foarte abil. Cu ajutorul unei combinații de muncă grea, noroc, oportunism și cruzime rece, Arkwright a construit, pentru o perioadă scurtă, dar extrem de productivă, un monopol efectiv asupra industriei bumbacului din Anglia.

Oamenii înlocuiți de mașinile lui Arkwright nu se confruntau cu un simplu inconvenient; erau adesea aduși la cea mai profundă disperare. În mod evident, Arkwright a prevăzut asta, deoarece prima fabrică pe care a construit-o era un fel de fortăreață ridicată într-un colț izolat din Derbyshire – un ținut deja izolat –, fortificată cu tunuri și chiar cu 500 de lănci. A prins piața pe picior greșit în ceea ce privește producția mecanică de pânză și, în consecință, a devenit fabulos de bogat, chiar dacă nu și iubit sau foarte fericit. La moartea sa, în 1792, avea 5.000 de angajați și o avere de jumătate de milion de lire – o sumă fabuloasă pentru orice om, dar mai ales pentru cineva care își petrecuse cea mai mare parte a vieții ca peruchier și bărbier-felcer.

De fapt, Revoluția Industrială nu devenise încă industrială. Cel care a făcut-o astfel a fost cel mai neașteptat dintre toate personajele centrale ale epocii sale sau din oricare altă epocă: reverendul Edmund Cartwright (1743-1823). Cartwright provenea dintr-o familie bogată și importantă pe plan local din Nottinghamshire și aspira să devină poet, dar a intrat în rîndul slujitorilor bisericii și i s-a repartizat o parohie din Leicestershire. O conversație întâmplătoare cu un fabricant de textile l-a făcut să conceapă – absolut din senin – războiul de țesut mecanic, în 1785. Războaiele lui Cartwright au schimbat economia lumii și au făcut Marea Britanie cu adevărat bogată. La momentul Marii Expoziții, în 1851, un sfert de milion de războaie de țesut mecanice erau în funcțiune în Anglia, iar numărul lor a crescut cu o medie de 100.000 pe deceniu pînă să ajungă la vîrfurile de 805.000 în 1913, moment în care în întreaga lume erau în funcțiune aproape trei milioane.

Dacă Edmund Cartwright ar fi fost plătit la nivelul meritat de invențiile lui, ar fi devenit cel mai bogat om al epocii sale – la fel de bogat ca

John D. Rockefeller sau Bill Gates în epocile lor –, dar, în realitate, el nu a câștigat absolut nimic în mod direct din invenția lui și chiar a intrat în datorii încercînd să-și protejeze și să-și impună brevetele. În 1809, Parlamentul i-a acordat o plată globală de 10.000 de lire, aproape nimic în comparație cu cele 500.000 ale lui Arkwright, dar suficient pentru a-i permite să-și trăiască ultimele zile în bunăstare. Între timp, își dezvoltase apetitul pentru invenții și a născocit mașini de fabricat frînghii și de pieptănat lîna, ambele de foarte mare succes, precum și tipuri noi de tipografii, motoare cu aburi, țigle și cărămizi. Ultima lui invenție, brevetată la puțin timp înaintea morții sale în 1823, a fost o trăsură propulsată manual „care merge fără cai”, despre care cererea sa de brevet declara încrezător că ar permite ca doi bărbați care dădeau la manivelă constant, dar fără un efort exagerat, să parcurgă pînă la 43 de kilometri pe zi, chiar și pe teren accidentat.

Cu războaiele de țesut mecanice în funcțiune, industria bumbacului era pregătită să-și ia avînt, dar filaturile aveau nevoie de mult mai mult bumbac decît puteau oferi sursele existente. Locul propice în care acesta putea fi cultivat era sudul Americii. Climatul, prea cald și uscat pentru multe culturi, era perfect pentru bumbac. Din nefericire, singurul soi care creștea bine pe majoritatea solurilor din sud era unul dificil, cunoscut drept bumbacul cu fir scurt. Acesta era imposibil de recoltat în mod profitabil, deoarece fiecare capsulă era plină de semințe lipicioase – un kilogram și jumătate de semințe pentru fiecare jumătate de kilogram de fibre de bumbac –, iar semințele trebuiau înlăturate cu mîna, una cîte una. Separarea semințelor de fibre era o operațiune care implica atît de multă muncă, încît nici măcar prin munca sclavilor nu putea fi făcută economic. Costurile hrănirii și îmbrăcării sclavilor erau mult mai mari decît cantitatea de bumbac utilizabil pe

care o puteau produce chiar și cei mai sîrguincioși alegători.

Cel care a rezolvat problema crescuse foarte departe de plantații. Se numea Eli Whitney, provenea din Westborough, Massachusetts, și, dacă toate elementele poveștii sînt adevărate (după cum vom vedea, s-ar putea să nu fie așa), doar un noroc cu totul întîmplător a făcut ca numele lui să devină nemuritor.

Povestea, după cum este relatată de obicei, e următoarea: după absolvirea cursurilor la Yale, în 1793, Whitney a acceptat o slujbă de profesor particular la o familie din Carolina de Sud, dar la sosire a descoperit că salariul promis urma să fie înjumătățit. Jignit, a refuzat slujba, ceea ce i-a satisfăcut onoarea, dar l-a lăsat fără bani și la mare depărtare de casă.

În timp ce călătorea pe un vapor spre sud, întîlnise o văduvă tînă și plină de viață, Catharine Greene, soția răposatului general Nathanael Greene, un erou al revoluției americane. Națiunea recunoscătoare îi dăruise lui Greene o plantație în Georgia, pentru susținerea pe care acesta i-o acordase lui George Washington în cele mai grele momente ale războiului. Din nefericire, Greene, originar din New England, nu era obișnuit cu căldura georgiană, iar în prima vară petrecută acolo a murit din cauza insolației. Spre văduva generalului s-a îndreptat Whitney acum.

La acest moment, doamna Greene coabita entuziast și destul de transparent cu un alt absolvent de Yale, pe nume Phineas Miller, administratorul plantației ei, și amîndoi l-au primit cu bucurie pe Whitney în gospodăria lor. Acolo, lui Whitney i s-a prezentat problema semințelor de bumbac. Examinînd o capsulă, el s-a gîndit imediat la o soluție, s-a retras în atelierul plantației și a conceput un cilindru rotativ simplu care folosea cuie pentru a agăța fibrele de bumbac în timpul rotației, lăsînd semințele în urmă. Noul său

aparatură era atât de eficient, încât putea să facă munca a 50 de sclavi. Whitney și-a brevetat mașina și s-a pregătit să devină fantastic de bogat.

Aceasta este varianta obișnuită a poveștii. Se pare însă că mare parte din ea nu este de fapt tocmai adevărată. În prezent se bănuiește că Whitney îl cunoștea deja pe Miller – altfel legătura dintre ei prin Yale pare o coincidență puțin probabilă –, că, de asemenea, cunoștea problemele cultivării bumbacului pe solul american și că plecase spre sud, probabil la solicitarea lui Miller, știind că avea să încerce să inventeze o astfel de mașină. Mai mult, se pare că invenția lui nu a fost realizată în câteva ore pe plantație, ci în decursul mai multor săptămâni sau luni, într-un atelier din Westborough. Oricare ar fi fost realitatea invenției sale, mașina a fost într-adevăr o minune. Whitney și Miller au încheiat un parteneriat, având toate așteptările de a se îmbogăți, dar erau oameni de afaceri complet nepricepuți. Pentru utilizarea mașinii lor cereau o treime din întreaga recoltă – o proporție pe care cultivatorii și legiuitorii sudiști deopotrivă o considerau pur și simplu rapace. Nici faptul că Whitney și Miller erau amândoi yankei nu le atrăgea prea multă simpatie. Încăpățânați, au refuzat să-și modifice pretențiile, convinși că proprietarii de plantații sudiști nu puteau rezista în fața unei tehnologii atât de revoluționare. Aveau dreptate în privința caracterului irezistibil al mașinii, dar n-au reușit să înțeleagă că aceasta era ușor de copiat. Orice tâmplar putea să producă una în câteva ore. În scurt timp, cultivatorii din întreg sudul extrăgeau bumbacul cu mașini produse de ei. Whitney și Miller au intentat 60 de procese în Georgia și multe altele în alte părți, dar au găsit puțină înțelegere în tribunalele sudiste. În 1800 – la doar șapte ani de la inventarea mașinii –, Miller și Catharine Greene erau deja într-o situație atât de disperată, încât au trebuit să vândă plantația.

Sudul, însă, devenea foarte bogat. Bumbacul a ajuns în scurt timp cea mai comercializată marfă din lume, iar două treimi din întreaga cantitate de bumbac provenea de aici. Exporturile americane de bumbac au evoluat de la o cifră aproape nulă înaintea inventării mașinii lui Whitney la uluitoarea cantitate de 900.000 de tone la izbucnirea Războiului Civil. La apogeu, Marea Britanie prelua 84% din total.

Înaintea bumbacului, sclavia intrase în declin, dar acum exista o mare nevoie de forță de muncă, deoarece culegerea bumbacului, spre deosebire de procesarea lui, implica foarte multă muncă. La momentul invenției lui Whitney, sclavia exista în doar șase state americane; la izbucnirea Războiului Civil, aceasta era legală în cincisprezece. Mai rău, statele sclavagiste nordice precum Virginia sau Maryland, unde bumbacul nu putea fi cultivat cu succes, au început să exporte sclavi spre vecinele lor din sud, destrămând astfel familii și provocând suferința a zeci de mii dintre ei. Între 1793 și izbucnirea Războiului Civil, peste 800.000 de sclavi au fost duși în sud.

În același timp, filaturile de bumbac înfloritoare din Anglia necesitau un număr enorm de lucrători – mai mult decât putea oferi simpla creștere a populației –, astfel că au apelat tot mai mult la munca prestată de copii. Copiii erau maleabili, ieftini și, în general, mai rapizi în ce privește deplasarea printre mașini și remedierea problemelor cauzate de firele încâlcite, rupte și altele asemenea. Până și proprietarii de filaturi cei mai deschiși la minte foloseau mulți copii. Nu își puteau permite să n-o facă.

Prin urmare, mașina lui Whitney nu doar a ajutat la îmbogățirea multor oameni de pe ambele țărmuri ale Atlanticului, ci a și revigorat sclavia, a transformat munca copiilor într-o necesitate și a deschis calea pentru Războiul Civil american. Probabil că nimeni nu a reușit vreodată să aducă,

printr-o invenție simplă și bine intenționată, mai multă prosperitate generală, dezamăgire personală și suferință involuntară decât Eli Whitney cu mașina lui. Acestea sînt foarte multe consecințe pentru un simplu cilindru rotitor.

În cele din urmă, unele state din sud au căzut de acord să-i plătească ceva lui Whitney. În total, acesta a cîștigat aproximativ 90.000 de dolari de pe urma mașinii – exact cît să-și acopere costurile. S-a întors în nord și s-a stabilit în New Haven, Connecticut, unde i-a venit ideea care avea să îl îmbogățească în cele din urmă. În 1798, a obținut un contract de producere a 10.000 de muschete pentru guvernul federal. Puștile urmau să fie fabricate printr-o metodă nouă, care a ajuns să fie cunoscută drept metoda Whitney sau metoda americană. Ideea era să se construiască mașini care să producă stocuri nelimitate de piese componente, ce puteau fi apoi asamblate în produse finite. Nici un muncitor nu avea nevoie de abilități speciale, întrucît mașinile erau specializate. Era un concept strălucit. Daniel J. Boorstin l-a numit inovația care a îmbogățit America.

Exista o nevoie urgentă pentru aceste puști, deoarece în acel moment America părea a fi pe punctul de a intra în război cu Franța. Contractul era de 134.000 de dolari – cel mai mare contract guvernamental semnat în America pe atunci – și i-a fost acordat lui Whitney chiar dacă acesta nu avea nici un fel de mașini și nici un fel de experiență în fabricarea puștilor, dar în 1801, într-un moment venerat de generații întregi de cărți de istorie, Whitney le-a demonstrat președintelui John Adams și președintelui ales Thomas Jefferson cum o grămadă de piese aleatorii puteau fi asamblate într-o pușcă finită. De fapt, în spatele scenei, Whitney avea tot felul de probleme în a face sistemul să funcționeze. Puștile au fost livrate cu peste opt ani întârziere, mult după ce criza care determinase fabricarea lor se diminuase. Mai mult,

o analiză din secolul XX a puștilor care s-au păstrat a arătat că, de fapt, acestea nu erau nicidecum produse după metoda Whitney, ci incorporau piese create artizanal în fabrică. Celebra demonstrație pentru președinți fusese făcută cu piese false. S-a dovedit că Whitney și-a petrecut mare parte a celor opt ani nu lucrând la comanda de muschete, ci folosind banii din contract pentru a-și susține eforturile de a obține despăgubiri pentru mașina de bumbac.

III

În comparație cu orice existase înainte, bumbacul era un material minunat de ușor și de răcoros, însă asta nu elimina impulsul spre vestimentația ridicolă al femeilor, mai ales. Pe parcursul secolului al XIX-lea, femeile au devenit tot mai înfășurate în haine. În anii 1840, o femeie putea să poarte pe sub rochie o cămașă pînă la genunchi, o camizolă, pînă la șase jupe, un corset și pantalonași. După cum observa un istoric, ideea era „de a elimina cît mai mult posibil orice impresie de formă”. Toată această infrastructură vestimentară putea fi descurajant de grea. O femeie putea să-și vadă de treburile zilnice purtînd aproape 20 de kilograme de haine. Cum reușeau să urineze este o întrebare care pare să fi scăpat complet investigației istorice. Crinolinele făcute din oase de balenă sau oțel au fost introduse ca modalitate de a da formă fără să fie nevoie de atît de multe haine pe dedesubt, dar, dacă povara a fost în parte ușurată, șansele de a avea un comportament stîngaci au crescut dramatic. După cum spunea Liza Picard: „Te întrebi cum sau dacă doamnele victoriene îmbrăcate în crinoline reușeau să traverseze un salon dotat corespunzător fără să

măture complet cîteva mese mai mici”. Urcarea în trăsură necesita atenție și iscusință, după cum indica o autoare fascinată într-o scrisoare către cei de acasă: „Domnișoara Clara se tot învîrtea ca un păun, nehotărîtă prin ce parte să încerce. În cele din urmă a ales o deplasare laterală îndrăzneată și a intrat comprimîndu-și jupa, care dintr-odată s-a dilatat la dimensiunea ei inițială, iar cînd surorile ei au urmat-o nu mai rămăsese nici un pic de loc pentru maior” (sau pentru oricine altcineva).

De asemenea, crinolinele se ridicau ușor atunci cînd purtătoarea se înclina – de exemplu, atunci cînd se apleca pentru a lovi o minge de crochet –, oferind priveliștea electrizantă a pantalonașilor cu volănașe oricărui bărbat suficient de înțelept pentru a spune „După dumneavoastră”. Cînd erau solicitate, crinolinele aveau înspăimîntătoarea tendință de a se întoarce pe dos și de a se ridica, asemenea unei umbrele forțate. Circulau nenumărate povești despre femei captive în și clătinîndu-se printre crinoline obraznice. Lady Eleanor Stanley a consemnat în jurnalul ei că ducesa de Manchester s-a împiedicat în timp ce încerca să treacă de un gard scund – de ce s-a hotărît să încerce să sară peste un gard îmbrăcată în crinolină e o altă necunoscută – și a ajuns să-și expună pantalonașii scurți și cadrilați „vederii întregii lumi în general și a ducelui de Malakoff în particular”. Vînturile puternice erau o sursă specială de dezordine, iar scările – un pericol real. Cel mai mare risc dintre toate era focul însă. „Multe femei îmbrăcate în crinolină au murit arse deoarece s-au apropiat neglijent de foc”, observau C. Willett și Phillis Cunningham în neașteptat de solemnă lor *History of Underclothes (Istoria lenjeriei)*. Un producător își făcea reclamă mîndru, chiar dacă iritant, susținînd că modelele lui de crinoline „nu provoacă accidente, nu apar în anchete”.

Epoca de aur a crinolinelor a fost 1857-1866, apoi acestea au fost în mare parte abandonate, nu din cauză că erau periculoase și absurde, ci din cauză că erau purtate tot mai mult de păturile inferioare, distrugându-li-se exclusivitatea. „Servitoarea doamnei tale trebuie că are deja propria crinolină”, remarcă în ciudat o revistă, „și ea a devenit chiar esențială pentru muncitoare”. Pericolul reprezentat de crinoline printre roțile dințate și curelele zbîrnîtoare ale mașinilor de fabrică este destul de ușor de imaginat.

Abandonarea crinolinelor nu a însemnat că epoca disconfortului fără sens se apropia, în cele din urmă, de sfîrșit. Nicidecum, deoarece crinolinele au lăsat loc corsetelor, iar acestea au devenit cea mai chinuitoare formă de îmbrăcăminte din ultimele secole. Cîteva autorități găseau corsetul straniu de reconfortant, pe motivul aparent că acesta denota cumva sacrificiu și castitate. *Englishwoman's Domestic Magazine*, publicația populară a soților Beeton, consemna aprobator în 1866 modul în care elevele de la o școală de fete erau legate în corsetele lor de luni dimineată pînă sîmbătă, cînd li se permitea să desfacă strînsoarea pentru o oră, „în scopul abluțiunii”. Un astfel de regim, nota revista, permitea unei fete obișnuite să își reducă circumferința taliei de la 60 la 35 de centimetri în doar doi ani.

Încercarea de reducere a circumferinței cu aproape orice preț în detrimentul confortului era suficient de reală, dar îndelungata credință că unele femei își scoteau coastele chirurgical pentru a-și face mijlocul și mai comprimabil este, din fericire, un mit. În lucrarea sa entuziasmant de precisă și academică *The Corset: A Cultural History* (*Corsetul: O istorie culturală*), Valerie Steele nu a putut găsi nici o probă că măcar o operație de acest fel a avut loc. Printre altele,

tehnicile chirurgicale din secolul al XIX-lea pur și simplu nu ar fi făcut față.

Pentru experții în medicină, corsetele strânse au devenit oarecum o obsesie în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Se pare că nu exista nici un sistem funcțional al corpului care să nu aibă de suferit grav de pe urma efectelor constrictive ale dantelei și balenelor. Corsetele împiedicau inima să bată liber, ceea ce făcea ca sângele să circule anormal. La rândul lui, sângele care circulă cu greutate provoacă aproape 100 de afecțiuni – incontinență, dispepsie, disfuncție hepatică, „hipertrofie congestivă a uterului” și pierderea facultăților mintale, pentru a le enumera doar pe cele mai notabile. *Lancet* investiga regulat pericolele pe care le prezentau corsetele strânse și a conchis că, în cel puțin un caz, bătăile inimii victimei au fost stânjenite în asemenea măsură, încât aceasta a murit. Unii doctori credeau, în plus, că lenjeria încheiată strâns le făcea pe femei mai susceptibile la tuberculoză.

În mod inevitabil, purtarea corsetului a căpătat și o dimensiune sexuală. Tonul literaturii anticorset pentru femei era izbitor de similar cu cel al literaturii antimasturbare pentru bărbați. Exista teama că, prin restricționarea curgerii sângelui și comprimarea organelor din apropierea zonei reproducătoare, corsetele puteau duce la o intensificare tragică a „dorințelor senzuale” și poate chiar la inducerea de „spasme voluptuoase” involuntare. Treptat, temerile legate de haine s-au extins la toate părțile corpului unde hainele erau purtate strâns. Se sugera că pînă și pantofii strîmți puteau da naștere unor furnicături periculoase, dacă nu chiar unui spasm în toată puterea cuvîntului, care să zgîlție masa^{5*}. Orson Fowler, autorul unui atac cu un titlu chinuitor, *Tight-Lacing, Founded on Physiology and Phrenology; or, the Evils Inflicted on the Mind and Body by Compressing the Organs of Animal Life, Thereby*

Retarding and Enfeebling the Vital Functions (Hainele strânse, pe temeiul fiziologiei și frenologiei; sau răul provocat minții și trupului de comprimarea organelor ființelor animale, frînând și slăbind astfel funcțiile vitale), prezenta teoria conform căreia distorsionarea nefirească a circulației împingea o cantitate suplimentară de sânge spre creierul femeilor, ceea ce putea să provoace o schimbare permanentă și perturbatoare a personalității.

Singurul aspect în privința căruia corsetele strânse chiar erau periculoase era dezvoltarea fetușilor. Multe femei purtau corset în faze periculoase de avansate ale sarcinii, strângându-le și mai tare pentru a ascunde cât mai mult timp posibil dovada grosolană a faptului că fuseseră părtașe la o necuviincioasă explozie de spasme voluptuoase.

Conform constrângerilor victoriene, doamnele nu aveau voie nici măcar să sufle în lumânare în compania bărbaților, dat fiind că pentru asta trebuiau să-și țuguieze buzele în mod sugestiv. Nu puteau spune că se duceau „la culcare” – induceau o imagine prea stimulantă –, ci doar că „se retrăgeau”. Devenise efectiv imposibil să discuți despre haine, chiar și în sens clinic, fără să recurgi la eufemisme. Pantalonii deveniseră „acoperământul de jos” sau pur și simplu „inexprimabili”, iar lenjeria era „pânzeturile de în”. Când vorbeau între ele, femeile puteau numi jupele sau, pe un ton scăzut, ciorapii, dar nu puteau menționa aproape nimic altceva ce atingeia pielea.

În realitate însă, lucrurile erau ceva mai picante decât tindem uneori să credem. Vopselele chimice – unele dintre ele foarte viu colorate – au devenit disponibile la mijlocul secolului, și unul dintre primele locuri în care au apărut a fost lenjeria, o chestiune care îi scandaliza pe mulți, de vreme ce ridica întrebarea evidentă pentru a cui încântare erau menite acele culori. Broderia de pe lenjerie a devenit la fel de populară și la fel de

scandaloasă. Exact în anul în care lăuda o școală engleză de fete pentru că le ținea pe tinerele domnișoare legate strâns în corsete timp de o săptămână, *Englishwoman's Domestic Magazine* denunța și faptul că „marea cantitate de broderii puse în prezent pe lenjerie este un păcat; o tânără domnișoară a petrecut o lună brodînd și tivind o haină pe care cu greu ar fi putut s-o vadă vreodată o altă ființă umană decît spălătoreasa ei”.

Singurul lucru pe care nu îl aveau erau sutienele. Corsetele împingeau de jos în sus, susținînd sînii, dar pentru un confort real (mi s-a spus) este mai bine ca sînii să fie susținuți de sus. Prima persoană care a înțeles acest lucru a fost un producător de lenjerie pe nume Luman Chapman, din Camden, New Jersey, care a obținut în 1863 un brevet pentru „pernițe pentru sîni” – un fel de bustieră timpurie. Între 1863 și 1969 au fost obținute exact 1.230 de brevete pentru sutiene în Statele Unite. Cuvîntul *brassiere* (sutien), un cuvînt francez desemnînd partea de sus a brațului, a fost folosit prima oară de Charles R. DeBevoise Company în 1904.

Acum am putea demonta un mit mic, dar tenace. S-a scris uneori că sutienul a fost invenția unui Otto Titzling. De fapt, dacă această persoană a existat vreodată, ea nu a jucat nici un rol în inventarea brasierii. Și, pe această notă ușor dezamăgitoare, vom trece în camera copiilor.

1. „Dressing room”, în limba engleză (n. trad.).

2. „Muște”, în limba franceză (n. trad.).

3* Copleșit de durere, soțul ei a îngropat-o împreună cu un teanc de poezii pe care nu le copiasse; șapte ani mai târziu s-a răzgîndit în legătură cu gestul său, a pus să fie scos coșciugul și a recuperat poeziile, pe care le-a publicat în anul următor.

4. În limba engleză, „whale” înseamnă „balenă” (n. trad.).

5* În cazurile cele mai rele, hainele puteau de-a dreptul să tulbure mintea femeilor.

Capitolul 18

Camera copiilor

I

La începutul anilor 1960, într-o carte extraordinar de influentă intitulată *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* (*Copilul și viața de familie în timpul Vechiului Regim*), un autor francez pe nume Philippe Ariès emitea o idee uimitoare. El declara că, înainte de secolul al XVI-lea, cel mai devreme, nu exista copilărie. Existau ființe umane mici, desigur, dar nimic din viața lor nu le distingea în mod semnificativ de adulți. „Ideea de copilărie nu exista”, se pronunța Ariès pe un ton oarecum definitiv. Aceasta a fost, practic, o invenție victoriană.

Ariès nu era specialist în domeniu, iar ideile lui se bazau aproape în întregime pe probe indirecte, dintre care multe sînt considerate astăzi îndoielnice, dar vederile lui au avut rezonanță și au fost larg adoptate. Curînd, alți istorici au declarat că înainte de perioada modernă copiii nu doar erau ignorați, dar nu erau nici plăcuți prea mult. „În societatea tradițională, mamele priveau cu indiferență dezvoltarea și fericirea copiilor mai mici de doi ani”, declara Edward Shorter în *The Making of the Modern Family* (*Construirea familiei moderne*) (1976). Explicația era mortalitatea infantilă ridicată. „Nu îți puteai permite să te atașezi de un bebeluș despre care știai că îți poate fi luat de moarte”, explica el. Aceste opinii au fost reproduse aproape exact de

Barbara Tuchman în bestsellerul ei *A Distant Mirror*, (*O oglindă îndepărtată*) doi ani mai târziu. „Dintre toate caracteristicile prin care epoca medievală se deosebește de cea modernă”, scria ea, „nici una nu este mai izbitoare decât absența relativă a interesului față de copii”. Investirea iubirii în copiii mici era atît de riscantă – „atît de nerentabilă”, în curioasa ei exprimare –, încît era pretutindeni suprimată, ca o risipă inutilă de energie. Emoția nu intervenea deloc aici. Copiii erau doar „un produs”. „Un copil se naștea și murea și un altul îi lua locul.” Sau, după cum explică Ariès însuși, „sentimentul general era, și a rămas astfel multă vreme, că aveai mai mulți copii ca să păstrezi doar cîțiva”. Aceste opinii au devenit foarte răspîndite în rîndurile istoricilor copilăriei, și aveau să treacă 20 de ani pînă cînd cineva se va întreba dacă nu cumva ele reprezentau o interpretare serios eronată a naturii umane, ca să nu mai pomenim de datele istorice cunoscute.

Nu există nici o îndoială că pe vremuri copiii mureau în număr mare și că părinții trebuiau să-și adapteze așteptările în consecință. Lumea de dinaintea epocii moderne era, în mod copleșitor, o lume a sicriilor mici. Potrivit cifrelor citate de regulă, o treime din copii mureau în primul lor an de viață, iar jumătate nu reușeau să ajungă la cea de-a cincea aniversare. Chiar și în cele mai înstărite case, moartea era un vizitator regulat. Stephen Inwood notează faptul că viitorul istoric Edward Gibbon, care a crescut în bogăție, în sănătosul Putney, i-a pierdut pe toți cei șase frați ai săi în prima copilărie. Dar acest lucru nu înseamnă că părinții erau mai puțin devastați de pierdere decît am fi noi astăzi. Autorul de jurnal John Evelyn și soția lui au avut opt copii și au pierdut șase dintre ei în copilărie –, și în mod evident aceasta le-a frînt inima de fiecare dată. „Aici ia sfîrșit bucuria vieții mele”, scria Evelyn simplu cînd copilul său cel mai mare a murit la trei zile

după ce a împlinit cinci ani, în 1658. Scriitorul William Brownlow a pierdut un copil în fiecare an timp de patru ani, un lanț de nenorociri care „m-a frînt în două și m-a strivit în bucăți”, scria el, dar, de fapt, el și soția lui mai aveau încă de îndurat: tiparul tragic al morților anuale a continuat timp de încă trei ani, pînă cînd nu le-a mai rămas nici un copil de pierdut.

Nimeni nu a exprimat mai bine durerea unui părinte (cum nimeni nu a exprimat mai bine cele mai multe sentimente) decît William Shakespeare. Aceste versuri sînt din piesa de teatru *Regele Ioan*, scrisă la puțin timp după ce fiul său Hamnet a murit la vîrsta de 11 ani, în 1596:

*Durerea umple camera copilului meu absent,
Stă în patul lui, mă însoțește permanent,
La chipul lui frumos, îi repetă cuvintele,
Îmi amintește de toată grația lui,
Umple hainele goale cu-a lui formă.*

Acestea nu sînt cuvintele cuiva pentru care copiii sînt un produs și nu avem nici un motiv să presupunem – nici o dovadă, inclusiv cea care ține de bunul-simț – că părinții au fost vreodată, în oricare moment al trecutului, indiferenți în mod obișnuit față de fericirea și bunăstarea copiilor lor. Un indiciu îl constituie numele camerei în care ne găsim acum^{1*}. „Camera copiilor”² este consemnată prima oară în limba engleză în 1330 și de atunci a existat încontinuu în uz. O cameră dedicată exclusiv nevoilor și confortului copiilor cu greu pare a fi compatibilă cu credința că aceștia nu aveau importanță în cadrul gospodăriei. Nu mai puțin semnificativ este chiar cuvîntul „copilărie”. Acesta există în limba engleză de peste 1.000 de ani (prima utilizare consemnată este în evangheliile Lindisfarne, în jurul anului 950 e.n.), astfel că, indiferent ce ar fi însemnat din punct de vedere emoțional pentru oameni, ca stare de a fi și

condiție distinctă a existenței, este indubitabil vechi. A sugera că, de fapt, copiii făceau obiectul indiferenței sau că abia existau ca ființe individuale ar părea în cel mai bun caz o simplificare.

Aceasta nu înseamnă că, în trecut, copilăria era o perioadă lungă și lipsită de griji, cum ne place să o considerăm acum. Era orice în afară de asta. Din momentul concepției, viața era plină de pericole. Cea mai periculoasă încercare, atât pentru mamă, cât și pentru copil, era însăși nașterea. Atunci când lucrurile nu mergeau bine, moașa sau doctorul puteau face prea puțin. Atunci când erau chemați, doctorii recurgeau frecvent la tratamente care nu făceau decât să sporească suferința și pericolul, luînd sînge mamei epuizate (pe motiv că o relaxează – apoi văzînd pierderea cunoștinței ca pe o dovadă a succesului), aplicîndu-i prișnițe usturătoare sau solicitîndu-i în alt mod rezervele scăzute de energie și speranță.

Adesea copiii se blocau în timpul nașterii. În acest caz, travaliul putea continua timp de trei săptămîni sau mai mult, pînă cînd copilul, sau mama, sau amîndoi erau epuizați dincolo de posibilitatea de a-și mai reveni. Procedurile de scoatere a unui copil mort în pîntece sînt cu adevărat prea oribile pentru a fi descrise. E de ajuns să spunem că acestea presupuneau cîrlige și scoaterea copilului în bucăți. Astfel de proceduri nu doar că îi provocau mamei suferințe de nedescris, ci prezentau și un risc crescut de a-i răni uterul și riscul mai grav al infecției. Dacă luăm în considerare condițiile, este uimitor că doar una sau două mame dintr-o sută mureau la naștere. Cu toate acestea, deoarece majoritatea femeilor nășteau de mai multe ori (între șapte și nouă ori, în medie), șansele unei femei de a muri la una dintre nașteri creșteau dramatic, ajungînd la una din opt.

Pentru copii, nașterea era doar începutul. Se pare că primii lor ani de viață erau plini de

aventuri, într-un sens rău. Pe lângă nesfârșitele valuri de boli și epidemii care marcau fiecare existență, moartea accidentală era mult mai comună – de fapt, șocant de comună. Listele judecătorilor de instrucție din Londra în secolele al XIII-lea și al XIV-lea includ decese bruște ale copiilor din cauze cum ar fi „înecat într-o groapă”, „mușcat de scroafă”, „căzut într-un poloboc cu apă fierbinte”, „lovit de căruț”, „căzut într-un vas cu terci fierbinte”, „călcat în picioare de mulțime” și multe altele, într-un stil la fel de tulburător. Emily Cockayne relatează cazul trist al unui băiețel care s-a întins pe drum și s-a acoperit cu paie ca să-și distreze prietenii. O căruță care trecea l-a strivit.

Ariès și adepții lui considerau astfel de decese dovezi ale nepăsării părinților și ale lipsei de interes față de starea de sănătate a copiilor, dar aceasta înseamnă a impune standarde moderne unui comportament dintr-o altă perioadă istorică. O interpretare mai generoasă ar lua în considerare faptul că în fiecare clipă când era trează, o mamă medievală era încontinuu distrasă. Putea să aibă grijă de un copil bolnav sau pe moarte, să fie ea însăși chinuită de friguri, să se străduiască să aprindă un foc (sau să-l stingă) sau nenumărate alte lucruri. Dacă în prezent copiii nu sînt mușcați de scroafe, aceasta nu se datorează faptului că sînt supravegheați mai bine, ci faptului că nu ținem scroafe în bucătărie.

Foarte multe concluzii moderne se bazează pe rate ale mortalității din trecut care, în realitate, nu sînt atît de sigure. Prima persoană care a cercetat atent această chestiune a fost, în mod neașteptat, astronomul Edmond Halley, care, desigur, este cunoscut mai ales pentru cometa botezată după numele lui (deși, de fapt, el nu a descoperit-o, ci doar a recunoscut-o ca fiind aceeași cometă care mai fusese observată de alții cu ocazia a trei apariții anterioare; a devenit cometa Halley abia în 1758, mult după moartea lui). Halley era un

investigator neobosit al fenomenelor științifice de toate tipurile și scria lucrări despre orice, de la magnetism pînă la efectele soporifice ale opiului. În 1693, a dat de cifrele nașterilor și morților anuale din Breslau, Silezia (acum Wrocław, în Polonia), care l-au fascinat, deoarece erau neobișnuit de complete. Și-a dat seama că pe baza lor ar putea elabora tabele din care să deducă speranța de viață a oricărei persoane în orice moment al existenței sale. Putea să spună că, pentru cineva în vîrstă de 25 de ani, șansele de a muri în anul următor erau de 1 la 80, că cineva care ajunsese la 30 de ani se putea aștepta în mod rezonabil să trăiască încă 27 de ani, că șansele unui bărbat de 40 de ani de a trăi încă șapte ani erau de 5,5 la 1 și așa mai departe. Acestea au fost primele tabele actuariale și, în afară de orice altceva, au făcut posibilă industria asigurărilor de viață.

Descoperirile lui Halley au fost comunicate în *Philosophical Transactions of the Royal Society*, o revistă științifică, și din acest motiv par să fi scăpat atenției istoricilor societății, din nefericire, pentru că sînt foarte interesante. Cifrele lui Halley arată, de exemplu, că în Breslau existau 7.000 de femei de vîrstă fertilă, și totuși doar 1.200 de copii se nășteau în fiecare an – „ceva mai mult de a șasea parte”, după cum a observat el. În mod evident, marea majoritate a femeilor luau măsuri atente ca să nu rămînă gravide. Așadar, cel puțin în Breslau, nașterea nu era un fel de povară inevitabilă la care femeile trebuiau să se supună, ci în mare parte un act voluntar.

Cifrele lui Halley arată de asemenea că mortalitatea infantilă nu era chiar atît de mare pe cît ne-ar încuraja să presupunem cifrele citate de regulă în prezent. În Breslau, puțin peste un sfert din copii mureau în primul an de viață, iar 44% mureau înainte de cea de-a șaptea aniversare. Sînt cifre dramatice, fără îndoială, dar considerabil mai bune în comparație cu proporțiile de o treime și de

o jumătate, citate de obicei. Abia după ce treceau de vîrsta de 17 ani proporția deceselor în rîndul tinerilor din Breslau ajungea la 50%. De fapt, era mai rău decît se așteptase Halley, care s-a folosit de raportul său pentru a susține ideea că oamenii nu ar trebui să se aștepte să aibă o viață lungă, ci să se îmbărbăteze, acceptînd posibilitatea de a muri prea devreme. „Cît de nedrept bombănim împotriva vieții noastre scurte”, scria el, „și ne considerăm nedreptățiți dacă nu ajungem la bătrînețe; cînd se pare că jumătate din cei născuți mor înainte de 17 ani... [Astfel că] în loc să ne plîngem de ceea ce numim moarte prematură, ar trebui să ne supunem, răbdători și nepăsători, disoluției care este condiția necesară a perisabilului material din care sîntem alcătuiți”. În mod evident, așteptările referitoare la moarte erau mult mai complicate decît ne-ar putea face să conchidem simpla evaluare a unor cifre.

Statisticile se complicau și mai mult – oferind femeilor un motiv solid pentru a-și limita numărul sarcinilor – din cauza faptului că, în acea perioadă, femeile din întreaga Europă mureau în număr mare din cauza unei boli noi și misterioase pe care doctorii nu reușeau să o învingă și să o înțeleagă. Numită febră puerperală (de la termenul latinesc pentru „copil”), a fost înregistrată pentru prima oară în Leipzig, în 1652. În următorii 250 de ani, medicii aveau să fie neajutorați în fața ei. Febra puerperală era temută mai ales deoarece se instala brusc, adesea la cîteva zile după o naștere fără probleme, cînd mama se simțea foarte bine. În cîteva ore, victima avea febră mare și delira, și rămînea în această stare aproximativ o săptămînă, după care fie își revenea, fie murea. De cele mai multe ori murea. În cele mai grave epidemii au murit 90% dintre victime. Pînă aproape de sfîrșitul secolului al XIX-lea, cei mai mulți doctori atribuiau febra puerperală fie aerului nociv, fie moralei laxă, cînd, de fapt, degetele lor murdare

erau cele care transferau microbii de la un uter sensibil la altul. Încă din 1847, un doctor din Viena, Ignaz Semmelweis, și-a dat seama că, dacă personalul spitalului se spăla pe mâini cu apă ușor clorinată, decesele de toate tipurile scădeau vertiginos, dar aproape nimeni nu l-a luat în seamă și aveau să mai treacă decenii întregi înainte ca practicile antiseptice să devină generale.

Pentru cîteva femei norocoase, a existat cel puțin speranța unei mai mari siguranțe odată cu apariția forcepsului în obstetrică, instrument care permitea repoziționarea mecanică a copiilor. Din nefericire, inventatorul lui, Peter Chamberlen, a decis să nu împărtășească lumii invenția sa, ci a ținut-o secretă în beneficiul practicii proprii, iar moștenitorii lui au menținut această tradiție lamentabilă încă 100 de ani, pînă cînd forcepsul a fost conceput în mod independent de alții. Între timp, nu se știe cîte mii de femei au murit în chinuri inutile. Trebuie spus și că forcepsul prezenta riscuri. Nesterilizat și evident invaziv, putea ușor să rănească atît copilul, cît și mama, dacă nu era manevrat cu cea mai mare delicatețe. Din acest motiv, mulți doctori erau reticenți în a-l utiliza. Cel mai celebru caz a fost cel în care prințesa Charlotte, moștenitoarea prezumtivă a tronului britanic, a murit la nașterea primului ei copil, în 1817, din cauză că doctorul care supraveghea nașterea, sir Richard Croft, nu le-a permis colegilor să folosească forcepsul pentru a-i ușura suferința. În consecință, după mai bine de 50 de ore de contracții epuizante și fără rezultat, atît copilul, cît și mama au murit. Moartea lui Charlotte a schimbat cursul istoriei britanice. Dacă ar fi trăit, nu ar fi existat o perioadă victoriană, deoarece nu ar fi existat regina Victoria. Națiunea era șocată și neiertătoare. Stupefiat și deprimat de cît de generalizate erau insultele la adresa lui, Croft s-a retras în apartamentul său și și-a tras un glonț în cap.

Înainte de epoca modernă, pentru majoritatea ființelor umane, atât copii, cât și adulți, considerentul dominant în viață era strict și pur economic. În gospodăriile mai sărace – și, bineînțeles, așa erau majoritatea căminelor –, fiecare persoană devenea, cât mai devreme posibil, o unitate de producție. Într-o lucrare din 1697 destinată Comisiei pentru Comerț, John Locke sugera punerea la muncă a copiilor săracilor încă de la vârsta de 3 ani și nimănui nu i s-a părut nerealist sau inuman. Băiețelul din cântecul de leagăn *Little Boy Blue* – cel care scapă oile pe pășune și vaca în porumb – are, cel mai probabil, sub 4 ani; forța celor mai mari era necesară pentru muncile mai grele.

În cele mai rele situații, copiilor li se dădeau uneori cele mai istovitoare munci. Copii nu mai mari de 6 ani, de ambele sexe, erau puși să lucreze în mine, unde statura le permitea accesul în spațiile înguste. Din cauza căldurii și pentru a-și cruța hainele, adesea lucrau goi. (În mod tradițional, și bărbații adulți lucrau goi; femeile lucrau de obicei goale pînă la brîu.) O mare parte a anului, cei care lucrau în mine nu vedeau deloc lumina soarelui, ceea ce făcea ca mulți să se oprească din creștere și să aibă carențe de vitamina D. Chiar și muncile relativ ușoare erau adesea periculoase. Copiii din fabricile de ceramică din Midlands curățau vase conținând reziduuri de plumb și arsenic, care provocau o otrăvire lentă ce îi condamna ulterior pe mulți dintre ei la paralizie, debilitate și convulsii.

Cel mai puțin invidiați dintre toți copiii lucrători erau coșarii sau „băieții cățărători”, cum li se mai spunea. Începeau devreme, lucrau din greu și mureau mai repede decît oricare alt grup. Cei mai mulți își începeau scurtele cariere în jurul vârstei de 5 ani, deși documentele prezintă un băiat devenit ucenic de coșar la 3 ani și jumătate, o

vîrstă la care pînă și cele mai simple sarcini trebuie să fi părut derutante și înspăimîntătoare. Era nevoie de băieți mici, deoarece țevile pentru circulația aerului erau înguste și, adesea, foarte întortocheate. „Unele”, scrie John Waller, „coteau în unghi drept, mergeau orizontal sau în diagonală și chiar făceau zigzaguri sau plonjau în jos înainte de a urca spre coș. O țevă pentru circulația aerului din Londra își schimba direcția de nu mai puțin de 14 ori”. Era o muncă brutală. O metodă de a-i încuraja pe băieți să nu se lase pe tînjală era să aprinzi o grămadă de paie în șemineu, pentru a trimite un val de căldură pe coș, după ei. Mulți băieți cățărători își încheiau scurtele cariere cocoșați și cu sănătatea distrusă, la 11 sau 12 ani. Cancerul de scrot pare să fi fost un risc profesional special.

Într-o lume atît de dură și lipsită de speranță, cazul lui Isaac Ware iese în evidență ca un miracol fericit. Numele lui Ware apare regulat în istoriile arhitecturii din secolul al XVIII-lea, deoarece a fost cel mai însemnat critic al construcțiilor din epoca sa, iar opinia lui era foarte importantă. (Dacă vă amintiți vizita noastră în pivniță, el este cel care a contribuit la demodarea cărămizii roșii, declarînd-o „țipătoare și dezagreabilă ochiului”.) Dar Ware nu a fost născut pentru o viață eminentă. De fapt, la început el a fost copil al străzii și coșar și și-a datorat educația și succesul unui act unic și extraordinar de bunătate. În jurul anului 1712, un gentleman anonim – niciodată identificat în mod oficial, dar considerat în general a fi fost al treilea conte de Burlington, cel care a construit Chiswick House și unul dintre cei care dădeau tonul modei din acea epocă – mergea prin Whitehall, în Londra, cînd a zărit pe trotuar un mic coșar care desena Banqueting House cu o bucată de cărbune. Desenul dovedea un talent atît de extraordinar, încît Burlington a simțit nevoia să îl examineze, dar băiatul, crezînd că a dat de bucluc, a izbucnit

în lacrimi și a încercat să-l șteargă. Domnul l-a liniștit, a intrat în vorbă cu el și a fost atât de impresionat de inteligența naturală a băiatului, încât i-a cumpărat libertatea de la angajator, l-a luat în casa lui și a început lungul proces de transformare a acestuia într-un gentleman. L-a trimis într-o excursie prin Europa și a pus să fie instruit în toate aspectele rafinate ale vieții.

Sub tutela acestuia, Ware a devenit un arhitect împlinit, chiar dacă nu strălucit, dar adevăratul său talent era cel de mediator și gânditor. Printre cele câteva cărți importante ale sale se numără o traducere respectată a *I Quattro Libri* a lui Palladio și *The Complete Body of Architecture*, care a devenit un fel de biblie a gustului și discernământului atât pentru profesioniști, cât și pentru amatori. Și totuși, Ware nu a scăpat niciodată complet de originile sale umile. Când a murit, în 1766, se spune că încă mai purta petele de neșters lăsate de funingine în perioada în care fusese coșar.

Nu mai e nevoie să spunem că Ware a fost o excepție. Cei mai mulți copii erau cu totul la mila angajatorilor lor, iar uneori erau tratați în cele mai șocante moduri. Într-un caz celebru pentru scurtă vreme, un fermier din Malmesbury, Wiltshire, a avut ideea de a-i castra pe doi dintre ucenicii lui tineri și de a-i vinde drept cântăreți unei companii de operă. A fost împiedicat să-și îndeplinească a doua parte a ambiției sale, dar, din nefericire, nu înainte de a o fi executat cu succes pe prima.

Mult după începutul secolului al XIX-lea, copiilor nu li se oferea aproape nimic în materie de protecție juridică. De exemplu, înainte de 1814, nici o lege nu interzicea furtul unui copil. În 1802, în Middlesex, o femeie pe nume Elizabeth Salmon, după ce a răpit o fetiță pe nume Elizabeth Impey, a fost judecată pentru furtul bonetei și a hainei copilei, deoarece acesta era singurul aspect ilegal al delictului. Deoarece răpirea implica atât de

puține riscuri, exista credința larg răspândită că ȝigarii furau copiii și îi vindeau, și se pare că exista un anumit adevăr în aceasta. Un caz celebru a fost cel al lui Mary Davis, o femeie de familie bună, care l-a descoperit în 1812 pe fiul ei pierdut curățînd un coș de fum la un han la care ea trăsesese din întîmplare.

Revoluția Industrială nu a făcut decît să înrăutățească situația, cel puțin la început. Înainte ca Legea Fabricilor din 1844 să reducă ziua de lucru pentru copii, în cele mai multe fabrici se muncea între 12 și 14 ore pe zi, șase zile pe săptămîină. În unele se lucra chiar mai mult, în special în perioadele aglomerate în care trebuiau satisfăcute multe comenzi. S-a descoperit că în 1810 ucenicii de la o filatură stăteau la mașinile lor de la 6 fără 10 dimineața pînă după 9 seara, cu o singură pauză de masă de 30 pînă la 45 de minute pentru prînz, pauză pe care uneori o luau stînd la mașini. Aproape pretutindeni, alimentația era adesea inadecvată subzistenței. „Se mănîncă terci de ovăz la micul dejun și cină și, de regulă, turte de ovăz și melasă, sau turte de ovăz și supă slabă la prînz”, raporta un inspector. În unele fabrici, disconfortul era atît cronic, cît și considerabil. Anumite materiale, cum ar fi inul, trebuiau păstrate umede în timp ce erau prelucrate, astfel încît unii muncitori erau în permanentă uzi learcă din cauza apei împrôscate de mașini. Iarna trebuie să fi fost insuportabil. Aproape toate mașinile industriale erau periculoase, mai cu seamă atunci cînd cei care lucrau lîngă ele erau înfometați și epuizați. Se spune că unii copii erau atît de obosiți, încît nu mai aveau energie ca să mănînce, iar uneori adormeau cu mîncarea în gură.

Cel puțin, aveau slujbe permanente. Pentru cei care depindeau de munca ocazională, existența era o nesfîrșită loterie. În 1750, se estima că o treime din locuitorii din centrul Londrei se duceau în fiecare seară la culcare „aproape fără nici un

ban”, iar proporția nu a făcut decît să crească odată cu trecerea timpului. Muncitorii ocazionali știau rareori cînd se trezeau dimineața dacă în ziua respectivă aveau să cîștige suficient pentru a mânca. Pentru mulți, condițiile erau atît de îngrozitoare, încît Henry Mayhew a dedicat un întreg volum dintre cele patru ale cărții sale *London Labour and the London Poor (Muncitorii Londrei și săracii Londrei)* celor mai săraci dintre săraci, cei care trăiau din gunoaie și a căror disperare îi făcea să considere valoros aproape orice lucru pe care îl găseau aruncat la marginea drumului. După cum scria el:

Multe lucruri pe care într-un orășel de țară cei fără nici un ban le înlătură cu piciorul din drumul lor... în Londra vor fi înhățate ca un premiu; au valoare în bani. O bonetă strivită și ruptă, de exemplu, sau, mai bine, o pălărie veche, fără căptușeală, fără formă, fără creștet, fără bor va fi luată de pe stradă și pusă cu grijă într-un sac...

Condițiile în care trăiau uneori aceștia erau atît de sordide, încît îi șocau pînă și pe cei mai căliți investigatori. Un inspector domiciliar din anii 1830 raporta: „Am găsit [o cameră] ocupată de un bărbat, două femei și doi copii, iar înăuntru era trupul neînsuflețit al unei biete fete care murise la naștere, cu cîteva zile înainte”. Părinții săraci aveau de obicei mulți copii, ca un fel de asigurare de pensie, sperînd că vor supraviețui suficiente progeneruri care să îi susțină la bătrînețe. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, o treime din familiile din Anglia avea opt sau mai mulți copii, o altă treime între cinci și șapte, iar treimea rămasă (în imensa ei majoritate, treimea cea mai bogată) avea patru sau mai puțini. În cartierele sărace erau rare gospodăriile care puteau hrăni în mod adecvat pe toată lumea, astfel că la un anumit nivel malnutriția era mai mult sau mai puțin endemică. Se crede că cel puțin 15% dintre copii aveau

picioarele strâmbe și pelvisul deformat din pricina rahitismului, iar acești nefericiți se găseau în marea lor majoritate printre cei mai săraci. Un doctor londonez de la mijlocul epocii victoriene a publicat o listă cu ceea ce văzuse că li se dădea de mâncare bebelușilor – gelatină făcută din picioare de vițel, briose tari înmuiate în ulei, carne cu zgîrciuri pe care nu le puteau mesteca. Copiii mici supraviețuiau uneori cu ce cădea pe podea sau, altfel, puteau să caute prin gunoaie. Pe la 7-8 ani, mulți copii erau trimiși pe stradă să se descurce singuri. În anii 1860, se estima că în Londra erau deja 100.000 de copii ai nimănui care nu aveau nici o educație, nici o deprindere, nici un scop și nici un viitor. „Simplul lor număr te înfricoșează”, nota un contemporan.

Și totuși, ideea de a-i educa era primită cu o oroare aproape generală. Îngrijorarea era că educarea săracilor le-ar fi dat acestora aspirații pentru care nu erau nici potriviți și, sincer vorbind, la care nici nu erau îndreptățiți. Sir Charles Adderley, responsabil guvernamental cu politica educațională spre sfârșitul anilor 1850, declara deschis: „Este evident greșit să se țină copii obișnuiți din clasa muncitoare la școală după vârsta la care ar trebui să înceapă să muncească”. Să faci asta „ar fi la fel de arbitrar și inadecvat ca și cum i-ai pune pe băieții de la Eton și Harrow să sape cu lopata”.

Nimeni nu a reprezentat mai bine acest aspect dur al convingerilor decât reverendul Thomas Robert Malthus (1766-1834), al cărui *Essay on The Principle of Population as it Affects the Future Improvements of Society* a fost publicat anonim în 1798 și a avut imediat o influență extrem de puternică. Malthus îi acuza pe săraci pentru propriile lor greutăți și se opunea ideii de ajutorare a maselor, pe motiv că aceasta pur și simplu creștea tendința lor de a lenevi. „Chiar și când au ocazia să economisească”, scria el, „ei o exercită

rareori, pentru că tot ce depășește necesitățile lor prezente se duce, în general vorbind, pe crîșmă. Se poate spune, prin urmare, că legile pentru săraci din Anglia diminuează atât puterea, cât și dorința de a economisi în rîndul oamenilor obișnuiți și, astfel, slăbesc unul dintre cele mai puternice stimulente ale abținerii de la alcool și ale hărniciei și, prin urmare, ale fericirii”. Irlandezii îl îngrijorau în mod special și, după cum îi scria unui prieten în 1817, credea că „o mare parte a populației ar trebui rasă de pe suprafața pămîntului”. Acest om nu avea prea multă milă creștină în suflet.

Ca o consecință a condițiilor grele permanente, cifrele mortalității explodau oriunde se adunau săracii. În Dudley, în Midlands, speranța medie de viață la naștere se prăbușise, la mijlocul secolului, la doar 18,5 ani, o durată de viață nemaivăzută în Marea Britanie din Epoca Bronzului. Chiar și în cele mai sănătoase orașe, speranța medie de viață era între 26 și 28 de ani și nu depășea 30 de ani nicăieri în zonele urbane ale Marii Britanii.

Ca întotdeauna, cei care sufereau cel mai mult erau cei mai tineri, și totuși bunăstarea și siguranța lor atrăgeau remarcabil de puțină atenție. Puține lucruri pot fi mai elocvente pentru viața din Marea Britanie a secolului al XIX-lea decît faptul că înființarea Societății pentru Prevenirea Cruzimii față de Animale a precedat cu șase ani înființarea unei societăți similare de protecție a copiilor. Probabil nu mai puțin notabil este și faptul că prima a fost transformată în Societate *Regală* de Prevenire a Cruzimii față de Animale în 1840, la doar puțin peste un deceniu și jumătate de la înființare. Societatea Națională pentru Prevenirea Cruzimii față de Copii rămîne și în ziua de astăzi fără binecuvîntarea regală.

II

Tocmai cînd săracilor din Anglia li se părea probabil că viața nu putea fi mai grea, viața a devenit mai grea. Lovitura a constat în introducerea și implementarea unor noi legi de ajutorare a săracilor, începînd cu 1834. Ajutorarea săracilor fusese întotdeauna o chestiune sensibilă. Ceea ce îi preocupa în mod special pe mulți victorienți prosperi nu era condiția dezolantă a săracilor, ci costurile. Legi ale săracilor existaseră începînd cu epoca elizabetană, dar modul lor de aplicare era lăsat în seama fiecărei parohii. Unele parohii erau destul de generoase, dar altele erau atît de zgîrcite, încît uneori oamenii bolnavi sau femeile în chinurile facerii erau transportați în altă parohie, ca să devină responsabilitatea altei jurisdicții. Nașterile ilegite erau o sursă specială de iritare oficială, iar preocuparea ca ambii răufăcători să fie pedepsiți în mod adecvat și obligați să suporte responsabilitatea pentru ceea ce făcuseră era aproape obsesivă în rîndul autorităților locale. O sentință tipică a unui tribunal din Lancashire – de data aceasta de la sfîrșitul anilor 1660 – spune:

Jane Sotworth din Wrightington, celibatară, jură că Richard Garstange din Fazerkerley, agricultor, este tatăl lui Alice, fiica ei bastardă. Jane va avea grijă de copilă timp de doi ani, cu condiția să nu cerșească, iar Richard urmează să aibă apoi grijă de ea pînă cînd va împlini 12 ani. Richard îi va da lui Jane o vacă și 6 șilingi în bani. Amîndoi vor fi biciuiți astăzi în Ormeskirke.

La începutul secolului al XIX-lea, problema ajutorării săracilor se transformase deja într-o criză națională. Costurile războaielor napoleoniene afectaseră deja sever vistieria națională, iar situația nu a făcut decît să se înrăutățească odată cu

venirea păcii, deoarece aproximativ 300.000 de soldați și marinari au revenit la viața civilă și au început să-și caute de lucru într-o economie aflată deja în depresiune.

Aproape toată lumea era de acord că soluția consta în înființarea unei rețele naționale de aziluri de muncă în care regulile să fie aplicate coerent, la standarde naționale unice. O comisie al cărei secretar era neobositul Edwin Chadwick a analizat chestiunea cu meticulozitatea caracteristică epocii (și lui Chadwick) și, în cele din urmă, a elaborat un raport în 13 volume. Singurul punct asupra căruia exista un consens era că noile aziluri de muncă trebuiau făcute cât mai dezagreabile posibil, pentru a nu deveni atractive pentru săraci. Unul dintre cei audiați a oferit o poveste moralizatoare atât de simptomatică pentru gândirea dominantă, încât merită redată aici integral:

Îmi amintesc de cazul unei familii pe nume Wintle, formată dintr-un bărbat, soția sa și cinci copii. Cam acum doi ani, tatăl, mama și doi copii erau foarte bolnavi și ajunseseră în mare suferință, fiind obligați să vândă puțina lor mobilă pentru a supraviețui; aparțineau de noi și, când am auzit de marea lor suferință, m-am dus la ei să le ofer ajutor; ei însă l-au refuzat cu înverșunare. Am raportat acest lucru episcopului, care s-a hotărât să mă însoțească, și împreună am încercat din nou să convingem familia că avea nevoie de ajutor; dar ei au continuat să refuze și nu i-am putut face să accepte oferta noastră. Cu toate acestea, eram atât de interesați de caz, încât le-am trimis 4 șilingi într-un pachet, alături de o scrisoare, îndemnându-i să ceară și alții dacă aveau să fie în continuare bolnavi; așa au și făcut, iar de atunci și până acum (au trecut mai bine de doi ani) nu cred să fi lipsit trei săptămâni din registrele noastre, deși nu a mai existat decât puțină boală în familie sau deloc. Astfel, am stricat de fapt obiceiurile create de hărnicia lor anterioară; și nu am nici o ezitare în a spune că, în nouă cazuri din zece, acesta este efectul constant al faptului de a fi gustat din cadourile parohiei.

Raportul membrilor comisiei tuna evlavios împotriva „celor care consideră sprijinul parohiei un privilegiu al lor și îl solicită ca pe un drept”. Ajutorarea săracilor devenise atât de generos disponibilă, credeau membrii comisiei, încât „săracii consideră că guvernul și-a propus să abroge, în favoarea lor, legile naturii; să legifereze că nici un copil nu va suferi de pe urma nechibzuinței părinților săi – nici soția de pe urma celei a soțului ei sau soțul de pe urma celei a soției; că nimeni nu își va pierde mijloacele de subzistență confortabilă, indiferent cât ar fi de indolent, risipitor sau vicios”. Cu un zel care se apropia periculos de paranoia, raportul continua prin a sugera că un muncitor sărac putea alege în mod intenționat „să se răzbune pe parohie” căsătorindu-se și aducând pe lume copii „pentru a spori suprapopularea locală ce consumă treptat fondurile din care el și ceilalți lucrători ai parohiei ar trebui întreținuți”. La urma urmei, el nu avea nimic de pierdut de pe urma unei astfel de strategii, deoarece copiii lui puteau fi puși la muncă acasă, „devenind o sursă de profit pentru părinți dacă afacerile mergeau bine, iar dacă nu, ar fi fost întreținuți de parohie”.

Pentru a se asigura că săracii nu erau niciodată recompensați pentru lenea lor, noile aziluri de muncă erau făcute cât mai stricte și mai mohorâte posibil. Soții erau separați de soțiile lor, copiii de părinți. În unele aziluri, pensionarilor li se cerea să poarte uniforme asemănătoare celor din închisoare. Mîncarea era drămuțată foarte strict. („Sub nici o formă alimentația nu trebuie să fie superioară sau egală modului de subzistență obișnuit al clasei muncitoare din zonă”, decretau membrii comisiei.) Conversația în cantină sau în timpul orelor de lucru era interzisă. Orice speranță de fericire era nemilos alungată.

Pensionarii azilurilor trebuiau să execute un program zilnic de muncă pentru a-și câștiga mâncarea și adăpostul. Una dintre munci era alegerea calafatului. Calafatul era frînghie veche îmbibată în smoală pentru a putea fi utilizată la călăfătuirea navelor. Alesul lui însemna pur și simplu descâlcirea șuvițelor, astfel încât să poată fi refolosite. Era o muncă grea și neplăcută – fibrele rigide puteau să provoace tăieturi dureroase – și chinuitor de lentă. La azilul Poplar din estul Londrei, pensionarilor de sex masculin li se cerea să aleagă 2,5 kilograme de calafat pe zi – o cantitate aproape dublă față de cea impusă deținuților din închisori. Cei care nu atingeau acest obiectiv erau puși la o dietă severă, compusă din pâine și apă. În 1873, două treimi din pensionarii de la Poplar primeau rații diminuate. La azilul Andover din Hampshire, unde pensionarii erau puși să macine oase pentru a obține îngrășămintele, se spune că erau înfometați permanent, încât sugeau oasele, ca să dea de măduvă.

Aproape pretutindeni, îngrijirea medicală era insuficientă și acordată cu reticență. Pensionarii azilurilor erau operați în mod curent fără anestezie, pentru a reduce costurile. Bolile erau endemice. Se știa că tuberculoza de două tipuri – ftizia și scrofuloza, care afecta oasele, mușchii și pielea – este larg răspândită, iar tifosul reprezenta o teamă constantă. Deoarece copiii erau, în general, foarte slăbiți, bolile care în zilele noastre prezintă inconveniente minore erau atunci devastatoare. În secolul al XIX-lea, pojarul a ucis mai mulți copii decât orice altă boală. Tusea convulsivă și angina difterică au ucis alte zeci de mii și nu existau locuri mai favorabile pentru răspândirea acestor boli decât azilurile de muncă aglomerate.

Unele aziluri erau atât de insalubre încât generau propriile lor boli. O maladie rară și cronică – despre care acum se crede că era o combinație de infecții ale pielii – era numită

simplu „mîncărima”. Ea se datora, aproape sigur, lipsei de igienă, chiar dacă dieta proastă trebuie să fi avut și ea o contribuție. Carențele alimentare și proasta igienă făceau ca oxiurii, tenia și alți invadatori șerpuitori să fie mai mult sau mai puțin universali. Un producător de medicamente brevetate din Manchester făcea un purgativ garantat că elimina, fiabil și poate doar cam exploziv, absolut toți paraziții nedoriți din tractul intestinal. Un utilizator mărturisea mîndru că eliminase 300 de viermi, „unii dintre ei de o grosime neobișnuită”. Însă oamenii din aziluri puteau doar să viseze la o astfel de izbăvire.

Dermatofitoza și alte infecții fungice erau, de asemenea, endemice. Păduchii erau o problemă constantă. Un tratament consta în înmuierea lenjeriei de pat într-o soluție de clorură de mercur și clorură de calciu, ceea ce făcea ca cearșafurile să fie otrăvitoare nu doar pentru păduchi, ci și pentru nefericiții care dormeau pe ele. De asemenea, pensionarii erau adesea igienizați brutal la sosire. La un azil din Midlands, un băiat pe nume Henry Cartwright a fost considerat atît de urît mirositor de către administratoare, încît aceasta a ordonat să fie aruncat într-o soluție de sulfură de potasiu, în încercarea de a elimina mirosul lui urît. În schimb, l-a eliminat chiar pe sărmanul băiat. Pînă a fost scos, se sufocase deja. Autoritățile nu erau cu totul indiferente față de asemenea abuzuri. La Brentwood, în Essex, cînd o infirmieră pe nume Elizabeth Gillespie a aruncat o fată pe scări, cauzîndu-i moartea, a fost judecată și condamnată la cinci ani de închisoare. Chiar și așa, abuzurile fizice și sexuale, mai ales asupra copiilor, erau larg răspîndite.

Practic, azilurile puteau primi doar un număr limitat de oameni – nu mai mult de aproximativ o cincime din săracii Angliei la un moment dat. Restul nevoiașilor națiunii supraviețuiau prin „ajutor din exterior” – mici sume care îi ajutau cu

chiria și alimentele. Obținerea acestor sume era uneori aproape imposibilă. C.S. Peel consemnează cazul unui cioban din Kent – „un om onest și harnic, rămas fără slujbă nu din vina lui” – căruia i se cerea să facă zilnic o călătorie dus-întors de 42 de kilometri pe jos, pentru a primi un ajutor nesemnificativ de un șiling și șase penny pentru el, soția lui și cei cinci copii. Ciobanul a făcut obositorul drum timp de nouă săptămâni, după care, în cele din urmă, a cedat fizic din cauza slăbiciunii și a foamei. La Londra, unei femei pe nume Annie Kaplan, care rămăsese să crească șase copii după moartea soțului ei, i s-a spus că nu putea să întrețină șase copii din suma redusă pe care urma s-o primească și i s-a recomandat să desemneze doi copii care să meargă la orfelinat. Kaplan a refuzat. „Dacă patru vor muri de foame, șase vor muri de foame”, a declarat ea. „Dacă o să am o bucată de pâine pentru patru, o să am o bucată de pâine și pentru șase... Nu renunț la nimeni.” Autoritățile au îndemnat-o stăruitor să se răzgândească, dar ea nu a vrut, așa că nu i-au mai dat nimic. Ce s-a întâmplat cu ea și cu copiii ei nu se știe.

Unul dintre puținele personaje care au empatizat în mod manifest cu necazurile săracilor a fost un caz neașteptat, cât se poate de interesant. Friedrich Engels a venit în Anglia la vârsta de doar 21 de ani, în 1842, pentru a ajuta la administrarea fabricii de textile a tatălui său din Manchester. Compania, Ermen & Engels, fabrica ață de cusut. Deși tânărul Engels era un fiu credincios și un om de afaceri destul de conștiincios – în cele din urmă a devenit asociat –, el își petrecea, de asemenea, o bună parte din timp delapidând sume modeste, dar constante, pentru a-l susține pe prietenul și colaboratorul său Karl Marx din Londra.

Ar fi greu de imaginat doi fondatori mai neverosimili pentru o mișcare atât de ascetică

precum comunismul. Deși dorea într-adevăr prăbușirea capitalismului, Engels s-a îmbogățit și a trăit confortabil datorită beneficiilor acestuia. Creștea cai de rasă și mergea la sfârșit de săptămână la vânătoare cu câini, savura cele mai bune vinuri, întreținea o amantă, socializa cu elita din Manchester la elegantul Albert Club – pe scurt, făcea tot ce era de așteptat de la un membru de succes al clasei superioare. Între timp, Marx denunța constant burghezia, dar ducea o viață cât mai burgheză cu putință, trimițându-și fiicele la școli private și lăudându-se de câte ori putea cu originea aristocratică a soției sale.

Susținerea răbdătoare pe care Engels i-o acorda lui Marx era de-a dreptul extraordinară. În acel an memorabil, 1851, Marx a acceptat o slujbă de corespondent în străinătate al publicației *New York Daily Tribune*, dar fără nici o intenție de a scrie efectiv vreun articol. Printre altele, engleza lui nu era suficient de bună. Plănuia ca Engels să scrie articolele în locul lui, iar el să primească banii, și exact așa s-a și întâmplat. Chiar și așa, venitul nu era suficient pentru a susține stilul lui de viață neglijent de extravagant, astfel încât l-a pus pe Engels să delapidaze bani pentru el de la compania tatălui său. Engels a făcut-o ani de zile, cu riscuri considerabile pentru el însuși.

Pe lângă administrarea fabricii și întreținerea lui Marx, Engels a dobândit un interes autentic pentru necazurile săracilor din Manchester. Nu era întotdeauna emancipat în gândire. După cum am văzut într-unul dintre capitolele anterioare, avea o părere proastă despre irlandezi și era întotdeauna dispus să creadă că săracii erau responsabili pentru soarta lor tristă. Și totuși, nimeni nu a scris cu mai multă compasiune despre viața în mahalalele victoriene. În *Condiția clasei muncitoare din Anglia* el a descris oameni care trăiau în „mizerie și duhoare nemăsurate”, printre „grămezi de gunoaie, deșeuri și mizerie dezgustătoare”. A

relatat cazul unei femei ai cărei doi băieți mici, înghețați și pe punctul de a muri de foame, fuseseră prinși furînd mîncare. Cînd polițistul i-a dus pe copii acasă, a găsit-o pe mamă „pur și simplu ghemuită într-o cămăruță, fără nici o mobilă în afară de două scaune vechi și desfundate, o masă mică cu două picioare rupte, o cană ciobită și un vas mic. În cămin abia dacă pîlpîia o scînteie de foc, iar în colț zăceau atîtea cîrpe vechi cît să umple șorțul unei femei, care serveau întregii familii drept pat”.

Descrierile lui Engels erau, fără îndoială, emoționante și în prezent sînt citate adesea, dar ceea ce se uită în mod frecvent este faptul că lucrarea a fost publicată doar în limba germană, în 1845, fără a fi tradusă în engleză timp de 32 de ani. Ca reformator al instituțiilor britanice, Engels nu a avut nici un fel de influență, decît la mult timp după ce reformele începuseră.

În alte părți însă, condițiile săracilor începeau să atragă atenția. În anii 1860 apăruse printre jurnaliști moda de a se deghiza în vagabonzi și de a pătrunde în aziluri obișnuite – ceea ce în prezent am numi adăposturi – pentru a investiga și a relata despre condițiile din interior, dîndu-le cititorilor sentimentul incitant de a experimenta indirect și în siguranță aceste condiții îngrozitoare, fără a părăsi confortul casei lor. Cititorii aflau cum pensionarilor de la azilul Lambeth li se cerea să se dezbrace în pielea goală și să intre într-o baie tulbure, „de culoarea unei supe slabe de oaie”, plină de crustele și spumele lăsate de cei care se îmbăiaseră anterior. Dincolo de baie erau dormitoare austere în care bărbații și băieții, „toți complet goi”, erau înghesuiți împreună în paturi care erau doar niște saltele de paie. „Cei mici stăteau în brațele bărbaților, bărbații se îmbrățișau unii pe alții; nu exista nici foc, nici lumină, nici supraveghere, iar cei slabi erau cu totul la mila

celor puternici și ticăloși. Atmosfera era plină de o duhoare pestilențială.”

Inspirați de aceste relatări, o nouă specie de binefăcători a început să înființeze o gamă extraordinară de organizații – Comisia de Promovare a Înființării de Băi și Spălătoare pentru Clasele Muncitoare, Societatea pentru Suprimarea Vagabondajului Juvenil, Societatea de Promovare a Grădinăritului Acasă pentru Clasele Muncitoare din Westminster și chiar Societatea pentru Salvarea Băieților încă Necondamnați pentru o Infracțiune – aproape întotdeauna cu speranța de a-i ajuta pe cei săraci să se abțină de la consumul de alcool, să fie creștini, harnici, curați, supuși legilor, responsabili ca părinți sau virtuoși în alte moduri. Alții se străduiau să amelioreze condițiile în care locuiau cei săraci. Unul dintre cei mai generoși a fost George Peabody, un om de afaceri american care se stabilise în Anglia în 1837 (dacă vă amintiți, a fost cel care a oferit finanțarea de urgență ce a permis instalarea standurilor americane la Marea Expoziție) și care și-a cheltuit o bună parte a imensei sale averi construind blocuri de locuințe pentru săraci în întreaga Londră. Cartierele lui Peabody adăposteau aproape 15.000 de oameni în apartamente curate și relativ spațioase, deși preponderența dură a paternalismului era încă dureros de evidentă. Locatarilor nu li se permitea să zugrăvească sau să tapeteze pereții, să pună perdele sau să personalizeze în alt mod semnificativ locuințele lor. În consecință, acestea nu erau cu mult mai vesele decât celulele de pușcărie.

Dar adevărata schimbare a fost dezvoltarea bruscă a muncii de misionariat din interiorul țării, reflectată cât se poate de remarcabil de strădaniile unui om care a făcut mai mult pentru ajutorarea copiilor săraci (adesea indiferent dacă ei voiau sau nu) decât oricine altcineva înaintea sa. Numele lui era Thomas Barnardo. Era un tânăr de origine

irlandeză care venise la Londra la începutul anilor 1860 și fusese atât de îngrozit de condițiile cu care se confruntau copiii neajutorați, încât a înființat o organizație intitulată formal Asociația Națională Unită pentru Recuperarea Copiilor Nimănui, deși toată lumea a ajuns să o numească Societatea Doctorului Barnardo.

Barnardo avea origini exotice. Provenea dintr-o familie de evrei sefarzi din Spania, care se mutase întâi în Germania, apoi în Irlanda. Când Thomas a venit pe lume, în 1845, afilierea religioasă a familiei trecuse la cea mai feroce formă de protestantism. Barnardo însuși căzuse sub influența asociației fundamentaliste Plymouth Brethren, acesta fiind și motivul care îl adusese la Londra la începutul anilor 1860, cu intenția de a obține diploma de doctor și de a desfășura muncă de misionariat în China. Nu a ajuns niciodată în China. De fapt, nu a obținut niciodată diploma de doctor. În schimb, a început să manifeste un interes misionar față de băieții fără adăpost (și, în cele din urmă, și față de fete). Cu bani împrumutați, a deschis primul cămin în Stepney, în estul Londrei.

Barnardo a fost un agent de publicitate strălucit și a creat o campanie de un imens succes centrată pe fotografiile de tipul „înainte și după” cu copiii pe care îi salvase. Fotografiile făcute „înainte” arătau copii ai nimănui murdari (și adesea aproape goi), cu o mină posomorâtă, în timp ce fotografiile făcute „după” îi arătau spălați, vioi și radioși, plini de bucuria salvării creștine. Campania a avut atât de mult succes, încât în scurt timp Barnardo și-a extins interesele în multe direcții, deschizând spitale, case pentru copii surdomuți, case pentru lustragii fără adăpost și multe altele. Sloganul înscris pe fațada căminului din Stepney era „Nici un copil nevoiaș nu va fi respins vreodată”. Era o atitudine neobișnuit de nobilă și mulți oameni îl urau pe Barnardo din această cauză. Problema era că acceptarea

necondiționată a băieților reprezenta un afront la adresa principiilor Noii Legi pentru Săraci din 1834.

Ambiția nemărginită a lui Barnardo l-a situat într-un conflict cu un alt coleg de misionariat, Frederick Charrington. Vlăstar al unei familii enorm de bogate de berari din East End, Charrington se apucase brusc de activitatea misionară, după ce văzuse într-o zi cum un bărbat beat își bătea soția în fața unei berării Charrington din care tocmai ieșise, în timp ce soția îl implora să-i dea bani pentru a le cumpăra de mâncare copiilor înfometați. Din acel moment Charrington a adoptat abstenența, a renunțat la moștenirea sa și a început să lucreze în mijlocul săracilor. Considera că Mile End Road era fieful său personal, astfel că, atunci când Barnardo și-a anunțat intenția de a deschide o cafenea fără băuturi alcoolice acolo, Charrington s-a simțit ofensat și a demarat o campanie neobosită de defăimare. Ajutat de un predicator itinerant pe nume George Reynolds (care înainte fusese hamal în gară), Charrington a răspândit zvonuri că Barnardo mințise în privința originii sale, își administra defectuos căminele, se culca cu proprietărea sa și înșela publicul prin publicitate mincinoasă. Căminele lui Barnardo, mai insinua el, erau avanposturi ale sodomiei, beției, șantajului și altor vicii cât se poate de depravate.

Din nefericire pentru Barnardo, foarte multe dintre aceste acuzații erau adevărate. Barnardo era un mincinos și a agravat situația răspunzând prin minciuni stângace. Când a fost acuzat că pretinsese în mod fraudulos că era doctor – un delict destul de serios în condițiile Legii Medicale din 1858 –, Barnardo a prezentat o diplomă de la o universitate germană, dar s-a demonstrat aproape imediat că aceasta era un fals grosolan. S-a demonstrat, de asemenea, că falsificase multe dintre fotografiile de tipul „înainte și după” ale copiilor pe care îi

salvase, făcându-i să pară mult mai nevoiași decât erau în realitate. Multe dintre fotografiile regizate îi înfățișau pe copii în haine sfișiate artistic, care lăsau să se întrevadă suprafețe mari de piele ispititoare, pe care mulți le interpretau acum ca imbolduri josnice ale unor pofte lascive. Pînă și loialitatea celor mai fideli susținători ai lui Barnardo a fost zdruncinată. Pe lîngă îngrijorarea referitoare la caracterul și probitatea sa, mulți erau preocupați și de nivelul datoriilor sale. Unul dintre principiile fundamentale ale asociației Plymouth Brethren era devotamentul față de cumpătare, însă Barnardo împrumutase în mod excesiv și repetat pentru a putea deschide tot mai multe așezăminte.

În cele din urmă, Barnardo a fost declarat vinovat de falsificarea fotografiilor și de a fi pretins în mod fraudulos că era doctor, dar a fost exonerat de toate acuzațiile mai grave. În mod ironic, viața din căminele lui Barnardo era doar puțin mai atractivă decât cea din temutele aziluri de muncă. Cei găzduiți erau dați jos din pat la 5.30 dimineța și li se cerea să lucreze pînă la 6.30 seara, cu scurte pauze pentru masă, rugăciune și ceva școală. Serile erau dedicate exercițiilor militare, cursurilor și altor rugăciuni. Toți băieții prinși încercînd să fugă erau băgați la izolare. Barnardo nu doar recruta copii, ci îi lua pe sus de pe stradă în spiritul „răpirii filantropice”. În fiecare an, aproximativ 1.500 dintre acești băieți erau trimiși fără prea multe formalități în Canada, pentru a face loc altora în cămine.

La momentul morții sale din 1905, Barnardo găzduise 250.000 de copii. A lăsat organizației datorii în valoare de 250.000 de lire – o sumă colosală.

III

Pînă acum am vorbit doar despre copiii săraci, dar și copiii ce proveneau din familii înstărite aveau de îndurat propriile suferințe. Fără îndoială, acestea erau suferințe pe care mulți dintre copiii înfometați s-ar fi bucurat să le aibă, dar chiar și așa tot suferințe erau. În mare, ele presupuneau adaptarea emoțională și obișnuința de a trăi într-o lume lipsită de afecțiune. Aproape din momentul ieșirii din pîntece, copiilor din clasa de mijloc și superioară din Marea Britanie a epocii victoriene li se cerea să fie obediați, respectuoși, onești, harnici, dîrji și reținuți emoțional. O strîngere de mînă ocazională era toată căldura fizică la care se puteau aștepta după prima copilărie. Un cămin tipic pentru clasele prospere din Marea Britanie a epocii victoriene era, în cuvintele unui contemporan, un avanpost al „rezervei reci, dure și profund inumane care elimină orice interacțiune prietenoasă, delicată și empatică ce ar trebui să marcheze toate relațiile familiale”.

Copiii prosperi trebuiau să îndure privațiuni adesea în scopul formării caracterului. Willy Smiles, cumnatul Isabellei Beeton, avea 11 copii, dar punea micul dejun doar pentru 10, pentru a descuraja întîrzierea la masă. Gwen Raverat, fiica unui universitar de la Cambridge, își amintea ulterior cum i se cerea să adauge sare peste porția ei zilnică de terci de ovăz, în locul grămezilor sclipitoare de zahăr de care se bucurau părinții ei, și i se interzicea să pună gem pe pîine, deoarece un aliment atît de aromat ar fi avut consecințe catastrofale asupra fibrei sale morale. O contemporană de condiție similară își amintea cu nostalgie mîncarea servită ei și surorii sale de-a lungul întregii lor copilării: „Mîncam portocale de Crăciun. Marmeladă nu am văzut niciodată”.

Chinuirea papilelor gustative era însoțită de un respect ciudat față de efectele temerii și terorii asupra formării caracterului. Erau extrem de populare cărțile care îi pregăteau pe tinerii cititori

pentru posibilitatea ca moartea să-i ia în orice moment, iar dacă nu pe ei, atunci aproape sigur pe mama, tatăl sau fratele lor preferat. Astfel de cărți subliniau întotdeauna cât de minunat era raiul (deși părea să fie, totuși, un loc lipsit de gem). Intenția aparentă era aceea de a-i face pe copii să nu se teamă de moarte, deși efectul era aproape sigur cel opus.

Alte lucrări literare erau menite să îi facă pe copii să înțeleagă ce faptă nesăbuită și de neiertat era să nu te supui unui adult. O poezie populară, „Groaznica poveste a Paulinei și a chibriturilor”, spunea povestea unei fete care nu dăduse ascultare blîndului îndemn al mamei sale de a nu se juca cu chibriturile. Poezia spunea astfel:

*Pauline nu dădu ascultare,
Aprinse un chibrit, ce încîntare!
Sfîrîia și-atît de clară-i era flacăra –
Exact ca în desenul de alătura –
Țopăia fericită și-așa de avîntat
Încît de încîntare să-l stingă a uitat.*

*Dar iată! Ah! Ce lucru îngrozitor!
Cordonul șorțului cade pradă flăcărilor;
Apoi ard șorțul, brațele și al ei păr;
Și arde toată, întregu-i trupșor.*

Pentru a se asigura că nu exista nici o posibilitate de interpretare greșită, poezia era însoțită de o ilustrație elocventă care înfățișa o fetiță cuprinsă de o minge de foc, cu o expresie de profundă consternare pe față. Poezia conchide:

*Și-astfel a ars, cu hainele ei toate,
Cu mâini și brațe, nas și pleoape;
Pîn' ce n-au mai rămas de ars
Decît pantofii de un roșu șters;
Și asta-i tot ce s-a găsit
Prin cenușa de pe pămînt.*

Această poezie făcea parte dintr-o serie scrisă de un doctor german pe nume Heinrich Hoffmann, avînd scopul inițial de a-și încuraja propriii copii să fie duri și circumspecți în viață. Cărțile lui Hoffmann au fost foarte populare și au cunoscut multe traduceri (inclusiv una de Mark Twain). Toate urmau același tipar, acela de a le prezenta copiilor o tentație greu de refuzat, apoi de a le arăta cît de ireversibile și de dureroase erau consecințele cedării. Aproape nici o activitate specifică anilor copilăriei nu a scăpat posibilității de a fi corijată în mod brutal de către Hoffmann. Într-o altă poezie a sa, „Povestea micului Suge-Degețel”, un băiat pe nume Conrad este avertizat să nu își sugă degetele mari, deoarece va atrage atenția unui personaj sinistru, cunoscut drept croitorul cel înalt, care vine întotdeauna

*La băieții mici ce degetele-și sug.
Și pînă ei prin vis să înțeleagă,
El foarfecel mari și le-a și scos din teacă.
Și degetele li le-a retezat – și-apoi,
Știți, ele nu mai cresc 'napoi.*

Din nefericire, Suge-Degețel nesocotește sfatul și descoperă că în lumea lui Hoffmann pedeapsa e rapidă și ireversibilă:

*Dînd ușa de perete, înăuntru se năpusti
Croitorul cel înalt, cu cizmele lui roșii.
Ah! Copii, vedeți! E chiar el
Și-l prinse pe-al nostru Suge-Degețel.*

*Țac! Țac! Clănțăne foarfeca;
Iar Conrad țipă – A! A! A!
Țac! Țac! Lucrează cu grăbire,
Iar degetele mari sînt acum amintire.*

*Acasă vine mama, iar Conrad apare,
I-arată mîinile, c-o tristă-nfățișare.*

*„Ah!”, spune ea, „știam că va veni neapărat
La Suge-Degețel cel neastîmpărat”.*

Pentru copiii mai mari poate că astfel de poezii erau amuzante, dar pentru cei mici ele trebuie să fi fost adesea – cum era și intenția – terifiante, mai ales că erau însoțite întotdeauna de ilustrații elocvente ce reprezentau copii îngroziți cuprinși ireversibil de flăcări sau cu sîngele țîșnind din locuri în care înainte avuseseră părți ale corpului cît se poate de utile.

De asemenea, copiii din familiile prospere erau lăsați adesea la mila servitorilor și a capriciilor personale și ciudate ale acestora. Viitorul lord Curzon, fiul unui paroh din Derbyshire, a fost terorizat ani la rînd de guvernanta lui pe jumătate psihotică, care îl lega de scaun sau îl închidea într-un dulap ore în șir, îi mîncea desertul din farfurie, îl obliga să scrie scrisori în care mărturisea obrăznicii pe care nu le comisese și îl punea să defileze prin sat îmbrăcat cu un șorț ridicol și cu o placardă în jurul gîtului care îl declara „MINCINOS”, „HOT” sau altă condiție rușinoasă pentru care de obicei nu făcuse nimic ca să o merite. Aceste experiențe l-au traumatizat într-o asemenea măsură, încît nu a reușit să povestească nimănui despre ele decît la maturitate. Ceva mai blîndă, dar totuși înspăimîntătoare, a fost experiența viitorului al șaselea conte de Beauchamp, care fusese lăsat în grija unei guvernante, o fanatică religioasă; aceasta îi cerea să participe la șapte slujbe de la biserică în fiecare duminică și să își umple timpul dintre ele scriind eseuri despre bunătatea lui Dumnezeu.

Pentru mulți, chinurile primei copilării erau doar o pregătire modestă pentru stresul vieții care îi aștepta în școlile private. Rareori a fost rigiditatea îmbrățișată cu mai mult entuziasm decît în școlile private englezești din secolul al XIX-lea.

Din momentul sosirii, elevilor li se aplica un regim dur ce presupunea băi reci, bătaii frecvente cu nuiaua și eliminarea din alimentație a orice putea fi descris cu îngăduință drept apetisant. Băieții de la Radley College, de lângă Oxford, erau înfometați sistematic, încât ajungeau să scoată bulbi de floare din grădinile școlii și să îi prăjească la lumânare în camerele lor. La alte școli unde nu existau bulbi, băieții mîncau pur și simplu lumînările. Romancierul Alec Waugh, fratele lui Evelyn, a urmat o școală pregătitoare numită Fernden, care părea să fie deosebit de devotată idealurilor sadismului. În prima zi, degetele i-au fost băgate într-un vas cu acid sulfuric pentru a-l descuraja să-și roadă unghiile, iar la puțin timp după aceea a fost silit să mănînce conținutul unui castron cu budincă de griș în care tocmai vomase, experiență care, pe bună dreptate, i-a temperat entuziasmul față de griș pentru tot restul vieții.

Condițiile de locuit de la școlile private erau întotdeauna dure. Ilustrațiile cu dormitoare de școală din secolul al XIX-lea le arată a fi aproape imposibil de distins de spațiile echivalente din închisori și aziluri de muncă. Dormitoarele erau adesea atît de reci, încît apa îngheța peste noapte în căni și boluri. Paturile erau aproape niște platforme de lemn, adesea neavînd decît două pături aspre cu care să fie căptușit și care să-ți ofere căldură. În fiecare noapte, la Westminster și Eton aproximativ 50 de băieți erau încuiați împreună în săli imense și lăsați fără supraveghere pînă dimineață, astfel încît cei slabi erau la mila celor puternici. Băieții mai mici trebuiau uneori să se trezească în toiul nopții ca să lustruiască cizme, să scoată apă sau să efectueze alte corvezi pe care trebuiau să le termine înaintea micului dejun. Nu e de mirare că Lewis Carroll a spus, la un moment ulterior din viața sa, că nimic pe lume nu l-ar putea face să repete experiența anilor de școală.

Mulți băieți erau bătuți cu nuiaua zilnic, uneori de două ori pe zi. A nu fi bătut deloc era un motiv de sărbătoare. „Săptămîna aceasta m-am descurcat mult mai bine la aritmetică și nu am fost bătut deloc cu nuiaua”, le scria fericit celor de acasă un băiat din Winchester, la începutul secolului al XIX-lea. Bătăile cu nuiaua constau de regulă din trei pînă la șase lovituri cu o nuia de mesteacăn subțire ca un bici, dar uneori se recurgea la mai multă violență. În 1682, un director de la Eton a trebuit să demisioneze după ce a omorît un băiat. Un număr remarcabil de tineri au ajuns să aprecieze șuieratul și usturimea loviturilor – în asemenea măsură încît biciuirea de plăcere a devenit cunoscut drept *le vice anglais*. Cel puțin doi prim-miniștri din secolul al XIX-lea, Melbourne și Gladstone, erau autoflagelanți pasionați, iar o anumită doamnă Collet din Covent Garden conducea un bordel specializat în oferirea de sex cu lovituri de bici.

Mai presus de orice, se aștepta ca progeniturile să facă ceea ce li se spunea și să se comporte astfel mult după ce atingeau majoratul. Părinții își rezervau dreptul de a le alege partenerul de viață, cariera, modul de viață, afilierea politică, stilul vestimentar și aproape orice alt aspect care putea fi dictat și deseori reacționau răzbunîndu-se financiar atunci cînd ordinele lor erau nesocotite. Henry Mayhew, reformatorul social, a fost lăsat fără bani atunci cînd a refuzat să se supună recomandării tatălui său de a deveni avocat. La fel, unul după altul, și șase dintre cei șapte frați ai săi. Doar al șaptelea a dorit să devină avocat (sau poate a dorit doar moștenirea); a obținut ascultător autorizația și a moștenit totul. Poeta Elizabeth Barrett a fost dezmoștenită pentru că s-a căsătorit cu Robert Browning, care nu era doar un poet fără nici un ban, ci și – ce oroare! – nepotul unui cîrciumar. În mod similar, părinții îngroziți ai lui Alice Roberts au dezmoștenit-o atunci cînd aceasta

nu a putut fi convinsă să renunțe la căsătoria cu fiul sărac al unui acordor de pianе romano-catolic. Din fericire pentru domnișoara Roberts, bărbatul era viitorul compozitor Edward Elgar, care a făcut-o bogată.

Dezmoștenirea era uneori provocată de considerente mai degrabă neînsemnate. Al doilea lord Townshend, după ce fusese iritat ani de zile de efeminarea fiului său, l-a scos brusc din testament pe nefericitul băiat atunci când, într-o zi, acesta a intrat în cameră purtînd panglici roz la pantofi. De asemenea, s-a vorbit mult despre cazul celui de-al șaselea duce de Somerset, cunoscut drept „ducele cel mîndru”, care le cerea fetelor sale să stea întotdeauna în picioare în prezența sa și despre care se spune că ar fi dezmoștenit-o pe una dintre ele când s-a trezit dintr-o picoteală și a prins-o pe sărmana nerecunoscătoare șezînd.

Ceea ce este adesea izbitor – și chiar deprimant – e rapiditatea cu care părinții își retrăgeau nu doar fondurile, ci și afecțiunea. Elizabeth Barrett și tatăl ei erau foarte apropiați, dar când ea și-a declarat intenția de a se căsători cu Robert Browning, domnul Barrett a pus capăt imediat oricăror contacte. Nu a mai vorbit cu fiica lui și nici nu i-a mai scris niciodată, chiar dacă aceasta s-a căsătorit cu un om talentat și respectabil, pe baza celei mai profunde legături de iubire. În lumea misterioasă a creșterii copiilor în epoca victoriană, supunerea prima în fața altor considerente cum ar fi afecțiunea și fericirea, iar această convingere ciudată și dureroasă a rămas valabilă în majoritatea căminelor prospere cel puțin pînă în perioada Primului Război Mondial.

Așadar, la prima vedere, s-ar părea că victorienii nu au inventat copilăria, ci mai curînd au *dezinventat-o*. Însă, în realitate lucrurile au fost și mai complicate. Reținîndu-și afecțiunea față de copii atunci când aceștia erau mici, dar și străduindu-se să le controleze comportamentul

mult după maturizare, victorienii încercau, într-un mod ciudat, să suprimă copilăria și, în același timp, să o facă să dureze pentru totdeauna. Probabil nu este de mirare faptul că sfârșitul perioadei victoriene a coincis aproape perfect cu apariția psihanalizei.

Sfidarea unui părinte era atât de profund inacceptabilă, încât cei mai mulți copii pur și simplu nu o făceau, nici măcar la maturitate. O ilustrare perfectă a acestui fapt este Charles Darwin. Când lui Darwin i s-a oferit, în tinerețe, șansa de a se imbarca pe vasul *Beagle* din flota regală a Marii Britanii, acesta i-a scris tatălui său o scrisoare emoționantă în care îi explica exact de ce și cu câtă disperare își dorea să meargă, dar se străduia să îl asigure că își va retrage numele de pe listă imediat, dacă ideea îl făcea pe tatăl său să se simtă fie și vag „inconfortabil”. Domnul Darwin a cântărit chestiunea și a declarat că ideea îl făcea într-adevăr să se simtă inconfortabil, astfel încât Charles, fără urmă de protest, și-a retras numele. Pentru noi, în prezent, ideea ca Charles Darwin să nu fi călătorit cu vasul *Beagle* este de neimaginat. Ceea ce era de neimaginat pentru Darwin ar fi fost să nu-și asculte tatăl.

Desigur că, în cele din urmă, Darwin a reușit să plece, iar o bună parte a motivului pentru care tatăl său s-a înduplecat a fost un factor ciudat, dar cu rol crucial în viața multor oameni din clasa superioară: căsătoria în interiorul familiei. Căsătoria între veri era uimitor de răspândită în secolul al XIX-lea și nicăieri ea nu este mai bine exemplificată decât în cazul familiei Darwin și al verilor lor, familia Wedgwood (cunoscuți pentru ceramica pe care o produceau). Charles s-a căsătorit cu verișoara lui de gradul întâi, Emma Wedgwood, fiica îndrăgitului său unchi Josiah. Între timp, sora lui Charles, Caroline, s-a căsătorit cu Josiah Wedgwood al III-lea, fratele Emmei și

văr primar al fraților Darwin. Un alt frate al Emmei, Henry, s-a căsătorit nu cu o Darwin, ci cu o verișoară primară din altă ramură a propriei familii, Wedgwood, adăugînd încă o ramură geneticii nemaipomenit de complicate a familiei. În cele din urmă, Charles Langton, care nu era înrudit cu nici una dintre familii, s-a căsătorit mai întîi cu Charlotte Wedgwood, o altă fiică a lui Josiah și verișoară cu Charles, iar apoi, la moartea lui Charlotte, cu sora lui Darwin, Emily, devenind astfel, se pare, soțul cumnatei cumnatei sale și creînd posibilitatea ca toți copiii rezultați din căsătorie să-și fie propriii verișori de gradul întîi. E aproape imposibil de calculat ce însemnau toate acestea în termenii relațiilor dintre nepoți, nepoate și următoarea generație de veri.

Rezultatul a fost, în mod oarecum neașteptat, una dintre cele mai fericite grupări de familii din secolul al XIX-lea. Aproape toți membrii familiilor Darwin și Wedgwood par să se fi îndrăgit sincer unii pe alții, ceea ce este un lucru foarte bun, deoarece, atunci cînd tatăl lui Darwin și-a exprimat îndoielile față de călătoria pe vasul *Beagle*, unchiul lui Darwin, Josiah, a fost fericit să intervină în favoarea sa și a avut o discuție cu tatăl lui Charles, vărul său Robert. Mai mult decît atît, Robert a fost dispus să se lase convins să se răzgîndească, datorită respectului și afecțiunii față de Josiah.

Prin urmare, mulțumită unchiului său și unei tradiții a păstrării genelor în familie, Charles Darwin a plecat într-adevăr pe mare pentru următorii cinci ani și a colectat datele care i-au permis să schimbe lumea. Iar asta ne duce, în mod convenabil, chiar dacă puțin neașteptat, în cel mai înalt punct al casei, ultimul spațiu pe care îl vom vizita.

^{1*} Nu putem fi siguri că această încăpere a fost efectiv o cameră a copiilor. Este o altă cameră ulterioară ce nu a fost inclusă în planurile inițiale ale lui Edward Tull, astfel încît nu avem nici

un indiciu. Dimensiunile modeste și amplasarea ei lângă dormitorul principal sugerează că trebuie să fi fost camera copiilor, și nu un alt dormitor, ceea ce ridică o altă întrebare incitantă și la care e greu de răspuns, referitoare la speranțele și intențiile de celibatar ale domnului Marsham.

2. „Nursery”, în limba engleză, de la verbul „to nurse”, cu sensul de bază de „a îngriji”, dar și „a alăpta”, „a trata” etc. (n. trad.).

Capitolul 19

Podul

I

În vara plină de evenimente a anului 1851, în timp ce mulțimile se îngrămădeau la Marea Expoziție de la Londra, iar Thomas Marsham se instala în noua sa locuință din Norfolk, Charles Darwin le trimitea editorilor săi un manuscris consistent, rezultatul a opt ani de investigare devotată a naturii și a modului de viață al scoicilor. Intitulată *A Monograph of the Fossil Lepadidae, or, Pedunculated Cirripedes of Great Britain* (*O monografie a lepadidelor fosile sau ciripedelor pedunculate din Marea Britanie*), nu pare a fi o lucrare foarte distractivă, și nici nu era, dar ea i-a adus reputația de naturalist și i-a dat, potrivit unui biograf, „autoritatea de a vorbi, atunci când urma să vină momentul, despre variabilitate și transmutație” – despre evoluție, cu alte cuvinte. Remarcabil este faptul că Darwin încă nu terminase cu scoicile. Trei ani mai târziu, el a produs un studiu de 684 de pagini asupra ciripedelor fixe și o lucrare conexă mai modestă asupra fosilelor de scoici care nu fuseseră amintite în prima lucrare. „Urăsc scoicile cum nu a mai făcut-o nimeni vreodată”, a declarat el la terminarea lucrării sale, și nu avem cum să nu-l înțelegem.

Lepadidele fosile nu s-a vândut foarte bine, dar nici mai prost decât altă carte publicată în 1851 – o parabolă ciudată, mistică și incoerentă a

vânătorii de balene, intitulată simplu *The Whale* (*Balena*). Era o carte oportună, de vreme ce balenele erau vâinate pretutindeni, pînă în pragul dispariției, dar criticii și publicul cumpărător nu au îndrăgit-o și nici măcar n-au înțeles-o. Era prea densă și deconcertantă, prea plină de introspecție și fapte brute. O lună mai târziu, cartea a apărut în America sub un titlu diferit: *Moby Dick*. N-a avut mai mult succes nici acolo. Eșecul cărții a fost o surpriză, deoarece Herman Melville, autorul ei în vîrstă de 32 de ani, se bucurase de mult succes cu două povestiri anterioare despre aventuri pe mare, *Typee* și *Omoo*. *Moby Dick* nu a fost însă apreciat semnificativ niciodată în timpul vieții autorului. Și nici altceva din ce a mai scris. Melville a murit aproape uitat, în 1891. Ultima lui carte, *Billy Budd*, nu și-a găsit editor decît la peste 30 de ani de la moartea sa.

Deși e puțin probabil ca domnul Marsham să fi avut cunoștință de *Moby Dick* sau de *Lepadidele fosile*, ambele reflectau o schimbare fundamentală care afectase recent lumea: o nevoie aproape obsesivă de a surprinde fiecare fapt observabil și de a-i oferi recunoașterea permanentă în formă tipărită. Munca de teren era ultimul răcnet al modei în rîndul domnilor cu înclinații științifice. Unii se apucau de geologie și științe ale naturii. Alții deveneau anticari. Cei mai aventuroși dintre ei sacrificau confortul casei și, adesea, ani din viața lor pentru a explora colțuri îndepărtate ale lumii. Aceștia au devenit *oameni de știință* – un termen nou, creat în 1834.

Curiozitatea și devotamentul lor erau inepuizabile. Nu exista loc prea îndepărtat sau prea dificil, nici obiect care să nu merite atenție. Aceasta a fost perioada în care căutătorul de plante Robert Fortune a călătorit în întreaga Chină deghizat în autohton pentru a culege informații despre cultivarea și procesarea ceaiului, în care David Livingstone a navigat pe Zambezi spre cele

mai întunecoase colțuri ale Africii, în care aventurierii din domeniul botanicii au cercetat minuțios America de Sud și de Nord în căutare de specimene noi și interesante și în care Charles Darwin, în vîrstă de doar 22 de ani, a plecat ca naturalist în călătoria spectaculoasă care avea să schimbe atît viața lui, cît și pe a noastră, în moduri pe care nimeni nu putea nici măcar să și le imagineze atunci.

Aproape orice a întîlnit Darwin în timpul celor cinci ani de călătorie a reușit să-i atragă atenția. A consemnat atît de multe fapte și a adunat atît de multe specimene, încît i-a luat un deceniu și jumătate doar ca să termine cu scoicile. Printre multe altele, a colectat sute de specii noi de plante, a făcut multe descoperiri fosile și geologice importante, a formulat o ipoteză larg acceptată, prin care explica formarea atolilor de corali, și a dobîndit materialele și înțelegerea necesare pentru crearea unei teorii revoluționare a vieții – deloc rău pentru un tînăr care, dacă tatăl său s-ar fi impus, ar fi fost un pastor de țară precum domnul Marsham al nostru, perspectivă care îl îngrozea pe Darwin.

Una dintre ironiile călătoriei pe *Beagle* este că Darwin a fost angajat de căpitanul Robert FitzRoy deoarece avea pregătire de teolog, iar căpitanul se aștepta de la el să descopere dovezi care să sprijine o interpretare biblică a istoriei. Pentru a-l convinge pe Robert Darwin să-l lase pe Charles să plece, Josiah Wedgwood și-a dat osteneala să sublinieze că „cercetarea istoriei naturale... este foarte potrivită pentru un cleric”. În cele din urmă, cu cît Darwin vedea mai mult din lume, cu atît devenea mai convins că istoria și evoluția Pămîntului erau mult mai îndelungate și mai complicate pentru a putea fi înțelese prin prisma gîndirii convenționale. Teoria sa asupra atolilor de corali, printre altele, presupunea un interval de timp mult mai mare decît orice permitea scara biblică a timpului, ceea ce l-a

înfuriat pe evlaviosul și explozivul căpitan FitzRoy.

În cele din urmă, desigur că Darwin a conceput o teorie – cea a supraviețuirii celui mai bine adaptat, după cum este cunoscută în mod curent; descendența cu modificare, cum o numea el – care explică nemaipomenita complexitate a ființelor vii într-un mod ce nu necesită deloc intervenția unei zeități. În 1842, la șase ani de la sfârșitul călătoriei sale, a schițat un rezumat de 230 de pagini care contura elementele principale ale teoriei sale. Apoi a făcut un lucru extraordinar: l-a încuiat într-un sertar și l-a lăsat acolo timp de 16 ani. Avea impresia că subiectul era prea fierbinte pentru dezbateră publică.

Însă cu mult înainte să apară Darwin, oamenii găseau deja lucruri care nu se potriveau cu credințele tradiționale. De fapt, una dintre primele astfel de descoperiri a avut loc la doar câțiva kilometri de vechea casă parohială, în satul Hoxne, unde, la sfârșitul anilor 1790, un proprietar de pământ și anticar bogat pe nume John Frere a descoperit un depozit de unelte din cremene aflate lângă oasele unor animale demult dispărute, ceea ce sugera o coexistență care nu ar fi trebuit să aibă loc. Într-o scrisoare către Societatea Anticarilor de la Londra, el relatea că uneltele fuseseră create de oameni care „nu cunoșteau folosirea metalului... [ceea ce] ne-ar putea tenta să îi trimitem spre o epocă într-adevăr foarte îndepărtată”. Era o intuiție extrem de pătrunzătoare pentru acea epocă – de fapt, prea pătrunzătoare, astfel încât ea a fost ignorată aproape complet. Secretarul societății i-a mulțumit pentru „comunicarea curioasă și cât se poate de interesantă” și, pentru următorii aproximativ 40 de ani, subiectul nu s-a redeschis^{1*}.

Dar apoi alții au început să descopere unelte și oase vechi aflate într-o proximitate deconcertantă. Într-o peșteră de lângă Torquay, în

Devon, John MacEnery, preot catolic și arheolog amator, a descoperit dovezi mai mult sau mai puțin incontestabile că oamenii vînaseră mamuți și alte ființe acum dispărute. MacEnery a găsit această idee atît de inconfortabil de incompatibilă cu preceptele creștine, încît nu a făcut-o cunoscută și altora. Apoi, un vameș francez pe nume Jacques Boucher de Perthes a găsit oase alături de unelte pe valea râului Somme și a scris o lucrare lungă și influentă, *Antiquités Celtiques et Antédiluviennes*, care a atras atenția la nivel internațional. Aproximativ în aceeași perioadă, William Pengelly, un director de școală englez, a reexaminat peștera lui MacEnery și încă una din localitatea Brixham, aflată în apropiere, și a anunțat descoperirile pe care MacEnery fusese prea tulburat ca să le împărtășească. Așadar, la mijlocul secolului, devenea tot mai evident că Pămîntul poseda nu doar foarte multă istorie, ci și ceea ce avea să fie cunoscut drept preistorie, deși acest cuvînt urma să fie creat abia în 1871. Este elocvent faptul că aceste idei erau atît de radicale, încît nici măcar nu existau cuvinte pentru a le exprima.

A rămas celebru modul în care, la începutul verii anului 1858, aflat în Asia, Alfred Russel Wallace i-a spulberat liniștea lui Darwin. Wallace i-a trimis schița unui eseu, „On the Tendency of Varieties to Depart Indefinitely from the Original Type” („Despre tendința speciilor de a se abate la nesfîrșit de la tipul inițial”). Era propria teorie a lui Darwin, la care Wallace ajunsese în mod inocent și independent. „Nu am văzut niciodată o coincidență mai izbitoare”, scria Darwin. „Dacă Wallace ar fi avut schița mea de manuscris din 1842, nu ar fi putut să facă un rezumat mai bun.”

Protocolul cerea ca Darwin să se dea la o parte și să îi acorde lui Wallace meritul integral pentru teorie, dar Darwin nu s-a putut hotărî să facă un gest atît de nobil. Teoria aceasta însemna

prea mult pentru el. Un factor care complica și mai mult lucrurile era acela că fiul său Charles, în vîrstă de un an și jumătate, era grav bolnav de scarlatină. În ciuda acestui fapt, Darwin a găsit timp să trimită în grabă scrisori către cei mai eminenți prieteni ai săi din mediile științifice, iar aceștia l-au ajutat să inventeze o soluție. S-a căzut de acord ca Joseph Hooker și Charles Lyell să prezinte rezumate ale ambelor lucrări la o întrunire a Linnean Society de la Londra, acordîndu-le lui Darwin și lui Wallace prioritate comună asupra noii teorii. Asta au și făcut, pe 1 iulie 1858. Wallace, aflat departe, în Asia, nu știa nimic despre aceste mașinațiuni. Darwin nu a participat, deoarece în acea zi el și soția sa își îngropau fiul.

Darwin s-a apucat imediat de lucru, dezvoltîndu-și schița într-o carte în toată puterea cuvîntului, iar în noiembrie 1859 aceasta a fost publicată drept *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* (*Originea speciilor prin selecție naturală sau păstrarea raselor avantajate în lupta pentru existență*). A devenit imediat un bestseller. Este aproape imposibil să ne imaginăm acum cît de mult a tulburat teoria lui Darwin lumea intelectuală sau cu cîtă disperare își doreau mulți oameni să nu fie corectă. Darwin însuși i-a spus unui prieten că în timp ce își scria cartea se simțise ca și cum ar fi „mărturisit o crimă”.

Mulți oameni evlavioși pur și simplu nu puteau accepta faptul că viața pe Pămînt apăruse atît de demult și de aleatoriu pe cît o indicau noile idei. Un naturalist de seamă, Philip Henry Gosse, a produs o teorie alternativă oarecum disperată, numită „procronism”, prin care sugera că Dumnezeu doar făcuse ca Pămîntul să pară vechi, pentru a le oferi oamenilor cu minți cercetătoare lucruri mai interesante în legătură cu care să-și pună întrebări. Pînă și fosilele, insista Gosse,

fuseseră plantate în roci de către Dumnezeu, în timpul aglomeratei sale săptămîni a Creației.

Treptat însă, oamenii educați au ajuns să accepte că lumea nu era doar mai veche decît ar fi trebuit să fie din punct de vedere biblic, dar și mult mai complicată, imperfectă și confuză. În mod firesc, toate acestea subminau baza de credință pe care-și fundamentau eforturile clericiei precum domnul Marsham. În termenii preeminenței acestora, era începutul sfîrșitului.

În entuziasmul lor de a dezgropa comori, mulți membri ai noii specii de investigatori au produs stricăciuni îngrozitoare. Artefactele erau scoase din pămînt „precum cartofii”, după spusele unui observator alarmat. În Norfolk, membrii Societății Arheologice Norfolk și Norwich – înființată cu puțin înainte ca domnul Marsham să își ocupe postul din parohia noastră – au golit mult peste 100 de tumuli funerari, o bună parte din totalul prezent în ținut, fără să lase nici o dovadă despre ce găsiseră sau despre modul de amplasare, spre dispararea generațiilor ulterioare de savanți.

Există o anumită ironie evidentă și dureroasă în ideea că, pe măsură ce britanicii își descopereau trecutul, și distrugeau o bună parte din el. Poate că nimeni nu a ilustrat mai bine această nouă specie de colecționar rapace decît William Greenwell (1820-1918), pastor la catedrala Durham, pe care l-am întîlnit mult mai devreme ca inventator al „minunii lui Greenwell”, celebra (în rîndul cunoscătorilor) muscă de păstrăv. În decursul unei îndelungate cariere, Greenwell a acumulat o colecție extraordinară de artefacte „prin cadorisire, achiziție sau infracțiune”, potrivit unui istoric. A excavat de unul singur – deși „distrus” ar putea fi un termen mai potrivit – 443 de movile funerare din întreaga Anglie. Metodele lui ar putea fi descrise drept energice, dar pripite. Nu a lăsat practic nici un fel de notițe sau probe, astfel încît

adesea este aproape imposibil de cunoscut proveniența exactă a obiectelor.

Singura virtute compensatoare a lui Greenwell constă în faptul că i-a făcut cunoștință cu magia arheologiei personajului cu splendidul nume de Augustus Henry Lane Fox Pitt Rivers. Pitt Rivers este memorabil pentru două lucruri: ca unul dintre cei mai importanți arheologi timpurii și ca o persoană dintre cele mai dezagreabile. L-am întâlnit deja, în trecere, în acest volum. El era personajul formidabil care insista ca soția lui să fie incinerată. („La naiba, femeie, o să arzi” era veselul lui refren.) Provenea dintr-o familie interesantă, dintre ai cărei membri am mai întâlnit câțiva, mai ales două mătuși ale sale de gradul al doilea care puteau fi pe bună dreptate descrise ca avînd o energie debordantă. Prima, Penelope, s-a căsătorit cu viconte de Ligonier de Clonmell. Poate vă amintiți că ea a fost cea care a avut o aventură cu un conte italian, după care a fugit cu lacheul. A doua era tînăra care s-a căsătorit cu Peter Beckford, dar care s-a îndrăgostit dezastruos de vărul acestuia, William, cel care a construit Fonthill Abbey. Ambele erau fiicele lui George Pitt, primul baron de Rivers, de la care Pitt Rivers și-a luat aceste două nume.

Augustus Pitt Rivers era un personaj semeț și intimidant, cu un temperament exploziv și foarte irascibil, care stăpînea cu o mînă de fier un domeniu de 27.000 de acri numit Rushmore, aflat în apropiere de Salisbury. Era de o răutate notorie. Odată, soția lui i-a invitat pe săteni la Rushmore, pentru o petrecere de Crăciun, și a suferit foarte mult cînd nu a venit nimeni. Ce nu știa ea era că soțul ei, aflînd de acest plan, trimisese un servitor să încuie porțile domeniului.

Era capabil de cele mai bruște și mai disproporționate acte de violență. După ce l-a alungat pe unul dintre fiii săi de pe domeniu, pentru o faptă nementionată, le-a interzis celorlalți

copii să mai aibă vreo legătură cu el. Dar unei fiice, Alice, i s-a făcut milă de fratele ei și s-a întâlnit cu el la marginea domeniului, pentru a-i da niște bani. Aflînd despre asta, Pitt Rivers a interceptat-o pe Alice în timp ce se întorcea spre casă și a bătut-o cu propria ei cravașă, lăsînd-o lată la pămînt.

Specialitatea deosebită a lui Pitt Rivers – un fel de hobby, s-ar părea – era evacuarea chiriașilor bătrîni. Odată le-a trimis preavizul unui bărbat și soției lui invalide, ambii avînd peste 80 de ani. Cînd aceștia l-au implorat să se răzgîndească, deoarece nu aveau nici o rudă în viață și nicăieri unde să meargă, Pitt Rivers le-a răspuns concis: „Mi-a părut foarte rău să primesc scrisoarea voastră și să văd cît de mult vă displace să părăsiți domeniul Hinton. Ca să fiu scurt, consider că datoria mea față de domeniu îmi impune să recuperez casa cît mai devreme posibil”. Cuplul a fost evacuat imediat, deși în realitate Pitt Rivers nu a ocupat niciodată locuința și, potrivit biografului său, Mark Bowden, aproape sigur nici nu intenționase vreodată să o facă^{2*}.

Cu toate neajunsurile sale personale, Pitt Rivers era un arheolog excepțional – de fapt, a fost unul dintre părinții arheologiei moderne. El a introdus metoda și rigoarea în acest domeniu. Eticheta cu grijă cioburile de ceramică și alte fragmente, într-o perioadă în care acest lucru nu se făcea în mod regulat. Ideea de a organiza descoperirile arheologice într-o succesiune sistematică – proces cunoscut drept tipologie – a fost invenția lui. În mod neobișnuit, era mai puțin interesat de comorile scilipitoare decît de obiectele de zi cu zi – cupe, piepteni, mărgel decorative și altele asemenea –, care pînă atunci fuseseră de regulă subestimate. De asemenea, a introdus devotamentul față de precizie în arheologie. A inventat un aparat numit craniometru, care putea să facă măsurători foarte exacte ale craniilor umane.

După moartea sa, colecția lui de artefacte a constituit baza marelui Pitt Rivers Museum din Oxford.

Mulțumită în mare parte metodologiei exigente a lui Pitt Rivers, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea arheologia începea să devină tot mai mult o știință și mai puțin o vânătoare de comori, iar excesele mai neglijente ale primilor arheologi deveneau o caracteristică a trecutului. În lumea largă însă, distrugerea se agrava. Practic, toate monumentele vechi din Marea Britanie erau în mâini private și nici o lege nu îi obliga pe proprietari să aibă grijă de ele. Circulau din abundență povești despre oameni care distrugeau artefacte, fie pentru că le găseau deranjante, fie pentru că nu puteau să le aprecieze raritatea. În Orkney, un fermier din Stenness, nu departe de Skara Brae, a demolat un megalit preistoric cunoscut drept Stînca lui Odin, deoarece îi stătea în drum când ara, și era pe cale treacă și la de acum celebrele Stînci de la Stenness, când locuitorii oripilați ai insulei l-au convins să renunțe.

Chiar și un monument atât de inegalabil precum Stonehenge nu se afla în siguranță, în mod surprinzător. Vizitatorii își ciopleau adesea numele în pietre sau desprindeau fragmente din acestea, pentru a le lua ca suveniruri. Un bărbat a fost surprins izbind cu un baros într-un bloc de piatră. La începutul anilor 1870, societatea London and South-Western Railway a anunțat un plan de a construi o cale ferată prin centrul sitului de la Stonehenge. Când oamenii s-au plîns, un oficial al căilor ferate a replicat că Stonehenge era „într-o stare deosebit de proastă și lipsit de orice utilitate pentru oricine în prezent”.

În mod evident, moștenirea străveche a Marii Britanii avea nevoie de un salvator. Intră în scenă unul dintre indivizii extraordinari ai acelei epoci extraordinare. Numele lui era John Lubbock și faptul că nu este mai bine cunoscut ne uimește. Ar

fi greu să numim un alt personaj care să fi făcut mai multe lucruri utile în mai multe domenii și să fi câștigat mai puțină faimă de durată pentru asta.

Fiu al unui bancher bogat, Lubbock a crescut ca vecin al lui Charles Darwin, în Kent. Se juca cu copiii lui Darwin și îi vizita adesea. Avea talent pentru istoria naturală, motiv pentru care marele om îl îndrăgea. Cei doi au petrecut multe ore împreună în biroul lui Darwin, examinând specimene cu microscopie corelate. La un moment dat, când Darwin era deprimat, tânărul Lubbock a fost singurul vizitator pe care a acceptat să-l primească.

Ajuns la maturitate, Lubbock a devenit bancher, ca tatăl său, dar ceea ce iubea cu adevărat era știința. Era un experimentator neobosit, chiar dacă ușor excentric. Odată a petrecut trei luni încercând să-și învețe câinele să citească. După ce a devenit interesat de arheologie, a învățat daneză deoarece Danemarca era pe atunci liderul mondial în domeniu. Avea un interes special pentru insecte și ținea o colonie de albine în sufragerie, pentru a le studia mai bine obiceiurile. În 1886, a descoperit pauropodele – una dintre familiile de acarieni pînă atunci nebănuite pe care i-am pomenit în discuția noastră anterioară despre ființele din gospodărie. De vreme ce, după cum am văzut, numeroase microorganisme nu au fost deloc remarcate de știință pînă la mijlocul secolului XX, identificarea unei familii a lor în 1886 era o realizare importantă, mai ales pentru un bancher ale cărui preocupări științifice se limitau la seri și weekenduri. Nu mai puțin semnificativ a fost studiul său asupra variabilității sistemului nervos la insecte, care a oferit un sprijin important lui Darwin și ideii acestuia de descendență cu modificare, exact într-un moment în care Darwin avea cu adevărat nevoie de asta.

Sir John Lubbock, membru al parlamentului
și al Royal Society

Cum se distrează albinuța cea harnică
Plecată-n zi cu soare de la bancă
Studiind în zi de sărbătoare
Insecte stranii și câte-o sălbatică floare!

Caricatură din *Punch* a lui John Lubbock, arhitect al Legii
Sărbătorilor Bancare
și al Legii Protejării Monumentelor Vechi

Pe lângă faptul că era bancher și entomolog pasionat, Lubbock era și un distins arheolog, membru în consiliul de administrație al British Museum, membru al parlamentului, vicecancelar (sau șef) al London University și autor de cărți populare, printre destul de multe altele. Ca arheolog, a creat termenii de *paleolitic*, *mezolitic* și *neolitic* și a fost unul dintre primii care au folosit

noul termen adecvat de *preistorie*. Ca politician și membru al parlamentului din partea Partidului Liberal, a devenit un apărător al oamenilor muncii. A introdus legi care limitau programul de lucru din ateliere la zece ore pe zi, iar în 1871 a determinat – practic de unul singur – adoptarea Legii Sărbătorilor Bancare, care introducea ideea uimitor de radicală a unei sărbători laice plătite pentru lucrători^{3*}. Este aproape imposibil să ne imaginăm acum câtă emoție a produs aceasta. Înainte de noua lege a lui Lubbock, cei mai mulți angajați erau învoiți de la muncă în Vinerea Mare, în prima și a doua zi de Crăciun (dar de regulă nu în ambele zile) și duminicile, și asta era tot. Ideea de a avea o zi liberă în plus – și încă vara – era extrem de palpitantă. Există un acord general conform căruia Lubbock era cel mai popular om din Anglia, iar multă vreme sărbătorile publice au fost numite cu afecțiune „zilele Sfintului Lubbock”. Nimeni din epoca sa nu ar fi putut bănui vreodată că într-o bună zi numele lui va fi uitat.

Dar Lubbock este important pentru noi datorită unei alte inovații: conservarea monumentelor străvechi. În 1872, Lubbock a aflat de la un paroh din zona rurală a comitatului Wiltshire că o mare bucată din Avebury, un cerc străvechi de pietre considerabil mai mare decât Stonehenge (deși nu atât de pitoresc în compoziție), urma să fie demolată pentru construirea unor locuințe noi. Lubbock a cumpărat terenul amenințat, împreună cu alte două monumente străvechi din apropiere, West Kennet Long Barrow și Silbury Hill (o movilă imensă făcută de mâna omului – cea mai mare din Europa), dar, în mod evident, el nu putea să protejeze fiecare obiect prețios care era amenințat, astfel încât a început să facă presiuni pentru adoptarea unor legi care să salvgardeze comorile istorice. Realizarea acestei ambiții nu era nici pe departe atât de simplă pe cât ar sugera bunul-simț

că ar trebui să fie, deoarece partidul tory aflat la putere și condus de Benjamin Disraeli o considera un atac sfruntat la adresa drepturilor de proprietate. Ideea de a-i acorda unui funcționar guvernamental dreptul de a veni pe terenul unei persoane de rang superior și de a-i spune acesteia cum să-și administreze proprietatea era absurdă – revoltătoare. Însă Lubbock a perseverat și, în 1882, sub noul guvern liberal al lui William Ewart Gladstone, a reușit să treacă prin parlament Legea Protejării Monumentelor Vechi – un reper în materie de legiferare, dacă a existat vreodată unul.

Deoarece protejarea monumentelor era o chestiune atât de sensibilă, s-a căzut de acord ca primul Inspector al Monumentelor Vechi să fie cineva pe care proprietarii de pământ să îl poată respecta, în mod ideal el însuși un mare proprietar de pământ. Întâmplarea a făcut ca Lubbock să cunoască exact persoana potrivită – bărbatul care era pe punctul de a-i deveni socru, nimeni altul decât Augustus Henry Lane Fox Pitt Rivers.

Relația lor prin alianță trebuie să fi fost la fel de surprinzătoare pentru ei precum este și pentru noi. Printre altele, cei doi bărbați aveau aproape aceeași vîrstă. Întâmplarea făcuse ca Lubbock, proaspăt văduv, să o întâlnească pe fiica lui Pitt Rivers, Alice, într-un weekend petrecut la castelul Howard, la începutul anilor 1880. Lubbock avea aproape 50 de ani, Alice doar 18. Este greu să ghicim în mod plauzibil ce anume a aprins scînteia dintre cei doi, dar la puțin timp după aceea s-au căsătorit. Nu a fost o căsnicie extraordinar de fericită. Ea era mai tînără decât unii dintre copiii lui, ceea ce făcea ca relația să fie dificilă, și se pare că era prea puțin interesată de munca lui, dar cu siguranță viața cu Lubbock era mai bună decât să fii bătută cu cravașa pînă cazi la pămînt.

Fie că Lubbock nu avea cunoștință despre brutalitatea lui Pitt Rivers față de Alice, fie că era pur și simplu dispus să o treacă cu vederea – și

puține lucruri spun mai multe despre acea epocă decât faptul că ambele variante erau posibile –, el și Pitt Rivers au avut o relație de colaborare fericită, fără îndoială deoarece aveau atît de multe interese comune. Ca Inspector al Monumentelor Vechi, puterile lui Pitt Rivers nu erau spectaculoase. Sarcina lui era aceea de a identifica monumente importante care puteau fi puse în pericol și de a propune ca acestea să fie luate în grijă de către stat, dacă proprietarul dorea. Pînă și Lubbock a ezitat înainte de a renunța la Silbury Hill. Legea excludea cu grijă casele, castelele și construcțiile eclesiastice. Tot ce mai rămînea erau monumentele preistorice. Oficiul Lucrărilor Publice nu îi oferea lui Pitt Rivers aproape nici un ban – jumătate din bugetul său pe un an a fost cheltuit pentru împrejmuirea cu un gard scund a unei singure movile funerare –, iar în 1890 i-a eliminat complet salariul, ulterior acoperindu-i doar cheltuielile. Chiar și așa, i-a cerut să nu mai „trîmbițeze” după noi monumente.

Pitt Rivers a murit în 1900. În decurs de 18 ani, el a reușit să pună pe listă (sau „să inventarieze”, potrivit jargonului) doar 43 de monumente, depășind cu puțin cifra de două pe an. (Numărul monumentelor vechi inventariate astăzi este de peste 19.000.) Dar el a ajutat la crearea a două precedente de o importanță enormă – că obiectele vechi sînt suficient de prețioase pentru a fi protejate și că proprietarii de monumente vechi au datoria de a avea grijă de ele. Aceste politici nu au fost întotdeauna aplicate cu multă rigoare pe vremea lui, dar principiile pe care le conțineau erau cruciale și i-au inspirat pe alții să întreprindă acțiuni de protejare suplimentare. Societatea pentru Protejarea Clădirilor Vechi, condusă de designerul William Morris, a fost înființată în 1877, iar Fondul Național i-a urmat în 1895. În sfîrșit, monumentele britanice începeau să se bucure de un anumit grad de protecție oficială.

Însă riscurile persistau. Stonehenge a rămas în mâini private, iar proprietarul, sir Edmund Antrobus, a refuzat să urmeze recomandările guvernamentale și chiar să-i primească pe inspectori pe domeniul său. În jurul anului 1900, se spunea că un cumpărător anonim era interesat de transportarea pietrelor în America, pentru a le reamplasa ca atracție turistică undeva în vest. Dacă Antrobus ar fi acceptat o astfel de ofertă, nimic prevăzut de lege nu l-ar fi putut împiedica. Și, într-adevăr, multă vreme nici nu a fost nimeni dispus să încerce. Timp de zece ani după moartea lui Pitt Rivers, postul de Inspector al Monumentelor Vechi a fost vacant, din lipsă de fonduri.

II

Chiar în timp ce se derulau toate aceste evenimente, viața din zona rurală britanică era modificată brutal de un eveniment rareori pomenit acum, dar care a fost unul dintre cele mai catastrofale din punct de vedere economic din întreaga istorie britanică: criza agricolă din anii 1870, când recoltele au fost dezastruoase în șapte ani din zece. De data aceasta însă, fermierii și proprietarii de pământ nu puteau compensa prin creșterea prețurilor, așa cum făcuseră întotdeauna în trecut, deoarece se confruntau cu o concurență puternică din străinătate. America, mai ales, devenise o enormă mașină agricolă. Grație secerătorii lui McCormick și altor mașinării mari și zgomotoase, preeriile Americii deveniseră devastator de productive. Între anii 1872 și 1902, producția americană de grâu a crescut cu 700%. În aceeași perioadă, producția britanică de grâu a scăzut cu peste 40%.

Prețurile s-au prăbușit și ele. Grâul, orzul, ovăzul, slănina, carnea de porc, de oaie și de miel s-au înjumătățit, aproximativ, ca valoare de-a lungul ultimului sfert al secolului al XIX-lea. Lâna a scăzut de la 28 de șilingi balotul de 6,3 kilograme la doar 12. Mii de fermieri arendași au fost ruinați. Peste 100.000 de fermieri și de lucrători agricoli au părăsit pământurile. Câmpurile stăteau necultivate. Chiriile rămâneau neplătite. Nu exista nicăieri nici o perspectivă de ajutor. Bisericile de țară deveneau ostentativ de goale, pe măsură ce registrele cu enoriași se subțiau. Credincioșii rămași erau mai săraci ca oricând. Nu era o perioadă prea bună să fii cleric de țară. Nu avea să mai fie niciodată.

La apogeul crizei agricole, guvernul britanic condus de liberali a făcut un lucru ciudat. A inventat un impozit menit să pedepsească o clasă de oameni care deja sufereau grav și care nu făcuseră nimic pentru a provoca problemele curente. Clasa era cea a marilor proprietari de pământ, iar impozitul era pe moștenire. Viața era pe cale să se modifice radical pentru mii de oameni, inclusiv pentru domnul Marsham al nostru.

Creatorul noului impozit era sir William George Granville Venables Vernon Harcourt, ministrul de Finanțe, un om ce pare să nu fi fost prea plăcut de nimeni, în nici un moment al vieții sale, nici măcar de către propria familie. Cunoscut în mod familiar, dacă nu de-a dreptul afectuos, drept „Jumbo” din cauza magnificei sale corpolențe, Harcourt era un persecutor neașteptat al clasei proprietarilor de pământ, de vreme ce el însuși se număra printre ei. Reședința familiei Harcourt era Nuneham Park din Oxfordshire, pe care am vizitat-o deja în această carte. Dacă vă mai amintiți, Nuneham este locul în care un Harcourt anterior reconfigurase domeniul, dar nu reușise să-și amintească unde fusese vechiul puț al satului,

căzînd în el și înecîndu-se. De cînd existau conservatorii, membrii familiei Harcourt se numărau printre ei, astfel că înscrierea lui William în rîndul liberalilor a fost considerată în cadrul familiei drept cea mai cruntă trădare. Pînă și liberalii au fost uimiți de impozitul lui. Lordul Rosebery, prim-ministrul (el însuși un mare proprietar de pămînt), s-a întrebat dacă nu trebuia acordată o păsuire măcar în acele cazuri în care doi moștenitori mureau imediat unul după celălalt. Ar fi fost dur, s-a gîndit Rosebery, ca un domeniu să fie impozitat a doua oară înainte ca legatarul să aibă ocazia de a reface finanțele familiei. Însă Harcourt a refuzat toate apelurile la concesi.

Faptul că Harcourt nu avea aproape nici o șansă de a moșteni proprietatea propriei familii îi influența fără îndoială principiile. În realitate însă, probabil spre surpriza sa, chiar a moștenit-o, atunci cînd fiul fratelui său mai mare a murit brusc, fără moștenitori, în primăvara anului 1904. Însă Harcourt nu a apucat să se bucure prea mult de norocul său. A murit el însuși șase luni mai tîrziu, ceea ce însemna că moștenitorii lui erau printre primii taxați a doua oară exact în modul de care Rosebery se temuse și pe care el îl respinsese. Rareori viața ne oferă lecții mai clare decît aceasta.

Impozitul pe moștenire era pe vremea lui Harcourt un modest 8% pentru domeniile evaluate la peste un milion de lire, dar s-a dovedit a fi o sursă de venit atît de fiabilă și de populară în rîndul milioaneilor de oameni care nu trebuiau să-l plătească, încît a fost crescut în mod repetat, pînă cînd, în ajunul celui de-al Doilea Război Mondial, se ridica la 60% – un nivel care ar fi stors lacrimi și celor mai bogați ochi. În același timp, au fost crescute în mod repetat impozitele pe venit și au fost inventate alte noi taxe – o taxă pe terenul neconstruit, o taxă a valorii graduale și o taxă suplimentară – toate acestea vizîndu-i în mod disproporționat pe cei cu mult pămînt și accente

aristocratice. În cuvintele lui David Cannadine, pentru clasele superioare secolul XX devenise o epocă „a tristeții atotcuprinzătoare”.

Cei mai mulți trăiau într-o stare de criză semipermanentă. Când situația devenea cu adevărat rea – când trebuia înlocuit un acoperiș sau un impozit ajungea la scadență –, dezastrul putea fi în general amânat prin vânzarea bunurilor moștenite. Tablouri, tapițerii, bijuterii, cărți, porțelanuri, argintărie, timbre rare, orice putea să atragă un preț rezonabil se revărsa din reședințele englezești grandioase pentru a ajunge în muzee sau pe mâinile străinilor. Aceasta a fost epoca în care Henry Clay Folger a cumpărat toate exemplarele din prima ediție a operelor lui Shakespeare pe care a putut să pună mîna și George Washington Vanderbilt a cumpărat suficiente comori pentru a umple conacul său cu 250 de camere din Biltmore, în care oameni precum Andrew Mellon, Henry Clay Frick și J.P. Morgan achiziționau clasici cu toptanul, iar William Randolph Hearst achiziționa aproape orice altceva putea găsi.

Aproape că nu a existat casă importantă din Anglia care să nu fi cedat ceva, la un moment dat. Familia Howard, de la castelul Howard, a renunțat la 110 opere clasice și la peste 1.000 de cărți rare. La palatul Blenheim, ducii de Marlborough au vîndut teancuri de tablouri, inclusiv 18 lucrări de Rubens și peste o duzină de Van Dyck, înainte de a descoperi, tardiv, atractivitatea financiară a căsătoriilor cu americane bogate. Fabulos de bogatul duce de Hamilton a vîndut în 1882 diverse obiecte disparate, dar încă de lux, în valoare de aproape 400.000 de lire, apoi a revenit cîțiva ani mai tîrziu și a mai vîndut de aproximativ 250.000 de lire. Pentru mulți, marile case de licitație din Londra au început să devină un fel de case de amanet.

După ce vindeau tot ce era de valoare de pe pereți și podele, proprietarii vindeau uneori și

pereții și podelele. O cameră cu toate finisajele a fost extrasă din Wingerworth Hall din Derbyshire și inserată în St Louis Art Museum. O scară de Grinling Gibbons a fost scoasă din Cassiobury Park, din Hertfordshire, și reconstruită la Metropolitan Museum of Art, la New York. Uneori plecau case întregi, cum s-a întâmplat cu Agecroft Hall, un conac arătos construit în stil Tudor din Lancashire, care a fost demontat, împachetat în lăzi numerotate și transportat în Richmond, Virginia, unde a fost reasamblat și unde încă se înalță mîndru.

Foarte rar, exista și ceva bun în toate aceste greutăți. Moștenitorii lui sir Edmund Antrobus, neputînd să păstreze domeniul, l-au scos pe piață în 1915. Un om de afaceri și crescător de cai local, sir Cecil Chubb, a cumpărat Stonehenge pentru 6.600 de lire – aproximativ 300.000 de lire în banii de astăzi, deci nu o sumă derizorie – și l-a oferit cu mare generozitate națiunii, astfel încît în sfîrșit era în siguranță.

Însă astfel de deznodăminte fericite erau excepționale. Pentru multe sute de case de la țară nu exista nici o salvare, iar soarta tristă era declinul și, în cele din urmă, demolarea. Aproape toate pierderile erau regretabile. Unele erau aproape scandaloase. Castelul Streatlam, pe vremuri una dintre cele mai frumoase reședințe din comitatul Durham, a fost dat Gărzii Civile, care l-a folosit, în mod uimitor, ca țintă de antrenament. Aston Clinton, o reședință din secolul al XIX-lea de un pronunțat și exuberant farmec, deținută pe vremuri de familia Rothschild, a fost cumpărată de consiliul local din Buckinghamshire și demolată pentru a face loc unui centru insipid de pregătire vocațională. Atît de rea a ajuns soarta reședințelor grandioase, încît se spune că una din Lincolnshire a fost cumpărată de o companie cinematografică doar ca să poată fi incendiată pentru scena culminantă a unui film.

Se pare că nicăieri nu exista cu adevărat siguranță. Pînă și Chiswick House, o clădire-reper după orice standarde, era cît pe ce să fie pierdută. Pentru o vreme a fost azil de nebuni, dar în anii 1950 era deja goală și pusă pe lista pentru demolare. Din fericire, a existat suficientă rațiune pentru a fi salvată și acum este în siguranță, în grija English Heritage, o organizație publică. National Trust a salvat aproximativ alte 200 de case de-a lungul secolului, iar cîteva au supraviețuit transformîndu-se în atracții turistice – proces care, la început, nu a decurs întotdeauna fără probleme. Simon Jenkins relatează că o bunică ce trăia într-una dintre reședințele grandioase refuza să părăsească una dintre camere ori de cîte ori erau curse de cai la televizor. „A fost votată cel mai frumos exponat”, adaugă Jenkins. Multe alte reședințe mari au cunoscut o viață nouă ca școli, clinici sau alte instituții. Nuneham Park a lui sir William Harcourt a fost o bună parte a secolului XX centru de pregătire pentru Royal Air Force. (Acum este un refugiu de cult.)

Însă alte cîteva sute au fost demolate fără nici o ceremonie. În anii 1950, vîrfurile perioadei de distrugere, reședințele grandioase dispăreau într-un ritm de aproximativ două pe săptămînă. Numărul exact al reședințelor mărețe care au dispărut în total este necunoscut. În 1974, Victoria & Albert Museum din Londra a organizat o expoziție celebră, „Distrugerea reședințelor de la țară”, în care a trecut în revistă pierderile enorme de reședințe grandioase din secolul precedent. În total, curatorii Marcus Binney și John Harris au numărat 1.116 reședințe mărețe pierdute, dar cercetările ulterioare au sporit această cifră la 1.600 chiar înainte ca expoziția să ia sfîrșit, iar acum este plasată de regulă în jurul a 2.000 – o cifră dureros de substanțială, dacă ne amintim că acestea erau unele dintre cele mai frumoase, elegante, uimitoare, influente și, în mod evident,

demne de a fi prețuite reședințe ce au fost ridicate vreodată pe planetă.

III

Așadar, aceasta era situația pentru domnul Marsham și secolul său, pe măsură ce se îndreptau împreună spre ultimii lor ani. Din perspectiva vieții domestice, nu existase niciodată o perioadă mai interesantă sau mai plină de evenimente. Viața privată a fost complet transformată în secolul al XIX-lea – social, intelectual, tehnologic, igienic, vestimentar, sexual și aproape în orice altă privință care ar putea fi transpusă într-un adverb. Domnul Marsham s-a născut (în 1822) într-o lume care încă era, în esență, medievală – un loc al iluminatului cu lumânări, al tratamentelor cu lipitori, al călătoriilor pe jos, al știrilor de departe care erau deja vechi de săptămîni sau luni de zile – și a apucat să asiste la apariția unui șir de minuni: vapoarele cu aburi și trenurile de viteză, telegrafia, fotografia, anestezia, instalațiile sanitare, iluminatul cu gaz, antisepticele medicinale, refrigerarea, telefoanele, lumina electrică, muzica înregistrată, mașinile și avioanele, zgîrie-norii, cinematografia, radioul și literalmente zeci de mii de alte lucruri mărunte, de la săpunurile produse în masă la mașinile de tuns iarba împinse manual.

Este aproape imposibil să ne dăm seama la cît de multe schimbări radicale de zi cu zi erau expuși oamenii în secolul al XIX-lea, în special în a doua sa jumătate. Pînă și conceptul elementar de weekend era nou-nouț. Termenul nu este consemnat în engleză înainte de 1879, cînd apare în revista *Notes & Queries* în fraza: „În Staffordshire, dacă o persoană pleacă de acasă sîmbătă după-amiaza, la sfîrșitul muncii sale de

peste săptămână, pentru a petrece seara de sîmbătă și duminica următoare cu prietenii aflați în alt loc, se spune că își petrece *weekendul* la cutare”. În mod evident, chiar și așa, cuvîntul desemna doar după-amiaza de sîmbătă și ziua de duminică, și doar pentru anumiți oameni. Abia în anii 1890 a ajuns să fie universal înțeles, chiar dacă încă nu și universal savurat, dar un anumit drept la relaxare era, în mod indubitabil, pe cale să apară.

Ironia în toate acestea este că, pe măsură ce lumea devenea mai agreabilă pentru majoritatea oamenilor – mai strălucitor iluminată, cu instalații mai fiabile, cu mai mult timp liber și răsfăț și cu distracții mai stridente –, ea se destrăma încet pentru cei ca domnul Marsham. Criza agricolă care a început în anii 1870 și a continuat aproape la nesfîrșit era o provocare la fel de palpabilă pentru pastorii de țară ca și pentru proprietarii bogați de pămînt de care depindeau aceștia și era de două ori mai dificilă pentru cei a căror bunăstare familială era legată de pămînt, ca în cazul domnului Marsham.

În anul 1900, cîștigurile unui pastor erau deja, în termeni reali, mult sub jumătate din ce fuseseră cu 50 de ani înainte. *Crockford's Clerical Directory* din 1903 consemna sumbru că „un segment considerabil” al clerului trăia la nivelul „subzistenței elementare”. Un reverend pe nume F.J. Bleasby, se spunea mai departe, depusese 470 de cereri fără nici un succes pentru a obține o parohie, iar în cele din urmă intrase într-un azil de muncă, înfrînt și umilit. Pastorul prosper era ceva de domeniul trecutului, în mod evident și iremediabil.

Casele parohiale întortocheate care pe vremuri făceau viața unui cleric de țară comodă și agreabilă erau acum pentru mulți doar imense și igrasioase poveri. Mulți clerici din secolul XX, care aveau origini mai modeste și se chinuiau cu venituri mult reduse, nu își puteau permite să

întrețină astfel de proprietăți spațioase. În 1933, o anumită doamnă Lucy Burnett, soția unui vicar de țară din Yorkshire, explica, plângându-se, unei comisii a bisericii cât de mare era casa parohială pe care trebuia să o administreze: „Dacă în bucătărie ar cânta o fanfară, nu cred că din salon s-ar auzi”, spunea ea. Responsabilitatea pentru îmbunătățirile interioare le revenea locatarilor, dar aceștia erau tot mai săraci ca să le mai facă. „Multe case parohiale au petrecut 20, 30, chiar 50 de ani fără nici un fel de redecorare”, scria Alan Savidge într-o istorie a caselor parohiale apărută în 1964.

Cea mai simplă soluție pentru Biserică era să vândă casele parohiale problematice și să construiască ceva mai mic alături. Comisarii Bisericii Anglicane, oficialii însărcinați cu lichidarea caselor, nu erau întotdeauna cei mai perspicace oameni de afaceri, trebuie s-o spunem. În *The Old Rectory* (2009), Anthony Jennings consemnează modul în care, în 1983, aceștia au vândut puțin peste 300 de case parohiale la un preț mediu de 64.000 de lire, dar au cheltuit în medie 76.000 de lire pentru a construi altele în loc, mult inferioare.

Din cele 13.000 de case parohiale care existau în 1900, doar 900 se mai află astăzi în proprietatea Bisericii Anglicane. Casa noastră parohială a fost vândută unui particular în 1978. (Nu știu pentru ce sumă.) Istoria ei de casă parohială a durat 127 de ani, timp în care a fost căminul a opt clerici. În mod curios, ultimii șapte pastori au locuit în casă mai mult decât personajul misterios care a construit-o. Thomas Marsham a plecat în 1861, după doar zece ani, pentru a prelua un nou post de pastor la Saxlingham, o poziție aproape la fel de obscură dintr-un sat aflat la 35 de kilometri spre nord, lângă mare.

De ce a construit pentru el însuși o casă atât de mare este o întrebare la care nu vom putea răspunde niciodată. Poate că spera să impresioneze

vreo tânără încântătoare pe care o cunoștea, dar ea l-a refuzat și s-a căsătorit cu altul. Poate că ea chiar l-a ales pe el, dar a murit înainte ca ei să se poată căsători. Ambele situații erau destul de frecvente la mijlocul secolului al XIX-lea și ambele ar putea explica unele dintre misterele privitoare la proiectarea casei parohiale, cum ar fi prezența unei camere a copiilor și feminitatea vagă a camerei vineții, deși nimic din ce putem noi sugera nu poate fi acum mai mult decât o simplă bănuială. Tot ce se poate spune este că, dacă a găsit fericirea în viață, aceasta nu a fost în cadrul căsniciei.

Putem spera cel puțin că relația cu devotata lui menajeră, domnișoara Worm, implica un anumit grad de căldură și afecțiune, oricât de stingher exprimate. A fost, aproape sigur, cea mai lungă relație din viețile amândurora. În 1899, când domnișoara Worm a murit la vârsta de 76 de ani, fusese menajera lui mai bine de jumătate de secol. În același an, domeniul familiei Marsham din Stratton Strawless a fost vândut în 15 loturi, probabil pentru că nu s-a găsit nimeni care să îl cumpere întreg. Vânzarea a marcat sfârșitul a 400 de ani de preeminență a familiei Marsham în acel ținut. Astăzi, tot ce mai rămîne ca memento al acestui fapt este o crîsmă numită Marsham Arms din Hevingham, satul învecinat.

Domnul Marsham a mai trăit aproape șase ani. A murit într-un azil de bătrîni dintr-un sat învecinat, în 1905. Avea 83 de ani și, în afară de anii petrecuți la școală, își trăise întreaga viață pe pămîntul Norfolkului, într-un perimetru cu un diametru ceva mai mare de 35 de kilometri.

IV

Am început de aici, din pod – cu mult timp în urmă, pare acum –, când m-am cățărat prin chepengul podului ca să caut sursa unei scurgeri. (S-a dovedit a fi o țiglă care alunecase și lăsa ploaia să se strecoare înăuntru.) Poate vă amintiți că acolo am descoperit o ușă care ducea către un spațiu de pe acoperiș ce oferea o priveliște asupra zonei rurale. Acum câteva zile am urcat iar acolo, pentru prima oară de când începusem lucrul la carte. Mă întrebam vag dacă acum, când știam câte ceva despre domnul Marsham și circumstanțele în care trăise, aveam să văd lumea diferit.

Nu s-a întâmplat așa. Ceea ce m-a surprins a fost nu cât de mult se schimbase lumea de jos de pe vremea domnului Marsham, ci cât de puțin. Evident, dacă domnul Marsham ar învia, ar fi șocat de unele noutăți – mașini gonind pe drumul aflat în plan mediu-îndepărtat, un elicopter trecând zgomotos pe deasupra –, însă el ar privi mai ales un peisaj aparent etern și cât se poate de familiar.

Aerul de permanență este, desigur, o iluzie. Nu-i vorba că peisajul nu s-ar fi schimbat, ci doar că s-a schimbat prea lent pentru a se putea observa, chiar și în decursul a aproximativ 160 de ani. Dacă am merge înapoi suficient de mult, am vedea destule schimbări. Dacă am călători în trecut 500 de ani, nu am găsi aproape nimic familiar în afară de biserici, câteva modele de garduri vii și câmpuri și traseul leneș al unora dintre drumuri. Dacă am merge puțin mai departe, l-am putea vedea pe romanul care a pierdut pandantivul falic cu care am început cartea. Dacă am merge mult mai departe – cu 400.000 de ani în urmă, să zicem –, am găsi lei, elefanți și alte animale exotice păscând pe câmpiile aride. Acestea erau ființele care au lăsat, în învecinatul Hoxne, oasele care i-au fascinat atît de mult pe primii arheologi precum John Frere. Situl descoperirii lui e prea departe ca să poată fi văzut de pe acoperișul nostru, dar oasele pe care le-a adunat puteau proveni cu

ușurință de la animale care păscuseră pe terenul nostru.

În mod remarcabil, ceea ce a adus aceste animale în această parte a lumii era o climă cu doar aproximativ trei grade mai caldă decât cea de astăzi. Unii dintre contemporanii noștri vor trăi din nou într-o țară la fel de caldă. Dacă aceasta va fi un Serengeti pîrjolit sau un paradis verde al viței-de-vie domestice și al unui sezon neîntrerupt al fructelor depășește preocupările cărții de față. Cu siguranță va fi un loc foarte diferit, la care viitorii oameni vor trebui să se adapteze într-un ritm mult mai rapid decât cel geologic.

Unul dintre lucrurile care nu se văd de pe acoperișul nostru este de cât de multă energie și alte aporturi avem nevoie acum ca să beneficiem de tihna și confortul la care am ajuns să ne așteptăm cu toții în viață. Foarte mult – un volum șocant. Din energia totală produsă pe Pământ de la începutul Revoluției Industriale încoace, jumătate a fost consumată în ultimii 20 de ani. Aceasta a fost consumată disproporționat de către noi, cei din lumea bogată; constituim o fracțiune extrem de privilegiată.

Astăzi, un cetățean obișnuit din Tanzania produce într-un an același volum de emisii de carbon pe care un european le generează fără efort în două zile și jumătate sau un american în 28 de ore. Pe scurt, putem să trăim așa cum o facem deoarece folosim resursele într-un ritm de sute de ori mai mare decât majoritatea celorlalți cetățeni ai planetei. Într-o bună zi – și nu vă așteptați să fie o zi îndepărtată –, mulți dintre cei aproximativ șase miliarde de oameni mai puțin prosperi vor cere să aibă lucrurile pe care le avem noi și să le obțină la fel de ușor ca noi, ceea ce va presupune mai multe resurse decât poate produce această planetă cu ușurință sau decât i-ar fi posibil să producă.

Cea mai mare ironie ar fi ca, prin neobositele noastre încercări de a ne face viețile confortabile și

fericite, să fi creat o lume care să nu aibă nimic din cele două. Dar, desigur, acesta ar fi subiectul unei alte cărți.

- 1* O sută de ani mai târziu, când importanța descoperirii a fost în sfârșit înțeleasă, o perioadă geologică a fost numită Hoxnian, după satul în care Frere a făcut descoperirea.
- 2* Fiul cel mare al lui Pitt Rivers, Alexander, pare să fi moștenit pasiunea tatălui său pentru chinuirea chiriașilor. Unul dintre aceștia, un bărbat odinioară blînd, a fost adus la disperare în asemenea măsură de tînărul Alexander, încît a scris „PROPRIETAR ESCROC” cu erbicid pe gazonul din Rushmore. Alexander l-a dat în judecată pentru calomnie și a primit despăgubiri simbolice de un șiling, dar l-a bucurat faptul că toate cheltuielile procesului îl sărăciseră pe chiriaș. Ceilalți opt copii ai lui Pitt Rivers par, în general, să fi fost destul de cumsecade. George – cel alungat de pe domeniu și, astfel, cauza involuntară a bătăii primite de sora lui – a devenit un inventator de succes, interesat în special de lumina electrică. În 1881 a prezentat un bec incandescent la Expoziția de la Paris care a fost considerat la fel de bun ca oricare alt produs al lui Edison sau Swan.
- 3* Denumirea „sărbătoare bancară” era ciudată, iar Lubbock nu a explicat niciodată de ce a ales să îi spună așa în loc de „sărbătoare națională” ori „sărbătoare a lucrătorilor” – sau orice altceva la fel de descriptiv. S-a sugerat uneori că el gîndise sărbătoarea doar pentru lucrătorii din bănci, dar acest lucru nu este adevărat. Era gîndită pentru toată lumea.

Bibliografie

- Abse, Joan, *John Ruskin, The Passionate Moralists*, Londra, Quartet Books, 1980.
- Ackroyd, Peter, *Albion: The Origins of the English Imagination*, Londra, Chatto & Windus, 2002.
- Acton, Eliza, *Modern Cookery for Private Families*, Londra, Longman, Brown, Green and Longmans, 1858.
- Adams, William Howard (ed.), *The Eye of Thomas Jefferson*, Washington, National Gallery of Art, 1976.
- Addison, Sir William, *Farmhouses in the English Landscape*, Londra, Robert Hale, 1986.
- Alcabes, Philip, *Dread: How Fear and Fantasy Have Fueled Epidemics from the Black Death to Avian Flu*, New York, Public Affairs, 2009.
- Allen, Edward, *How Buildings Work: The Natural Order of Architecture*, New York, Oxford University Press, 1980.
- Amato, Ivan, *Stuff: The Materials the World Is Made Of*, New York, Basic Books, 1997.
- Andrade, E.N. da C., *A Brief History of the Royal Society*, Londra, Royal Society, 1960.
- Aries, Philippe, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*, Londra, Jonathan Cape, 1962.
- Arnstein, Walter L., *Britain Yesterday and Today: 1830 to the Present*, Lexington, Mass., D.C. Heath and Co., 1971.
- Ashenburg, Katherine, *The Dirt on Clean: An Unsanitized History*, New York, North Point Press/Farrar, Straus and Giroux, 2007.
- Ashton, Rosemary, *Thomas and Jane Carlyle: Portrait of a Marriage*, Londra, Chatto & Windus, 2001.
- Aslet, Clive, *The American Country House*, New Haven, Yale University Press, 1990.
- Ayres, James, *Domestic Interiors: The British Tradition 1500-1850*, New Haven, Yale University Press, 2003.
- Baer, N.S., și R. Snethlage (eds.), *Saving Our Architectural Heritage: The Conservation of Historic Stone Structures*,

- Chichester, John Wiley & Sons, 1997.
- Baird, Rosemary, *Mistress of the House: Great Ladies and Grand Houses 1670-1830*, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 2003.
- Bakalar, Nicholas, *Where the Germs Are: A Scientific Safari*, New York, John Wiley & Sons, 2003.
- Baker, Hollis S., *Furniture in the Ancient World: Origins and Evolution 3100-475 BC*, New York, Macmillan, 1966.
- Baldon, Cleo, și Ib Melchior, *Steps and Stairways*, New York, Rizzoli International, 1989.
- Ball, Philip, *Bright Earth: The Invention of Colour*, Londra, Viking, 2001.
- Baiter, Michael, *The Goddess and the Bull: Çatalhöyük: An Archaeological Journey to the Dawn of Civilization*, New York, Free Press, 2005.
- Barber, E.J.W., *Prehistoric Textiles: The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages, with Special Reference to the Aegean*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1991.
- Barber, E.J.W., *Women's Work: The First 20,000 Years; Women, Cloth and Society in Early Times*, New York, W.W. Norton, 1994.
- Barker, Graeme, *The Agricultural Revolution in Prehistory: Why Did Foragers Become Farmers?*, Oxford, Oxford University Press, 2006.
- Bascomb, Neal, *Higher: A Historic Race to the Sky and the Making of a City*, New York, Broadway Books, 2003.
- Bates, Elizabeth Bidwell, și Jonathan L. Fairbanks, *American Furniture 1620 to the Present*, New York, Richard Marek Publishers, 1981.
- Baugh, Albert C., și Thomas Cable, *A History of the English Language* (ediția a V-a), Upper Saddle River, N.J., Prentice Hall, 2002.
- Bax, B. Anthony, *The English Parsonage*, Londra, John Murray, 1964.
- Beard, Geoffrey, *The Work of Robert Adam*, Edinburgh, John Bartholomew & Son, 1978.
- Beauchamp, K.G., *Exhibiting Electricity*, Londra, The Institution of Electrical Engineers, 1997.
- Beebe, Lucius, *The Big Spenders*, Garden City, New York, Doubleday, 1966.

- Beeton, Isabella, *The Book of Household Management*, Londra, S.O. Beeton, 1861.
- Belanger, Terry, *Lunacy and the Arrangement of Books*, New Castle, Delaware, Oak Knoll Press, 2003.
- Bentley, Peter J., *The Undercover Scientist: Investigating the Mishaps of Everyday Life*, Londra, Random House, 2008.
- Berenbaum, May R., *Bugs in the System: Insects and Their Impact on Human Affairs*, Reading, Mass., Helix Books, 1995.
- Beresford, John (ed.), *The Diary of a Country Parson: The Reverend James Woodforde* (5 vol.), Oxford, Clarendon Press, 1924.
- Bernstein, William, *A Splendid Exchange: How Trade Shaped the World*, Londra, Atlantic Books, 2008.
- Berry, R.J. (ed.), *Biology of the House Mouse*, Londra, Zoological Society of Londra, 1981.
- Best, Gary Dean, *The Dollar Decade: Mammon and the Machine in 1920s America*, Westport, Conn., Praeger Publishers, 2003.
- Binney, Marcus, *SAVE Britain's Heritage, 1975-2005: Thirty Years of Campaigning*, Londra, Scala Publishers, 2005.
- Boardman, Barrington, *From Harding to Hiroshima*, New York, Dembner Books, 1985.
- Bodanis, David, *The Secret Garden*, New York, Simon & Schuster, 1992.
- Bodanis, David, *Electric Universe: The Shocking True Story of Electricity*, New York, Crown Publishers, 2005.
- Boorstin, Daniel J., *The Americans: The National Experience*, New York, Random House, 1965.
- Boorstin, Daniel J., *The Discoverers*, Londra, Penguin, 1983.
- Boucher, Bruce, *Palladio: The Architect in His Time*, New York, Abbeville Press, 1994.
- Bourke, Joanna, *Fear: A Cultural History*, Londra, Virago Press, 2005.
- Bourne, Jonathan, și Vanessa Brett, *Lighting in the Domestic Interior: Renaissance to Art Nouveau*, Londra, Sotheby's, 1991.
- Bourne, Russell, *Cradle of Violence: How Boston's Waterfront Mobs Ignited the American Revolution*, Hoboken, N.J., John Wiley & Sons, 2006.
- Bowers, Brian, *A History of Electric Light and Power*, Londra, Science Museum, 1982.

- Brady, Patricia, *Martha Washington: An American Life*, New York, Viking, 2005.
- Brand, Stewart, *How Buildings Learn: What Happens After They're Built*, New York, Viking, 1994.
- Brands, H.W., *The First American: The Life and Times of Benjamin Franklin*, Londra, Doubleday, 2000.
- Breen, T.H., *The Marketplace of Revolution: How Consumer Politics Shaped American Independence*, Oxford, Oxford University Press, 2004.
- Brett, Gerard, *Dinner Is Served: A History of Dining in England, 1400-1900*, Londra, Rupert Hart-Davis, 1968.
- Bridenbaugh, Carl, *Early Americans*, New York, Oxford University Press, 1981.
- Briggs, Asa, *Victorian People: Some Reassessments of People, Institutions, Ideas and Events, 1851-1867*, Londra, Odhams Press, 1954.
- Brimblecombe, Peter, *The Big Smoke: A History of Air Pollution in London Since Medieval Times*, Londra, Methuen, 1987.
- Brittain-Catlin, Timothy, *The English Parsonage in the Early Nineteenth Century*, Reading, Spire Books, 2008.
- Brodie, Fawn M., *Thomas Jefferson: An Intimate History*, New York, W.W. Norton, 1974.
- Brooke, Iris, *English Costume of the Seventeenth Century*, Londra, Adam & Charles Black, 1934.
- Brooks, John, *Once in Golconda: A True Drama of Wall Street 1920-1938*, New York, Harper & Row, 1969.
- Brothwell, Don și Patricia Brothwell, *Food in Antiquity: A Survey of the Diet of Early Peoples*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1969.
- Brown, Kevin, *The Pox: The Life and Near Death of a Very Social Disease*, Stroud, Gloucestershire, Sutton Publishing, 2006.
- Brunskill, Ian, și Andrew Sanders, *Great Victorian Lives: An Era in Obituaries*, Londra, Times Books, 2007.
- Brunskill, Ronald, *Brick Building in Britain*, Londra, Victor Gollancz, 1990.
- Brunskill, Ronald, și Alec Clifton-Taylor, *English Brickwork*, Londra, Hyperion/Ward Lock, 1977.
- Burchard, John, și Albert Bush-Brown, *The Architecture of America: A Social and Cultural History*, Boston, Little, Brown, 1961.

- Burkhardt, Frederick, și Sydney Smith (eds.), *The Correspondence of Charles Darwin, 1821-1836*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985.
- Burns, Ric, și James Sanders, *New York: An Illustrated History*, New York, Knopf, 1999.
- Bushman, Richard L., *The Refinement of America: Persons, Houses, Cities*, New York, Vintage Books, 1992.
- Busvine, James R., *Insects and Hygiene: The Biology and Control of Insect Pests of Medical and Domestic Importance in Britain*, Londra, Methuen, 1951.
- Byles, Jeff, *Rubble: Unearthing the History of Demolition*, New York, Harmony Books, 2005.
- Cadbury, Deborah, *Seven Wonders of the Industrial World*, Londra, Harper Perennial, 2004.
- Caiman, Sir Kenneth C., *Medical Education: Past, Present and Future*, Edinburgh, Churchill Livingstone, 2007.
- Cannadine, David, *The Pleasures of the Past*, Londra, Collins, 1989.
- Cannadine, David, *Aspects of Aristocracy: Grandeur and Decline in Modern Britain*, New Haven, Yale University Press, 1994.
- Cannadine, David, *The Decline and Fall of the British Aristocracy*, Londra, Penguin, 2005.
- Carpenter, Kenneth J., *The History of Scurvy and Vitamin C*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986.
- Carson, Gerald, *The Polite Americans*, New York, William Morrow, 1966.
- Carter, Gwendolen M., *The Government of the United Kingdom*, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1972.
- Carter, W. Hodding, *Flushed: How the Plumber Saved Civilization*, New York, Atria Books, 2006.
- Carver, Martin, *Sutton Hoo: Burial Ground of Kings*, Londra, British Museum Press, 1998.
- Caspall, John, *Fire and Light in the Home pre-1820*, Woodbridge, Suffolk, Antique Collectors Club, 1987.
- Cassidy, Tina, *Birth: A History*, Londra, Chatto & Windus, 2007.
- Catchpole, Antonia, David Clark, și Robert Peberdy, *Burford: Buildings and People in a Cotswold Town*, Londra, Phillimore, 2008.
- Catling, Harold, *The Spinning Mule*, Newton Abbot, David & Charles, 1970.

- Chadwick, Edwin, *Report from His Majesty's Commissioners for Inquiring into the Administration and Practical Operation of the Poor Laws*, Londra, B. Fellowes, 1834.
- Chadwick, George E., *The Works of Sir Joseph Paxton*, Londra, Architectural Press, 1961.
- Chadwick, Owen, *The Victorian Church*, Londra, Adam & Charles Black, 1970.
- Chandos, John, *Boys Together: English Public Schools 1800-1864*, Londra, Hutchinson, 1984.
- Chisholm, Kate, *Fanny Burney: Her Life, 1752-1840*, Londra, Chatto & Windus, 1998.
- Churchill, Allen, *The Splendor Seekers*, New York, Grosset & Dunlap, 1974.
- Cieraad, Irene (ed.), *At Home: An Anthropology of Domestic Space*, Syracuse, New York, Syracuse University Press, 1999.
- Clark, H.E., *The English Landscape Garden*, Londra, Pleiades Books, 1948.
- Cleland, Liza, Mary Harlow, și Lloyd Llewellyn-Jones (eds.), *The Clothed Body in the Ancient World*, Londra, Oxbow Books, 2005.
- Clifton-Taylor, Alec, *The Pattern of English Building*, Londra, Faber and Faber, 1987.
- Cloudsley-Thompson, J.L., *Spiders, Scorpions, Centipedes and Mites*, Londra, Pergamon Press, 1968.
- Cockayne, Emily, *Hubbub: Filth, Noise and Stench in England 1600-1770*, New Haven, Yale University Press, 2007.
- Cohen, Deborah, *Household Gods: The British and Their Possessions*, New Haven, Yale University Press, 2006.
- Coleridge, Arthur, *Chippendale Furniture, Circa 1745-1765*, New York, Clarkson N. Potter, 1968.
- Colley, Linda, *Britons: Forging the Nation 1707-1837*, Londra, Pimlico, 1992.
- Collingwood, W.G., *The Life of John Ruskin*, Londra, Methuen and Co., 1900.
- Collins, Irene, *Jane Austen: The Parson's Daughter*, Londra, Hambledon Press, 1998.
- Colquhoun, Kate, *A Thing in Disguise: The Visionary Life of Joseph Paxton*, Londra, Harper Perennial, 2004.
- Colquhoun, Kate, *Taste: The Story of Britain Through Its Cooking*, Londra, Bloomsbury, 2007.

- Corson, Richard, *Fashions in Hair: The First Five Thousand Years*, Londra, Peter Owen, 1965.
- Corson, Richard, *Fashions in Makeup from Ancient to Modern Times*, Londra, Peter Owen, 2003.
- Cossons, Neil (ed.), *The Making of the Modern World: Milestones of Science and Technology*, Londra, John Murray, 1992.
- Cowan, Henry J., *The Master Builders: A History of Structural and Environmental Design from Ancient Egypt to the Nineteenth Century*, New York, John Wiley & Sons, 1977.
- Cowan, Ruth Schwartz, *More Work for Mother: The Ironies of Household Technology from the Open Hearth to the Microwave*, New York, Basic Books, 1983.
- Coward, Barry, *The Stuart Age: England, 1603-1714* (ediția a II-a), Londra, Longman, 1980.
- Cox, Margaret, *Life and Death in Spitalfields, 1700 to 1850*, York, Council for British Archaeology, 1996.
- Crinson, Mark, și Jules Lubbock, *Architecture, Art or Profession? Three Hundred Years of Architectural Education in Britain*, Manchester, Prince of Wales Institute of Architecture, 1994.
- Crompton, Frank, *Workhouse Children*, Londra, Sutton Publishing, 1997.
- Crossley, Fred H., *Timber Building in England: From Early Times to the End of the Seventeenth Century*, Londra, B.T. Batsford, 1951.
- Crowfoot, Elisabeth, Frances Pritchard și Kay Staniland, *Textiles and Clothing c. 1150-c. 1450*, Londra, HMSO, 1992.
- Cruikshank, Dan, *The Story of Britain's Best Buildings*, Londra, BBC, 2002.
- Crystal, David, *The Stories of English*, Londra, Allen Lane, 2004.
- Cullwick, Hannah, *The Diaries of Hannah Cullwick, Victorian Maidservant*, Londra, Virago, 1984.
- Cummings, Richard Osborn, *The American and His Food: A History of Food Habits in the United States*, Chicago, University of Chicago Press, 1970.
- Cunningham, Hugh, *The Children of the Poor: Representations of Childhood Since the Seventeenth Century*, Oxford, Blackwell, 1991.
- Cunnington, C. Willett, și Phillis Cunnington, *The History of Underclothes*, Londra, Faber and Faber, 1951.

- Curl, James Stevens, *The Victorian Celebration of Death*, Londra, Sutton Publishing, 2000.
- Dale, Antony, *James Wyatt: Architect, 1746-1813*, Oxford, Basil Blackwell, 1936.
- Dalzell, Robert R., și Lee Baldwin Dalzell, *George Washington's Mount Vernon: At Home in Revolutionary America*, Oxford, Oxford University Press, 1998.
- Daniels, Jonathan, *The Time Between the Wars: Armistice to Pearl Harbor*, New York, Doubleday, 1966.
- Daumas, Maurice (ed.), *A History of Technology and Invention: Progress Through the Ages* (3 vol.), New York, Crown Publishing, 1979.
- David, Saul, *The Indian Mutiny: 1857*, Londra, Viking, 2002.
- Davidson, Marshall B., *The American Heritage History of Colonial America*, Boston, American Heritage, 1967.
- Davies, Norman, *The Isles: A History*, Londra, Macmillan, 1999.
- Davies, Stevie, *A Century of Troubles: England 1600-1700*, Londra, Pan Macmillan/Channel 4, 2001.
- Davin, Anna, *Growing Up Poor: Home, School and Street Life in London, 1870-1914*, Londra, Rivers Oram Press, 1996.
- Davis, Dorothy, *A History of Shopping*, Londra, Routledge & Kegan Paul, 1966.
- Davis, Pearce, *The Development of the American Glass Industry*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1949.
- De Botton, Alain, *The Architecture of Happiness*, New York, Pantheon, 2006.
- Deetz, James, *In Small Things Forgotten: The Archaeology of Early American Life*, New York, Doubleday, 1977.
- DeLaine, J., și D.E. Johnston (eds.), *Roman Baths and Bathing*, Portsmouth, Rhode Island, *Journal of Roman Archaeology*, 1999.
- Desmond, Adrian, și James Moore, *Darwin*, Londra, Michael Joseph, 1991.
- De Sola Pool, Ithiel, *Forecasting the Telephone: A Retrospective Technology Assessment*, Norwood, N.J., Ablex Publishing, 1983.
- Díaz-Andreu, Margarita, *A World History of Nineteenth-Century Archaeology: Nationalism, Colonialism, and the Past*, Oxford, Oxford University Press, 2007.
- Dillon, Francis, *The Pilgrims*, Garden City, N.Y., Doubleday, 1975.

- Dirks, Nicholas B., *The Scandal of Empire: India and the Creation of Imperial Britain*, Cambridge, Mass., Belknap Press, 2006.
- Dolan, Eric J., *Leviathan: The History of Whaling in America*, New York, W.W. Norton, 2007.
- Douglas, Ann, *Terrible Honesty: Mongrel Manhattan in the 1920s*, New York, Noonday Press/Farrar, Straus and Giroux, 1995.
- Downes, Kerry, *Sir John Vanbrugh: A Biography*, Londra, Sidgwick & Jackson, 1987.
- Dutton, Ralph, *The English Country House*, Londra, B.T. Batsford, 1935.
- Dyer, Christopher, *Making a Living in the Middle Ages: The People of Britain 850-1520*, New Haven, Yale University Press, 2002.
- Ede, Janet, și Norma Virgoe, *Religious Worship in Norfolk: The 1851 Census of Accommodation and Attendance at Worship*, Norwich, Norfolk Record Society, 1998.
- Eden, Mary, și Richard Carrington, *The Philosophy of the Bed*, Londra, Hutchinson, 1961.
- Ekirch, A. Roger, *At Day's Close: A History of Nighttime*, Londra, Phoenix, 2006.
- Elliott, Charles, *The Transplanted Gardener*, New York, Lyons & Burford, 1995.
- Emsley, John, *The Elements of Murder: A History of Poison*, Oxford, Oxford University Press, 2005.
- Evans, G. Blakemore (ed.), *The Riverside Shakespeare*, Boston, Houghton Mifflin Co., 1974.
- Evenson, A. Edward, *The Telephone Patent Conspiracy of 1876: The Elisha Gray-Alexander Bell Controversy and Its Many Players*, Jefferson, N.C., McFarland and Co., 2000.
- Fagan, Brian, *The Long Summer: How Climate Changed Civilization*, Londra, Granta, 2004.
- Farrell-Beck, Jane, și Colleen Gau, *Uplift: The Bra in America*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2002.
- Felstead, Alison, Jonathan Franklin și L. Pinfield, *Directory of British Architects, 1834-1900*, Londra, Mansell, 1993.
- Fernandez-Armesto, Felipe, *Food: A History*, Londra, Pan, 2001.
- Filby, Frederick A., *A History of Food Adulteration and Analysis*, Londra, George Allen & Unwin, 1934.
- Flanders, Judith, *The Victorian House: Domestic Life from Childbirth to Deathbed*, Londra, HarperCollins, 2003.

- Flanders, Judith, *Consuming Passions: Leisure and Pleasure in Victorian Britain*, Londra, Harper Perennial, 2007.
- Flannery, Tim, *The Weather Makers: The History and Future Impact of Climate Change*, Melbourne, Text Publishing, 2005.
- Fletcher, Anthony, *Growing Up in England: The Experience of Childhood, 1600-1914*, New Haven, Yale University Press, 2008.
- Forbes, Esther, *Paul Revere and the World He Lived In*, Boston, Houghton Mifflin, 1942.
- Fort, Tom, *The Grass Is Greener: Our Love Affair with the Lawn*, Londra, HarperCollins, 2000.
- Fortey, Adrian, *Objects of Desire: Design and Society Since 1750*, Londra, Thames & Hudson, 1995.
- Foss, Michael, *The Age of Patronage: The Arts in Society 1660-1750*, Londra, Hamish Hamilton, 1971.
- Fowler, Brenda, *Iceman: Uncovering the Life and Times of a Prehistoric Man Found in an Alpine Glacier*, Londra, Macmillan, 2001.
- Fraser, Antonia, *King Charles II*, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 1979.
- Fraser, Antonia, *The Weaker Vessel: Woman's Lot in Seventeenth-Century England*, Londra, Phoenix Press, 1984.
- Freedman, Paul, *Out of the East: Spices and the Medieval Imagination*, New Haven, Yale University Press, 2008.
- Gardiner, Juliet, *Wartime: Britain 1939-1945*, Londra, Headline, 2004.
- Garrett, Elisabeth Donaghy, *At Home: The American Family 1750-1870*, New York, Henry N. Abrams, 1990.
- Garrett, Laurie, *The Coming Plague: Newly Emerging Diseases in a World Out of Balance*, New York, Farrar, Straus and Giroux, 1994.
- Gascoigne, John, *Joseph Banks and the English Enlightenment: Useful Knowledge and Polite Culture*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.
- Gayle, Margot, și Carol Gayle, *Cast-Iron Architecture in America: The Significance of James Bogardos*, New York, W.W. Norton & Co., 1998.
- Gelis, Jacques, *History of Childbirth: Fertility, Pregnancy and Birth in Early Modern Europe*, Boston, Northeastern University Press, 1991.

- George, Wilma, *Biologist Philosopher: A Study of the Life and Writings of Alfred Russel Wallace*, Londra, Abelard-Schuman, 1964.
- Gerin, Winifred, *Charlotte Brontë: The Evolution of Genius*, Oxford, Clarendon Press, 1967.
- Gilbert, Christopher, *The Life and Works of Thomas Chippendale*, Londra, Christie's, 1978.
- Girouard, Mark, *Life in the English Country House: A Social and Architectural History*, New Haven, Yale University Press, 1978.
- Girouard, Mark, *Life in the French Country House*, New York, Alfred A. Knopf, 2000.
- Gloag, John, și Derek Bridgwater, *A History of Cast Iron in Architecture*, Londra, George Allen & Unwin, 1948.
- Glynn, Ian, și Jennifer Glynn, *The Life and Death of Smallpox*, Londra, Profile Books, 2004.
- Godfrey, Eleanor S., *The Development of English Glassmaking 1560-1640*, Oxford, Clarendon Press, 1975.
- Goodwin, Lorine Swainston, *The Pure Food, Drink and Drug Crusaders, 1879-1914*, Jefferson, N.C., McFarland & Co., 1999.
- Gosnell, Mariana, *Ice: The Nature, the History, and the Uses of an Astonishing Science*, New York, Alfred A. Knopf, 2005.
- Gotch, J. Alfred, *The Growth of the English House: From Early Feudal Times to the Close of the Eighteenth Century* (ediția a II-a), Londra, Batsford, 1909.
- Gray, Charlotte, *Reluctant Genius: Alexander Graham Bell and the Passion for Invention*, New York, Arcade Publishing, 2006.
- Green, Charles, *Sutton Hoo: The Excavation of a Royal Ship-Burial*, Londra, Merlin Press, 1963.
- Green, Harvey, *The Light of the Home: An Intimate View of the Lives of Women in Victorian America*, New York, Pantheon, 1983.
- Green, Sally, *Prehistorian: A Biography of Vere Gordon Childe*, Bradford-on-Avon, Wiltshire, Moonraker Press, 1981.
- Grenville, Jane, *Medieval Housing*, Londra, Leicester University Press, 1997.
- Grohskopf, Bernice, *The Treasure of Sutton Hoo: Ship-Burial for an Anglo-Saxon King*, Londra, Robert Hale, 1971.

- Grosvenor, Edwin S., și Morgan Wesson, *Alexander Graham Bell: The Life and Times of the Man Who Invented the Telephone*, New York, Harry N. Abrams, 1997.
- Guinness, Desmond, și Julius Trousdale Sadler, Jr, *The Palladian Style in England, Ireland and America*, Londra, Thames & Hudson, 1976.
- Halliday, Stephen, *The Great Stink of London: Sir Joseph Bazalgete and the Cleansing of the Victorian Capital*, Stroud, Gloucestershire, Sutton Publishing, 1999.
- Halperin, John, *The Life of Jane Austen*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1984.
- Hanson, Neil, *The Dreadful Judgement: The True Story of the Great Fire of London, 1666*, Londra, Doubleday, 2001.
- Hanson, Neil, *The Confident Hope of a Miracle: The True History of the Spanish Armada*, Londra, Doubleday, 2003.
- Hardyment, Christina, *From Mangle to Microwave: The Mechanization of Household Work*, Cambridge, Polity Press, 1985.
- Hardyment, Christina, *Home Comfort: A History of Domestic Arrangements*, Londra, Viking, 1992.
- Harris, Eileen, *Going to Bed*, Londra, HMSO, 1981.
- Harris, Eileen, *Keeping Warm*, Londra, Victoria & Albert Museum, 1982.
- Harris, Eileen, *The Genius of Robert Adam: His Interiors*, New Haven, Yale University Press, 2001.
- Hart-Davis, Adam, *What the Tudors and Stuarts Did for Us*, Londra, Boxtree/Pan Macmillan, 2002.
- Hartley, Sir Harold, *The Royal Society: Its Origins and Founders*, Londra, Royal Society, 1960.
- Harvey, John, *English Medieval Architects: A Biographical Dictionary Down to 1550*, Londra, B.T. Batsford, 1954.
- Headley, Gwyn, și Wim Meulenkaamp, *Follies: A National Trust Guide*, Londra, Jonathan Cape, 1986.
- Heffer, Simon, *Moral Desperado: A Life of Thomas Carlyle*, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 1995.
- Hemlow, Joyce (ed.), *The Journals and Letters of Fanny Burney (Madame d'Arblay)*, vol. 6, Oxford, Clarendon Press, 1975.
- Henderson, W.O., *The Life of Friedrich Engels*, Londra, Frank Cass, 1976.

- Herbert, Victor, *Nutrition Cultism: Facts and Fictions*, Philadelphia, George F. Sticley Co., 1980.
- Hibbert, Christopher, *London: The Biography of a City*, New York, William Morrow & Co., 1969.
- Hibbert, Christopher, *The Court at Windsor: A Domestic History*, Londra, Penguin, 1982.
- Hibbert, Christopher, *Redcoats and Rebels: The War for America, 1770-1781*, Londra, Grafton Books, 1990.
- Hibbert, Christopher, *Queen Victoria: A Personal History*, Londra, HarperCollins, 2000.
- Hibbert, Christopher, *Elizabeth I: A Personal History of the Virgin Queen*, Londra, Penguin, 2001.
- Hill, Rosemary, *Stonehenge*, Londra, Profile Books, 2008.
- Hill, Rosemary, *God's Architect: Pugin and the Building of Romantic Britain*, Londra, Penguin, 2008.
- Hirst, Francis W., *Life and Letters of Thomas Jefferson*, Londra, Macmillan, 1926.
- Hix, John, *The Glass House*, Londra, Phaidon, 1974.
- Hobsbawm, E.J., *Industry and Empire*, Londra, Penguin, 1968.
- Hodder, Ian, *The Leopard's Tale: Revealing the Mysteries of Çatalhöyük*, Londra, Thames & Hudson, 2006.
- Holderness, B.A., *Pre-Industrial England: Economy and Society from 1500 to 1750*, Londra, J.M. Dent & Sons, 1976.
- Holme, Thea, *The Carlyles at Home*, Londra, Persephone, 2002.
- Horn, Pamela, *The Rise and Fall of the Victorian Servant*, Dublin, Gill and Macmillan, 1975.
- Horn, Pamela, *Pleasures and Pastimes in Victorian Britain*, Stroud, Gloucestershire, Sutton Publishing, 1999.
- Howarth, Patrick, *The Year Is 1851*, Londra, William Collins Publishers, 1951.
- Hoyt, William G., și Walter B. Langbein, *Floods*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1955.
- Hughes, Kathryn, *The Short Life and Long Times of Mrs Beeton*, Londra, Fourth Estate, 2005.
- Hunt, Tristram, *Building Jerusalem: The Rise and Fall of the Victorian City*, Londra, Phoenix, 2005.
- Hutchinson, Horace G., *Life of Sir John Lubbock, Lord Avebury*, Londra, Macmillan, 1914.
- Hyam, Ronald, *Britain's Imperial Century, 1815-1914: A Study of Empire and Expansion*, Basingstoke, Palgrave/Macmillan,

2002.

- Inwood, Stephen, *A History of London*, Londra, Macmillan, 1998.
- Inwood, Stephen, *City of Cities: The Birth of Modern London*, Londra, Macmillan, 2005.
- Israel, Paul, *Edison: A Life of Invention*, New York, John Wiley & Sons, 1998.
- Jackson-Stops, Gervase, *The Country House in Perspective*, Londra, Pavilion, 1990.
- Jacobs, Jane, *The Economy of Cities*, Londra, Jonathan Cape, 1970.
- Jenkins, David (ed.), *The Cambridge History of Western Textiles* (2 vol.), Cambridge, Cambridge University Press, 2003.
- Jenkins, Simon, *England's Thousand Best Houses*, Londra, Penguin, 2004.
- Jennings, Anthony, *The Old Rectory: The Story of the English Parsonage*, Londra, Continuum, 2009.
- Jespersen, Otto, *Growth and Structure of the English Language* (ediția a IX-a), Garden City, N.Y., Doubleday, 1956.
- John, Eric, *Reassessing Anglo-Saxon England*, Manchester, Manchester University Press, 1996.
- Johnson, Malcolm, *St Martin-in-the-Fields*, Chichester, West Sussex, Phillimore & Co., 2005.
- Johnson, Matthew, *Housing Culture: Traditional Architecture in an English Landscape*, Londra, UCL, 1993.
- Johnston, Shirley, *Palm Beach Houses*, New York, Rizzoli International, 1991.
- Jokilehto, Jukka, *A History of Architectural Conservation*, Oxford, Butterworth-Heinemann, 1999.
- Jones, Maldwyn Allen, *American Immigration*, Chicago, University of Chicago Press, 1960.
- Jupp, Peter C., și Clare Gittings, *Death in England*, Manchester, Manchester University Press, 1999.
- Kay, Jane Holtz, *Lost Boston*, Boston, Houghton-Mifflin, 1980.
- Keay, John, *The Spice Route: A History*, Londra, John Murray, 2005.
- Kelly, Alison, *The Book of English Fireplaces*, Londra, Country Life Books, 1968.
- Kelly, Alison, *Mrs Coade's Stone*, Upton-upon-Severn, Self-Publishing Association/Georgian Group, 1999.
- Kelly, Ian, *Beau Brummell: The Ultimate Dandy*, Londra, Hodder & Stoughton, 2005.

- Keneally, Thomas, *The Great Shame and the Triumph of the Irish in the English-Speaking World*, New York, Nan Talese/Doubleday, 1999.
- King, Ross, *The Judgment of Paris: The Revolutionary Decade That Gave the World Impressionism*, New York, Walker & Co., 2006.
- Kiple, Kenneth R., și K.C. Ornelas (eds.), *The Cambridge World History of Food*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
- Kisseloff, Jeff, *You Must Remember This: An Oral History of Manhattan from the 1890s to World War II*, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1989.
- Kostof, Spiro, *America by Design*, New York, Oxford University Press, 1987.
- Koven, Seth, *Slumming: Sexual and Social Politics in Victorian London*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 2004.
- Kronenberger, Louis (ed.), *Atlantic Brief Lives: A Biographical Companion to the Arts*, Boston, Atlantic Monthly Press, 1965.
- Kurlansky, Mark, *Salt: A World History*, Londra, Vintage, 2003.
- Kurlansky, Mark, *The Big Oyster: New York in the World, a Molluscular History*, Londra, Jonathan Cape, 2006.
- Kyvig, David E., *Daily Life in the United States, 1920-1939*, Westport, Conn., Greenwood Press, 2002.
- Lacey, Robert, *Sir Walter Raleigh*, Londra, History Book Club, 1973.
- Lacey, Robert, și Danny Danziger, *The Year 1000: What Life Was Like at the Turn of the First Millennium*, Londra, Abacus, 2003.
- Laing, Alastair, *Lighting: The Arts and Living*, Londra, Victoria & Albert Museum, 1982.
- Laing, Lloyd, *The Archaeology of Late Celtic Britain and Ireland, c. 400-1200 AD*, Londra, Methuen, 1975.
- Lamb, H.H., *Historic Storms of the North Sea, British Isles and Northwest Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.
- Lambton, Lucinda, *Vanishing Victoriana*, Londra, Elsevier/Phaidon, 1976.
- Lambton, Lucinda, *Lucinda Lambton's A to Z of Britain*, Londra, HarperCollins, 1996.

- Lancaster, John, *Engineering Catastrophes: Causes and Effects of Major Accidents*, Cambridge, Abington Publishing, 1997.
- Larwood, Jacob, *The Story of London's Parks*, Londra, Chatto & Windus, 1881.
- Lasdun, Susan, *The English Park: Royal, Private and Public*, Londra, Andre Deutsch, 1991.
- Laslett, Peter, *The World We Have Lost: England Before the Industrial Age* (ediția a II-a), New York, Scribner, 1993.
- Leahy, Kevin, *Anglo-Saxon Crafts*, Londra, Tempus, 2003.
- Leapman, Michael, *The World for a Shilling: How the Great Exhibition of 1851 Shaped a Nation*, Londra, Headline, 2001.
- Leapman, Michael, *Inigo: The Troubled Life of Inigo Jones, Architect of the English Renaissance*, Londra, Headline, 2003.
- Lees-Milne, James, *Earls of Creation: Five Great Patrons of Eighteenth-Century Art*, Londra, Hamish Hamilton, 1962.
- Levi, Peter, *The Life and Times of William Shakespeare*, Londra, Macmillan, 1998.
- Lewis, R.A., *Edwin Chadwick and the Public Health Movement, 1832-1854*, Londra, Longmans, Green and Co., 1952.
- Lind, Carla, *The Lost Buildings of Frank Lloyd Wright*, Londra, Thames & Hudson, 1996.
- Lindsay, Jack, *1764: The Hurlyburly of Daily Life Exemplified in One Year of the Eighteenth Century*, Londra, Frederick Muller, 1959.
- Lingeman, Richard, *Small Town America: A Narrative History 1620-The Present*, New York, G.P. Putnam's Sons, 1980.
- Little, Lester D. (ed.), *Plague and the End of Antiquity: The Plague of 541-750*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.
- Littlejohn, David, *The Fate of the English Country House*, Oxford, Oxford University Press, 1997.
- Lofts, Norah, *Domestic Life in England*, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 1976.
- Longford, Elizabeth, *Wellington: A New Biography*, Stroud, Gloucestershire, Sutton Publishing, 2001.
- Loudon, Mrs, *Practical Instructions in Gardening for Ladies*, Londra, John Murray, 1841.
- Lovill, Justin (ed.), *Ringling Church Bells to Ward Off Thunderstorms and Other Curiosities from the Original Notes and Queries*, Londra, Bunbury Press, 2009.

- Lubbock, Jules, *The Tyranny of Taste: The Politics of Architecture and Design in Britain 1550-1960*, New Haven, Yale University Press, 1995.
- Lucie-Smith, Edward, *Furniture: A Concise History*, New York, Oxford University Press, 1979.
- Luyette, Henri, *Gustave Eiffel*, New York, Rizzoli International, 1985.
- Lynes, Russell, *The Domesticated Americans*, New York, Harper & Row, 1963.
- McCurdy, Howard E., *Space and the American Imagination*, Washington, Smithsonian Institution Press, 1997.
- McCusker, John J., și Russell R. Menard, *The Economy of British America, 1607-1789*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1985.
- McGee, Harold, *On Food and Cooking. The Science and Lore of the Kitchen*, Londra, Unwin Hyman, 1986.
- Macinnis, Peter, *The Killer Beans of Calabar and Other Stories*, Sydney, Allen & Unwin, 2004.
- Mackay, James A., *Sounds Out of Silence: A Life of Alexander Graham Bell*, Edinburgh, Mainstream Publishing, 1997.
- McLaughlin, Jack, *Jefferson and Monticello: The Biography of a Builder*, New York, Henry Holt, 1988.
- McPhee, John, *In Suspect Terrain*, New York, Noonday Press/Farrar, Straus & Giroux, 1987.
- McWilliams, James E., *A Revolution in Eating: How the Quest for Food Shaped America*, New York, Columbia University Press, 2005.
- Mann, Charles C., *1491: New Revelations of the Americas Before Columbus*, New York, Vintage, 2005.
- Margetson, Stella, *The Long Party: High Society in the Twenties and Thirties*, Farnborough, D.C. Heath, 1974.
- Mark, Robert, *Light, Wind and Structure: The Mystery of the Master Builders*, Cambridge, Mass., MIT Press, 1990.
- Marsden, Christopher, *The English at the Seaside*, Londra, Collins, 1947.
- Marston, Maurice, *Sir Edwin Chadwick*, Londra, Leonard Parsons, 1925.
- Mathias, Peter, *The First Industrial Nation: An Economic History of Britain, 1700-1914* (ediția a II-a), Londra, Methuen, 1983.

- Matthews, Leonard H. (ed.), *The Whale*, Londra, George Allen & Unwin, 1968.
- Meacham, Standish, *Life Apart: The English Working Class 1880-1914*, Londra, Thames & Hudson, 1977.
- Melosi, Martin V., *Garbage in the Cities: Refuse, Reform and the Environment 1880-1980*, College Station, Texas A&M University Press, 1981.
- Melosi, Martin V., *The Sanitary City: Urban Infrastructure in America from Colonial Times to the Present*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2000.
- Mennim, Michael, *Hall Houses*, York, William Sessions, 2005.
- Mercer, David, *The Telephone: The Life Story of a Technology*, Westport, Conn., Greenwood Press, 2006.
- Mercer, Eric, *Furniture 700-1700*, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 1969.
- Miles, David, *The Tribes of Britain*, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 2005.
- Miller, Ross, *American Apocalypse: The Great Fire and the Myth of Chicago*, Chicago, University of Chicago Press, 1990.
- Mingay, G.E. (ed.), *The Agricultural Revolution: Changes in Agriculture 1650-1880*, Londra, Adam & Charles Black, 1997.
- Mitchell, James K., și Kenichi Soga, *Fundamentals of Soil Behavior*, New York, John Wiley & Sons, 2005.
- Mitford, Nancy, *The Sun King: Louis XIV at Versailles*, Londra, Sphere, 1969.
- Moran, Joe, *Queuing for Beginners: The Story of Daily Life from Breakfast to Bedtime*, Londra, Profile Books, 2007.
- Mordant Crook, J., *The Rise of the Nouveaux Riches: Style and Status in Victorian and Edwardian Architecture*, Londra, John Murray, 1999.
- Morley, John, *Death, Heaven and the Victorians*, Londra, Studio Vista, 1971.
- Morris, Richard, *Churches in the Landscape*, Londra, J.M. Dent & Sons, 1989.
- Mowl, Timothy, *William Beckford: Composing for Mozart*, Londra, John Murray, 1998.
- Moxham, Roy, *Tea: Addiction, Exploitation, and Empire*, Londra, Constable, 2003.
- Mumford, Lewis, *The City in History: Its Transformations and its Prospects*, Londra, Sector & Warburg, 1961.

- Nasaw, David, *Going Out: The Rise and Fall of Public Amusements*, New York, Basic Books, 1993.
- Newman, Lucile F. (ed.), *Hunger in History: Food Shortage, Poverty and Deprivation*, Oxford, Basil Blackwell, 1990.
- Newton, Norman T., *Design on the Land: The Development of Landscape Architecture*, Cambridge, Mass., Belknap Press, 1971.
- Oakley, J. Ronald, *God's Country: America in the Fifties*, New York, Dembner Books, 1986.
- Oliphant, Margaret, *The Curate in Charge* (ediția a II-a), Londra, Macmillan, 1876.
- Olmsted, Frederick Law, *Walks and Talks of an American Farmer in England*, Londra, David Bogue, 1852.
- Olson, Sherry H., *Baltimore: The Building of an American City*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1980.
- Ordish, George, *The Great Wine Blight*, Londra, Sidgwick & Jackson, 1987.
- Owen, David, *The Walls Around Us: The Thinking Person's Guide to How a House Works*, New York, Villard, 1992.
- Owen, David, *Sheetrock & Shellac: A Thinking Person's Guide to the Art and Science of Home Improvement*, New York, Simon & Schuster, 2006.
- Owen-Crocker, Gale R., *Dress in Anglo-Saxon England*, Londra, Boydell Press, 1986.
- Palladio, Andrea, *The Four Books of Architecture* (ediție-facsimil), Londra, Isaac Ware, 1738.
- Palmer, Arlene, *Glass in Early America*, New York, W.W. Norton, 1993.
- Parissien, Steven, *Adam Style*, Londra, Phaidon, 1992.
- Parissien, Steven, *Palladian Style*, Londra, Phaidon, 1994.
- Parissien, Steven, *The Georgian House*, Londra, Aurum Press, 1995.
- Paston-Williams, Sara, *The Art of Dining: A History of Cooking and Eating*, Londra, National Trust, 1993.
- Patton, Mark, *Science, Politics and Business in the Work of Sir John Lubbock: A Man of Universal Mind*, Aldershot, Ashgate, 2007.
- Peatross, C. Ford (ed.), *Historic America: Buildings, Structures and Sites*, Washington, D.C., Library of Congress, 1983.
- Petersen, Christian, *Bread and the British Economy, circa 1770-1870*, Aldershot, Scolar Press, 1995.

- Petroski, Henry, *The Evolution of Useful Things*, New York, Vintage Books, 1994.
- Pettigrew, Jane, *Tea: A Social History*, Londra, National Trust, 2001.
- Picard, Liza, *Elizabeth's London: Everyday Life in Elizabethan London*, Londra, Orion Books, 2003.
- Picard, Liza, *Restoration London*, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 1997.
- Picard, Liza, *Dr Johnson's London: Life in London, 1740-1770*, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 2000.
- Picard, Liza, *Victorian London: The Life of a City 1840-1870*, Londra, Phoenix, 2005.
- Piponnier, Francoise, și Perrine Mane, *Dress in the Middle Ages*, New Haven, Yale University Press, 1997.
- Planel, Philippe, *Locks and Lavatories: The Architecture of Privacy*, Londra, English Heritage, 2000.
- Piatt, Colin, *The Architecture of Medieval Britain: A Social History*, New Haven, Yale University Press, 1990.
- Plumridge, Andrew, și Wim Meulenkamp, *Brickwork: Architecture and Design*, New York, Harry N. Abrams, 1993.
- Pollan, Michael, *The Omnivore's Dilemma: A Natural History of Four Meals*, Londra, Penguin Books, 2007.
- Pollard, Justin, *Seven Ages of Britain*, Londra, Hodder & Stoughton, 2003.
- Porter, Roy, *Flesh in the Age of Reason*, Londra, Allen Lane, 2003.
- Postgate, Raymond, *Story of a Year: 1848*, Londra, Jonathan Cape, 1955.
- Pryce, Will, *Buildings in Wood: The History and Traditions of Architecture's Oldest Building Material*, New York, Rizzoli International, 2005.
- Pullar, Philippa, *Consuming Passions: A History of English Food and Appetite*, Londra, Book Club Associates, 1977.
- Quiney, Anthony, *Town Houses of Medieval Britain*, New Haven, Yale University Press, 2003.
- Raby, Peter, *Alfred Russel Wallace: A Life*, Londra, Chatto & Windus, 2001.
- Rackham, Oliver, *The History of the Countryside*, Londra, J.M. Dent & Sons, 1986.
- Rapport, Mike, *1848: Year of Revolution*, New York, Basic Books, 2008.

- Rathje, William, și Cullen Murphy, *Rubbish! The Archaeology of Garbage*, Tucson, University of Arizona Press, 2001.
- Reader, John, *Cities*, Londra, William Heinemann, 2004.
- Reader, John, *Propitious Esculent: The Potato in World History*, Londra, William Heinemann, 2008.
- Reynolds, Andrew, *Later Anglo-Saxon England: Life and Landscape*, Stroud, Gloucestershire, Sutton Publishing, 1999.
- Reynolds, Reginald, *Beds, With Many Noteworthy Instances of Lying On, Under or About Them*, Londra, Andre Deutsch, 1952.
- Ribeiro, Aileen, *Dress in Eighteenth-Century Europe, 1715-1789*, Londra, B.T. Batsford, 1984.
- Richardson, Tim, *The Arcadian Friends: Inventing the English Landscape*, Londra, Bantam Press, 2007.
- Riis, Jacob A., *How the Other Half Lives: Studies Among the Poor*, Londra, Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, 1891.
- Rivers, Tony, Dan Cruickshank, Gillian Darley și Martin Pawley, *The Name of the Room: A History of the British House and Home*, Londra, BBC, 1992.
- Roach, Mary, *Bonk: The Curious Coupling of Sex and Science*, New York, W.W. Norton & Co., 2008.
- Romer, John, *The History of Archaeology*, New York, Facts on File, 2001.
- Root, Waverley, și Richard de Rochemont, *Eating in America: A History*, New York, William Morrow, 1976.
- Rose, Michael, *The English Poor Law 1780-1930*, Newton Abbot, David & Charles, 1971.
- Rosenthal, Joel T. (ed.), *Essays on Medieval Childhood: Responses to Recent Debates*, Donington, Lincolnshire, Shaun Tyas, 2007.
- Roth, Leland M., *American Architecture: A History*, Boulder, Colorado, Westview Press, 2001.
- Roueché, Berton, *Curiosities of Medicine: An Assembly of Medical Diversions 1552-1962*, Londra, Victor Gollancz, 1963.
- Russell, E. John, *A History of Agricultural Science in Great Britain: 1620-1954*, Londra, George Allen & Unwin, 1966.
- Rybczynski, Witold, *Home: A Short History of an Idea*, Londra, Pocket Books, 1987.
- Rybczynski, Witold, *Waiting for the Weekend*, New York, Viking, 1991.

- Rybczynski, Witold, *City Life: Urban Expectations in a New World*, Londra, Scribner, 1995.
- Rybczynski, Witold, *A Clearing in the Distance: Frederick Law Olmsted and America in the Nineteenth Century*, New York, Scribner, 1999.
- Rybczynski, Witold, *The Look of Architecture*, New York, Oxford University Press, 2001.
- Rybczynski, Witold, *The Perfect House: A Journey with the Renaissance Master Andrea Palladio*, New York, Scribner, 2002.
- Salmon, Frank, *Building on Ruins: The Rediscovery of Rome and English Architecture*, Aldershot, Ashgate Press, 2000.
- Salvadori, Mario, *Why Buildings Stand Up: The Strength of Architecture*, New York, W.W. Norton, 1980.
- Salvadori, Mario, și Matthys Levy, *Structural Design in Architecture*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 1967.
- Sambrook, Pamela A., *The Country House Servant*, Stroud, Gloucestershire, Sutton Publishing/ National Trust, 2004.
- Savidge, Alan, *The Parsonage in England: Its History and Architecture*, Londra, SPCK, 1964.
- Scheller, William G., *Barons of Business: Their Lives and Lifestyles*, Los Angeles, Beaux Arts Editions, 2002.
- Schlereth, Thomas J., *Victorian America: Transformations in Everyday Life, 1876-1915*, New York, HarperCollins, 1991.
- Schneer, Jonathan, *The Thames: England's River*, Londra, Little, Brown, 2005.
- Schofield, John, *Medieval London Houses* (ediția a II-a), New Haven, Yale University Press, 2003.
- Scott, Geoff, *Building Disasters and Failures: A Practical Report*, Londra, The Construction Press Ltd, 1976.
- Scott, George Ryley, *The Story of Baths and Bathing*, Londra, T. Werner Laurie Ltd, 1939.
- Selinus, Olle, *Essentials of Medical Geology: Impacts of the Natural Environment on Public Health*, Amsterdam, Elsevier, 2005.
- Shapiro, Laura, *Something from the Oven: Reinventing Dinner in 1950s America*, New York, Viking, 2004.
- Shorter, Edward, *The Making of the Modern Family*, Londra, Collins, 1976.

- Simmons, I.G., *An Environmental History of Great Britain from 10,000 Years Ago to the Present*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2001.
- Simmons, I.G., *Global Environmental History: 10,000 BC to AD 2000*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2008.
- Simo, Melanie L., *Loudon and the Landscape: From Country Seat to Metropolis*, New Haven, Yale University Press, 1988.
- Sinclair, David, *The Pound: A Biography*, Londra, Century, 2000.
- Skaggs, Jimmy M., *The Great Guano Rush: Entrepreneurs and American Overseas Expansion*, New York, St Martin's Press, 1994.
- Smith, Anthony, *The Body*, Londra, George Allen & Unwin, 1968.
- Smith, Bernard J., și Patricia A. Warke (eds.), *Processes of Urban Stone Decay*, Londra, Donhead, 1995.
- Smollett, Tobias, *The Expedition of Humphry Clinker*, Athens, Georgia, University of Georgia Press, 1990.
- Sokolov, Raymond, *Why We Eat What We Eat*, New York, Summit Books, 1991.
- Solnit, Rebecca, *Wanderlust: A History of Walking*, Londra, Verso, 2002.
- Southern, R.W., *The Making of the Middle Ages*, Londra, Hutchinson's University Library, 1953.
- Spann, Edward K., *The New Metropolis: New York City, 1840-1857*, New York, Columbia University Press, 1981.
- Sproule, Anna, *Lost Houses of Britain*, Newton Abbot, David & Charles, 1982.
- Standage, Tom, *A History of the World in Six Glasses*, New York, Walker & Co., 2005.
- Starkey, David, *Elizabeth: The Struggle for the Throne*, Londra, HarperCollins, 2001.
- Steele, Valerie, *Fashion and Eroticism: Ideals of Feminine Beauty from the Victorian Era to the Jazz Age*, New York, Oxford University Press, 1985.
- Steele, Valerie, *The Corset: A Cultural History*, New Haven, Yale University Press, 2001.
- Steinbach, Susie, *Women in England, 1760-1914: A Social History*, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 2004.
- Steingarten, Jeffrey, *The Man Who Ate Everything: And Other Gastronomic Feats, Disputes, and Pleasurable Pursuits*, New York, Alfred A. Knopf, 1998.

- Stenton, F.M., *Anglo-Saxon England*, Oxford, Clarendon Press, 1971.
- Stern, Robert A.M., *Pride of Place: Building the American Dream*, Boston, Houghton-Mifflin, 1986.
- Stewart, Amy, *The Earth Moved: On the Remarkable Achievements of Earthworms*, Londra, Frances Lincoln, 2004.
- Stewart, Rachel, *The Town House in Georgian London*, New Haven, Yale University Press, 2009.
- Strasser, Susan, *Never Done: A History of American Housework*, New York, Pantheon, 1982.
- Stringer, Chris, *Homo Britannicus: The Incredible Story of Human Life in Britain*, Londra, Allen Lane, 2006.
- Strong, Roy, *Tudor and Jacobean Portraits*, Londra, HMSO, 1960.
- Strong, Roy, *A Little History of the English Country Church*, Londra, Vintage Books, 2008.
- Stroud, Dorothy, *Capability Brown*, Londra, Faber and Faber, 1999.
- Sullivan, Robert, *Rats: A Year with New York's Most Unwanted Inhabitants*, Londra, Granta, 2005.
- Summerson, John, *Architecture in Britain 1530 to 1830*, Londra, Penguin, 1963.
- Summerson, John, *The Unromantic Castle and Other Essays*, Londra, Thames & Hudson, 1990.
- Summerson, John, *The Life and Work of John Nash, Architect*, Londra, Allen & Unwin, 1980.
- Sutherland, Daniel E., *The Expansion of Everyday Life, 1860-1876*, New York, Harper & Row, 1986.
- Tannahill, Reay, *Food in History*, Londra, Eyre Methuen, 1973.
- Tannahill, Reay, *Sex in History*, Londra, Abacus, 1981.
- Taylor, Christopher, *Village and Farmstead: A History of Rural Settlement in England*, Londra, George Philip & Son, 1983.
- Taylor, Derek, *Ritzy: British Hotels 1837-1987*, Londra, Milman Press, 2003.
- Templer, John A., *The Staircase: Studies of Hazards, Falls and Safer Design*, Cambridge, Mass., MIT Press, 1992.
- Thane, Elswyth, *Potomac Squire*, New York, Duell, Sloan and Pearce, 1963.
- Thomas, Charles, *Celtic Britain*, Londra, Thames & Hudson, 1936.
- Thompson, E.P., *The Making of the English Working Class*, Londra, Penguin, 1968.

- Thompson, F.M.C. (ed.), *The Cambridge Social History of Britain 1750-1950* (vol. 2), Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- Thompson, M.W., *General Pitt-Rivers: Evolution and Archaeology in the Nineteenth Century*, Bradford-on-Avon, Moonraker Press, 1977.
- Thornton, Peter, *Seventeenth-Century Interior Decoration in England, France and Holland*, New Haven, Yale University Press, 1979.
- Thurber, James, *The Years with Ross*, New York, Ballantine Books, 1972.
- Thurley, Simon, *Hampton Court: A Social and Architectural History*, New Haven, Yale University Press, 2003.
- Thurley, Simon, *Lost Buildings of Britain*, Londra, Viking, 2004.
- Tinniswood, Adrian, *The Polite Tourist: A History of Country House Visiting*, Londra, National Trust, 1989.
- Tipper, Jess, *The Grubenhaus in Anglo-Saxon England: An Analysis and Interpretation of the Evidence from a Most Distinctive Building Type*, Yedingham, North Yorkshire, Landscape Research Centre, 2004.
- Tomalin, Claire, *Samuel Pepys: The Unequalled Self*, Londra, Viking, 2002.
- Toy, Edward T., *Getting Dressed*, Londra, Victoria & Albert Museum, 1981.
- Traill, David A., *Schliemann of Troy: Treasure and Deceit*, Londra, John Murray, 1995.
- Trevelyan, G.M., *Illustrated English Social History, Volume 3: The Eighteenth Century*, Londra, Penguin, 1966.
- Trigger, Bruce G., *Gordon Childe: Revolutions in Archaeology*, Londra, Thames & Hudson, 1980.
- Trollope, Frances, *Domestic Manners of the Americans*, New York, Alfred A. Knopf, 1949.
- Tuchman, Barbara, *A Distant Mirror: The Calamitous Fourteenth Century*, New York, Knopf, 1978.
- Tunis, Edwin, *Colonial Living*, Cleveland, Ohio, World Publishing, 1957.
- Turner, Jack, *Spice: The History of a Temptation*, Londra, Vintage, 2005.
- Turner, Roger, *Capability Brown and the Eighteenth-Century English Landscape*, Londra, Phillimore, 1999.

- Ugnow, Jenny, *A Little History of British Gardening*, Londra, Chatto & Windus, 2004.
- Upton, Dell, și John Michael Vlach (eds.), *Common Places: Readings in American Vernacular Architecture*, Athens, Georgia, University of Georgia Press, 1986.
- Vanderbilt II, Arthur, *Fortune's Children: The Fall of the House of Vanderbilt*, Londra, Michael Joseph, 1990.
- Van Dulken, Stephen, *Inventing the Nineteenth Century: The Great Age of Victorian Inventions*, Londra, British Library, 2001.
- Vidal, Gore, *The Last Empire: Essays 1992-2000*, New York, Doubleday, 2001.
- Vinten-Johansen, Peter, Howard Brody, Nigel Paneth, Stephen Rachman, și Michael Rip, *Cholera, Chloroform, and the Science of Medicine: A Life of John Snow*, Oxford, Oxford University Press, 2003.
- Vitruvius, *The Ten Books of Architecture*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1914.
- Wagner, Gillian, *Barnardo*, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 1979.
- Waller, John, *The Real Oliver Twist: Robert Blincoe: A Life That Illuminates an Age*, Cambridge, Icon Books, 2005.
- Ware, Susan (ed.), *Forgotten Heroes*, New York, Free Press, 1998.
- Warner, Jessica, *Craze: Gin and Debauchery in an Age of Reason*, New York, Four Walls Eight Windows, 2002.
- Watkin, David, *Regency: A Guide and Gazetteer*, Londra, Barrie & Jenkins, 1982.
- Watts, Sheldon, *Epidemics and History: Disease, Power and Imperialism*, New Haven, Yale University Press, 1997.
- Waugh, Alexander, *Fathers and Sons*, Londra, Review Books, 2004.
- Webster, Robin G.M. (ed.), *Stone Cleaning and the Nature, Soiling and Decay Mechanisms of Stone*, Londra, Donhead, 1992.
- Weightman, Gavin, *The Frozen-Water Trade: A True Story*, New York, Hyperion, 2003.
- Weightman, Gavin, *The Industrial Revolutionaries: The Creation of the Modern World, 1776-1914*, Londra, Atlantic Books, 2007.
- Weinreb, Ben, și Christopher Hibbert, *The London Encyclopaedia*, Londra, Macmillan, 1985.
- Weisman, Alan, *The World Without Us*, Londra, Virgin Books, 2007.

- West, Anthony James, *The Shakespeare First Folio: The History of the Book* (2 vol.), Oxford, Oxford University Press, 2001.
- Wharton, Edith, și Ogden Codman, Jr, *The Decoration of Houses*, New York, W.W. Norton, 1998.
- Wheen, Francis, *Karl Marx*, Londra, Fourth Estate, 1999.
- White, Gilbert, *The Natural History of Selborne*, Londra, Penguin, 1977.
- Wilbur, Marguerite Eyer, *The East India Company and the British Empire in the Far East*, New York, Richard R. Smith, 1945.
- Wilkinson, Philip, *The Shock of the Old: A Guide to British Buildings*, Londra, Channel 4 Books, 2001.
- Willes, Margaret, *Reading Matters: Five Centuries of Discovering Books*, New Haven, Yale University Press, 2008.
- Wilson, Bee, *Swindled: From Poison Sweets to Counterfeit Coffee – the Dark History of the Food Cheats*, Londra, John Murray, 2008.
- Winkle, Kenneth J., *The Young Eagle: The Rise of Abraham Lincoln*, Dallas, Taylor Trade Publishing, 2001.
- Wise, Sarah, *The Italian Boy: Murder and Grave-Robbery in 1830s London*, Londra, Jonathan Cape, 2004.
- Wolmar, Christian, *Fire and Steam: How the Railways Transformed Britain*, Londra, Atlantic Books, 2007.
- Wood, Margaret, *The English Medieval House*, Londra, Bracken Books, 1983.
- Wood, Peter, *Poverty and the Workhouse in Victorian Britain*, Stroud, Gloucestershire, Sutton Publishing, 1991.
- Woodforde, John, *The History of Vanity*, Londra, St Martin's Press, 1992.
- Woolf, Virginia, *The London Scene*, Londra, Snow Books, 1975.
- Worsley, Giles, *England's Lost Houses from the Archives of Country Life*, Londra, Aurum Press, 2002.
- Wright, Lawrence, *Warm and Snug: The History of the Bed*, Londra, Routledge & Kegan Paul, 1962.
- Wright, Lawrence, *Clean and Decent: The Fascinating History of the Bathroom and the Water-Closet*, Londra, Penguin, 2000.
- Wright, Ronald, *A Short History of Progress*, Toronto, Anansi Press, 2004.
- Yafa, Stephen, *Cotton: The Biography of a Revolutionary Fiber*, New York, Penguin, 2006.

Yarwood, Doreen, *The Architecture of England: From Prehistoric Times to the Present Day*, Londra, B.T. Batsford, 1963.

Yergin, Daniel, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power*, New York, Simon & Schuster, 1991.

Youngs, Joyce, *Sixteenth Century England*, Londra, Penguin, 1984.

Pentru note și trimiteri bibliografice, vă rugăm să accesați www.billbryson.co.uk/at home.

Mulțumiri

Ca de fiecare dată, le sînt foarte îndatorat multor oameni pentru ajutorul și îndrumarea de specialitate pe care mi le-au oferit în pregătirea acestei cărți, în special următorilor:

În Anglia: profesorii Tim Burt, Maurice Tucker și Mark White de la Durham University; reverendul Nicholas Holtam de la biserica St Martin-in-the-Fields, Londra; Prea Sfinția Sa Michael Sadgrove de la catedrala Durham; Keith Blackmore de la *The Times*; Beth McHattie și Philip Davies de la English Heritage; Aosaf Afzal, Dominic Reid și Keith Moore de la Royal Society și personalul de la London Library și Durham University Library.

În Statele Unite: Elizabeth Chew, Bob Self, Susan Stein, Richard Gilder și Bill Beiswanger de la Monticello; Dennis Pogue de la Mount Vernon; Jan Dempsey de la Wenham Public Library din Massachusetts și personalul de la Lauinger Library de la Georgetown University și de la Drake University Library din Des Moines.

Le sînt, de asemenea, îndatorat în mult prea multe feluri pentru a fi amintite lui Carol Heaton, Fred Morris, Gerry Howard, Marianne Velmans, Deborah Adams, Sheila Lee, Dan McLean, Alison Barrow, Larry Finlay, Andrew Orme, Daniel Wiles și Tom și Nancy Jones. Trebuie să le mulțumesc în special copiilor mei Catherine și Sam pentru ajutorul enorm și plin de bunăvoință. Mai presus de orice, și ca întotdeauna, cele mai multe mulțumiri merg către iubita și infinit de răbdătoarea mea soție, Cynthia.

Lista ilustrațiilor

- p. 167 „Deasupra Londrei cu trenul”, gravură de Gustave Doré din *Londra: Un pelerinaj* de Gustave Doré și Blanchard Jerrold, 1872.
- p. 193 Brevet pentru capcana de șoareci „Little Nipper”, inventată de James Henry Atkinson, depus pe 27 iunie 1899 și publicat ca GB 13277/1899.
- p. 232 Gravură din secolul al XIX-lea a reședinței Monticello, Virginia.
- p. 347 John Lubbock, primul Baron Avebury, caricatură de Edward Linley Sambourne, *Punch*, 19 august 1882.

Index*

A

- Abu Hureyra 43
acarieni 198, 200, 346
accidente rutiere 97
acoperișuri de stuf 106
Acton, Eliza, *Modern Cookery for Private Families* 70-71
Acton, William, sir, *The Functions and Disorders of the Reproductive Organs, in Childhood, Youth, Adult Age, and Advanced Life, Considered in Their Psychological, Social and Moral Relations* 259
Adam, frații 123
Adam, Robert 123, 130, 132, 209
Adams, John 257, 314
Adams, John Quincy 178 n.
Adderley, Charles, sir 326
Addison, Joseph 96, 119, 209
 „The Pleasures of the Imagination” 209
Africa 38, 143-144, 197, 292, 341
Agecroft Hall, Lancashire 352
agricultură 38-44, 46-47, 49, 68-69, 116, 203, 205, 212, 224-226, 350
 criză în 350
 depresiune în 32
Ahlers, Cyriacus 262
Ailesbury, contele de 121
ajutor din exterior 329
ajutorarea săracilor 326
al Doilea Război Mondial 201, 298, 351
alamani 46
alaun 63-64, 81, 92
Albany, New York 222

Albert, prințul 17, 32, 66, 268
 albine 346
 Aldini, Giovanni 107
 Alfieri, Vittorio Amadeo, contele 86
 alimentația muncitorilor 75
 alimentație *vezi* alimente
 alimentație dezechilibrată 137
 alimente 26, 39, 50
 alimentația în secolul al XVIII-lea 72-73
 alimentația victoriană 73-74
 conservare 66-69
 conserve 68-69
 contaminare 62, 64
 contrafacere 62-65
 date muncitorilor din fabrici 324-325
 date săracilor 75
 depozitare 67-69
 în aziluri 328-329
 medievale 51-52
 recolte din Americi 145
 service à la française și *à la russe* 153
 Alnwick, castelul 53
 amarant 145
 Amazon, fluviul 215
 bazinul 38
 Amazonia 214-215
 ambră cenușie 100
 America
 situația servitorilor 93-94
 vezi și Statele Unite ale Americii
 America Centrală 38, 40, 52, 145
 America de Nord 38, 104
 vânători de plante din 214, 340
 vezi și Canada; Statele Unite ale Americii
 America de Sud 40, 67, 143, 201, 215, 341
 American Telephone & Telegraph (AT&T) 186-187
 Americi 38
 amerindieni 277
 amidon de porumb 41
 amputări 265

anestezice 264, 266, 270
 angină difterică 151
 angli 46-47
 Anglia 45
 animale
 ca hrană 65, 69
 domestice 38, 40, 47, 115-116, 145
 Anne, regina 73, 121, 130
 Anson, George 137
 antiscorbutice 137
 antiseptice 353
 antrax 291
 Antrobus, Edmund, sir 349, 352
 Anzi 38
 aparate electrice 111
 Apethorpe Hall, Northamptonshire 60
 Appert, François sau Nicholas 68
 *L'Art de conserver plusieurs années toutes les substances
 animales et végétales* 65
 aprovizionare 81
 aramă 298
 araucaria 215
 arbore de cauciuc 215
 ardei iuți 74, 143, 145
 Argand, Ami 99
 Argand, lămpi 99, 106
 Argens, marchiz de 276
 Argentina 65, 69, 145
 argint 60, 79, 139, 178-179, 285
 argintărie 59, 80, 153, 351
 arheologie 14, 23, 36-44, 213, 343-344
 Arhipelagul Malaezian 215
 arhitectură, ca profesie 122-123
 Ariès, Philippe 320
 L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime 318
 Arizona 202
 University of 199
 Arkansas 146
 Arkwright, Richard 310-311
 arsenic

în ceramică 323
 în dietă 140
 în poțiuni 305
 în tapet 251
 arsenit de cupru 251
 artă, colecții de 177, 351
 Arthur, regele 47
 Ashenburg, Katherine 278
 The Dirt on Clean 274
 Ashtabula, Ohio 170
 asigurare de viață 321
 Asociația Doctorilor Americani 263
 Asociația Națională Unită pentru Recuperarea Copiilor Nimănui
 (Societatea Doctorului Barnardo) 332-333
 Asociația pentru Prevenirea Îngropării Premature 270
 Aspdin, Joseph 181
 Aston Clinton, Buckinghamshire 352
 Astor, familia 176
 Astor, John Jacob 154
 Atkinson, James Henry 192
 Atlantic, Oceanul 143
 atom, descoperirea 287 n.
 ață 300
 Aubrey, John 258
 Audley End, Essex 74
 aur 140, 143
 Austen, Jane 22, 25
 Austin, Texas 202
 Australia 43
 Austria 296-297
 Austria (navă) 106
 automatizare 183
 Avebury, Wiltshire 348
 avion 182
 Ayers, Brian 13, 47
 Ayres, James 51
 Azilul Andover, Hampshire 328
 azteci 141, 145

B

- Babilon 273
- Bacon, John Mackenzie 24
- bacterii 199-200
- Baker, James 78
- balegă, drept combustibil 99, 105
- baloane cu aer cald 24
- banchete 57
 - medievale 52
- Banda, Marea 142
- Banks, Joseph 213
- baptiști nonconformiști 132
- Bar Harbour, Maine 178, 189
- Barbados 241, 292
- Barber, Elizabeth Wayland 300
- Barclay, James 243
- Barham, casa parohială (Kent) 77
- Baring-Gould, Sabine, „Înainte, soldați creștini” 24
- Barker, James 227
- Barking 291
- Barnardo, Thomas 332-333
- Barrett, Edward 337
- Bartholdi, Frédéric 173
- baseball 287
- Bastilia, căderea 26
- Bat Conservation International 202
- Bates, Henry Walter 214-215
- Bath 276, 278
 - Lansdown Tower 128
- Bath, piatră de 161, 163, 166
- Baths and How to Take Them* 280
- Bay o' Skaill, Orkney 34, 213
- Bayes, Thomas, reverendul 16
 - teorema 24-25, 54
- Bayldon, George 23
- Bazalgette, Joseph 290-292
- băi
 - în hoteluri 293-294
 - private 294-295

băi de aer 277
 băi în mare 278-279
 băi publice 276, 294-295
 romane 274
 bănci 27
 bănci (ca mobilă) 51
 bătut cu nuiua 336
 băuturi 62, 67
Beagle 338-339, 341
 Beauchamp, al șaselea conte de 336
 Becket, Thomas 274
 Beckford, Louisa 124
 Beckford, Peter 344
 Beckford, Peter, doamna (născută Pitt) 344
 Beckford, William 123-124, 126-128, 157, 179, 207 n., 344
 Vathek: An Arabian Tale 124
 Beda Venerabilul 46, 126, 197
 Beebe, Frank Huntington 188
 Beecher, Catherine, și Stowe, Harriet Beecher, *The American Woman's Home* 99
 Beeton, Isabella 315, 334
 Book of Household Management 70-74, 84-85, 87, 99
 Beeton, Samuel 71, 315
 Belcourt, castelul (Rhode Island) 179
 Bell, Alexander Graham 108, 183-186
 Bell, Alexander Melville, *The Standard Elocutionist* 184
 Bellamy, Edward 186
 Belloc, Hilaire 111
 Belmont, familia 176
 Belmont, Oliver 178
 Belsay Hall, Newcastle 74
 bere 86
 Beresford, Charles, lordul 79
 beriberi 138
 Berkeley, M.J. 24
 Berlin 30
 Bernhardt, Sarah 166
 Bess de Hardwick (contesa de Shrewsbury) 59-61
 Bessemer, Henry 171, 227
 beton 181-182

biblioteci
 guvernamentale 244-245
 private 229, 237
 Billig, Irving 196
 Biltmore House, Carolina de Nord 175, 179-180, 222, 351
 Binney, Marcus 353
 Birkenhead 19, 219-220
 Birkenhead Park 220
 birou 192
 Bissell, George 101-103
 Blackstone, William 261
 Blake, William 217
 Blauvelt, William G. 187
 Bleasby, F.J. 354
 Blenheim, bătălia de la 120
 Blenheim, palatul, Oxfordshire 86, 120-121, 122 n., 124, 206, 211, 351
 Bligh, căpitanul William 166
 Blondel, François 249
 Blore, Edward 166
 „boala laptelui” 292
 boală 40, 53, 146, 194, 275-276, 328-329
 Bolivia 225
 Bolton, Frances Payne 243
 Bolzano 297-298
 bonete și căciuli 302
 Bontekoe, Cornelius 149
 Boorstin, Daniel J. 67, 314
 Booth, John Wilkes 102
 borcanele Mason 68
 bordeluri 337
 vezi și prostituate
 Boston 66-69, 156, 183, 185, 261
 incendii 107
 listele morților 267
 Parcul Franklin 222
 University 184
 Boswell, James 97, 99, 116 n., 264, 277
 Boucher de Perthes, Jacques, *Antiquités Celtiques et Antédiluviennes* 342

Bowden, Mark 345
 Boyle, Robert 218
 Bradford 169
 Bramah, Joseph 284
 Brand, Stewart 242
 Brathay Hall, Westmorland 96
 Brazilia 143, 145
 Breakers, Rhode Island 178-179
 Breda, Tratatul de la 146
 Brentwood, Essex 329
 Breslau (Wrocław) 321
 bresle meșteșugărești 252
 Bretania 47
 Bridenbaugh, Carl 159
 Bridgeman, Charles 206-207, 209-211
 Bridgewater, ducele de 117
 Brighton 165
 Pavilionul 165
 Britania
 agricultura 69
 cucerirea de către saxoni 46-47
 British Leyland 227 n. 1
 British Medical Entomology Center 198
British Medical Journal 95, 262
 britoni, vechii 45, 141
 brînză 62, 64, 71, 75, 145
 Broadhead, Charles 157
 brom 139
 Brontë, surorile 25
 Brooke, Arthur 267
 Brookline, Massachusetts 188
 Brown, Bridget (Biddy) 263
 Brown, Isaac Baker 263
 Brown, Lancelot (Posibilitate) 210-213, 216
 Browning, Elizabeth Barrett 337
 Brummell, George „Beau” 306-308
 Brunel, Isambard Kingdom 18, 290
 Brunskill, Ronald, și Clifton-Taylor, Alec, *English Brickwork* 162
 Bruxelles, École Militaire 108
 bucătării 70, 87

chiuvetă 200
distanța față de sufragerie 74
dotări 52-53
Buckingham, James Villiers, primul duce de 60
Buckinghamshire, consiliul local 352
Buckland, Frank 23, 217, 269
București 30
Budapesta 30
Budding, Edwin Beard 227-228
Buddle, Adam 24
budoar 57
Buffalo 158, 222
bumbac 308-313
bunuri moștenite, vânzarea 351-352
Burghley, lordul 60
Burgundia 223
burguri goale 30
burguri putrede 30
Burke, William, și Hare, William 271
Burlington, al treilea conte de 117, 210, 323
Burnett, Lucy 354
Burney, Fanny 98, 265-266
Burnham and Root 169
burse 25
Bute, Scoția 30 n.
Buxton 276
Byfleet, Surrey 210

C

cabane din bîrne 160
Cabinet-Maker and Upholsterer's Guide 131
Caddo, grup tribal 146
Caen, piatră de 166
cafea 145, 147-148
cafenele 148
caiete cu tipare 229
calafat, alesul 328
Calais 308
calcar 159, 161-162

California 67, 201-202
 Callinack, Mary 31
 Cambridge, Richard Owen 212
 Camden and Amboy, cale ferată 178 n.
 camera copiilor 319
 cameră (ca termen) 51
 cameră de dormit 57
 camere
 mărimea 107
 numărul 81, 119
 tipuri 57, 81-82
 utilizări 57-58
 zona servitorilor 82-83
 vezi și salon; sufragerie
 camere de distilare 81
 camere de toaletă 299
 camfor 100
 Campbell, Bruce 116 n.
 Campbell, Charles A.R. 201
 Campbell, Colen 233
 camuflaj, reguli de 95-96
 Canada 158, 183, 184 n., 203-204, 333
 canale 284, 290-292
 canalizare 156-158, 168
 cancer de sân 265-266
 Cannadine, David 32, 351
 capcane de șoareci 192-193
 capele 49
 Capul Horn 67
 Caraibe 129, 133, 143
 Carlisle, Charles Howard, al treilea conte de 118-119, 208
 Carlyle, Jane 87-90, 198, 250, 307
 Carlyle, Thomas 87-90
 Revoluția Franceză 88
 Sartor Resartus 88
 carne 52, 64-65, 76, 145
 contaminată 65
 extract de 65
 transportarea 65, 68-69
 carne de vită 145

Carnegie, familia 176
 Carol al II-lea, regele 60, 100, 122 n., 281
 Carolina de Anspach, regina 206
 Carroll, Lewis (Charles Lutwidge Dodgson) 25, 336
 Aventurile lui Alice în țara minunilor 209 n.
 Carta Poporului (1837) 30
 Carter, John 125
 cartiști 30, 272
 cartofi 40-42, 70-71, 75-76, 81, 87, 112, 139, 145, 149, 343
 Cartwright, Edmund 23, 311
 Cartwright, Henry 329
 Cary, Robert, & Co. 240
 Casanova, Giacomo 281
 casă extravagantă 58-59
 case 33-34, 55, 58-61
 de țară 117
 poziționarea grinzilor în 107
 case, tipuri de 55
 case de licitație 351
 case parohiale 353-354
 Cassiobury Park, Hertfordshire 352
 Castelul Howard, Yorkshire 86, 118-121, 123, 208-209, 214, 348, 351
 Mausoleul 209
 Templul celor patru vânturi 208, 230
 Castelul Streatlam, comitatul Durham 352
 Castelul Windsor, Berkshire 73, 166, 207
 castrare 324
 cașaloți 99-100
 Cat, Christopher 119
 catalepsie 263, 267, 278
 Çatalhöyük 43
 Catherine de Valois, regina 258
 catifea 302
 Cavendish, Henry 24
 Cawnpore 152
 căi ferate 28, 165, 171, 178, 219
 accidente 170-171, 178 n.
 incendii 106-107
 și grădinărit 215-216

și refrigerare 68
 călărie 79
 călcatul rufelor 93
 cămară 77-78, 229
 căminuri 58, 105
 căminuri deschise 56
 cărămidă 56, 162-163, 168-169, 240, 323
 cărbune 56, 105, 117, 165-166
 mine de 117
 cărți de gastronomie 70-72
 căsătorie 258-259, 267-268, 355
 multiplă 268
 vîrstă de 267
 căutători în canale 285, 288
 ceai 62-64, 72, 75, 79, 81-82, 91, 98, 147-151, 214, 304, 341
 ceară 98-99
 celți 47
 Centura jurasică 161
 cereale infectate 197
 ceruză 305
 Chadwick, Edwin 271, 286-287, 292, 327
 Report on the Sanitary Condition of the Labouring Classes of
 Great Britain 271
 Chadwick, Henry 287
 Chadwick, James 287 n.
 Chamberlen, Peter 322
 Chambers, William, sir 124, 132, 212
 Chandos, primul duce de 79
 Chapman, Luman 317
 Charleston 156
 Charlotte, prințesa 322
 Charrington, Frederick 332
 Chartres, catedrala 13
 Château de Bois 179
 Chatsworth House, Derbyshire 18, 86, 117
 Emperor Fountain 19
 Chaucer, Geoffrey 161
 cheia reglabilă 228
 Cheltenham 278
 cherestea 54, 56

vezi și lemn
 Chester, episcopul de 79
 Chicago 68, 173, 222
 Expoziția Columbiană 111
 Federal Building 170
 incendiul de la 107
 Monadnock Building 169-170
 Palmer House, hotelul 110
 Childe, Vere Gordon 36-38, 43
 Făurirea civilizației 37
 Man Makes Himself 37
 Chile 215, 225
 China 38, 143, 150-151, 214, 332
 chinină 215
 Chippendale, Thomas 130-133, 218
 The Gentleman and Cabinet-Maker's Director 131
 chirurgie 263-265, 288
 Chubb, Cecil, sir 352
 Churchill, Randolph, lordul 177
 Churchill, Winston (om de stat) 177
 Churchill, Winston (tatăl primului duce de Marlborough) 218
 cifrele participării la slujbe 27
 cifrele rănilor prin cădere 246
 ciment de Portland 181
 ciment hidraulic 157-158
 cimentul roman al lui Parker 127, 157, 181
 cimitire 217-219, 271
 Cimitirul Brookwood, Surrey 219
 cinematografie 182
 cireșe 62-63
 cititul și iluminatul cu gaz 104
 ciumă 51, 53, 147, 194, 196-197, 275, 286, 289, 303
 ciumă bubonică 275
 ciumă pneumonică 275
 cîini, domesticire 38
 cînepă 300-301
 Clark and Rockefeller 103
 clasă de mijloc 129
 Clayton, John 24
 clerici anglicani 22-27, 32, 127, 341, 350, 354

Cleveland Hills 161
climatologie 25
Clinton, DeWitt 156
Clinton, James M. 195
Clinton, Nebunia lui 156
clitoris, îndepărtarea 263
cloroform 288
clorură de sodiu 140
Clubul celor fără nas 264
Clubul Kit-Cat 118-120
Clutterbuck, Maria, lady (doamna Charles Dickens) 70
Coade, Eleanor 166-168
Coade, piatra de 166-168, 240
coafuri 304
Cobham, lordul 210-211
coca 215
Coca-Cola 186
Cockayne, Emily 320
Cole, Henry 17, 22
Coleridge, Samuel Taylor 25
colicile zgrăvilor 251
Collet, doamna 337
Collingwood, W.G., *The Life of John Ruskin* 260
Collins, Wilkie 270
Colt, Samuel 29
Columb, Cristofor 143-146, 264
Columbia Britanică 214
combustibili 99, 106
comensuali umani 40
Comerț, Comisia pentru 322
comerț cu condimente 141-146
Comisarii Bisericii Anglicane 354
Comisia de Promovare a Înființării de Băi și Spălătoare pentru
 Clasele Muncitoare 331
Comisia Metropolitană pentru Canalizare 290
Compania Indiilor de Est 117, 144, 146, 148-149, 152, 308
comunism 36, 330
Conan Doyle, Arthur, povestirile lui Sherlock Holmes 165
condimente 136
Coney, Insula, Dreamland Park 112

confort 116, 134
 ca termen 114
 Congresul Continental 240
 Congreve, William 119
 Connecticut 160
Connoisseur 305
 Constable, John 212
 construcție cu perete-cortină 173
 construcții străinii 208
 Cook, James 137, 213
 copii
 boli ale 329
 din clasa de mijloc și superioară 333-337
 moarte accidentală a 320
 presupusă lipsă de interes față de 318-319
 săraci 322-333
 copilărie 318-339
 atitudinea victoriană față de 333-337
 ca termen 319
 Copley, Medalia 137
 coproliți 23
 coridoare 180
 corsete 315-316
 Cortés, Hernán 38
 Coryate, Thomas, *Coryate's Crudities* 153
 cositoare 29
 cosmetice 305
 cosmologie 25
 coșari 423-424
 coșuri de fum 53, 56
 Cotswolds 161
cotta 50
 Courtenay, William (ulterior al nouălea conte de Devon) 124
 Coventry, Maria Gunning, contesă de 305
 covoare 51, 81, 123
 Cracovia 30
 crahul de pe Wall Street 190
 Crandon, John 138
 craniometru 345
 Crapper, Thomas 284-285

Crecgan Ford, Bătălia de la 47
 cremă de lustruit 81
 creștinism
 în India 152
 și curățenie 274
 vezi și clerici anglicani
 crinoline 314-315
Crockford's Clerical Directory 354
 Croft, Richard, sir 322
 Cro-Magnon, oamenii de 300
 Crompton, R.E. 108
 Cromwell, Oliver Eaton 188
 Cuba 133
 cufere 50-51
 scrinuri cu sertare 51
 cuișoare 142
 Cullwick, Hannah 91-93
 Cunningham, Louisa Dalton Bird 242
 cuptorul Hoffmann 168-169
 curățarea cuțitelor 80
 curățat și lustruit 80-81
 Curzon, George, primul marchiz de 177

D

Daily News 19
 Dale, Anthony 124-125
 Dallas, Texas 202
 Dalton, John 287 n.
 Dam, Henrik 138
 dandy 306-307
 Danemarca 46, 346
 dani 46
 Dartmouth College, New Hampshire 101, 103
 Darwin, Charles 108, 338-339, 341-343, 346
 A Monograph of the Fossil Lepadidae, or, Pedunculated
 Cirripedes of Great Britain 340
 Originea speciilor 71, 343
 Darwin, Charles Jr. 343
 Darwin, Emma (născută Wedgwood) 338

Darwin, familia 338-339
 Darwin, Robert 338-339, 341
 datare cu radiocarbon 25, 296
 Davis, Mary 324
 Davy, Humphry 108, 225
 de Botton, Alain, *The Architecture of Happiness* 233
 DeBevoise, Charles R., Company 317
 Declarația de Independență 73, 243
 Delano, Warren 151
 dendrocronologie 54
 Departamentul pentru Comerț și Industrie 246
 deportare (a infractorilor) 64
 Derby, lordul 79
 Derbyshire 321, 352
 desfăcător de conserve 69
 detector de metale 186
 Detroit 222
 Devonshire, al optulea duce de 18, 24, 210
 diamante 28
 Dickens, Charles 19, 254, 283
 Poveste despre două orașe 90
Dictionary of National Biography 25, 90, 113, 132, 168, 260
 difterie 285
 Dilke, Charles Wentworth 272
 Dinastia Tudorilor 162
 dinozauri 23
 Dioclețian, împărat 274
 dispense 52
 dispozitive de economisire a muncii 94
 Disraeli, Benjamin 169, 348
 distribuții de probabilitate 25
 „Distrugerea reședințelor de la țară” (expoziție) 352-353
 divorț 262
 Dix & Edwards 220
 Doddington, Cambridgeshire 22
 doliu 268-269
Domesday Book 50, 160
 Doncaster 53
 Donkin, Bryan 68
 Dordogne 300

Doré, Gustave 165 n.
 dormitoare de școală 336
 dormitor 255-257, 299
 Dorset 161, 272
 Doudeauville, ducele de 294
 Douglas, David 214
 Downes, Kerry 118
 Drake, Edwin 101-103
 drenaj 212
 Dresda 262
 Dresser, Edith Stuyvesant (doamna George Vanderbilt) 180
 Dreyfuss, Henry 187
 Drinker, Henry și Elizabeth 277
 Drummond, Thomas 106
 Dryas-ul Recent, perioada 37
 Dryas-ul Tîrziu 37
 Dryden, John 25
 Drysdale, George, *Physical, Sexual and Natural Religion* 260
 du Pont, familia 176
 Dublois, familia 131
 Duck, Stephen 210
 Dudley, Midlands 326
 dulapuri 58
 dulapuri de bucătărie 51
 dulciuri 64
 dulgherie 44
 Dulmo, Fernao 143
 Duluth, Mesabi, & Iron Range Railroad 188
 Dumas, Alexandre 174
 Dunwich, Suffolk 29 n.
 Durham, catedrala 125, 344
 Galilee Chapel 126
 duzi 301

E

Eagle Creek, Arizona 202
 Eastman, George 188
 Eaton Hall, Cheshire 82
 economie politică 23-24

Edinburgh 271, 288
 University of 36
 Edison, Thomas 109-113, 181-183, 185-186, 345 n.
 Edison Portland Cement Company 181
Edmund (navă) 33
 educație
 a femeilor 258-259
 a săracilor 325-326
 Edwards, Daniel 148
 Effingham, lordul 304
 Egipt 38, 308
 Eiffel, Gustave 173-175
 Eijkman, Christiaan 137
 Einstein, Albert 15
 Eisack, valea 297
 Ekirch, Roger 96 n.
 El Mirasol, Florida 188-190
 electricitate 76, 107-113
 Elgar, Edward 337
 Elisabeta I, regina 52, 59-60, 276, 284
 Elveden, Suffolk 79
 emailuri de porțelan 294-295
 emisii de carbon 356
Encyclopaedia Britannica 249
 Enfield P53, pușca 151
 Engels, Friedrich 330-331
 Condiția clasei muncitoare din Anglia 285, 330
 English Heritage 352
Englishwoman's Domestic Magazine 71, 315, 317
epergne 135
 epidemii 146, 197-198, 275, 285
 Epoca Bronzului 36-37, 249, 326
 Epoca Pietrei 37
 Erasmus, Desiderius 51
 eră glaciară, mica 159
 erbicide 228
 ergotism 197, 275
 Erie, canalul 158-159, 293
 Erie, lacul 156
 Ermen & Engels 330

ermitaje 210
Escoffier, Auguste 74
Essentials of Medical Geology 140
Estreito, João 143
Eton College 306, 326, 336
eufemisme victoriene 316
Evans, Abel 157
Evelyn, John 122 n., 276, 319, 336
evrei 243, 332
execuții 267
Exeter, lordul 213
exporturi britanice 27

F

fabricarea funiei 311
fabrici 323-324, 330
 alimentația din 75
fabrici de ceramică 323
Fane, Francis, sir 60
fanoane 100
Faraday, Michael 108
Farquhar, John 128
farul South Foreland 108
faruri maritime 106-108
făină 64, 81
febra transpirației 275
febră puerperală 322
febră reumatică 285
febră tifoidă 285
felinare stradale cu gaz 97
femei
 ca grădinari 216-217
 drepturi legale 261
 educație 259
 haine pentru 314-317
 peruci pentru 304
 și divorțul 261
 și lectura ușoară 262
 și sănătatea 261-263

și sexul 258-259, 261-263
 feminism 259
 Fenimore Cooper, Susanna Augusta 256
 fenologie 25
 ferestre 53, 59
 Fernández-Arnesto, Felipe 39
 Fernden, școala 336
 Ferrabee, James, & Co. 227
 fertilizatori 224-226
 fibre și țesături 301-302, 308-312
 ficțiune, femeile ca cititoare de 262
 fier 170-171, 175
 fier forjat 32, 68, 170-171, 239
 fiertul oaselor 289
 filaturi de bumbac 27
 Filby, Frederick, *Food Adulteration* 63
 Filipine 144
 filoxeră 222-224
 Finlanda 197
 Fisher, Kitty 113, 305
 FitzRoy, Robert 341
 flagelare 337
 Flanders, Judith 62, 262
 Consuming Passions 75
 The Victorian House 92
 Fleet, râul 284
 Flitcroft, Henry 207
 floare de nucșoară 142
 Florence Court, Irlanda 81-82
 Florida 156, 158, 186, 188-189, 200
 Floyer, John, sir 277
 fluturi 203
 fluturi de noapte 203
 foamete 53, 76
 Folger, familia 177
 Folger, Henry Clay 177, 351
 fonograf 182
 fontă 170-171
 Fonthill Abbey, Wiltshire 123, 125-128, 157, 179, 344
 Fonthill Splendens, Wiltshire 124

Forbes, Malcolm 224
 forceps 322
 Ford 186
 Fortune, Robert 151, 214, 341
 fosile 23, 340-341, 343
 Foston le Clay, Yorkshire 162
 fotografie 109
 aeriană 24
 Fowler, Orson, *Tight-Lacing, Founded on Physiology and Phrenology* 316
 Fracastorius, Hieronymus 264
 francezi și practici legate de toaletă 282
 franci 46
 franciu 139
 Franklin, Benjamin 94, 105, 137, 257, 277
 Franța 47, 58, 117, 223, 276, 300, 308, 342
 băile din 295
 Bouches-du-Rhône 223
 Fraser, John 214
 Freeze, Irving Ernest 249
 Frere, John 342, 356
 Frick, familia 176
 Frick, Henry Clay 177, 351
 friguri galbene 292-293
 fructe 72-73
 consum mediu de 75
 fum (în interior) 55-56
 fungi 24
 Funk, Casimir 138
 furculițe 152-153
 furt din morminte 270
 furtuni
 (1711) 209
 (1850) 33-34
 furuncule 275

G

galerie lungă 57
 Galia 47

Galvani, Luigi 107
 Gama, Vasco da 136, 143-155, 231
 gard ascuns 208-209, 244
 Garda Civilă 352
Gardener's Chronicle 272
 garderob 58
 Gardiner, Juliet 82, 112
 Vreme de război 95
 Garfield, James A. 108, 186, 266
 Garnier, Charles 174
 Garrett, Elisabeth 81, 99
 Garrett, George 24
 Garrick, David 132
 Garrod, Dorothy 38
 Garstange, Richard 327
 Gaskell, Elizabeth 98
 Gates, Bill 311
 gazolină 102
 gazon, gospodărie 226-228, 244
 găuri în acoperiș 53
 Geddes, James 157
 General Electric 186
 General Motors 186
Gentleman's Magazine 125
 George al II-lea, regele 206
 George al III-lea, regele 73, 125, 127, 278, 304
 George al IV-lea, regele 127, 164, 209, 233
 George I, regele 119, 233
 Georgia 312-313
 Gerba, Charles P. 199
 Gerhard, William Paul 106
 Germania 46, 176
 Gesner, Abraham 101-102
 gheață, conservant 66-68, 71
 ghețari 296-297
 ghețării 68
 Gibbon, Edward 98, 319
 Gibbons, Grinling 122 n., 352
 Gibbs, James 207
 Gillespie, Elizabeth 329

gin 62
 ginecologie 262-263
 Girouard, Mark 58, 82, 85, 104
 Life in the French Country House 282
 gîște și saltele de pene 256
 Gladstone, William Ewart 337, 348
 Glasgow 110
 gara St Enoch 108
 glicocalcizi 42
 Godalming 262
 Godfrey, Eleanor 53
 Godric, Sfîntul 275
 Goelet, May (ulterior ducesă de Roxburghe) 177
 Goldsmith, Oliver 25
 „The Deserted Village” 208
 gonoree 261
Goodholme’s Cyclopedia 256
 Goodwin Sands 33
 Gopnik, Adam 221
 gospodării
 doamna Beeton despre 72
 medievale 50
 victoriene 76-87
 gospodărit 72
 Gosse, Philip Henry 343
 Gotch, J. Alfred 57
 The Growth of the English House 49
 gotic 122
 goți 46, 142
 Gould, familia 176
 Govett’s Leap 43
 Graham, James 279
 graviditate 321-322
 și corsete 316
 Gray, Elisha 183, 186
 grădinărit, de către femei 216-217
 grădini și grădinărit 207-228
 reviste 216
 greci 53, 273
 Greene, Catharine 312-313

Greene, Nathanael 312
Greenwell, William 24, 344
Grenville, Jane, *Medieval Housing* 55
grâu 145
Grove, William, sir 109
grubenhäuser 48
Guam 144
guano 225
Guano Islands Act (SUA) 225
gudron de cărbune 101
gulere 81, 194, 302, 307
Gurney, Goldsworthy, sir 106
Gwyn, Nell 218

H

haine 50, 300-308
 de doliu 268-269
 Epoca Pietrei 298-299
 feminine 314-317
 restricții 301-302
Halifax, lordul 119
Halifax, Nova Scotia 101
Hall, Benjamin, sir 289
Hall, Margaret 240
Halley, Edmond 321
Halliday, Stephen 290
Hallstatt, Austria 149
Hamilton, duce de 351
Hamilton, lady (anterior Emma Lyon) 279
Hammersley, Lily (ulterior ducesă de Marlborough) 177
Hampton Court Palace, Richmond pe Tamisa 86, 162, 207, 281
Hanham, căpitan 272
Hanover, New Hampshire 101
hantavirus 194
Harcourt, contele 208
Harcourt, William, sir 85, 350-352
Harden, John 96
Hardwick Hall, Derbyshire 49, 59, 86, 122
Hardwick Old Hall, Derbyshire 59

Hargreaves, James 309-310
 Harington, John 284
 Harley, lordul 209
 Harriman, familia 176
 Harris, John 353
 Harrison, William 56
 Harrogate 278
 Harrow School 326
 Hart-Davis, Adam 64
 Hartford, Connecticut 220, 222
 Harvard, John 237
 Harvard College, Massachusetts 237
 Harvard Medical School 138
 Hatton, Christopher 60
 Hawaii 214
 Hawker, Robert Stephen 24
 Hawksmoor, Nicholas 118, 209
 Hearst, William Randolph 117, 294, 351
Helen (corabie) 215
 Henric al V-lea, regele 258
 Henric al VIII-lea, regele 52, 59, 141, 149, 161
 Hepplewhite, George 132
 Hereford, episcopul de 52
 Herschel, William 24
 Heveningham, Suffolk 211
 Marsham Arms 22
 Hilliard, Nicholas 218
 hinduși 151
 hipogeuzie 139
 Hobbes, Thomas 25
 Hoffmann, Friedrich 168
 Hoffmann, Heinrich
 „Groaznica poveste a Paulinei și a chibriturilor” 334
 „Povestea micului Suge-Degețel” 335
 Hogarth, William 148
 Cariera unui destrăbălat 207
 Gin Lane 283
 Holdenby House 60
 holeră 217, 285-286, 288-289, 291, 293
 Holford, George 177

Holmes, Frederick Hale 108, 113
holuri 45, 49, 54-55, 57, 61
homari 68
Home Cookery (carte americană de rețete) 73
Hooke, Robert 25, 122, 276
Hooker, Joseph 343
Hope, diamantul 28
Hoskins, W.G. 115
hoteluri 293-294
Houdon, Jean-Antoine 243
Howard, familia 351
Howe, Ellias 29
Hoxne, Suffolk 342, 356
hoxnian 342
Hubbard, Gardiner 186
huni 46
Hunt, Richard Morris 178-179
Hunter, John 217, 269
Huntington, familia 176

I

Iacob I, regele 142
iazuri 204-205
IBM 186
ierburi 39, 141 n.
Ierihon 38, 43
igienă 64, 273-295, 329
ilegitimitate 327
Illinois, University of 41
Illustrated London News 34
iluminat 95-113
 cu gaz 24, 103-104, 112
 prin incandescență 109-110
iluminat electric 108-112
iluminat stradal 97, 103
Iluminismul 234
imigranți 205
Impey, Elizabeth 324
impozit pe fereastră 20-21

impozit pe moștenire 350-353
impozit pe terenul neconstruit 351
impozit pe venit 176, 351
impozite 23
incași 38, 145, 225
incendii 106-107
 cauzate de defecțiuni electrice 111-112
 în orașe 107
incinerare 271-272
India 38, 117, 128, 130, 136, 144, 150-152, 214, 231, 286, 308
 coasta Malabar 141
indieni americani *vezi* amerindieni
indieni taino 144
Indiile de Est 144
Indiile de Vest 149
Indonezia 142
industria vinului 222-224
inel cu țepi pentru penis 260
infecții fungice 175, 329
infidelitate maritală 261
ingineria solului 211-212
insecte 214-215, 346
insecticide 199
instalații interioare 80
Insulele Mirodeniilor (Moluce) 142, 144
Insulele Shetland 99
intimitate 257-258
Inwood, Stephen 319
iobăgie 50
Ipswich, Massachusetts 69
Irlanda 117, 212, 332
 foamete 76
 sărăcia din 326
Irving, Washington 220
Islanda 197
Israel 43
Italia 230-232, 297
 Veneto 230
Iutlanda 46
iuți 45-46

Î

îmbăiere 274, 276-280, 307
 în lapte 307
îmbinări 161
împrejmuire, mișcarea de 116
încălzire 105-106
înghețată 64, 67, 71
înmormântări 14
 frica de îngroparea prematură 269

J

Jablocikov, lumînări 108
Jablocikov, Pavel 108
Jacob Volk Wrecking Company 191
Jacobs, Jane, *The Economy of Cities* 39
Japonia 143, 201
Jarrow, mănăstirea 197
Java 131
Jefferson, Martha 237
Jefferson, Thomas 25, 72-73, 93, 99, 105, 152, 157, 223-224, 234-241, 243-245, 254, 281, 314
jeleuri 62
Jenkins, Simon 352
Jennings, Anthony, *The Old Rectory* 354
Jerome, Hennie (ulterior lady Randolph Churchill) 177
Jerrold, Blanchard 166 n.
Jerrold, Douglas 17, 166 n.
Johnson, Anthony 93
Johnson, Samuel 96, 116 n., 152, 155
Jones, Inigo 122, 223
Jones, Owen 18

K

Kansas 69, 145
Kaplan, Annie 329
Karl, duce de Bourgogne 142
Kay, John (ceasornicar) 310

Kay, John (inventatorul suveicii mobile) 134, 309-310
Kelly, Alison 168
Kelvin, lordul 110
Kennebec, râul 67
Kent, William 122, 207, 210
kerosen 101-103, 106-107
Kerr, Robert, *The Gentleman's House* 81
Kilkee 33
Kilvert, Francis 280
Kimmeridge Bay, Dorset 99
King (sclav) 94
Kirkharle, Northumberland 211
Kneller, Godfrey, sir 117
Knole, Kent 59
Knox, Robert 271
Kodak 188
Koh-i-Noor, diamantul 28

L

La Scala (opera din Milano) 110
lachei 78, 85-86
lactate 82
Lallemand, François 260
Lancashire 309-310, 327
Lanchester, John 39
Langton, Charles 338
Langton, Charlotte (născută Wedgwood) 338
Langton, Emily (născută Darwin) 338
Lanhydrock House, Cornwall 82, 294
lapte 62, 64, 75
 îmbăiere în 307
Larrey, Baron 265
Lascelles, Victoria, Australia 291
Laslett, Peter 267
Latrobe, Benjamin 293
Lawes, John Bennet 226
Lawrence, Massachusetts 170
lăcuste 203-205
lămpi Crompton 108

lămpi cu arc electric 108-109
 lămpi cu ulei 99, 110
 Leeds 169, 283
 Leeds, Thrulow Edward 48
 lege a săracilor 287, 326
 Legea Anatomiei (1832) 270
 Legea Bonetelor 302
 Legea Fabricilor (1833) 98
 Legea Fabricilor (1844) 324
 Legea Medicală (1858) 333
 Legea Navigației 239
 Legea Protejării Monumentelor Vechi 348
 legi somptuare 301
 legume 62-63, 72-73
 consum mediu 75
 Leicestershire 311
 lemn 56, 129, 159-161
 pentru mobilă 54-55
 lenjerie 316-317
 Levant 38
 Levy, Uriah Phillips 243
 Leyland Steam Power Company 227
 Liddell, Alice 208 n.
 Liebig, Justus 65, 225
 Ligonier de Clonmell, vicontele și doamna de 85-86, 344
 lilieci 201-203
 limba latină 47, 148
 limba quechua 145
 Lincoln, Abraham 243, 257
 Lincolnshire 60
 Lind, James 137
 Lindisfarne, evangheliile 319
 Linnean Society 343
 liste ale morților 266-267
 Lister Institute 138
 Liverpool 219, 283
Lives of the Most Eminent British Architects 123
 Livingstone, David 341
 lână 52, 106, 116, 129, 204, 224, 250, 256-257, 301, 304, 311, 350
 Llandrindod Wells 278

Locke, John 322
 locuințe țărănești 48, 55
 London and South-Western Railway 346
 London Necropolis and National Mausoleum Company 219
 Londra
 Albert Memorial 32, 294
 Apsley House 163
 Bank of England 30, 230
 Banqueting House 323
 Barking Reach 291
 Battersea (pod) 292
 Bethlehem (spital) 288
 Billingsgate 76
 biserica parohiei St Marylebone 217
 biserica St Martin-in-the-Fields 217
 Bloomsbury 164
 British Museum 29, 346
 Broad Street 289
 Bunhill Fields 217
 Camerele Parlamentului 21, 166, 290
 catedrala St Paul 17, 21, 119
 Charing Cross (strada) 292
 cheiul Albert 291
 cheiul Chelsea 291
 cheiul Victoria 291
 Chiswick House 18, 210, 233, 323, 352
 Covent Garden 337
 Deptford 122 n.
 Downing Street 306
 Enon (capelă baptistă din Clement's Lane) 218
 Galeria Doré 166 n.
 gara St Pancras 294
 Globe, teatrul 97, 154
 Great Cheyne Row 87
 Hammersmith 211, 222-223
 Hammersmith (pod) 292
 Hampstead 289
 Highgate (cimitir) 219
 Hyde Park 17, 34, 206, 284
 incendii în 107, 148, 160

Islington 289
Kennington Common 30
Kensal Green (cimitir) 219
Kensington Gardens 32
Round Pond 206
Kew Gardens 19, 200, 207
pagoda 209, 212
King's Road 97
Lambeth 288
Lambeth (azil) 331
liste ale morților 266-267
Lloyd's, cafenea de pe Lombard Street 148
London Bridge 107
London University 346
magazine 96
materiale de construcție 162, 169
Midland Hotel 294
Mile End Road 332
National Gallery 217
National History Museum 31
National Portrait Gallery 117, 123, 125
Oxford Circus 165
palatul Buckingham 66, 165-166, 230
Palatul de Cristal 17-21, 28-29, 32, 127, 166 n., 170, 222
palatul Richmond 284
Pantheon, Oxford Street 125
pepiniera Brompton Park 207
Piccadilly Circus 165
Poplar (azil) 328
populație de șobolani în 197
Putney 319
Putney (pod) 292
Queen's House, Greenwich 233
Regent Street 165
Regent's Park 165, 219
rețele subterane 291
Richmond Gardens 207
Rotherhithe 284
Royal Albert Hall 31, 61
Royal College of Art 31

Royal College of Music 31
 Savoy (hotel) 74
 Serpentine 206-207, 210
 Shaftesbury Avenue 292
 Smithfield Market 65, 116, 166, 283
 Soho 78
 South Kensington 207
 Southwark 288
 Spitalfields 283
 St Giles 283
 St James, parcul 206
 St Martin's Lane 130
 St Mary-at-Lambeth 166
 St Michael Cornhill 148
 Stepney 332
 sub saxoni 46
 suprafețe vopsite 256
 Sydenham 31
 Turnul Londrei 62, 166
 Victoria & Albert Museum 31, 352
 victoriană 27
 Westminster, podul 30, 97, 166
 Westminster Abbey 54, 217
 Whitehall 323
 Long Island 159, 178
 Longfellow, Henry Wadsworth 24, 220
 Longleat House, Wiltshire 122, 211
 Longyear, John 188
 Lonsdale, contele de 79
 Loudon, Jane (născută Webb) 216
 Practical Instructions in Gardening for Ladies 216
 The Mummy! A Tale of the Twenty-second Century 216
 Loudon, John Claudius 216-217
 *A Short Treatise on Several Improvements Recently Made in
 Hothouses* 216
 On the Laying Out, Planting, and Managing of Cemeteries
 218
 lounge, ca termen 115
 Lover, Samuel, *Handy Andy* 250
 luare de sînge 28, 264, 270, 310

Lubbock, John 346-349
Lucie-Smith, Edward 53
Ludovic al XIII-lea, regele 276
Ludovic al XIV-lea, regele 306
Luftwaffe 95, 165
lumina Drummond 106
lumînărari 98
lumînări 96, 98-99, 105
lumînări de trestie 98
lut și nuiele 159
Lyell, Charles 66, 343

M

macaroane 70
Macaulay, Thomas Babington 30
MacEnery, John 342
Macpherson, David, *History of the European Commerce with India*
147
Madison, James 157
magazine
 program 96
 program de lucru 346, 348
Magellan, Fernando 144
maghiari 46
magneziu 140
mahalale 330-331
Mahenjo-Daro 273
mahon 129, 131, 133
Maine 67
majordomi 81-85, 91
Malakoff, ducele de 315
Malcolm, John 150
Mallaha 43
Mallowan, Max 36
Malmesbury, Wiltshire 324
malnutriție 325
Malthus, Thomas Robert, *Eseu asupra principiului populației* 23,
326
Malton, Yorkshire 120

Manchester 169, 287 n., 329
 Albert Club 330
 Manchester, ducele de 119
 Manchester, ducesa de 315
 Manderston, Northumberland 80
 Manderston, Scoția 122
 mango 71
 Manhattan 146
 maniere la masă 153-154
 Mann, Charles C. 146
 Manning, Joseph, *The Nature of Bread, Honestly and Dishonestly Made* 63
 Marconi, Guglielmo 108 n.
 Marea Duhoare (1837) 290, 293
 Marea Expoziție 17-20, 22-23, 29, 31-32, 78, 172, 280, 285, 311, 331, 340
 Comitetul pentru Construcții 18
 Marele Incendiu din Londra 107, 147
 Maria Stuart 60
 Marile Lacuri 156
 Marina britanică 137
 Markham, Eleanor 269
 Marks & Spencer 125
 Marlborough, al nouălea duce de 177
 Marlborough, al optulea duce de 177
 Marlborough, al zecelea duce de 83, 117
 Marlborough, duci de 352
 Marlborough, primul duce de 119-122, 218
 Marlborough, Sarah Churchill, ducesa de 73, 117, 120-122
 marmură Purbeck 161
 Marquette, Michigan 188
 Marsham, familia 355
 Marsham, Robert 25
 Marsham, Thomas 33, 244, 250, 255, 272, 340, 353-354
 ca cleric 22-23, 25-27, 341, 343, 354
 pensionarea și moartea 353-354
 și biblioteca 229
 și biroul 192
 și bucătăria 77
 și camera copiilor 319 n.

și confortul 116
 și construirea casei parohiale 32, 299
 și grădina 227
 și salonul 115
 și sufrageria 135-136, 229
 și vopsele 252
 Marx, Karl 28, 78, 280, 330
 Mary Rose 146
 Maryland 313
 masă, ca termen 51
 Mason, John Landis 68
 Massachusetts 146, 170, 202
 Massachusetts Institute of Technology (MIT) 186
 mastectomie 265-266
 masturbare 259, 263, 279, 316
 mașina de bumbac 312-313
 mașină de semănat în rânduri 116
 mașini de cusut 29, 189
 mașini de îmbăiat 278-279
 mașini industriale 324
 matematică 24-25
 materiale de construcție 157-165
 Maunder, John 198
 Maupassant, Guy de 174
 Maury, Sarah 68
 Mawson, John 109
 mayași 38
 Mayhew, Henry 337
 London Labor and the London Poor 31, 75, 325
 mătase 301
 McCollum, E.V. 138
 McCormick, Cyrus 29
 McLean Asylum, Belmont, Massachusetts 222
 McPhee, John, *In Suspect Terrain* 102
 medici 262-263
 medicină 261-266
 Melbourne, lordul 337
 Mellaart, James 42-43
 Mellon, Andrew 177, 351
 Mellon, familia 176

Melville, Herman
 Billy Budd 340
 Moby Dick (anterior *Balena*) 340
 Omoo 340
 Typee 340
menajere 78, 87
meniuri
 cină 26, 70, 74
 mic dejun 73-74
Menlo Park, New Jersey 109-110
menstruație 261-262
Menzies, George C. 202
Mercer, Mary 90
mercur 139
 ca tratament pentru sifilis 264
mere 72
Mereworth, Kent 233
mese 51, 133
 supraîncărcate 153
Mesopotamia 38, 41
meșteșuguri 44
Mexic 38, 41, 145
Mezoamerica 40, 42, 146
mezolitic 37
mic dejun 73, 75
Michaux, André 214
Michell, John 24
Michie, Ranald, profesor 22 n.
Michigan 160
microbi 199-200
Middleton, Arthur, sir 74
Midland Railways 19
milioniari 176
Mill, John Stuart 88-89
Millais, John Everett 260, 305-306
Miller, Phineas 312-313
mine, copii în 323
mine de sare 249
minerale 136, 139
Minos, locuitori 273

misionari
 în India 152
 în Marea Britanie 332
 Mississippi (fluviul) 156
 mișcarea peisagistică 208-212
 Mișcarea pentru Eficiența Națională 176
 Mizner, Addison 189-191
 Mizner, Wilson 189
 „mîncărime” 329
 moarte 269-272
 moartea neagră 76, 197, 286
 vezi și ciumă
 mobilă 53, 57-58, 128-134, 152
 medievală 50-52
 modă 302-308
 molii 256
 Monticello, Virginia 25, 72, 152, 223, 234-238, 241, 243-244, 257,
 281
 Montreal 222
 monumente vechi 348-349
 Moore, George, *Confessions of a Young Man* 80
 More, Margaret 258
 More, Thomas 258
 Morgan, J.P. 110, 176, 351
 Morris, Gouverneur 266
 Morris, William 31, 251, 349
 mortalitate infantilă 318, 320-321
 Morton, J. Sterling 180
 Mould, Jacob Wrey 221 n.
 Moule, Henry 281
 Mount Vernon (hotel), New Jersey 293
 Mount Vernon Ladies' Association 243
 Mount Vernon, Virginia 38, 159, 241-242, 253
 Mozart, Wolfgang 124
 Mumford, Lewis, *The City in History* 273
 Munby, Arthur 92
 munca copiilor 313, 322-326
 Munții Albaștri 43
 Munții Apalași 156, 175
 Munții Stîncoși 204

Muroc Lake, California 201
Murphy, S.F. 112
Murphy, Shirley Foster, *Our Homes and How to Make them Healthy* 255
muscă de păstrăv 24, 344
musulmani 143, 151
muștar 62

N

Nantucket 100
Napoli 30
Nash, John 164-166
nasturi 302
naștere 263, 288, 320
 moartea mamei la sau după 322, 325
National Geographic 297
National Geographic Society 186
National Trust 108 n., 352
Natufian 38
Naval Board 137 n.
Nebraska 204
nebunie 259
negustori 55
Nelson, Horatio 25, 160, 279
neogotic 126
neolitic 35, 37, 40
Neville, George 147
New Brunswick, New Jersey 257
New England 65-67, 69, 99-100
New Haven, Connecticut 313
New Jersey 181-182, 257
New Orleans 101, 156, 293
New York (statul) 257
New York 101, 146, 156-158, 199, 203
 apeductul Croton 293
 Bursa 111, 230
 Carnegie Hall 61
 Central Park 19, 180, 222, 226
 clădirea Chrysler 175

Delmonico 67
 Fifth Avenue 112, 178, 191
 Fulton Street 111
 Greenwich Village, piața de păsări Gansevoort 195, 197
 holeră în 286, 293
 iluminat electric în 110
 imigranți în 286
 Kew Gardens, Queens 200
 Metropolitan Museum 352
 Muzeul American de Istorie Naturală 221 n.
 Pearl Street 110
 portul 73
 Prospect Park 222
 Public Library 230
 Sherry's 176
 siguranța gării 247
 Statuia Libertății 173, 178
 Tavern-on-the-Green 226
 trupuri exhumate 269
 Wall Street 110
 Yankee Stadium 181
New York Daily Tribune 330
New York Herald 111
 Newark, New Jersey 222
 Newcastle 288
 Newfoundland 28
 Newport, Rhode Island 178
 Nightingale, Florence 71
 Nollet, Floris 108
 nomadism 38, 40
 Nomini Hall, Virginia 96
 Norfolk 13-14, 22, 340
 Norfolk, ducele de 277
 Norfolk and Norwich Archaeological Society 343
 normanzi 55-56, 58, 161
 Norvegia 36, 67, 197
 Nostell Priory, Yorkshire 132
Notes and Queries 269, 353
 Notre Dame, Paris 13
 Nottinghamshire 311

Noua Guinee 38
Noua Zeelandă 69
Nova Scotia 101
nucșoară 142
Nuneham Park, Oxfordshire 208

O

O'Connor, Feargus 30
O'Leary, doamna Patrick 107
oale de noapte 282
oameni ai învierii 271
oameni care trăiesc din gunoaie 325
oameni de știință 341-346
oameni liberi (*ceorls*) 50
obloane 53
Oceanul Indian 144
ochiuri de geam bombat 21
Oficiul Lucrărilor Publice 125, 349
Oficiul pentru Brevete al SUA 105
oglinzi 59
Ohio 182
Ohio (rîul) 156
oi 227, 301
Oil Creek, Titusville, Pennsylvania 101-102
Oliphant, Margaret, *The Curate in Charge* 22
oliviere 135-136
Olmsted, Frederick Law 19, 180, 220-222, 249, 251
 The Cotton Kingdom 220
 Walks and Talks of an American Farmer in England 220
omizi 203
Ontario 184
opiu 150-151
Oppegaard, lacul 67
Oppelt, Herr 269
orașe 38, 42-44
orașe-stațiuni 278
ore de culcare și de trezire 96
ore de masă 98, 154-155
Orientul Mijlociu 38

Orkney, Insulele 34, 36, 40, 273, 345

Orléans, ducele de 306

Orsay, contele de 307

Osborne House, Insula Wight 85

ostrogoți 46

Otley, Yorkshire 130

otravă

din cosmetice 305-306

din plumb 139

din tapet 250-251

din vopsea 251-252

Ötzi

Ötztal, Austria 296-299

oțel 171, 175-176

oțet 62

ouă 76

ovare, extirparea lor 263

Owen, David 252

Oxford 60

Ashmolean Museum 48

Biblioteca Bodleiană 147

Christ Church 208 n.

Magdalen College 147

Pitt Rivers Museum 345

University of 36, 223

Oxo 65

P

Pacific, Oceanul 144

Padova 230

paie 256

Paine, Thomas 277, 287 n.

Painshill, Surrey, ermitaj 210

palate regale 59

paleolitic 37

Palestina 38, 43

Palladio, Andrea 230-235, 241

I Quattro Libri dell'architettura 233, 237, 245, 324

Palm Beach, Florida 189-191

- Boca Raton 190
- Everglades Club 189-190
- Palmerston, lordul 30
- pantaloni 307
- pantofi 306
- pantomimă 60
- Pará, Brazilia 215
- paraziți intestinali 329
- parcuri 219-222
- parfum 306
- Paris 30
 - École des Beaux Arts 178
 - Expoziția din 1849 17
 - Expoziția din 1881 345
 - Expoziția din 1889 173
 - Muzeul Luvru 230
 - Tratatul de la 278
 - Turnul Eiffel 172-175, 187, 292
- Parker, James 127, 157, 181
- parohi 23
- parohii 354
- Partida de ceai de la Boston 150
- Partidul Liberal 346, 348, 350
- Pass-Grille Key, Florida 186
- paste 71
- pat culisant 256
- Patek, Václav 299
- paturi și așternuturi 52, 255-257, 329
 - infestarea 198-199, 256-257
- Paxton, Joseph 18-21, 24, 29, 34, 86, 165, 170, 210, 214, 218-220, 222, 272
- păduchi 198-199, 329
- pădurari 79
- Pământ
 - cântărirea 24
 - closet cu pământ 281-282
 - epoci geologice 342
- păsări 203
 - comestibile 52, 72
- Peabody, cartierele lui 331

Peabody, George 29, 331
 Peel, C.S. 329
 Peel, Robert 76
 pelagră 138
 Pengelly, William 342
 Penn, William 94
 Pennsylvania 94, 101, 202
 Pennsylvania Rock Oil Company 101
 Pepys, Elizabeth 90, 276, 281
 Pepys, Samuel 62, 90-91, 96, 105, 147, 258, 265, 276, 281-282, 303
 perdele 126, 129, 251, 290, 331
 de pat 258
 perioada georgiană 107, 133, 163, 233, 253
 Perú 145, 225
 peruci 303-304
 feminine 304
 judiciare 304
 pudrarea 303-304
 pesticide 101, 198, 201, 203, 228, 252 n.
 pește comestibil 52, 76
 Peter (sclav) 94
 Petersen, Christian 63
 Pett, Peter 62
 Pevsner, Nikolaus 234
 Philadelphia 68, 107, 156, 277, 282
 Bank of Pennsylvania, clădirea 293
 Expoziția Centenară 185
Philosophical Transactions of Royal Society 321
 piatră, ca material de construcție 161-162
 piatră de Portland 161, 166, 181
 Picard, Liza 90, 265, 314
 Pickard-Cambridge, Octavius 24
 Pieper (secretarul lui Marx) 78
 pieptănatul lîinii 301, 311
 piețe de pește 76
 Piggott, Stuart 36
 Pincot, Daniel 168
 piper 74, 135-136, 141-142, 148
 pistol de tatuat 185
 Pithole City 102-103

Pitt Rivers, Alexander 345 n.
 Pitt Rivers, Alice (ulterior Lubbock) 344, 348-349
 Pitt Rivers, Augustus 272, 344-345, 348-349
 Pitt Rivers, George 344
 Pitt, William, cel Tânăr 148
 pivnițe 158, 323
 pâine
 ca aliment de bază 75
 coacere 39, 64
 contrafacere 63-64
 pânză de bumbac brută 308
 pânză de in, așternuturi 79, 81-82, 92-93, 163, 168, 239, 253, 277, 280, 300
 planta de in 252, 300, 324
 plante
 boli 24, 222-224
 comestibile 39-40, 144-145
 vînarea 213-215
 plasturi artificiale 305
 ploșnițe 198-199, 256
 pluguri 38
 plumb, otrăvire cu 139, 251-252, 323
 Plymouth Brethren 332-333
 pod 13, 355
 podgorii 222-224
 Poe, Edgar Allan 269
 Pogue, Dennis 242, 253
Poison Detected: Or Frightful Truths 63
 pojar 285, 329
 polenizare 200-201
 Pollan, Michael 41
 poluare 168
 pompa cu mercur Sprengel 109-110
 Pompeii 274
 Pool Well 103
 Pope, Alexander 121
 Pope, Franklin 111
 populație (Insulele Britanice) 35
 portocale 65
 Portsmouth 146

Portugalia 143
porumb 39-42, 145, 224
 „Conferința asupra originii porumbului” 41
Potomac, fluviul 341, 343
preistorie 342, 346
premii Nobel 138
Preston 310
Price, William 272
Primul Război Mondial 338
Princess Alice (vas de agrement) 291
private 58
 vezi și toalete
prânz 155
procronism 343
producție de masă 130
produse lactate 145
proprietari de pământ 350-351, 353-354
prostitute 276
protestantism 332
psihanaliză 338
Puckering, John, sir 60
pudre pentru păr 304
Puerto Rico 65
pulbere de bronz 171
Puloway și Puloroon 142, 146
Punch 21
purgative 329
purici 196-197, 256
puritani 254, 302
purtători de torțe 97
puști 313-314

Q

Queensbery, marchizul de 307

R

rabie 202-203
Radley College 336

rahitism 138
 Rannie, James 131-132
 rapiță 100
 Rasmussen, George, domnul și doamna 190
 Raunitz, prințul 304
 Raverat, Gwen 334
 răspîndirea semințelor 201
 războaie de țesut 309, 311
 războaie napoleoniene 327
 război
 dispozitive de utilizat în 183
 propunere de utilizare a liliacilor în 201
 război de țesut mecanic 23
 Războiul Americano-Spaniol 24 n.
 Războiul Coreei 194
 Războiul Crimeii 171
 Războiul de Independență american 26, 156, 163-164
 recensămînt național 27-28
 recolte 39, 53
 cartofi 75-76
 prețuri 350
 rotație a 115-116
 refrigerare 68-69, 193, 270
Regele Ioan 319
 Regimentul 10 Husari 306
 Reichenberg, Austria 269
 Reichstag 230
 Reis, Philipp 183
 Rembrandt van Rijn 179
 Student la masă, la lumînare 96
 rente 23
Resurgam (submarin) 24 n.
 reședințe de țară 60, 79-80, 82, 86, 92, 117, 125, 190, 234, 350-352
 revolta cipailor 152
 revolte (1848) 29-30
 Revoluția Americană 150, 241, 313
 Revoluția Franceză 287 n.
 Revoluția Industrială 23, 97, 116, 169, 224, 309-311, 324, 356
 Revoluția Neolitică 37-38, 43
 revolver cu repetiție 29

Reynolds, George 332
 Reynolds, Joshua 25
 reziduuri umane 225, 281-285
 Rhodes, Cecil 25
 Richmond, ducesa de 276
 Richmond, Surrey, ermitaj 210
 Richmond, Virginia 352
 Rio Negro 214
 Rittenhouse, David 105
 Roach, Mary, *Bonk: The Curious Coupling of Sex and Science* 260
 roată, inventarea 38
 roată de tors 309
 Roberts, Alice 337
 Roberts, Nathan 157
 Robinson (valetul lui Brummell) 307
 Robinson, Marha 261
 Robinson, William 259
 Rochester, New York 188
 Rockefeller, familia 176
 Rockefeller, John D. 103, 176, 311
 Rogers, Samuel 118
 Rokeby Hall, Yorkshire 87
 Roma 46, 52, 125, 142, 230, 273
 biserica 52
 Caracalla, băile lui 274
 îmbăiatul 273-274
 în Marea Britanie 45, 47, 134
 latrine 281
 Pantheon 125, 181
 romani 53, 162
 și piperul 141-142
 vile 47-48
Romeo și Julieta 267
 Roosevelt, Franklin Delano 151
 Root, John 169-170
 Roper, William 258
 Rosebery, lordul 351
 Rosée, Pasqua 148
 Rossetti, Dante Gabriel 92, 305
 roșii 42, 71-72

Rothamstead Experimental Station 226
 Rothschild, familia 352
 Rowe, Nicholas 117
 Roxburghe, ducele de 177
 Royal Air Force 352
 Royal Engineers 106
 Royal Society 137
 Philosophical Transactions 25
 Rubens, Peter Paul 73, 351
 rufe 92-93
 Rushmore, Wiltshire 344, 345 n.
 Ruskin, Effie (născută Gray) 260
 Ruskin, familia 155
 Ruskin, John 92, 154, 259-261
 Russell, Jack 23
 Russell, Richard, *A Dissertation Concerning the Use of Sea-Water
 in Diseases of the Glands* 278
 Rybczynski, Witold 50, 221, 231

S

Saint-Méry, Moreau de 282
 Salem, Massachusetts 184
 Salisbury, catedrala 13, 181
 Salmon, Elizabeth 324
 salon 114-115
 saltele 256
 Saltram, Devon 79
 Sambrook, Pamela 82
 Sandys, George 147
 sare 135-136, 140-141
 carențe de 140
 sate 38-39, 43
 demolarea 208
 satin 301-302
 Saussure, Nicholas-Théodore de 224
 Savidge, Alan 354
 Saxa-Coburg 46
 saxoni 14-15, 45-46
 case 54-55

Saxonia 46
 sărăcie 322-333
 diete 75
 și educație 325-326
 sărbători plătite 346
 Scarborough 278
 Scarborough, lordul 119, 278, 304
 scarlatină 93, 285-286, 343
 scaune 51, 133-134
 scări 235-236, 246-250
 Scheele, Karl 251
 schimbări climatice 25, 39, 355-356
 Schimbul Columbian 144-146
 Schroder's 225
Science 186
 sclavie 47, 50, 93-94, 141, 149, 313
 scoici 340-341
 scorbut 16, 136-138, 143, 148
 Scott, George Gilbert 294
 Scoția 30 n., 34, 36, 75, 99, 112, 116 n., 123, 128, 142, 171, 184, 201, 216
 scrobire 81, 93, 302
 secerătoarea McCormick 69, 350
 Seddon, George 130
 sedentarism 38, 40
 Seely, Martha 70, 78
 Self, Bob 235-236
 Semmelweis, Ignaz 322
 semnale radio 108 n.
 Seneca Oil Company 103
 Serlio, Sebastiano 23
service à la française și à la russe 153
 serviciu domestic, femei în 78
 servitori 77-94
 avantaje și bacșișuri 86
 concedierea lor 84, 87-88, 90-91
 de exterior 79
 de oraș și țară 86
 doliu pentru angajatori 269
 dormind în camera stăpînului 258

invizibilitatea 84-85
 legături cu 85-86, 90, 92
 numărul 78, 87
 umilirea 83-84
 uniforme 84
 volum de muncă 80, 86-87
 zona de locuit a 82-83
 seu 98
 sex 258-263
 frecvența actului sexual 258-260
 și boli venerice 261, 263-265
 vezi și masturbare
 Shakespeare, Anne 257, 268
 Shakespeare, Hamnet 319
 Shakespeare, William 51, 53, 97, 152, 154, 257, 267, 301-302
 Sheffield 223
 Shepherd, William 24
 Sheppard, Jack 218
 Sheraton, Thomas 131-132
 Cabinet-Maker and Upholsterer's Drawing Book 131
 Sheridan, Richard Brinsley 306
 Shoe and Leather Bank 185
 Shorter, Edward, *The Making of the Modern Family* 318
 Shrewsbury, lordul 61, 121
 Shuqba 38
 Siberia 38
 Siddal, Elizabeth 305
 Sidney, Mary, lady 276
 sifilis 127, 143, 146, 263-264, 276
 Silbury Hill 348-349
 Simon, Helmut și Erika 296
 sindromul nasului alb 203
 Singer, Isaac 192
 Singer, Paris 192
 Siria 43
 Skaill House 35
 Skara Brae 34-38, 213, 273, 345
 Smiles, Willy 334
 Smirna (ulterior Izmir) 148
 Smith, Adam, *Avuția națiunilor* 241

Smith, John 147
 Smith, Sidney 74, 162
 Smollett, Tobias
 Călătoriile lui Humphry Clinker 63-64, 283
 Travels through France and Italy 279
 Smythson, Robert 59, 122
 Snow, John 287-290
 On the Mode of Communication of Cholera 289
 soba lui Franklin 195
 soba olandeză 105
 sobe 105
 electrice 111
 socialism 205
 Societatea Anticarilor 342
 Societatea de Promovare a Grădinăritului Acasă pentru Clasele
 Muncitoare din Westminster 331
 Societatea Horticola Regală 18
 Societatea Națională pentru Prevenirea Cruzimii față de Copii 326
 Societatea Obstetrică din Londra 263
 Societatea pentru Incinerare din Anglia 271
 Societatea pentru Protejarea Clădirilor Vechi 349
 Societatea pentru Reformarea Manierelor 118
 Societatea pentru Salvarea Băieților încă Necondamnați pentru o
 Infrațiune 331
 Societatea pentru Suprimarea Vagabondajului Juvenil 331
 Societatea Regală de Prevenire a Cruzimii față de Animale 326
 Sokolin, William 224
 solar 49
 Soluția lui Fowler 305
 Sommerset, al șaselea duce de 337
 Sotheby's, New York 131
 Sotworth, Jane 327
 Southampton 197
 Southey, Robert 149
 Spania 46-47
 spălat 70
 spălător de vase 70, 77, 200
Spectator 209
 speranță de viață 321, 326
 Sprengel, Hermann 109

sprâncene false 305
 Spruce, Richard 214-215
 St Augustine, Florida 158
 St Lawrence Seaway 158
 St Louis Art Museum 352
 St Vincent Millay, Edna 83
 Stalin, Iosif 36
 Standard Oil 177
 Stanley, Eleanor, lady 315
 Stark, William 137
 Statele Unite ale Americii 65-69, 143, 156-159, 163-164, 180-191,
 195-196
 agricultura 350
 boli 194
 ca piață de export a Marii Britanii 239
 Congresul 176, 225, 243
 Curtea Supremă 176
 epidemii 292-293
 exporturile 175-176
 gazoane 226-227
 Gilded Age 175-180, 188-191, 244
 industria bumbacului 311-314
 la Marea Expoziție 28-29
 lăcuste 203-204
 lilieci 201-203
 Marina 243
 pădurile 159-160
 penurie de materiale de construcție 238-239
 producția de oțel 175
 răni provocate de scări 246-248
 Războiul Civil 313
 sclavia 149
 utilizarea electricității 110-111
 Statutul Artizanilor (1563) 97
 Steele, Richard 119
 Steele, Valerie, *The Corset: A Cultural History* 315
 Stein, Susan 237
 stejar 54, 129, 160
 Stennes, Orkney 345
 Stenton, F.M. 46

Sterne, Lawrence, *Viața și opiniile lui Tristram Shandy, gentleman* 23
 Steventon, Hampshire 22
 Stewart, Louisa 96
 sticlă 20-21, 51, 165
 fabricarea 239
 ferestre 53, 59
 impozit pe 21, 222
 stil arhitectural 230-244
 stilou electric 185
 stilul colonial 254
 stilul federal 233
 Stînca lui Odin 345
 stîncile de la Stennes 345
 Stonehenge 345-346, 348, 352
 Stotesbury, Edward Townsend, domnul și doamna 188-191
 Stowe, Harriet Beecher 99
 Coliba unchiului Tom 71
 Stowe House, Buckinghamshire 207, 210-211
 Valea Grecească 211
 Stratford-upon-Avon 186
 Stratton Strawless, Norwich 26, 355
 Strawberry Hills, Twickenham 126
 Strong, George Templeton 105
 stuc 164-165
 submarine 24
 Suedia 197
 Suffolk, contesa de 250
 sufragerie 78, 135-136, 152
 sufragiu universal 30
 Summers, Eliza Ann 256
 supă 75
 supraviețuirea celui mai adaptat, teoria 341
 sutiene 317
 Sutton, Courtney, Oxfordshire 48
 suveica mobilă 134
 Swan, Joseph 109-110, 113, 345 n.
 Sydney, University of 36

Ș

Școala de Menaj din Boston 94
școli private (Marea Britanie) 336-337
șelac 129-130, 190
șoareci 200, 256, 304
șobolani 81, 144, 194-198, 256, 285
șuncă 75

T

tabele actuariale 321
tablouri 59
taburet 54
tafofobie 270
taliu 139
Talman, William 118, 208
tamili 142
Tamisa (fluviul) 30, 127, 165, 168, 210, 226, 283-284, 288, 290, 292
Tanzania 356
tapet 134, 250-251
tapițerii 59
Tatton Park, Cheshire 74
taxa valorii graduale 351
taxare/impozitare 20-21, 117, 350-351
 a cărămizilor 163-164, 169
 a ceaiului 148-149
 a moștenirii 350-353
 a tapetului 250
taxă suplimentară 351
taxele Townshend 149
Tay (pod), Scoția 170-171
Tayloe, John 240
Taylor, Harriet 88-89
Taylor, Robert, sir 164
tăierea copacilor 161
teatre 97, 106
 incendii 106
 programul spectacolelor 154-155

telefon 183-188
 telescop 24
 Tell, William 153
 Templer, John A., *The Staircase: Studies of Hazards, Falls, and Safer Design* 246-247, 249
 Tennyson, Alfred, lordul 24-25
 teologie 342
 teoria miasmei 286-287, 290
 teosinte 41-42
 terci 75
 terebentină 252
 teren de înmormîntare 217-219, 271
 Texas 146, 202
 Thackeray, William Makepeace 29, 66, 220, 280
 The History of Pendennis 29
 The American Invaders 176
 The 'American Commercial Invasion' 176
 The Cost of Cleanness 94
 The Lancet 218, 286, 288-289, 316
 The Laws of Etiquette; or, Short Rules and Reflections for Conduct in Society 154
 The New York Times 176-177, 199, 220
 The New Yorker 190, 197, 200, 202
 The Times 28, 30, 177, 199, 290-291
 Thomas Jefferson Memorial Foundation 243-244
 Thompson, Benjamin (conte de Rumford) 105
 Thompson, Henry, sir 271
 Thornton, Anna Maria 238
 Thurley, Simon 126, 128
 tiamină 138
 tifos 329
 tipologie 345
 tipuri de coloane 232
 Tissot, Samuel 259
 Titzling, Otto 317
 toalete 29, 57, 120 n., 281-282, 284-285, 295
 cu apă curentă 29, 281-282, 284-285, 294
 publice 290
 termeni pentru 281
 Toft, Mary 262

toporul Remedello 298
Torquay, Devon 342
torsul și țesutul 309-311
tory 118 n., 305, 348
Townshend, lordul 337
tramvaie 95
tras cu pușca 79
tratamente cu apă 277-279
Trecătoarea Brenner 297
Trecătoarea Tisenjoch, Alpii Tirolezi de Sud 296
Trezoreria 121
triburile germanice 45, 48
Trissino, Giangiorgio 230-231
Trollope, Anthony 78
Trollope, Frances 78
tuberculoză 328-329
Tuchman, Barbara, *A Distant Mirror* 318
Tudor, Frederic 66-67
Tulane University Medical School 201
Tull, Edward 22, 77-78, 115, 192, 295, 299
Tull, Jethro 116
tumuli funerari 343
Turcia 42-43
turnee regale 59-60
Turner, J.W. 261
turtă de ovăz 75
tuse convulsivă 285, 329
Tuttle, Merlin D. 202-203
tutun 178
Twain, Mark 335
Tyron, Thomas 256

Ț

Țara Galilor 82
țesături 44, 134
țiței, forarea pentru 101-103

U

Uglow, Jenny 84
ulei de balenă 99-100
ulei de in 166
ulei din ficat de cod 28
umbrele 153
uns cu catran și pene 150
unt 62, 75
Uranus 24
US Steel Corporation 176
usturoi 71, 74
uși 54-55

V

vaccinare 275
vaci de lapte 116
Valea Indului 273
valea râului Somme, Franța 342
Van Dyck, Anthony, sir 351
van Gogh, Vincent 252
Vanbrugh, John, sir 117-123, 207-209, 230, 303
 The Provok'd Wife 118
 The Relapse 118, 303
vandali 46
Vanderbilt, Alva 178
Vanderbilt, Consuelo (ulterior ducesă de Marlborough) 177
Vanderbilt, Cornelia 180
Vanderbilt, Cornelius 178-179
Vanderbilt, Cornelius, doamna 177, 179
Vanderbilt, familia 176-179, 186
Vanderbilt, George Washington 179-180, 351
Vanderbilt, Reggie 179
Vanderbilt, William K. 191
Vanderbilt, William K., doamna 176
var 253
variolă 275-276, 285-286
vase cu sclavi 292
Vaux, Calvert 221
văduvie 268
veceu, ca termen 281

vechea casă parohială 13, 16, 33, 61, 69, 77, 115, 158, 180, 192,
222, 250, 255, 295
Veneția 231
Verlaine, Paul 174
Vermont 69, 178
Versailles 282
vicari 22-23
Vicenza 230-231
 Palazzo Barberano 230
 Villa Capra 230, 233-235
 Villa Chiericati 230
 Villa Piovene 230
 Villa Ragona 231
Victoria, regina 19, 23, 31, 66, 85, 155, 169, 233, 268-269, 288, 322
Victory 160
vidanjori 282-283, 288
Viena 30, 322
vin 238
Vinschgau 297
Virginia 313
Visul unei nopți de vară 58
vitamine 136-139
vite 116
Vitruviu 231-232, 249
vizigoți 46
vânătoare de balene 99-101
vânători-culegători 37, 342
Volk, Jacob 191
Völkerwanderung 46
vopsea cu clei 252
vopsele 101, 251-254
 chimice 317
vopsele cu ulei 252
vreme 37

W

Walker, doctorul 218
Wallace, Alfred Russel 214-215, 342-343

„On the Tendency of Varieties to Depart Indefinitely from the
 Original Type” 342
 Wallace, Herbert 214
 Waller, John 323
 Walpole, Horace 86, 114, 117, 119, 125-126, 133, 209
 ca creator de cuvinte 126 n.
 The Castle of Otranto 126
 Walpole, Robert 119, 206
 Walsingham, al șaselea baron de 79
 Waltham Cross 60
 Ware, Isaac 323-324
 Complete Body of Architecture 163, 324
 Washington, DC
 Biblioteca Congresului 244-245
 Casa Albă 230, 281
 clădirea Capitoliului 244, 293
 Folger Shakespeare Library 177
 Jefferson Memorial 230
 National Gallery of Art 230
 Octagon House 240
 Washington, George 159, 238-244, 254, 281, 312
 Washington, Lawrence 241
 Washington, Martha 241
 Watson, Thomas A. 184-186
 Watt, William 35
 Waugh, Alec 336
 Wedgwood, Caroline (născută Darwin) 338
 Wedgwood, familia 338-339
 Wedgwood, Henry 338
 Wedgwood, Josiah I 338-339
 Wedgwood, Josiah al III-lea 338
 weekend, ca termen 353
 Weightman, Gavin, *The Frozen Water Trade* 67
 Welch, John 131
 Wellington, Arthur Wellesley, primul duce de 30, 73-74
 Wenham, lacul 66-67, 69
 Wenham Lake Ice Company 66-67
 Wentworth Woodhouse, Yorkshire 79
 Wesley, John 280
 West Kennet Long Barrow 348

Westborough, Massachusetts 312
 Western Union 183, 186
 Westminster, ducele de 82
 Westminster School 336
 Westwood, John Obadiah 223
 Weymouth 278-279
 Wharram Percy, Yorkshire 55
 Whatfield, Suffolk 294
 whig 118, 305
 Whistler, James McNeil, *Fata albă* 252
 White, Canvass 157-158
 White, Gilbert, *Natural History of Selborne* 24
 White, James Platt 263
 Whitehorn, Katharine 295
 Whiteley's, Londra 93
 Whitmarsh Hall, Philadelphia 189
 Whitney, Eli 312-314
 Wild, Charles 18
 Wilde, Oscar 90
 Willett, C., și Cunningham, Phillis, *The History of Underclothes* 315
 William al IV-lea, regele 233
 Williamsburg, Virginia 235
 Willis, Peter 309
 Wilson, căpitanul 34
 Wilton House, Wiltshire 86
 Wimereux 108 n.
 Winchester College 337
 Windham, William 125
 Wingerworth Hall, Derbyshire
 Wintle, familia 327-328
 Wisconsin 160
 Woburn Abbey, Bedfordshire 86
 Woking 271
Woman's Own 295
 Wood-Allen, Mary, *What a Young Woman Ought to Know* 258
 Woodforde, James, *The Diary of a Country Parson* 26
 Woodforde, John 304
 Woodstock, Oxfordshire 120
 Woolf, Virginia 83
workhouses 287

Worm, Elizabeth 27, 70, 78, 299, 355
Worth, lacul 290
Worthing, Sussex 33
Wortley Montagu, Maria, lady 277
Wren, Christopher 25, 119, 122, 209
Wright, Benjamin 157
Wright, Frank Lloyd 190
Wulfric 50
Wyatt, James 123-128, 132
Wyatt, Matthew Digby 18
Wyeth, Nathaniel 67
Wymondham 22
 mănăstirea 13

X

Xerox 186

Y

Yale University 312
York 23, 287

Z

Zagreb 30
zahăr 62, 64, 75, 81, 124, 128, 148-149, 214, 239, 334
Zambezi, fluviul 341
zăvoare 55
ziare 104, 111
zidărit 162-163
zinc 39, 108, 111, 139, 294
Zola, Emile 174

* Numărul paginilor se referă la ediția tipărită a cărții și la ediția digitală în format PDF.

Table of Contents

[Introducere](#)

[1. Anul](#)

[2. Cadrul](#)

[3. Holul](#)

[4. Bucătăria](#)

[5. Spălătorul de vase și camera](#)

[6. Tabloul electric](#)

[7. Salonul](#)

[8. Sufrageria](#)

[9. Pivnița](#)

[10. Coridorul](#)

[11. Biroul](#)

[12. Grădina](#)

[13. Camera vineție](#)

[14. Scările](#)

[15. Dormitorul](#)

[16. Baia](#)

[17. Camera de toaletă](#)

[18. Camera copiilor](#)

[19. Podul](#)

[Bibliografie](#)

[Mulțumiri](#)

[Lista ilustrațiilor](#)

[Index](#)

Table of Contents

Introducere	8
1. Anul	15
2. Cadrul	43
3. Holul	63
4. Bucătăria	92
5. Spălătorul de vase și cămara	118
6. Tabloul electric	149
7. Salonul	182
8. Sufrageria	219
9. Pivnița	255
10. Coridorul	283
11. Biroul	316
12. Grădina	340
13. Camera vineție	380
14. Scările	409
15. Dormitorul	425
16. Baia	456
17. Camera de toaletă	495
18. Camera copiilor	532
19. Podul	569
Bibliografie	597
Mulțumiri	625
Lista ilustrațiilor	626
Index	627